

Treball i Gènere a la Indústria Metal·lúrgica de Barcelona (segles XIX i XX)

Concepción Villar Garruta

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

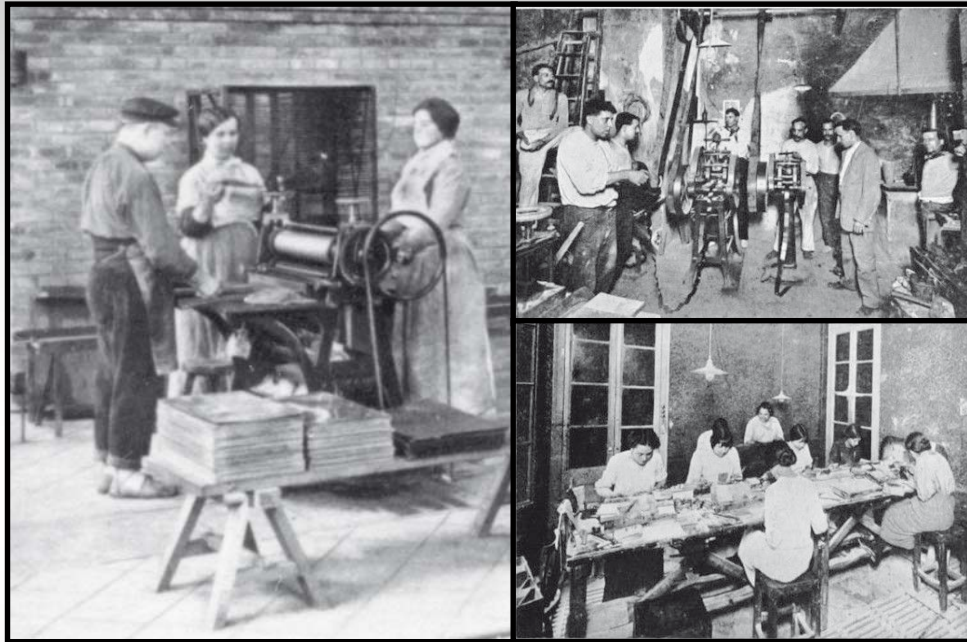
ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

TESI DOCTORAL

Departament d'Història Contemporània
Facultat de Geografia i Història
Universitat de Barcelona

Programa de doctorat: Societat i Cultura

Treball i Gènere a la Indústria Metal·lúrgica de Barcelona (segles XIX i XX)

Concepción Villar Garruta

Directora:

Dra. Cristina Borderías Mondéjar

2013

Departament d'Història Contemporània

Facultat de Geografia i Història

Universitat de Barcelona

Tesi doctoral

**Treball i Gènere a la Indústria Metal·lúrgica
de Barcelona (segles XIX i XX)**

Doctoranda: Concepción Villar Garruta

Directora de la tesi: Dra. Cristina Borderías Mondéjar

Programa de doctorat: Societat i Cultura

Barcelona, setembre de 2013

Fotografies de la portada:

Esquerra: Treballadors/res en un cilindre formador de cossos d'envasos metàl·lics. Empresa *Hijos de Gerardo Bertrán*. Detall de la fotografia *Interior del local 70-74 d'Avinguda Icària*. HGB, 1920. Autor desconegut. Fons de fotografies, AHPN.

Dreta: Laminadors de la fàbrica d'or i plata de Nicolás Santigosa (Barcelona) i treballadores col·locant or laminat en llibres a la mateixa fàbrica. Extretes de Canet, E. (dir.) (1916): *Barcelona Artística e Industrial*, Barcelona, Establ. Gráf. Thomas: 291.

Agraïments

Com al darrera de qualsevol tesi doctoral, per suposat, també d'aquesta, hi ha multitud de persones que, d'una forma o d'altra, han contribuït a generar-la. En un lloc destacat sempre està la persona que la dirigeix. A Cristina Borderías li he d'agrair moltes coses; no només la direcció de la tesi, els suggeriments, les crítiques, el recolzament i la confiança constants, les hores de dedicació, la paciència. Em va donar l'oportunitat de dedicar-me a la investigació i va obrir així la porta a una vocació, fent possible que pogués desenvolupar-la. Ha estat i és, per a mi, un referent no només a nivell acadèmic sinó també com a persona.

A tots/es i cadascun/a dels membres del Grup d'Investigació Treball, Institucions i Gènere (TIG) els dec també molt. D'una forma o altra, en els seminaris, xerrant, facilitant-me bibliografia, han contribuït a millorar la meva comprensió de les qüestions que volia abordar en aquesta tesi i han fet que creixés el meu interès per la investigació històrica. Especialment, a Llorenç Ferrer vull donar-li las gràcies no només per les seves aportacions, també per la seva disponibilitat, per tenir sempre temps per escoltar-me. A Àngels Solà, també gràcies pel recolzament i per facilitar-me fonts relacionades amb l'empresa *Hijos de Gerardo Bertrán* que m'han estat molt útils. A Mònica Borrell, a Roser González-Bagaria, a Martín Iturralde i a Luís Santa Marina els agraeixo les moltíssimes hores de treball compartides. Espero, de veritat, no perdre-us de vista i, ¿què us puc dir? ànims, ja falta menys!. A altres persones que han passat pel TIG, especialment a David Jiménez i Núria Pahissa, els vull també agrair la seva eficiència en totes les tasques que van realitzar dins del grup, entre elles el buidat d'algunes de les fonts que he fet servir en aquesta tesi.

A la Dra. Anna Cabré li agraeixo l'oportunitat que m'ha donat de treballar al Centre d'Estudis Demogràfics (UAB) i de seguir formant-me en un camp poc conegut per a mi com és el de la Demografia. Gràcies també a tots els companys i companyes del CED, perquè m'he sentit molt ben rebuda i això ha estat de gran ajuda en la recta final d'aquesta tesi. A tots els membres del 5CofM, especialment a la Dra. Joana Maria Pujadas, a la Dra. Ainhoa Alustiza i als meus companys de despatx durant aquests primers mesos, Miquel Valls, Sergi Trias, Miquel Amengual, Kenneth Pitarch i Joan Pau Jordà, us vull dir que és un veritable plaer treballar amb vosaltres.

A la Dra. Jane Humphries li vull agrair la seva ajuda durant la meva estada a la *University of Oxford*. A la Dra. Natàlia Mora, gràcies per l'acollida, les converses entorn a la tesi i, en general, per facilitar-me la inserció a la vida en la ciutat. D'aquells mesos em vaig endur alguns bons amics. Entre aquests amics, gràcies Sara per tot; perquè malgrat la distància, encara em sembla tenir la germana –petita, això sí!– en què et vas convertir aleshores.

Vull igualment expressar el meu agraïment a totes aquelles institucions que m'han recolzat en l'elaboració d'aquesta tesi. Al Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona per oferir-me els medis per desenvolupar-la. A la Universitat de Barcelona per les beques que m'ha concedit dins del seu programa propi, sense les quals no l'hauria pogut dur a terme. Al *Ministerio de Ciencia e Innovación*¹ per les subvencions concedides als diferents projectes dins dels quals s'ha desenvolupat aquest estudi. També al Centre d'Història Contemporània de Catalunya per haver-me atorgat vàries ajudes.

Gràcies a tot el personal dels arxius, biblioteques i institucions on he treballat al llarg d'aquests anys. Molt especialment a Núria Bosom i Olga Martí, mentre van estar a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí, els vull agrair haver posat a la meva disposició el fons de l'empresa *Hijos de Gerardo Bertrán* quan pràcticament estava sense inventariar. Agraïxo també el recolzament i la confiança que van dipositar en aquest treball les persones que em van facilitar l'accés als arxius de la Delegació Provincial de Barcelona del Institut Nacional de la Seguretat Social; en especial, a tot el personal de la Secció d'Informes de Cotització. La seva ajuda va ser fonamental per entendre i buidar un fons documental sense el qual aquesta tesi no hauria estat la que és.

Fora de l'àmbit acadèmic també he rebut molta ajuda. A mi padre quiero darle las gracias por respetar mis testarudas decisiones. Me ha prestado siempre, además, su apoyo material, algo que ha contribuido decisivamente a que continuara adelante. Porque se que le costaría mucho leer este párrafo si lo escribiera en catalán, lo hago en castellano. Aunque no puede leerlo, quiero también dirigirme a mi madre para darle las gracias por haberme inculcado el valor del esfuerzo, algo que creo ha sido clave para escribir esta tesis.

---

¹ Ara *Ministerio de Economía y Competitividad*.

Molts amics i amigues també estan al darrera d'aquest treball. Especialment, a Simón vull donar-li les gràcies pel seu recolzament sempre incondicional, per la nostra amistat indestructible. També a Pere, a Corina –que espero que tornis...–, a Samantha, a Xavi, a Rita, gràcies per estar presents en els últims temps, per l'interès sincer, pels sopars, les excursions, els aniversaris i moltes altres coses. A José Luís, gràcies de tot cor per ajudar-me a entendre tantes coses importants; em sembla que tenies raó, últimament he guanyat pes tot i que he perdut *kilos*.

Pel final, encara que no el menys important!, a tu Fiore, des d'aquell dia que el Camí ens va fer ensopegar, gràcies per la teva dedicació, per la teva il·limitada paciència i generositat, per l'esforç de fer-ho tot fàcil i per construir un projecte en comú amb mi.

I fins aquí, encara que segurament no he esmentat tothom que hauria de ser-hi. Espero que no m'ho tinguin en compte si aquesta tesi arriba a les seves mans.

PD. Ah! Gracias a mi familia olivareña, por su hospitalidad de siempre y por la de estas últimas semanas que me ha ayudado a poner el punto y final a esta tesis.

Olivares (Sevilla), agost de 2013

Índex

Introducció	1
Objectius	3
Fonts i metodologia	6
Estructura de la tesi	10
Part I – Gènere i polítiques laborals al sector metal·lúrgic, 1856-1981	13
Introducció	15
1. Els estudis sobre el treball de les dones a la metal·lúrgia: estat de la qüestió	17
2. L'ocupació a la metal·lúrgia barcelonina, 1856-1981	27
2.1. L'evolució del sector metal·lúrgic català	27
2.2. La divisió sexual del treball: un tret característic del sector	28
3. Empresaris i Sindicats: el treball femení en la negociació col·lectiva, 1900-1936	37
3.1. Les polítiques de contractació dels empresaris: canvi tecnològic i feminització de la mà d'obra, 1900-1936	37
3.2. Les Societats d'ofici: la construcció d'un sindicalisme exclouent, 1900-1918	44
3.3. Els Sindicats de classe: les polítiques de protecció del treball masculí, 1928-1936	52
3.3.1. El fracàs del Sindicat Únic Metal·lúrgic (CNT) en el control del mercat de treball	56
3.3.2. L'eliminació de la competència femenina en treballs no qualificats	57

3.3.3. L'exclusió de l'aprenentatge formal	60
3.3.4. La desvalorització del treball femení	64
4. El treball femení en la regulació laboral franquista, 1938-1964	71
4.1. La reglamentació de la metal·lúrgia ¿al servei dels interessos empresarials?, 1938-1946	71
4.2. El treball femení a la indústria metal·logràfica: precarietat i discriminació, 1942-1964	76
4.2.1. Els empresaris metal·logràfics espanyols: la desvinculació del sector metal·lúrgic, 1927-1939	76
4.2.2. Els efectes de la reglamentació nacional de la indústria metal·logràfica sobre el treball femení, 1942-1956	79
4.2.3. La represa de la negociació col·lectiva en la indústria metal·logràfica: la desaparició parcial de la discriminació, 1961-1964	86
Conclusions (I part)	93
Part II – El treball a la indústria metal·logràfica: un estudi de cas, 1862-1978	97
Introducció	99
5. Evolució de la indústria metal·logràfica a Espanya dins del context internacional	102
5.1. Els estudis sobre la indústria metal·logràfica a Espanya	102
5.2. El desenvolupament tecnològic de l'elaboració d'envasos metàl·lics	103
5.2.1. La fulla de llauna com a material de construcció d'envasos, segle XII - segle XX	103
5.2.2. Els avenços tecnològics en el procés de fabricació d'envasos metàl·lics entre mitjan segle XIX i mitjan segle XX	107

5.3. La indústria metal·logràfica espanyola: dels orígens a l'actualitat	109
6. Hijos de Gerardo Bertrán (HGB), 1862-1978: un segle d'història com a fabricant d'envasos metàl·lics	120
6.1. Propietat i gestió d'un negoci familiar	121
6.1.1. La família Bertrán	121
6.1.2. Els primers anys de la Societat Col·lectiva: els germans Bertrán Suñol, socis i gestors, 1898-1921	122
6.1.3. El pas de la segona a la tercera generació, 1921-1936	126
- Els successors dels Bertrán Suñol	126
▪ Els Riera-Bertrán	126
▪ Els Climent Freixa	127
▪ Els Villaró Tarragó	128
- La Societat a la mort de l'última Bertrán Suñol, 1929-1936	128
6.1.4. Els anys de la guerra civil i el reinici de l'activitat	130
6.1.5. Ruptures en el si de la Societat i el fracàs de la gestió en la quarta generació, 1945-1978	132
- La dissolució parcial de la Societat, 1945-1947	132
- La separació d'Ángeles Lebrún, 1953-1955	134
- Dos socis, dues famílies: els Riera i els Villaró	135
6.2. El desenvolupament econòmic de l'empresa	139
6.3. Les polítiques en inversió i innovació	144
6.3.1. La llauneria de Gerardo Bertrán: una fàbrica pionera, 1862-1898	144

6.3.2. Creixement i innovació davant l'augment de la competència, 1898-1933	150
6.3.3. Trenta anys d'aturada tecnològica: l'impacte de les polítiques franquistes, 1953-1978	155
7. Organització del treball i condicions laborals a la indústria metal·logràfica: HGB, 1884-1978	162
7.1. L'organització de la producció a HGB	162
7.1.1. La distribució de l'espai productiu: seccions, trens de fabricació, maquinària i processos de treball	162
7.1.2. La divisió sexual del treball	167
7.1.3. L'estructura per edats de la força de treball	176
7.2. Les condicions de treball a HGB	182
7.2.1. La temporalitat	182
7.2.2. La in-seguretat laboral	184
7.2.3. Els salaris	187
Conclusions (II part)	193
Part III – Les treballadores d'HGB: estratègies familiars i trajectòries laborals, 1921-2004	197
Introducció	199
8. Treball femení i estratègies familiars a Catalunya, segle XX: un estat de la qüestió	201
9. Fonts i metodologia	208
10. Les treballadores: característiques socio-demogràfiques	214
10.1. L'origen geogràfic i l'arribada a Barcelona	214

10.2. L'origen social	222
10.3. L'alfabetització	223
10.4. Comportament reproductiu i pautes matrimonials	226
10.5. Mobilitat social i residencial	230
11. Estratègies familiars i ocupació femenina en un context de pobresa creixent, 1930-1950	239
11.1. L'estructura de les llars: la família extensa-múltiple com a forma de supervivència	239
11.2. Composició per sexe i edat de les famílies	242
11.3. L'ocupació masculina	245
11.4. L'ocupació femenina	246
11.4.1. El subregistre	247
11.4.2. L'ocupació en relació al cicle de vida familiar	249
- Ocupació i edat	249
- L'impacte del matrimoni	254
- L'impacte de la maternitat	255
- La influència de l'estructura familiar en l'ocupació de les dones casades	258
12. Trajectòries laborals, 1921-2004	264
12.1. Caracterització de les trajectòries laborals segons la generació i l'origen	264
12.2. L'impacte dels factors de demanda sobre les trajectòries laborals: polítiques empresarials i canvis en l'estructura del mercat de treball	270
Conclusions (III part)	278

Conclusions generals	287
Abreviatures	297
Bibliografia i fonts	299
Índex de taules	331
Índex de gràfics	337
Índex d'imatges	339
Annexos	340
1. Apèndix metodològic	342
1.1. Descripció del fons de registres de cotització a les assegurances socials (1921-actualment)	342
1.2. Descripció de la base de dades <i>Treballadors/es – HGB</i>	348
1.3. Taula d'equivalències. Sector Metal·lúrgic, 1856-1981	354
1.4. Taula d'agrupacions d'activitats econòmiques. CNAE, 1974	358
2. Apèndix de gràfics	366
3. Apèndix documental	367
Plànol 1. Disposició en planta de la maquinària dels locals núm. 74 i 98 de l'Avda. Icària, HGB, juny de 1948	367
Plànol 2. Disposició en planta de la maquinària dels locals núm. 72 i 98 de l'Avda. Icària, HGB, març de 1970	368

Introducció

Objectius

La present investigació s'emmarca dins la història del treball i del gènere.² També, aborda problemàtiques i recorre a metodologies que provenen de disciplines diverses, incloent la història de la família, la història de l'empresa i la història del moviment obrer. Aquesta complexitat de perspectives deriva de la multiplicitat de factors que incideixen tant en la segregació sexual del treball com en la determinació del comportament laboral de les dones, els dos grans eixos d'aquesta recerca.

Aquesta tesi es proposava, en primer lloc, contribuir a l'anàlisi dels processos de divisió i segmentació sexual del treball, una problemàtica de llarga tradició historiogràfica tant a nivell internacional com espanyol. Les interpretacions clàssiques consideraven l'organització del treball com quelcom neutre i producte de factors externs al mercat, en particular de les característiques de la mà d'obra disponible en cada moment i, per tant, del tipus d'oferta. Front aquesta visió, els estudis de gènere sobre el mercat laboral i la historiografia feminista han mostrat com el gènere ha estat, i és, una variable clau en l'organització dels processos de treball i, per tant, la segmentació sexual no és un fenomen exogen al mercat de treball. Certament, l'oferta de mà d'obra condiciona l'organització laboral però les polítiques empresarials utilitzen el gènere en els seus sistemes organitzatius, segmentant el treball i contribuint-ne a la reproducció i la transformació de determinades formes de divisió sexual. A Espanya i, en particular, a Catalunya, aquests estudis s'han centrat fins ara en sectors feminitzats, com ho són el tèxtil (Enrech, 2007), la confecció (Díaz Sánchez, 2001), el calçat (Bibiloni i Pons, 2000), el tabac (Gálvez, 2000), la conserva (Muñoz, 2010) o les companyies telefòniques (Borderías, 1993a). Han rebut una atenció molt menor els sectors en què la mà d'obra femenina ha estat minoritària. Coneixem el cas del vidre (Ibarz, 2007) i encara que disposem d'alguns estudis sobre determinades branques metal·lúrgiques (Candela, 2003; Fernández Gómez, 2003; Muñoz, 2002 i 2010; Giráldez, 2006), no comptem encara amb cap que aporti una visió de conjunt sobre aquest darrer sector; un sector masculinitzat, amb una tradició d'organització sindical especialment forta, i un estereotip de virilitat que ha estat històricament paradigma del

---

² La present tesi s'ha desenvolupat en el marc de les línies d'investigació del Grup de Recerca Consolidat "Treball, Institucions i Gènere" (TIG) de la Universitat de Barcelona, del qual en sóc membre. Com a tesi en curs ha format part dels projectes: *La reconstrucció de la activitat econòmica en la Catalunya Contemporànea (siglos XIX-XX): trabajo y movilidad social* (HAR2008-01998/HIST) i *La reconstrucció de la activitat econòmica en la Catalunya contemporànea (siglos XIX-XX): trabajo, demografía y economía familiares* (HAR2011-26951), ambdós dirigits per la Dra. Cristina Borderías Mondéjar.

treball industrial masculí així com també ho ha estat de les formes i cultures d'organització obrera.

L'elecció d'aquest sector per analitzar la presència femenina, més tardana que en altres, em feia entrar, per tant, en un terreny d'estudi poc explorat amb el risc que això comportava. Per aquest motiu, però, n'era de gran interès ja que permetia obrir una nova perspectiva sobre els mecanismes i factors que incideixen en la segregació sexual dels processos productius, especialment si ho feia amb una perspectiva de llarg termini (segles XIX-XX).

A causa de la gran importància de la presència femenina dins la indústria metal·logràfica, em vaig proposar aprofundir en aquesta branca industrial mitjançant un estudi de cas: l'empresa *Hijos de Gerardo Bertrán* (HGB), una empresa situada en l'antic municipi de Sant Martí de Provençals (districte de la ciutat de Barcelona des de 1897) que va estar en funcionament des de mitjan dècada de 1870 fins l'any 1978. Combinava així una aproximació macro-social –el sector metal·lúrgic– amb una aproximació micro-social –una empresa metal·logràfica–.

En ambdós casos –el metall en general i la metal·lografia en particular–, em vaig proposar analitzar com es va configurar la demanda de treball, una demanda segregada per gènere. M'interessava conèixer els factors que van incidir en el desenvolupament de les polítiques empresarials de segmentació del treball –innovacions tecnològiques, tipus de producte, competitivitat, estalvi de costos, etc.–, però també els factors institucionals, en particular la incidència de les polítiques de les organitzacions obreres i de les polítiques laborals estatals en les continuïtats i canvis de la divisió sexual del treball en el metall. Totes aquestes qüestions han estat les que han vertebrat els estudis d'història de les dones i de la història del treball els últims anys. Com veurem amb detall al primer capítol, també ha estat així en el cas del sector metal·lúrgic (Milkman, 1983, 1988-1989; Savage, 1988; Jordan, 1989; Downs, 1995; Wightman, 1999; Morgan, 2001). M'interessava igualment conèixer quines oportunitats laborals s'oferia a les dones en aquests sectors: quins llocs de treball ocupaven, les seves possibilitats de promoció, en quines condicions treballaven i quins salaris obtenien. Tots els factors esmentats són claus en el comportament laboral i les trajectòries ocupacionals femenines (Haines, 1979; Horrell i Humphries, 1995, 1997; Arbaiza, 2000; Pérez-Fuentes, 1993, 2004; Borderías, 1993a, 2003, 2012). Per aquest motiu, el segon dels objectius que em vaig plantejar, inabordable sense assolir el

primer, va ser el d'analitzar els determinants de l'activitat femenina de les treballadores metal·lúrgiques.

És cert que la historiografia feminista dels últims anys ha superat les interpretacions clàssiques que reduïen les explicacions del comportament laboral femení a la família, l'educació i les mentalitats. No obstant això, com exposo amb detall al capítol vuitè, en les últimes dècades i des de perspectives renovades, la història de les economies domèstiques ha mostrat que la participació de les dones en el mercat laboral no es pot entendre si no s'estudia des de la perspectiva de la família; que cal analitzar aquesta participació dins les estratègies laborals que les unitats familiars despleguen en cada moment per assegurar-se la supervivència o un determinat nivell de benestar. Aquest anàlisi, però, requereix també atensar-se a les formes en què el sexe –i l'edat– mediatitzen les relacions dins la família tenint en compte la influència del context econòmic, social, polític i cultural en la configuració de les estratègies familiars i, per tant, sobre l'activitat femenina (Tilly, 1979; Hudson i Lee, 1990; Seccombe, 1993; Borderías, 1993a, 1993b; Arbaiza; 2003; Muñoz, 2010).

Per entrar, doncs, en l'anàlisi dels determinants de l'activitat femenina s'imposava, de nou, una perspectiva micro i fer-lo a partir d'una empresa semblava la millor opció, ja que el fons documental d'HGB, conservat a l'Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí (AMDSM), contenia informació rellevant sobre les seves treballadores. Aquestes dones pertanyien al proletariat jornalier immigrant de la ciutat de Barcelona, un sector de la classe treballadora que ha rebut fins ara poca atenció per part dels estudis sobre activitat femenina. Vaig obtenir, a més, l'accés als registres de cotització a les assegurances socials conservats des de 1921 a la Delegació Provincial de Barcelona de l'*Instituto Nacional de la Seguridad Social* (INSS) i als Padrons Municipals de Barcelona i, encara que treballar amb aquestes fonts implicava una gran inversió en temps, podia reconstruir les trajectòries laborals i situar-les en el context familiar.

Així, aquesta recerca es centra també en analitzar les trajectòries laborals de les treballadores de l'empresa HGB tenint en compte tant els condicionants d'oferta com els de demanda. Per fer-ho, calia conèixer les característiques socials de les seves famílies d'origen, els nivells de formació propis i les seves pautes matrimonials i reproductives. M'interessava analitzar la distribució familiar del treball productiu-reproductiu atenent tant el sexe com l'edat i observar la relació activitat femenina-cicle vital mesurant l'impacte que va tenir sobre les trajectòries d'aquestes dones el matrimoni i l'augment de la càrrega reproductiva. Era igualment fonamental conèixer

en quins sectors es van ocupar i quines n'havien estat les polítiques. A més, era bàsic analitzar totes aquestes qüestions tenint en compte a quina generació pertanyien per tal de posar en relació les trajectòries ocupacionals d'aquestes dones amb els canvis polítics i culturals i, especialment, amb els canvis en l'estructura del mercat de treball barceloní, al llarg del segle XX.

Fonts i metodologia

Com ja he anat avançant, els objectius d'aquesta recerca són diversos i, per tant, s'aborden des de perspectives i metodologies diverses. Així, s'inicia amb una aproximació macro a l'organització del treball en el sector metal·lúrgic i a l'anàlisi dels factors que han contribuït a generar una demanda de treball segregada per sexe tant en el conjunt del sector com en la indústria metal·logràfica que es basa, fonamentalment, en l'explotació de:

- Estadístiques disponibles sobre la mà d'obra ocupada en el sector a la ciutat de Barcelona: la *Monografia estadística de la clase obrera en Barcelona en 1856* elaborada per Ildefons Cerdà; el Cens Obrer de Barcelona de 1905 i els Censos Nacionals de Població, 1900-1981.
- Premsa històrica, principalment la generada pels sindicats obrers –com *Solidaridad Obrera*– i per la patronal metal·lúrgica –com la revista *La Industria Metalúrgica*– però també la premsa generalista –com *La Vanguardia* o el *Diario de Barcelona* entre altres–.
- Fonts generades per l'administració, els sindicats i la patronal del sector: les reglamentacions laborals nacionals de la indústria siderometal·lúrgica i de la indústria metal·logràfica (1938-1956), publicades al BOE, i la documentació relativa a la indústria metal·logràfica del Fons de Sindicats de l'AGA, especialment la referent a la negociació dels convenis col·lectius (1959-1977).

L'explotació de fonts macro-estadístiques ha estat la base per a reconstruir l'evolució de la indústria metal·logràfica. Les més rellevants han estat les *Estadísticas Administrativas de la Contribución Industrial y de Comercio* (1855-1953), el *Censo Industrial de 1958*, la *Estadística Industrial de España de 1963* i *La Encuesta Industrial* (1983-1986).

En segon terme, l'anàlisi en profunditat de l'organització del treball en la indústria metal·logràfica i el del comportament laboral femení requeria d'una perspectiva micro-

social, des de la qual, com he dit, es centra l'atenció en l'empresa HGB i les seves treballadores. A causa de l'escassetat de fonts macro-estadístiques sobre qüestions tant rellevants com l'estructura ocupacional del sector per sexe i edat, la qualificació, els salaris, la procedència de la mà d'obra ocupada o el seu nivell educatiu, només des d'una perspectiva micro podia entrar a analitzar les condicions de treball en el sector metal·lúrgic i les característiques de l'oferta de treball femenina.

El fons de l'empresa HGB, dipositat a l'AMDSM, conté documentació molt rica i variada que m'ha permès reconstruir la història de l'empresa; una història que he completada amb la consulta de diversos fons:

- El fons de Registre d'Establiments Industrials del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya dipositat a l'ANC.
- El Registre de la Propietat de Barcelona.
- El fons del Registre d'Expedients d'Obres Particulars de l'AMCB.
- El Registre Mercantil.
- Els registres de la contribució industrial satisfeta per l'empresa dins la sèrie de la Matrícula Industrial de Sant Martí de Provençals (1874-1961) del fons d'Hisenda de l'ACA.
- Els Registres Notarials de l'AHPB.
- Els expedients relatius a HGB continguts a les Bases de dades Històriques del *Archivo Histórico OEPM*:³
  - o *Base de datos de solicitudes de patentes (1878-1940)*.
  - o *Base de datos de patentes concedidas y publicadas en el BOPI (1930-1966)*.
  - o *Base de datos de solicitudes de marcas (1865-1910)*.

Especialment rellevant, dins del fons d'empresa, és la documentació relativa al personal. Aquesta documentació que, malauradament només cobreix el període 1940-1980, està integrada en primer lloc pels expedients laborals individuals de bona part dels treballadors/res. Dins d'aquests expedients, encara que no són homogenis, es conserven contractes, fulls d'alta a les assegurances socials, certificats de treball, liquidacions, reconeixements mèdics i un llarg etcètera. S'han conservat, també, les fitxes laborals individuals que informen sobre les categories i els salaris. Tota aquesta informació ha servit per reconstruir l'organització del treball, les polítiques de contractació de l'empresa en relació amb el sexe i l'edat i les condicions de treball.

---

³ Disponibles on line a <http://historico.oepm.es/archivohistoricow3c/index.asp>.

Com a font complementària per a la reconstrucció de la història de l'empresa vaig recórrer a les fonts orals, entrevistant els propietaris-socis de l'empresa HGB (Teresa Bertrán i el seu marit Francisco Serrahima Font). També vaig realitzar quatre entrevistes a treballadors/res cercant informació concreta sobre qüestions relatives a l'organització del treball i a les condicions laborals.

En l'anàlisi de les trajectòries laborals de les treballadores de l'empresa recorro a dos fonts. La primera són els Padrons Municipals de Barcelona de 1930, 1940, 1945 i 1950. Aquesta font recull dades socio-demogràfiques sobre els residents en cada domicili (sexe, edat, origen, estat civil, nivell d'instrucció, ocupació, temps de residència a la ciutat i parentiu amb el cap de casa, etc.) que permeten analitzar aspectes –immigració, estructura socio-econòmica, etc.– no només des de la perspectiva de l'individu sinó també des de la perspectiva de les llars. Totes aquestes dades han servit per conèixer l'origen socio-demogràfic d'aquestes treballadores i per analitzar les seves trajectòries laborals en funció del cicle de vida familiar.

Per a aquest anàlisi de les trajectòries laborals, però, ha estat fonamental una font que s'explota per primera vegada en un estudi històric. Els registres de cotització a les assegurances socials conservats des de 1921 a la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS permeten reconstruir les trajectòries laborals individuals. La descoberta d'aquesta font i la seva explotació és, segurament, una de les aportacions destacables d'aquest treball. Els esmentats registres constitueixen una font complexa, integrada per multitud de fons que poden dividir-se en tres grans blocs segons el tipus d'assegurança i el període cronològic que cobreixen.⁴ El primer, els registres de cotització al Retir Obrer Obligatori (RO) cobreix el període 1921-1939. El segon, els registres de cotització a l'Assegurança Obligatòria de Vellesa i Invalidesa (SOVI) cobreix el període 1940-1959 i el tercer, els registres de cotització a la Seguretat Social es van iniciar el 1960 i s'actualitzen constantment des d'aleshores. Pel que fa a les dades que contenen aquests registres, per aquest treball interessaven les dates d'alta i baixa i les empreses on havien cotitzat les treballadores d'HGB al llarg de tota la seva vida així com també els registres corresponents a les prestacions socials (subsidi d'atur, pensió de jubilació, etc.) que havien rebut. No obstant això, la base de dades confeccionada per reconstruir les seves trajectòries de cotització conté tota la informació disponible que consta en els fons consultats (salari, lloc de treball, etc.).

---

⁴ La descripció detallada d'aquest fons pot consultar-se a l'apartat 1.2 de l'apèndix metodològic.

Aquesta informació és molt variable; depèn del període cronològic i de l'empresa que va generar la documentació ja que si bé les dades, concretament pel període anterior a 1960, es recullen en formularis dissenyats per l'administració corresponent, no sempre les empreses els emplenaven amb el mateix rigor.

En la present tesi ha estat fonamental la metodologia emprada per a dur a terme un anàlisi fiable de l'activitat de les treballadores d'HGB i els seus determinants. Sense entrar en detalls, perquè s'explica en el capítol novè, aquest anàlisi es basa en el creuament de les dades –personals, familiars i laborals– que contenen les diverses fonts utilitzades –fons d'empresa, padrons, registres de cotització– a partir d'un buidatge informàtic (bases de dades ACCES).⁵ Amb el buidatge dels historials laborals continguts al fons d'empresa vaig crear un llistat de treballadores que posteriorment vaig ampliar amb el buidatge de les dades dels butlletins de cotització generats per l'empresa entre 1921 i 1978. A partir d'aquí vaig iniciar la reconstrucció de les seves trajectòries de cotització localitzant i enregistrant tots els seus períodes de cotització en les diferents assegurances socials entre 1921 i 2004. Posteriorment, vaig procedir a cercar les treballadores als padrons municipals buidant-ne la informació i la dels membres residents als seus domicilis així com la referent a la pròpia vivenda (localització en la font i en la ciutat). D'aquesta manera vaig acabar creant una base de dades estructurada entorn als noms de les treballadores i les seves dades personals bàsiques (lloc d'origen, data de naixement, data de la mort, nom del pare i de la mare, etc.) mitjançant la qual es podia analitzar de forma relacionada el seu historial laboral dins HGB, la seva trajectòria de cotització a les assegurances socials i les dades dels empadronaments. Només d'aquesta manera era possible salvar les deficiències de cadascuna de les fonts. La font d'empresa no permetia reconstruir l'historial laboral complet de totes les treballadores dins l'empresa; de fet, com he dit, només es conservaven sistemàticament les dades d'aquelles contractades a partir de 1940. Els butlletins de cotització permetien completar aquests historials i, el que era més important per mesurar el pes dels factors d'oferta sobre l'ocupació d'aquestes dones, corregir el subregistre de la seva activitat en els padrons municipals. Finalment, aquestes dues fonts, els butlletins de cotització i els padrons, es complementen l'una a l'altra. Així, en tant que les cotitzacions a les assegurances socials recullen fonamentalment la participació en el mercat de treball regulat –bàsicament en el sector secundari fins a principis de la dècada de 1960 i posteriorment també en el comerç i

---

⁵ La descripció detallada del disseny de la base de dades pot consultar-se el punt 1.2 de l'apèndix metodològic.

l'autoocupació— els padrons, més enllà de les dades socio-demogràfiques que aporten, també mostren treballs realitzats per les dones en l'àmbit de l'economia informal.

Estructura de la tesi

Aquesta tesi s'estructura en tres parts. La primera, **Gènere i polítiques laborals al sector metal·lúrgic, 1856-1981**, la integren quatre capítols. En el primer, reviso l'estat actual del debat historiogràfic al voltant dels factors que han contribuït a generar i perpetuar la segregació sexual del treball en el sector metal·lúrgic. En el segon, descriu breument quina ha estat l'evolució econòmica d'aquest sector a Catalunya abans de reconstruir, en el tercer, l'estructura de l'ocupació a Barcelona segons el sexe entre mitjan segle XIX i principis dels anys vuitanta del segle XX. En el quart, avaluo el pes dels factors institucionals en la configuració i evolució de la divisió sexual del treball tant en el conjunt del sector metal·lúrgic com en el de la indústria metal·logràfica, branca a la que pertany l'empresa HGB.

La segona part, **El treball a la indústria metal·logràfica: un estudi de cas, 1862-1978**, la conformen tres capítols. En el primer, analitzo el desenvolupament de la indústria metal·logràfica espanyola en relació al context internacional descrivint les fases d'aquest desenvolupament així com l'evolució de la seva distribució espacial i la seva estructura empresarial. En el segon, reconstrueixo la història econòmica de l'empresa HGB tenint en compte l'evolució en l'estructura de la propietat, la seva evolució econòmica i les estratègies d'inversió. En el tercer, analitzo l'organització de la producció així com les polítiques de contractació de l'empresa en relació amb el sexe i l'edat de la força laboral i les condicions de treball.

La tercera part, **Les treballadores d'HGB: estratègies familiars i trajectòries laborals, 1921-2004**, la componen cinc capítols. En el primer, reviso l'estat actual dels estudis sobre reconstrucció de l'activitat femenina i els debats entorn als factors que la determinen. El segon està dedicat a la descripció de les fonts i la metodologia que sustenten l'anàlisi desenvolupat en aquesta part. Aquest anàlisi s'inicia en el tercer capítol analitzant l'origen socio-demogràfic, el nivell educatiu, el comportament reproductiu i el lloc de residència d'aquestes dones. Posteriorment, en el quart capítol, analitzo la seva ocupació en funció del cicle de vida familiar. Finalment, en l'últim capítol, analitzo les trajectòries laborals de dues generacions d'aquest col·lectiu de

dones al llarg del període 1921-2004 per avaluar l'impacte que han tingut els factors de demanda sobre aquestes.

Part I

**Gènere i polítiques laborals al sector
metal·lúrgic, 1856-1981**

Introducció

La primera part de la recerca té dos objectius fonamentals. El primer és reconstruir l'estructura de l'ocupació segons el sexe en el sector metal·lúrgic barceloní. Conèixer quina ha estat l'evolució de l'estructura ocupacional, a partir de la segona meitat del XIX fins a principis dels anys vuitanta del segle XX, em permet contextualitzar l'anàlisi de l'organització del treball en la indústria metal·logràfica. Aquest anàlisi, mitjançant l'estudi de l'empresa *Hijos de Gerardo Bertrán* (HGB), es desenvolupa a la segona part. Malauradament, no hi ha fonts macro-estadístiques que permetin estudiar les característiques de la mà d'obra ocupada en la indústria metal·logràfica espanyola o catalana; cal recórrer a fonts empresarials.

El segon objectiu és avaluar el pes dels factors institucionals en la configuració i evolució de la divisió sexual del treball tant en el conjunt del sector metal·lúrgic com en el de la indústria metal·logràfica. Les associacions de patrons i treballadors llauners, existents des de finals de segle XIX, van mantenir amb la resta del sector una unitat d'acció que, tot i ser problemàtica, no acabaria de trencar-se fins el primer terç del segle XX. Per això, les polítiques laborals de l'estat, dels empresaris i dels sindicats en la indústria metal·logràfica no poden explicar-se sense analitzar també les polítiques que es van desenvolupar en el conjunt del sector metal·lúrgic durant aquest període.

Aquesta part compta amb quatre capítols. En el primer, reviso els estudis que han abordat el treball femení a la metal·lúrgia i el debat que s'ha generat al voltant dels factors que han contribuït a la segregació sexual del treball. Aquest darrer tema és un tret característic del sector tant a nivell internacional com nacional. En el segon, reviso breument el que ha estat el desenvolupament econòmic del sector metal·lúrgic a Catalunya a partir de la principal bibliografia existent i entro en l'anàlisi de l'evolució de l'estructura de l'ocupació al metall barceloní a partir dels Censos Obrers que es van elaborar per a Barcelona els anys 1856 i 1905 i dels Censos Nacionals de Població pel període 1900-1981. De la mateixa manera que en altres contextos, a Barcelona, la presència de les dones en el sector metal·lúrgic ha estat –i segueix estant– restringida a unes determinades branques productives i oficis. En el tercer capítol, em centro, a partir fonamentalment de premsa històrica, en l'anàlisi de les polítiques empresarials i de les organitzacions obreres entorn el treball femení en el marc de la negociació col·lectiva que anirà consolidant-se durant el primer terç del segle XX fins a l'esclat de

la guerra civil. Com veurem, el treball femení va ser un punt de conflicte entre obrers i patrons, però també un punt de trobada al voltant del qual, i com a moneda de canvi, es van assolir acords que beneficiaven sovint a ambdues parts. En el quart capítol, analitzo, en primer lloc, els canvis en la regulació del treball femení en el sector metal·lúrgic durant els primers anys del franquisme i com aquesta regulació va potenciar unes polítiques empresarials basades en una intensa explotació del treball femení més jove i més barat. En segon lloc, avaluo l'impacte que va tenir sobre les condicions laborals de les treballadores de la indústria metal·logràfica l'aprovació l'any 1942 d'una reglamentació de treball pròpia d'àmbit nacional i analitzo com, amb la represa de la negociació col·lectiva a partir de 1961, el treball femení va tornar a convertir-se en un tema cabdal de discussió entre empresaris i treballadors. Constatem que les reglamentacions de la indústria metal·logràfica, fetes a mida dels empresaris, es van dissenyar per superar la crisi de postguerra a base de precaritzar el treball femení. Així, es van establir una sèrie de discriminacions en funció del sexe que no poden explicar-se a partir de diferències de qualificació i que s'han perpetuat fins fa només un parell de dècades. Aquesta primera part finalitza amb les principals conclusions sobre els factors que han determinat la configuració i la perpetuació de la divisió sexual del treball en el sector metal·lúrgic i en la indústria metal·logràfica barcelonina.

Capítol 1

Els estudis sobre el treball de les dones a la metal·lúrgia: estat de la qüestió

La participació de les dones en sectors industrials com el metal·lúrgic ha anat guanyant visibilitat en les últimes dècades, si més no, a nivell internacional. A Espanya el número d'estudis sobre el treball femení en aquest sector és encara molt limitat. L'escassa qualitat dels Censos Nacionals de Població, a través dels quals s'ha mesurat la distribució sectorial de la força de treball, sens dubte ha contribuït a què la presència femenina hagi passat desapercibuda en un sector que, encara avui dia, s'associa a imatges típicament masculines. La segregació sexual del mercat de treball metal·lúrgic, dins del qual la mà d'obra femenina s'ha concentrat en unes branques industrials i uns oficis determinats, també n'ha contribuït.

Els factors que expliquen històricament aquesta segregació constitueixen l'eix dels estudis sobre el treball femení a la metal·lúrgia. En concret, l'atenció s'ha dirigit principalment cap a l'anàlisi de les polítiques empresarials i de les organitzacions obreres. Menys interès han suscitat les polítiques estatals, respecte les quals, amb l'excepció d'alguns contextos molt particulars (Savage, 1988), hi ha un consens general pel que fa al paper secundari que n'han jugat. No obstant això, secundari no significa poc important. A Europa, l'acció legisladora del governs ha contribuït a delimitar els nínxols de treball femení i mantenir unes condicions salarials discriminatòries per a les dones en moments de fort intervencionisme d'aquest sector com van ser les dues guerres mundials i els anys immediatament posteriors (Summerfield, 1984; Glucksmann, 1990; Downs, 1995).

Pel que fa a les actituds i les polítiques empresarials vers el treball femení, algunes autores consideren que tenen una base fonamentalment ideològica. L'adhesió dels empresaris a la "*gender ideology*" els hauria impedit contemplar la possibilitat de contractar mà d'obra femenina en algunes branques industrials i llocs de treball. També, els hauria portat a considerar que les dones constituïen una força de treball idònia en altres. Així, s'ha encunyat el concepte "*ceguera androcèntrica*", al darrere del qual hi hauria l'acceptació dels empresaris de la ideologia burgesa de la domesticitat, per explicar que, a Anglaterra, les dones restessin al marge de la siderometal·lúrgica pesada (producció d'acer i ferro, construcció de maquinària) a mida que avançava la

industrialització entre mitjan segle XVIII i principis del XIX. Aquesta ceguera descansaria sobre el trencament amb la tradició proto-industrial que havia suposat la radical transformació tecnològica d'aquest sector a finals del segle XVIII. En canvi, a la manufactura de petits bens metàl·lics de consum, amb uns avenços tecnològics més progressius, els empresaris haurien acceptat en les seves fàbriques tant la presència femenina com la divisió sexual del treball, ambdues ben arrelades en la tradició proto-industrial (Jordan, 1989). També s'ha considerat primordial el factor ideològic per entendre la segregació sexual del treball que es va implantar en el sector metal·lúrgic durant la I Guerra Mundial i es va consolidar durant el període d'entreguerres tant a Anglaterra com a França (Downs, 1995). Els empresaris, obligats per les circumstàncies, van haver de reestructurar els processos de producció durant la I Guerra Mundial substituint els mètodes de producció artesanal per sistemes de producció en massa, la base dels quals era la "racionalització" i l'estalvi de mà d'obra qualificada. Alhora, milers de dones es van veure pressionades per a treballar en aquest sector. Ben aviat, "*in managerial minds, iconic notions of women's domestic activities dovetailed with certain demand imposed by the new forms of work*"⁶ entre les que destacaven la delicadesa, la precisió, la rapidesa, l'agilitat, la paciència i la concentració. Els empresaris, considerant aquestes característiques com innates a la naturalesa femenina –quedant, en conseqüència, sense reconeixement com a veritables qualificacions laborals–, haurien assumit ràpidament que la racionalització havia produït treballs especialment adequats per a les dones. La seva contractació, per tant, no trencava cap normativa moral. Més aviat al contrari, el discurs social sobre les diferents capacitats d'un i altre sexe, envoltat ara d'una pàtina de racionalitat científica aplicada al treball, seria el principal sostén de la creixent presència femenina a les indústries metal·lúrgiques lleugeres durant el període d'entreguerres. A mida que va avançar l'adopció dels sistemes de producció en massa, el treball "lleuger i repetitiu" es va generalitzar especialment en les noves indústries de bens de consum –material i aparells elèctrics– constituint-se com un univers quasi exclusivament femení. En analitzar-se les repercussions de l'adopció d'aquests sistemes de producció massiva en algunes de les denominades "noves indústries" durant el període d'entreguerres a Anglaterra –entre elles la indústria d'aparells elèctrics–, s'ha argumentat que els empresaris no només consideraven les dones més adequades pel treball en les línies de muntatge per les seves suposades característiques innates. Aquesta feina també s'ajustava a altres concepcions definitòries del treball femení abans de l'entrada en joc dels mètodes de producció en massa: no requeria un

---

⁶ Downs (1995: 83).

aprenentatge formal i no existia possibilitat de promoció. La voluntat –patriarcalista– de no trencar l'ordre jeràrquic establert dins les empreses explicaria que, malgrat existien altres llocs de treball a priori adequats per a les dones, els empresaris mai es plantegessin la possibilitat de feminitzar-los (Glucksmann,1990).

Altres autors/res, en analitzar les polítiques empresarials de contractació de mà d'obra femenina, resten importància al pes del factor ideològic. De fet, en crítica directa a Jordan, s'ha considerat bastant improbable que els empresaris, l'èxit dels quals deriva de la seva conducta innovadora, fonamentessin les polítiques de contractació en les seves idees burgeses (De Groot i Schrover, 1995a). D'altra banda, en resposta a l'argument central de Downs, que els empresaris consideraven homes i dones com forces de treball diferents amb capacitats productives complementàries, s'ha plantejat que aquest fet descriu però no explica els perquè de la divisió sexual del treball (Wightman, 1999) ja que normalment les característiques femenines es van atribuir a determinats treballs després que aquests fossin etiquetats com a femenins (De Groot i Schrover, 1995b). Per tant, si bé el discurs ideològic construït entorn al treball femení hauria servit els empresaris per perpetuar la divisió sexual del treball no hauria influït en la seva configuració inicial, almenys no en el cas de les noves indústries metal·lúrgiques sorgides a finals del XIX i principis del XX (Milkman, 1983, 1987, 1988-1989). Tot i així, s'ha proposat que, en aquestes noves indústries, els empresaris podrien haver adscrit els treballs a un o altre sexe sobre la base de definicions prèvies del que era o no adequat per a cada sexe tant en el sector com en d'altres, però en qualsevol cas no seria un factor únic ni prevalent (Bradley, 1989).

Pel que fa a l'influx del canvi tecnològic, el fet que indústries amb mètodes de producció en massa similars, des de principis del segle XX, presentessin una composició per sexe radicalment diferent ha fet qüestionar la validesa general del binomi treball lleuger-treball femení dins del sector metal·lúrgic (Milkman, 1983, 1987, 1988-1989). Sabem que, com en altres sectors, molts dels treballs que han realitzat tradicionalment les dones eren pesats, insalubres i perillosos⁷ i en molts dels denominats “treballs lleugers” –com el maneig de premses– si bé podia no caldre força física sí resultaven extenuants després de poques hores de realitzar-los. Sabem també

---

⁷ Era el cas de les treballadores a la indústria de fulla de llauna a Gales, especialment a la secció de decapatge on el procés químic a base d'àcid sulfúric era altament nociu (Owens-Jones, 1987). Les descripcions dels processos de treball en les indústries metal·lúrgiques lleugeres del Sud d'Anglaterra donen també una idea de la duresa de les condicions de treball de les dones als tallers i fàbriques metal·lúrgiques entre finals del segle XIX i principis del XX (Morgan, 2001).

que la mecanització d'algunes branques va anar acompanyada del creixement de la presència femenina –les làmpades elèctriques, per exemple (Bradley, 1989; de Groot i Schrover, 1995a)–. En canvi, en d'altres es va donar el procés invers i treballs tradicionalment femenins van passar a la categoria de masculins en implementar-se noves tecnologies: a la indústria de la fulla de llauna, treballs que a Gales eren femenins es van masculinitzar als Estats Units amb l'adopció de nova tecnologia a finals del segle XIX, quan s'hi va implantar aquesta indústria (Jones i Lewis, 2007). Igualment, la investigació sobre les negociacions entre empresaris i sindicats al voltant del treball femení a Anglaterra durant la II Guerra Mundial ha tret a la llum que un treball desenvolupat per homes en una localitat ho era per dones en d'altres sense que hi haguessin diferències tecnològiques considerables, quelcom que va servir als empresaris com argument per reclassificar treballs “masculins” com a “femenins” (Summerfield, 1984; Wigthman, 1999). Al darrera d'aquesta estratègia, només hi hauria l'interès de reduir costos, un objectiu al que servia també l'assumpció de l'estereotip de la dona com a treballadora idònia per treballs lleugers, repetitius i monòtons (Summerfield, 1984).

Les diferents polítiques empresarials de contractació de mà d'obra femenina s'han interpretat, també, des d'una perspectiva fonamentalment econòmica i s'ha posat de manifest que la contractació de dones no té necessàriament perquè ser sempre l'opció més barata. Aquest és un punt important que resta solidesa a la idea de la resistència empresarial a contractar dones en determinades branques metal·lúrgiques com una irracionalitat econòmica; idea que se'n desprèn de les interpretacions que emfatitzen el pes de la ideologia. D'aquesta manera, les diferències en la proporció de dones a la indústria elèctrica i a la automobilística nord-americanes a la primera meitat del segle XX s'han explicat en funció de la diferent estructura productiva de les empreses. A la indústria elèctrica, intensiva en treball i amb una elevada dependència dels sistemes de producció a preu fet, la feminització que es va produir als Estats Units a principis del segle XX va constituir una estratègia de reducció de costos salarials. A la indústria automobilística, en canvi, la seva naturalesa intensiva en capital va fer innecessària aquesta estratègia. La minimització de costos salarials es va fer augmentant la productivitat sota un sistema de salaris elevats i, per tant, els empresaris no estaven interessats en contractar massivament mà d'obra femenina (Milkman, 1983). Aquest esquema explicatiu s'ha considerat també vàlid en el cas anglès i s'ha remarcat la importància d'analitzar les característiques dels mercats de treball locals per captar la racionalitat econòmica de les decisions empresarials relatives a la contractació. Així, a la ciutat industrial de Slough (situada al comtat de Berkshire al sud d'Anglaterra) la

disponibilitat de joves –tant nois com noies–, especialment immigrants, una mà d'obra més barata que les dones adultes, explicaria en bona part la relativa escassa presència d'aquestes a la enginyeria elèctrica durant les dècades de 1920 i 1930 (Savage, 1988).

Per algunes autores, les polítiques de contractació femenina dels empresaris anglesos de les indústries d'enginyeria al llarg de la primera meitat del segle XX, només poden analitzar-se a la llum de nombroses influències: les concepcions ideològiques, l'estalvi de costos salarials, el volum de treball, la competència, l'oferta de treball i la oposició dels sindicats. Des d'aquesta perspectiva, la resistència empresarial a estendre el treball femení a àrees tradicionalment masculines dins l'enginyeria durant la I Guerra Mundial s'entén perquè, en esclatar el conflicte, el sector es caracteritzava per ser una *"barreja de producció estandarditzada i flexible"*⁸. Mantenia, per tant, una elevada dependència dels treballadors d'ofici imposada per l'encara escassa demanda de productes estandarditzats. Durant el conflicte, els empresaris van tenir sèries dificultats per implementar mètodes de producció en massa, especialment en branques industrials com la construcció de gran maquinària i mitjans de transport, tecnològicament més endarrerides que les indústries metal·lúrgiques lleugeres. A més, els preocupava la viabilitat econòmica d'aquests mètodes, amb els que s'associava el treball femení, un cop s'acabés la guerra. En conseqüència, durant el període d'entreguerres, els empresaris, limitats per uns mercats de consum molt inestables, tampoc van disminuir la seva dependència del treball qualificat. Van restar vulnerables davant dels sindicats d'obrers qualificats, cada vegada més capaços de resistir l'extensió de la contractació de dones al llarg de la dècada dels trenta (Wigthman, 1999).

La major part dels estudis sobre treball femení a la metal·lúrgia s'han preguntat també pel paper que han jugat els treballadors homes i les organitzacions obreres, controlades per ells, en la configuració de la segregació sexual del treball. Les respostes apunten que aquest ha estat enormement variable depenent del context i que és tan difícil aplicar models generals a casos concrets (Milkman 1983, 1987, 1988-1989) com perillós generalitzar conclusions a partir de casos concrets (Savage, 1988). No a totes les branques industrials metal·lúrgiques les organitzacions obreres tenien la força necessària per fer front a l'entrada de mà d'obra femenina (Milkman, 1983, 1987, 1988-1989) ni sempre es van engegar estratègies per restringir-la i, quan es va fer,

---

⁸ Wigthman (1999: 57).

aquestes van ser tan diferents com l'èxit obtingut (Summerfield, 1984; Milkman, 1983, 1987, 1988-1989). Sigui com sigui, l'anàlisi de les lluites entre sindicats i empresaris al voltant de la divisió sexual del treball és imprescindible per entendre les condicions en què aquesta s'ha perpetuat (Milkman, 1983, 1987, 1988-1989). Per fer comprensibles les accions sindicals –o la manca d'aquestes– s'ha d'atendre a múltiples factors: el canvi tecnològic, el grau de control del procés del treball i, per tant, de la força de l'organització sindical, però també les característiques del mercat de treball local i les oportunitats laborals disponibles en cada moment per als homes i per a les dones. A més, inclús en moments de relativa debilitat, la tradicional hostilitat de les associacions obreres a l'entrada de mà d'obra femenina en algunes branques ha pogut tenir un efecte dissuasori sobre els empresaris (Summerfield, 1984; Wigthman, 1999).

Un tema que resta obert a debat en relació a l'oposició al treball femení dels treballadors barons i les seves organitzacions, allà on es va produir, és si va ser fruit de l'adopció de la ideologia de la domesticitat o una actitud defensiva davant la competència femenina i els prejudicis que, aquesta, provocava sobre els salaris i les condicions laborals generals. Pel cas anglès, s'ha mantingut que, durant la II Guerra Mundial, si bé la competència i l'amenaça de la reducció de salaris va ser un component de l'hostilitat dels sindicats, aquests compartien amb els empresaris la ideologia de la domesticitat: les dones eren primer i sobretot esposes, mares i dependents dels homes i, en conseqüència, no tenien els mateixos drets de remuneració ni d'accés al treball que aquests. Als sindicats d'ofici, la voluntat de mantenir l'ordre jeràrquic establert a les fàbriques els va portar sovint a conductes “*irracional*” –no acceptar la implementació de l'acord nacional d'igual salari a igual treball– que podien augmentar la vulnerabilitat dels seus membres a les reduccions salarials i a la pèrdua de treballs fins aleshores tradicionalment masculins. Els líders dels sindicats generals, per la seva banda, estaven tan “*enredats en el patriarcat*”⁹ que tots els seus esforços es van centrar en resistir els intents dels empresaris de reclassificar treballs “masculins” com a “femenins” i van negociar unes escales salarials separades per a homes i dones que perpetuaven el diferencial basat en el gènere (Summerfield, 1984). Aquesta interpretació, però, ha estat criticada i s'ha relativitzat el pes del factor gènere en l'hostilitat de les associacions obreres angleses vers l'entrada de treballadores en una indústria o ofici determinats. A més, s'ha assenyalat que tot i compartir l'objectiu de protegir el treball masculí, entre els sindicats d'ofici i els generals, van haver-hi diferències substancials a l'hora d'abordar el treball

---

⁹ Summerfield (1984: 170).

femení. Donat que els sindicats d'ofici anglesos es van oposar, en algunes ocasions, a l'entrada d'homes no qualificats en els seus oficis, en la seva hostilitat contra el treball femení s'ha vist "*primer i sobretot*"¹⁰ la por de perdre el control de l'accés al treball i el seu nivell de vida. En el cas dels sindicats generals, els intents, especialment intensos durant la II Guerra Mundial, d'establir nous criteris salarials basats en el valor del treball i no en el sexe i l'edat s'han interpretat com l'expressió d'un creixent sentit de justícia i equitat vers les treballadores (Wightman, 1999).¹¹ Des d'una perspectiva diferent a les dues anteriors, s'ha assenyalat que les claus per entendre les estratègies sindicals davant el treball femení no estan fora del mercat laboral, però tampoc l'adopció de reivindicacions igualitàries reflecteix necessàriament la voluntat d'arribar a una major equitat homes-dones en el terreny laboral. Així mateix, les diferències entre uns o altres sindicats no radiquen en la seva ideologia política. Depenent del context industrial, els interessos dels treballadors de sexe masculí poden, o no, coincidir amb els de les treballadores i això condiciona les seves estratègies. Així, no resulta estrany que els sindicats, amb l'esperança de desincentivar la contractació femenina, hagin adoptat reivindicacions dirigides a eliminar la discriminació sexual; unes reivindicacions més radicals –igual salari a treball de valor similar– quan més intensa era l'amenaça de la substitució femenina (Milkman, 1983, 1987, 1988-1889).

Les aportacions més recents han començat a plantejar aquesta qüestió en termes encara més complexos (Morgan, 2001; Jones i Lewis, 2007). Atorguen un paper primordial a la construcció discursiva de la masculinitat i la feminitat en relació amb el treball en la configuració de les polítiques laborals sindicals. No obstant això, recalquen que aquesta construcció s'ha d'analitzar com un procés de negociació i re-negotiació entre les diferents forces en joc dins la classe obrera que està condicionat pels seus interessos convergents-divergents i per les característiques dels mercats laborals locals. A més, aquests interessos, poden o no entrar en conflicte amb els dels empresaris, els interessos particulars dels quals tampoc tenen perquè coincidir amb els generals de la patronal del sector. D'aquesta manera, en l'entramat de lluites que es produeixen, poden donar-se aliances que afavoreixin tant les continuïtats com els canvis. Per exemple, a la indústria de fulla de llauna del Sud de Gales el contingent de mà d'obra femenina era molt important. Els treballs d'home i els treballs de dona

---

¹⁰ Wightman (1999: 54).

¹¹ Posant l'atenció en una altra qüestió, l'experiència d'organitzadores sindicals dintre del *Worker's Union* (sindicat mixt de treballadors/res no qualificats) en el període d'entreguerres a Anglaterra, també s'ha interpretat que en el cas d'aquest sindicat, el "compromís" vers les seves afiliades va ser tant inconsistent com dirigit a millorar i protegir les condicions laborals dels seus afiliats barons (Hunt, 2005).

havien estat sempre clarament definits i la divisió sexual del treball va restar sense canvis substancials almenys entre finals del segle XIX i mitjan segle XX (Owen-Jones, 1987). En aquest cas, la poca força dels petits propietaris de fàbriques, desorganitzats i sense capacitat inversora, la convergència d'interessos entre els treballadors de més alta qualificació –contraris a l'adopció de canvis tecnològics per l'amenaça que suposava al seu control del procés de treball– i les pròpies dones –amb escasses oportunitats laborals fora de la elaboració de la fulla de llauna– així com la necessitat econòmica de les famílies, van permetre que es mantingués la presència femenina a la indústria a despit de la ideologia imperant (Jones i Lewis; 2007). A les indústries metal·lúrgiques lleugeres de Birmingham i del Black Country entre mitjan segle XIX i principis del XX, per contra, la divisió sexual del treball va ser cada vegada més rígida. Un estudi recent (Morgan, 2001) ha analitzat les causes i ha donat resposta a alguns interrogats oberts per Berg sobre aquesta qüestió a *La era de les manufactures* (1985).

Berg ens va fer conèixer la important presència femenina dins la producció de “*bibelots*” de Birmingham des del seu naixement com a indústria a mitjan segle XVIII. Vinculava aquesta presència a que, de fet, les dones ja s'encarregaven de la producció domèstica d'alguns d'aquests bens de consum amb anterioritat –agulles, articles de ganiveteria, etc.–. Va evidenciar igualment que, al segle XVIII, la subordinació econòmica i social del treball femení en aquesta zona era un fet, però no va trobar proves suficients per afirmar rotundament que existís una divisió sexual entre oficis i processos de treball. Tampoc avaluava clarament quin havia estat l'impacte de les noves tecnologies sobre l'estructura de la força de treball al llarg del segle XIX, quan les dones tenien major presència als sectors més nous o que requerien menys especialització. Morgan (2001) ha descartat que la tecnologia per si mateixa fos un factor determinant en la composició de la força de treball. Ha atribuït la delimitació de la presència femenina en algunes de les branques més importants i de més tradició, com la de claus i cadenes, a determinats tipus i mides de productes a l'acció de les organitzacions obreres –pressionades en un context de crisi de la indústria a partir de l'últim quart de segle–. Aquesta acció, però, no va estar exempta de tensions. La construcció discursiva del treball femení en els oficis del petit metall com immoral, antinatural i il·legítim va jugar un paper destacat en els intents dels artesans qualificats per restringir-lo mitjançant l'aprovació de mesures legislatives. Tot i així, aquest discurs es va adoptar, només, quan el treball femení implicava una competència directa i posava en perill la seva cultura laboral, el seu estatus social i el seu nivell de benestar material. A més, aquest discurs va xocar amb una gran resistència en aquelles

comunitats metal·lúrgiques on les economies familiars depenien dels ingressos de les dones i les perspectives laborals femenines eren molt reduïdes. Tampoc el moviment feminista, que va trobar en els empresaris uns aliats interessats, ni els sindicats generals el van recolzar plenament. Tot i acceptar les conseqüències negatives del treball femení –sobreoferta laboral i reducció general de salaris– i les seves pèssimes condicions, no van donar suport a les estratègies exclusionistes de les associacions d'artesans com a via de solució del problema. En conseqüència, malgrat l'èxit d'aquestes estratègies va ser escàs, les idees sobre el que havia de ser el treball femení van condicionar acords –acceptats per totes les forces en joc, incloses les pròpies treballadores– que eixamplaven la divisió sexual del treball i reforçaven la subordinació econòmica i social del treball femení.

A Espanya, com avançava, les aportacions sobre el treball femení en el sector metal·lúrgic són molt escasses i el debat sobre les causes de la divisió sexual del treball pràcticament no s'ha iniciat. No obstant això, els estudis existents apunten conclusions similars a les dels treballs que he ressenyat com la necessitat d'atendre al marc cultural i la possible transferència al treball fabril de formes de divisió sexual del treball anteriors a la industrialització (Arbaiza, 1996, 2000, 2003). Apunten igualment, però, que la diversificació productiva i el canvi tecnològic ha anat generant nous nínxols de treball que han esdevingut “femenins” tant per la interiorització dels empresaris del discurs de la idoneïtat de les dones en treballs lleugers, repetitius i monòtons com per l'avantatge que representaven els seus baixos salaris (Candela, 2003: 146-149; Fernández Gómez, 2003). I és que, les noves oportunitats que es van obrir per a les treballadores ben aviat van quedar reduïdes a la categoria de treball desqualificat, barat i amb escasses oportunitats de promoció, quelcom que, més enllà de les polítiques empresarials, no pot entendre's sense analitzar les polítiques laborals i d'organització dels sindicats (Muñoz, 2002, 2010; Giráldez, 2006).

Sens dubte, les aportacions de més interès, pels objectius d'aquest capítol i del següent, en quant a les causes de la segregació sexual del treball en el sector metal·lúrgic i concretament al metal·logràfic, són les que han fet Mercedes Arbaiza i, molt especialment, Luisa Muñoz.¹² Pel que fa a la desigual distribució de la mà d'obra femenina entre les diferents branques metal·lúrgiques al País Basc, Arbaiza (1996, 2000, 2003) ha situat la gènesi de l'escassa ocupació femenina a les indústries

---

¹² Un estat de la qüestió de les investigacions sobre la segregació sexual del treball tant a nivell internacional com nacional a Borderías (2007).

metal·lúrgiques de bens d'equipament en els canvis esdevinguts en les últimes etapes de l'època preindustrial. Ha argumentat que l'exclusió de les dones, evident des de la segona meitat del segle XIX, va començar a prendre forma en les dues primeres dècades del segle XIX, quan l'adopció de la ideologia de la domesticitat per part de les famílies artesanes més benestants del metall les va expulsar de l'aprenentatge formal a les ferreries i fargues. En conseqüència, la menor qualificació de les dones va provocar que, en arribar la industrialització –dues últimes dècades del segle XIX–, la seva presència fos rellevant tan sols en l'elaboració de fulla de llauna i la seva manufactura; l'únic subsector on la seva participació era encara important a principis del segle XX (Arbaiza, 1996: 204; 2000: 439 nota 80; 2003: 199-200). Al País Basc, doncs, la participació femenina en l'elaboració d'envasos de fulla de llauna, un cop aquesta es mecanitzi, pot estar lligada a la tradició pre-industrial, dins la qual les dones ja s'encarregaven de la producció de la fulla de llauna. A Galícia, en canvi, l'únic cas en què s'ha analitzat en profunditat la segregació sexual del treball en l'elaboració d'envasos, Muñoz ha vinculat la feminització de determinats treballs al procés de canvi tecnològic iniciat pels empresaris a finals del segle XIX per augmentar la competitivitat de la indústria conservera al mercat internacional.¹³ Aquesta renovació tecnològica, però, es va veure alentida tant per la dificultat d'estandarditzar la producció dels envasos com per l'estacionalitat de la indústria pesquera de la que depenia l'elaboració d'envasos. Al mateix temps, el procés de feminització va suscitar molta resistència per part dels treballadors més qualificats de la indústria, els soldadors, el col·lectiu més amenaçat per la substitució femenina que acompanyava la mecanització i que, malgrat aconseguir retardar aquest procés, acabaria perdent la partida. Fins a tal punt va ser així que, a finals dels anys vint, la figura del soldador havia desaparegut dels tallers i fàbriques d'envasos. Si bé els sindicats de classe ugetistes encara van mantenir polítiques exclusionistes per frenar la feminització durant els anys de la II República, aquesta no tindria ja marxa enrere. Així, malgrat que, abans de l'esclat de la guerra civil, l'ocupació de dones o adolescents en una determinada feina variava en funció de l'empresa d'acord amb la pròpia disponibilitat d'aquests grups, dels seus salaris i de les seves capacitats, la segregació sexual en l'elaboració d'envasos era un fet ben assentat que no patiria canvis substancials durant el franquisme (Muñoz, 2002, 2010).

---

¹³ Les conclusions de Muñoz respecte aquesta qüestió coincideixen amb les dels estudis que han abordat la divisió sexual del treball en els tallers de fabricació d'envasos dins les fàbriques conserveres en d'altres contextos. Per Estats Units: Brown i Philips (1986) i O'Bannon (1987: 558-578). Per Noruega: Hviding (1994). Per Portugal: Pulido Valente (1981: 615-618).

2.1. L'Evolució del sector metal·lúrgic català

El sector metal·lúrgic català, tot i que en creixement des de la segona meitat del segle XIX, va experimentar la seva veritable arrencada durant la I Guerra Mundial. La moderna siderúrgia pesada catalana havia fracassat a mitjan segle XIX per la manca de recursos naturals. Malgrat l'impuls que aquesta va prendre en les primeres dècades del segle XX, arran de l'aparició dels forns Martín Siemens i dels elèctrics, el sector havia crescut sobretot gràcies al desenvolupament d'una molt diversa indústria metall-mecànica i, dins d'aquesta, especialment dels transformats metàl·lics. No obstant aquest creixement, l'estructura atomitzada i la gran diversificació productiva que caracteritzaven el sector el col·locaven en una posició de vulnerabilitat davant dels canvis de conjuntura econòmica de manera que el final de la I Guerra Mundial va suposar l'inici de la crisi. L'arancel protector de 1922 va permetre superar-la en poc temps i el metall català va entrar en una nova fase expansiva fins el final de la dictadura de Primo de Rivera. Durant aquest període, el creixement es va sustentar en la forta inversió en material ferroviari, la gran demanda d'estructures metàl·liques que va generar l'augment de la construcció i la renovació i ampliació de grans infraestructures. Amb el final de la dictadura es va cloure el cicle inversor i el metall va ser un dels primers sectors en sentir la repercussió de la crisi mundial que es va obrir el 1929. Aquesta crisi, la més greu del primer terç del segle XX, va assolir el seu punt màxim el 1933 i, malgrat la lleugera recuperació que es va produir entre 1934 i 1935, va enllaçar amb l'esclat de la guerra civil (Maluquer de Motes, 1987; Carreras i Nadal, 1990; Nadal, 2003; Fernández Pérez, 2004).

Acabada la guerra civil, els anys de l'autarquia van suposar un llarg període d'estancament per a la indústria catalana. Amb tot, el sector metal·lúrgic català sembla que va tenir en aquests anys un creixement major que d'altres. Aquest creixement, malgrat les dificultats de proveïment de matèries primeres, maquinària i energia, hauria estat incentivat per la manca de competència exterior i una abundant mà d'obra barata (Flós, Gasoliba i Serra, 1978: 17). Conclòs el període autàrquic, el metall català va entrar novament en expansió i, a principis dels anys seixanta, la seva quota de producció industrial sobrepassava la del tèxtil, fins aleshores hegemònic dins del

panorama industrial català (Nadal i Tafunell, 1992: 214). L'aposta franquista per la indústria de bens d'equipament, la progressiva integració espanyola en l'economia internacional i el creixement de la demanda interna de bens de consum van propiciar, a partir de la dècada de 1950, un gran creixement tant de la metal·lúrgia bàsica com dels transformats metall·mecànics. El sector es va convertir així en el protagonista del desenvolupament industrial espanyol d'aquests anys. Malgrat la crisi dels anys setanta, la profunda reestructuració empresarial que va experimentar el sector els anys vuitanta i noranta ha permès que es mantingui com un dels motors industrials de l'economia espanyola (Nadal, 2003; Fernández Pérez, 2004). E aquest procés, Catalunya, concentrant el 2007 una quarta part de la indústria metal·lúrgica espanyola (Departamento de Investigación y Estrategia de Fira de Barcelona, 2009:10), ha jugat sense dubte un paper molt destacat.

2.2. La divisió sexual del treball: un tret característic del sector

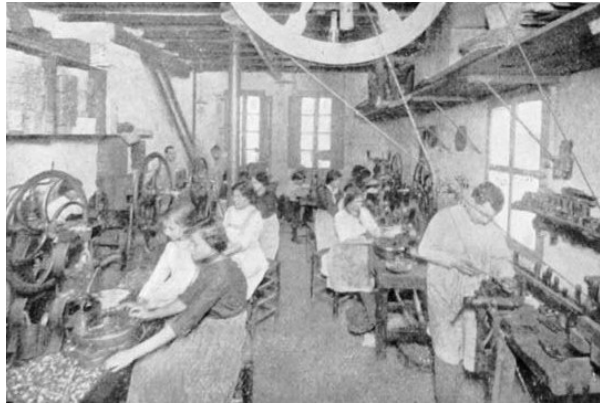
Resseguir l'evolució de l'estructura de l'ocupació segons el sexe en el sector metal·lúrgic no és fàcil. Com sabem, els Censos Nacionals de Població subregistren considerablement l'activitat femenina.¹⁴ A més, no tots ofereixen informació sobre ocupació per subsectors industrials, aquesta informació no sempre apareix desagregada per sexe¹⁵ i les classificacions ocupacionals, més enllà dels canvis que s'han anat produint al llarg del temps, sovint són molt poc específiques. Amb tot, les fonts disponibles per Barcelona, per a la qual disposem, a més dels censos de població, amb els censos obrers de 1856 i 1905, permeten esbossar el que ha estat l'evolució de l'ocupació femenina al metall barceloní des de mitjan segle XIX.

---

¹⁴ Sobre el subregistre de l'activitat femenina als censos i respecte a diferents sectors econòmics i períodes: Borderías (1993a, 2003, 2010, 2012); Borderías, Villar i González-Bagaría (2011); Pérez-Fuentes (1993). Una bona mostra del subregistre del treball femení a la metal·lúrgia en els censos de població és que, el 1910, la població femenina visitada pels inspectors de treball del *Instituto de Reformas Sociales* a Catalunya representava el 224% de les treballadores metal·lúrgiques que registrava el cens nacional el mateix any (Borrás, 2009: 159, taula 1).

¹⁵ Entre 1860 i 1981, els censos nacionals de població que no ofereixen informació sobre ocupació per subsectors Industrials són: a) per les capitals de província: 1860, 1887, 1900, 1910, 1950, 1960; b) per les províncies: 1860, 1887, 1900, 1920, 1950, 1960. No ofereixen informació sobre ocupació per subsectors industrials desagregada per sexe en el cas de les capitals de província els de 1970 i 1981.

Les diferències en l'evolució del número d'ocupats homes i dones al metall al llarg del període analitzat (taula 1) tenen molt a veure amb la divisió sexual entre subsectors i branques metal·lúrgiques que ha caracteritzat el sector des de que les dones van iniciar la seva incorporació a finals del segle XIX. Aquest accés, com en el cas d'altres països europeus (Jordan, 1989; Downs, 1995), va estar propiciat per

Imatge 1. Interior de la fàbrica de botons metàl·lics *Hijos de Juan Ruqué* de Barcelona.

Font: Canet, E. (dir.) (1916): *Barcelona Artística e Industrial*, Barcelona, Establ. Gráf. Thomas: 386.

l'augment i la diversificació de la producció així com per la introducció de noves tecnologies i la reestructuració dels mètodes productius. Si el 1856 pràcticament no treballaven dones al metall, el 1920, aquestes representaven quasi el 11% del total de la mà d'obra ocupada a la ciutat de Barcelona concentrant-se en el treball dels metalls preciosos i en la producció d'objectes metàl·lics i restant excloses de la producció i primera transformació dels metall (taula 2). Dins la producció d'objectes metàl·lics, a més, les dones estaven absents de la construcció i reparació de maquinària. Treballaven en la fabricació de productes de petites dimensions com cadenes, càpsules metàl·liques, làmpades, pa d'or, rellotges,¹⁶ cargols,¹⁷ bugies,¹⁸ comptadors elèctrics¹⁹ i cables elèctrics.²⁰ De fet, a la Barcelona de principis de segle eren ja majoria en algunes noves branques productives com la fabricació de càpsules metàl·liques (72,53%) i a d'altres que el 1856 eren ocupacions masculines com la fabricació d'agulles i altres estris per a la costura (59,41%). La seva presència era igualment destacada en algunes empreses de manufactures metàl·liques, especialment a la capital, però també en aquelles que començaven a crear-se fora d'aquesta.²¹

¹⁶ Dirección General de Trabajo (1931: 116-117 i 126).

¹⁷ Instituto de Reformas Sociales (1912: 38).

¹⁸ *Solidaridad Obrera*, 15/09/1916, núm. 324: 1

¹⁹ Segons dades a Instituto de Reformas Sociales, 1917: 66

²⁰ *Unión Obrera*; 14/01/1922, núm. 42: 4

²¹ El 1908, constituïen el 53,85% de la plantilla de la fàbrica de fils i cables elèctrics que Pirelli havia instal·lat a Vilanova i la Geltrú pocs anys abans (segons dades a Instituto de Reformas Sociales, 1917: 66). El 1910, l'11,42% del personal de l'empresa de cargols *La Unión Metalúrgica* de Barcelona eren dones (Instituto de Reformas Sociales, 1912: 38. Vaga número 26. La informació de que aquestes dades corresponen a la *La Unión Metalúrgica* prové de Sastre, 1915: 23.) i el 1930 aquestes constituïen el 36%

Taula 1. Mà d'obra ocupada al sector metal·lúrgic segons el sexe. Barcelona, 1856-1981

Any	Barcelona ciutat					Barcelona província				
	Homes		Dones		Total =100	Homes		Dones		Total =100
	Núm.	%	Núm.	%		Núm.	%	Núm.	%	
1856	2.202	99,55	10	0,45	2.212					
1905	12.982	91,08	1.271	8,92	14.253					
1910						12.290	98,64	169	1,36	12.459
1920	26.457	89,31	3.168	10,69	29.625					
1930	38.031	93,98	2.435	6,02	40.466	51.397	94,98	2.718	5,02	54.115
1940	35.129	96,06	1.442	3,94	36.571	53.893	96,56	1.918	3,44	55.811
1970						210.749	87,86	29.122	12,14	239.871
1981						198.111	87,55	28.180	12,45	226.291
Increment de l'ocupació (%)										
Període	Barcelona ciutat			Barcelona província						
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total				
1856-1905	489,6	12.610	544,3							
1905-1920	103,8	149,3	107,9							
1920-1930	43,7	-23,1	36,6							
1930-1940	-7,6	-40,8	-9,6	4,9	-29,4	3,1				
1940-1970				291,1	1.418,4	329,8				
1970-1980				-6,0	-3,2	-5,7				

Les ocupacions incloses en el sector en cada any es detallen a l'apartat 1.3. de l'apèndix metodològic.

Font: Elaboració pròpia a partir de la *Monografia estadística de la classe obrera en Barcelona en 1856* (Cerdà, 1859), el Cens Obrer de Barcelona de 1905 i els Censos Nacionals de Població, 1900-1981.²²

Entre 1920 i 1930, la renovació de la siderúrgia moderna i l'augment de la demanda de grans construccions metall-mecàniques va permetre que es mantingués part del

---

a l'empresa de lampisteria *Industrias del Aluminio* (segons dades a *La Nau*, 27/10/1930: 7). A la fàbrica de Sant Martí de Provençals (Barcelona) de *Rivière*, la major empresa espanyola de trefileria, la mà d'obra femenina constituïa un 40-50% de la plantilla entre 1911 i 1935 (Fernández Pérez, 2004: 224). Fora de Barcelona, el 1919, les dones representaven gairebé el 60% de la plantilla ocupada pel fabricant manresà de lliços i pintes Luís Bosch Carreras (Cens Obrer de Manresa, 1919, ACBG); el 1923, el 78,5% al taller de fabricació de làmpades elèctriques de Oliveres i Salieru situat a L'Hospitalet de Llobregat (Cens Obrer de L'Hospitalet de Llobregat, 1923, ANHL) i, a la mateixa data, el 54% al taller del fabricant de conductors elèctrics José Roque de Manlleu (Cens Obrer de Manlleu, 1923, AMMA).

²² Cerdà va incloure la *Monografia (...)* com apèndix a la seva *Teoría general de la urbanización* publicada el 1867. Una primera versió s'havia publicat a la *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona* (1859). Aquesta versió es pot consultar a: *Teoría de la construcción de las ciudades. Cerdà y Barcelona, Madrid-Barcelona*, Instituto de la Administración Pública-Ayuntamiento de Barcelona, 1991. El Cens Obrer de Barcelona de 1905 es va publicar a *L'Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona* d'aquest mateix any.

creixement que l'ocupació masculina estava experimentant des de mitjan segle XIX. En canvi, les branques on es concentrava la mà d'obra femenina van patir un cert estancament i la seva ocupació va descendir lleugerament tant en números absoluts com relatius en el conjunt del sector. Tot i així, a la fabricació de productes metàl·lics, la pèrdua de llocs de treball va afectar més els homes que les dones perquè, com reiteradament manifestaran els sindicats, la intensificació del canvi tecnològic en els anys de la I Guerra Mundial, estava permetent als empresaris accelerar la substitució de mà d'obra masculina per femenina.

Taula 2. Mà d'obra masculina i femenina al metall segons subsectors. Barcelona, 1856-1981

Subsector	Barcelona ciutat																	
	1856			1905			1920			1930			1940					
	H	D	T=100	H	D	T=100	H	D	T=100	H	D	T=100	H	D	T=100			
Producc. i 1ª transf. metalls	100,00	0,00	113	100,00	0,00	1.127	99,17	0,83	2.161	99,37	0,63	20.712	98,48	1,52	5.065			
Fabric. prod. metàl·lics	99,49	0,51	1.972	90,80	9,20	11.638	89,71	10,29	24.970	88,30	11,70	19.674	95,93	4,07	30.721			
Treball metalls preciosos	100,00	0,00	127	86,56	13,44	1.488	76,74	23,26	2.494	95,00	5,00	80	85,35	14,65	785			
Total	99,55	0,45	2.212	91,08	8,92	14.253	89,31	10,69	29.625	93,98	6,02	40.466	96,06	3,94	36.571			
Subsector	Barcelona província																	
	1910			1930			1940			1970			1981					
	H	D	T=100	H	D	T=100	H	D	T=100	H	D	T=100	H	D	T=100			
Producc. i 1ª transf. metalls	98,64	1,36	12.459	99,91	0,09	19.116	99,17	0,83	7.390	94,04	5,96	29.281	94,48	5,52	7.300			
Fabric. prod. metàl·lics				92,41	7,59	34.775	96,38	3,62	47.425	87,00	13,00	210.590	87,32	12,68	218.991			
Treball metalls preciosos				72,32	27,68	224	85,94	14,06	996									
Total	98,64	1,36	12.459	94,98	5,02	54.115	96,56	3,44	55.811	87,86	12,14	239.871	87,55	12,45	226.291			
Total (1)													90,92	9,08	174.821			

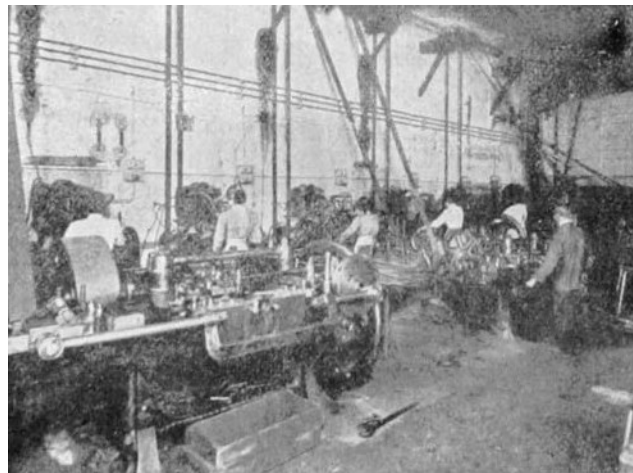
(1) No inclou treballadors d'oficines i serveis.

Les ocupacions incloses en cada subsector cada any es detallen a l'apartat 1.3. de l'apèndix metodològic.

Font: Elaboració pròpia a partir de la *Monografia estadística de la classe obrera en Barcelona en 1856* (Cerdà, 1859); el Cens Obrer de Barcelona de 1905 i els Censos Nacionals de Població, 1900-1981.

El 1940, la disminució de l'ocupació femenina en el sector s'havia intensificat (taula 1) produint-se, també, al subsector de la fabricació de productes metàl·lics. L'ocupació masculina havia disminuït en l'elaboració i primera transformació dels metalls. En canvi, havia crescut a la fabricació de productes metàl·lics potser perquè, malgrat les dificultats del moment, branques com la construcció de transports pesats i material bèl·lic, on la mà d'obra masculina era majoritària, van rebre des de la fi de la guerra civil major suport del règim franquista en quant a importació de matèries primeres, equipament i permisos d'inversió (Catalán, 1994). Malgrat no es pot posar data a la recuperació de l'ocupació després de la crisi de postguerra, un cop el sector va començar a créixer, aquest creixement va tornar a afavorir molt especialment l'ocupació femenina (taula 1). Amb tot, la participació de les dones no sembla haver superat el nivell assolit a principis de la dècada dels vint a la capital catalana i tampoc la divisió sexual entre subsectors ha sofert grans canvis (taula 2). El 1981, la immensa majoria de les dones treballava a la fabricació de productes metàl·lics i si bé la seva participació havia augmentat a la fabricació de material de transport, aquesta era especialment important a una de les branques més noves i en expansió constant des de pràcticament principis dels anys

quaranta, els aparells elèctrics i electrònics (taula 3b). A Espanya, el 2001, en aquesta branca, com hem vist, també feminitzada en altres països (Glucksmann, 1990; Downs, 1995; Milkman, 1988-89), la participació femenina era superior al 30%, com ho era igualment a la fabricació de màquines d'oficina i equips informàtic i a la fabricació d'equip mèdic-quirúrgic, de precisió, òptica i rellotgeria. Per contra, a la indústria de construcció de maquinària i equip mecànic, la

Imatge 2. Dones treballant a la instal·lació automàtica elèctrica per soldar cadenes. Empresa *Luis Creus*, fabricant de sivelles de llautó (L'Hospitalet de Llobregat).

Font: Canet, E. (dir.) (1916): *Barcelona Artística e Industrial*, Barcelona, Establ. Gráf. Thomas: 388.

fabricació de material de transport i la metal·lúrgia i la fabricació d'altres productes metàl·lics, la proporció de dones ocupades respecte a total de treballadors estava per sota del 15% (Càceres, Escot, Fernández i Saiz, 2004: 11). A diferència del que havia succeït als anys vint i trenta, la crisi dels anys setanta va provocar una pèrdua d'ocupació més elevada en el cas dels homes que en el de les dones (taula 1) ja que aquesta va afectar especialment la gran metal·lúrgia mentre branques com la

electrònica tot just començaven la seva expansió.²³ En conseqüència, la proporció de dones dins del sector es va mantenir estable entre 1970 i 1981 (taula 2).

En quant als llocs de treball ocupats per les dones poques coses semblen haver canviat al llarg del temps. Les dones han ocupat i ocupen les posicions considerades de menor qualificació dins el procés productiu. Així, durant el primer terç del segle XX s'ocupaven en llocs de treball semi-qualificats –com a operàries en premses de tallar, d'embotir o de soldar– i no qualificats –com el muntatge de peces–.²⁴ El 1930 no havien accedit a cap dels oficis qualificats tradicionals com el d'ajustador, calderer, serraller o forjador.²⁵ A més, amb l'excepció de la fabricació de càpsules metàl·liques, tampoc exercien d'encarregades en els tallers de producció.²⁶ El 1981, La participació femenina en càrrecs directius i de supervisió de producció no arribava al 4% a la província de Barcelona (taula 3a). A Espanya, l'any 2001 les dones representaven el 2,42% dels treballadors qualificats en les ocupacions de “soldadors, planxistes, muntadors d'estructures metàl·liques, ferrers, elaboradors d'eines i similars” i el 1,13%

---

²³ Sobre la història de la indústria electrònica a Espanya: De Diego (1995).

²⁴ Als anys trenta del segle XX, a Madrid, les dones de més qualificació –oficiales– ocupades en la fabricació de bombetes realitzaven treballs especialitzats “*como cabezas de lámparas a mano, tubos de manómetro, trabajos de mesa en vacío con soldadura de tubos de cristal [...], conductoras de máquinas no automáticas, [...] montaje completo de válvulas y operaciones de formación*” (Candela, 2003: 148-149). També a la capital espanyola, ja a mitjan segle, les dones treballaven bàsicament en el muntatge dels telèfons a l'empresa *Standard Elèctrica* (Fernández Gómez, 2003).

²⁵ Aquesta classificació d'oficis en qualificats, semi-qualificats i no qualificats està basada en els convenis de treball signats entre sindicats i patrons al llarg dels anys trenta i en les reglamentacions laborals aprovades durant el període franquista. Els treballs qualificats inclouen els oficis que requerien un aprenentatge tècnic i pràctic la durada del qual oscil·lava entre quatre i sis anys. Entre aquests, a més dels que es mencionen al text, hi ha oficis com el de fonedor, emmotllador a mà, torner o electricista. Els treballs semi-qualificats inclouen totes aquelles especialitats que, realitzades a màquina, no requerien un coneixement tècnic sinó pràctic que, en termes generals, podia adquirir-se en un període d'uns tres mesos. En el cas de les dones equivaldria al terme “oficiala”, categoria que es pot considerar anàloga a la de “peó especialitzat” que s'utilitza per classificar només treballadors barons en les bases de treball a partir de la dècada de 1920. Durant el franquisme, a la metal·lúrgia, “oficiales” i “peons especialitzats” van quedar agrupats dins la categoria “especialista”. Entre els treballs semi-qualificats estarien, per exemple, els manipuladors-res de premses, forners, emmotlladors-res a màquina o els polidors-res. Dins dels treballs no qualificats estarien, en el cas dels homes, aquells que només requerien força física o ni tan sols això; és a dir, els denominats “peons ordinaris” que realitzaven tota mena de tasques auxiliars com, per exemple, el transport manual de peces i productes. En el cas de les dones, el treball de menor qualificació no inclouria la manipulació directa de maquinària de gran mida ni treballs manuals de gran precisió. Seria el cas, per exemple, de les muntadores de peces en cadena, les operàries de petites màquines auxiliars o les ajudants de conductores de màquines.

²⁶ Dirección General de Trabajo (1931: 116-117 i 126).

en les de “mecànics i ajustadors de maquinària i equips elèctrics i electrònics” (Càceres, Escot, Fernández i Saiz, 2004: 11). Amb tot, en consonància amb l'accés de les dones a ocupacions de tipus terciari, a principis dels vuitanta havia aparegut una nova dimensió de la divisió sexual del treball en les empreses metal·lúrgiques: a la fabricació de productes metal·lúrgics i de material de transport, els homes es concentraven majoritàriament als llocs de treball directament relacionats amb el procés productiu mentre que el 40% de les dones realitzaven tasques administratives.²⁷ De fet, si aïllem els treballadors/res d'oficines i serveis, l'augment de la proporció de dones en el sector a la província de Barcelona només hauria augmentat quatre punts entre 1930 i 1981 (taula 2).

Taula 3. Proporció de dones ocupades al metall segons grups professionals. Barcelona província, 1981

3.a. Grups professionals	Minerals Extracció i Transformació	Metal·lúrgia, maquinària i mat. elèctric	Material de transport	Total
1. Professionals i tècnics		6,42	5,72	6,24
2. Personal directiu		3,38	3,23	3,36
3. Personal administratiu		41,01	25,51	37,67
4. Personal comercial		5,81	2,94	5,34
5. Personal de serveis		31,07	17,82	26,81
Total Oficines		25,69	17,21	23,89
6. Encarregats		3,98	3,08	3,77
7. Ocupacions/oficis metal·lúrgics	5,52	10,39	3,46	8,67
8. Peons		15,96	9,12	14,65
9. Altres		15,10	7,77	12,61
Total Producció	5,52	10,75	4,30	9,08
Total general	5,52	14,34	7,11	12,45
3.b. Grup 7: ocupacions/oficis metal·lúrgics	Minerals Extracció i Transformació	Metal·lúrgia, maquinària i mat .elèctric	Material de transport	Total
Treballadors siderometal·lúrgics	9,04	10,67	7,10	10,10
Treball forja, fabricació i ajustament estris i peces metàl·liques	4,30	8,63	4,16	7,97
Mecànics, muntadors i ajustadors de màquines, rellotgers, mecànics de precisió i similars	0,96	5,82	3,31	4,51
Electricistes, instal·ladors, muntadors de línies i aparells elèctrics i electrònics	3,21	20,37	3,06	18,32
Fontaners, soldadors, planxistes, calderers i muntadors d'estructures metàl·liques	1,73	3,98	0,88	3,32
Total Grup 7	5,52	10,39	3,46	8,67

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Nacional de Població, 1981.

²⁷ En el cas de la producció i primera transformació inclou únicament aquelles ocupacions relacionades directament amb la metal·lúrgia dintre dels *Minerales Extracció i Transformació*. Vegis l'apartat 1.3. de l'apèndix metodològic.

En definitiva, l'ocupació masculina ha estat menys depenent de la conjuntura econòmica que la femenina, la qual, de la mateixa manera que a països com Anglaterra i França (Glucksmann, 1990; Downs, 1995), ha estat lligada a la expansió, a la diversificació i als canvis en els processos productius. Amb tot, si bé és cert que les crisis conjunturals han afectat en major mesura unes o altres branques en cada moment, les polítiques estatals davant aquestes crisis també ha pogut influir en els vaivens que ha sofert l'ocupació femenina al metall. Així, la inversió en obres públiques, una estratègia recurrent en moments de crisi ha pogut contribuir a reduir l'impacte de la desocupació masculina en el sector pel seu efecte d'arrossegament. Les branques industrials metal·lúrgiques més feminitzades, en canvi, mai s'han beneficiat directament d'aquestes polítiques.²⁸ Més enllà d'això, les dades exposades donen una idea de quelcom que és ben conegut, la persistència de la segregació sexual del mercat laboral (Milkman, 1983). L'anàlisi de les polítiques institucionals, objectiu dels següents capítols, és fonamental per entendre els perquès d'aquesta persistència en el sector metal·lúrgic.

---

²⁸ Sobre com les polítiques contra l'atur del govern espanyol i català, entre elles l'increment de la despesa en obres públiques, es van dirigir exclusivament als obrers barons durant la dècada de 1930 a Catalunya: Borderías i Bengoechea (2010). Respecte a com les crisis econòmiques dels anys trenta i dels anys vuitanta del segle XX van afectar de forma diferent l'ocupació masculina i la femenina als Estats Units degut a la segregació sexual del mercat de treball: Milkman (1994). Pel que fa a la crisi dels anys trenta del sector metal·lúrgic a Anglaterra i França: Downs (1995).

Capítol 3

Empresaris i Sindicats: el treball femení en la negociació col·lectiva, 1900-1936

3.1. Les polítiques de contractació dels empresaris: canvi tecnològic i feminització de la mà d'obra, 1900-1936

La patronal metal·lúrgica va ser una de les millors organitzades de Catalunya durant tot el primer terç del segle XX. A principis del segle, els patrons metal·lúrgics van començar un procés d'articulació en societats per oficis en la línia de la tradició gremial com a reacció al creixement de les associacions obreres metal·lúrgiques i la conflictivitat en el sector. Es va ressuscitar un antic gremi, la Societat d'Industrials Mecànics (SIM) –industrials de la producció de manufacturats a base de metalls– i es va reorganitzar el Gremi d'Industrials Metal·listes –productors de metalls com a primera matèria primera– sorgint també altres societats de menor entitat que aquestes. La vaga general del sector de 1901 va accelerar el procés de cohesió i els patrons mecànics i metal·listes es van unir tot just després de la vaga formant la Societat de Industrials Mecànics i Metal·listes (SIMM). La nova vaga general del sector que va tenir lloc el 1902 va reforçar aquest procés d'unió de manera que després del conflicte la Associació d'Enginyers Industrials de Barcelona i la major part de les associacions patronals d'oficis del metall formaven ja part de la SIMM. A més, aquell mateix any, els industrials de la SIMM es van comprometre a complir una sèrie de normes, entre les quals hi havia la de no negociar amb els obrers sense tenir en compte el criteri de la Societat. També, pocs mesos després de la vaga, i dins la política del Foment Nacional del Treball d'articular els seus socis en agrupacions de ram, es va constituir la Agrupació Siderúrgica i Metal·lúrgica, l'objectiu de la qual era defensar els interessos patronals davant el govern (Bengoechea, 1994: 71-101). La SIMM va passar a constituir el nucli principal de la Unió Industrial Metal·lúrgica (UIM), que existia ja a mitjan 1919 i al voltant de la qual es van organitzar els empresaris metal·lúrgics fins a la guerra civil. Durant els anys quaranta, aquests van seguir articulats entorn a La Mútua Metal·lúrgica (Molinero i Ysàs, 1991: 33-34).

Analitzar si les polítiques de contractació femenina de l'empresariat metal·lúrgic català tenien un component ideològic, com s'ha mantingut pel cas anglès i francès (Jordan,

1989; Glucksmann, 1990; Downs, 1995), no és possible. Les associacions patronals del sector mai es van manifestar públicament sobre el treball femení.²⁹ Com he avançat, a Barcelona, l'entrada de les dones en el sector a finals del segle XIX es va produir a conseqüència del creixement, de la diversificació productiva, de la introducció de noves tecnologies i la reestructuració dels mètodes productius. No es pot descartar que els empresaris catalans consideressin les capacitats naturals de les dones més adients pels nous llocs de treball que estava generant l'adopció de mitjans mecànics de producció. No obstant això, la importació de la maquinària que s'estava introduint, provinent fonamentalment d'altres països europeus com Anglaterra o Alemanya, va implicar també la importació de determinats models d'organització del treball, entre ells la divisió sexual que caracteritzava alguns processos de treball dins del sector metal·lúrgic fora d'Espanya.³⁰ El fet és que la feminització d'algunes branques productives va anar en paral·lel al procés de mecanització. Aquest procés de mecanització responia al creixement de la demanda de bens de consum metàl·lics i a la necessitat d'augmentar la competitivitat de les empreses davant els fabricants estrangers. La contractació de dones en lloc d'homes permetia una major rendibilitat de les inversions per l'avantatge econòmic que representava: el 1905 a Barcelona, amb l'excepció de la fabricació de càpsules metàl·liques, el salari de les dones no representava ni la meitat del salari dels homes (taula 4). El silenci, sens dubte interessat, de la patronal metal·lúrgica entorn al treball femení amagava que la incorporació de mà d'obra femenina era una estratègia vital per a les empreses que volguessin tenir una possibilitat davant la sempre "*ruinosa competencia extranjera*".³¹ Aquest problema seria denunciat per les associacions empresarials fins a la sacietat al llarg de tot el període però especialment després de la fi de la I Guerra Mundial.³² Els

---

²⁹ Durant tot el primer terç del segle XX els butlletins i revistes publicades per les dues associacions patronals principals del sector mai van incloure cap referència al treball femení. He consultat el *Boletín de la Sociedad de Industriales Mecánicos y Metalarios* (1907- 1916) i *La Industria Metalúrgica* (1921-1936).

³⁰ Vegis a aquest respecte, per exemple, *La Industria Metalúrgica*, maig 1921, núm. 2: 13-15. Pràcticament el total de la maquinària que es va instal·lar a Espanya en aquests anys era d'importació. L'any 1918, hi havia únicament 10 ó 12 empreses fabricants de màquines-eines que comptaven uns 200 operaris a tot el país. Malgrat els avenços, no seria fins després de la guerra civil que el sector de la construcció de maquinària prendria un veritable impuls gràcies a les dificultats per obtenir maquinària d'importació (Gorospe, 1980).

³¹ *La Industria Metalúrgica*, novembre 1925, núm. 56: 2.

³² A tall d'exemple, la SIMM, en un informe enviat al *Ministerio de Hacienda*, exposava les causes que impediien el desenvolupament de la indústria i senyalava que era "*una verquerza nacional que España [...] entregue su riqueza al extranjero que la explota en dos conceptos; beneficiando primero en la elaboración de sus productos y remitiendo luego á nuestro mercado lo que aquí se consume en metal elaborado, quedando á la industria nacional á roer sólo el hueso de las reparaciones*". *La Vanguardia*,

empresaris havien intensificat aleshores el procés de mecanització per abastir l'enorme augment de la demanda i la represa de la indústria als països en conflicte feia perillar el fruit de les seves inversions.³³

Taula 4. Salaris (ptes. dia) en indústries de la transformació del ferro i altres metalls amb presència femenina. Barcelona ciutat, 1905

Tipus d'indústria	Homes	Dones	Nens	%Salari dones/homes
<i>Fabricación de peines y lizos</i>	3,5	1,5	0,5	42,86
<i>Fabricación de artículos de hierro esmaltado</i>	3,5	1,5	0,5	42,86
<i>Fabricación de cápsulas metálicas</i>	4,5	3,5	1,25	77,78
<i>Fabricación de alfileres, agujas, corchetes</i>	4,5	2	1,25	44,44
<i>Operarios en otras industrias metalarias</i>	4	1,5	1	37,50

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades contingudes a l'*Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona (1905)*: 623-624.

Fins a finals de la I Guerra Mundial, els empresaris, fonamentalment els fabricants de manufactures metàl·liques-, havien contractat dones només en determinats llocs de treball, com he dit, semi-qualificats i no qualificats, que havia generat la mecanització com eren la conducció de maquinària o el muntatge de peces. Als anys vint, però, en un context polític favorable, esperonats per la contracció de la demanda de bens de consum i per la necessitat de rebaixar costos, van donar un pas endavant desafiant la divisió sexual del treball que havia regit fins aleshores a les fàbriques.

Els empresaris, gràcies al desenvolupament de la indústria catalana de construcció de maquinària, ho tenien cada vegada més fàcil per "*ahorrarse gran cantidad de tiempo y mano de obra*". Segons denunciava el 1921 José Serra i Bonastre, enginyer i director tècnic de *La Industria Metal·lúrgica*, la revista portantveu de la patronal, els salaris

---

20/07/1904: 3. El 1921, en un manifest a la opinió pública, la UIM afirmava igualment que "*la industria extranjera [...] suplanta a la industria nacional [...]. Por las aduanas españolas han entrado en menos de un año, productos metalúrgicos por valor de ochocientos millones de pesetas*". *La Vanguardia*, 31/07/1921: 7.

³³ Així, el 1921, la patronal declarava que durant la guerra "*a pesar de las dificultades que encontraban los talleres de construcción mecánica para intensificar el trabajo, lo lograron hasta cierto grado adquiriendo nuevas máquinas-útiles y ampliando sus instalaciones, la mismo tiempo que iniciaban la fabricación de estos útiles para suplir más adelante la producción extranjera. En esta ampliación se invirtieron la mayor parte de los beneficios obtenidos [...]. Desde los comienzos de 1919, a medida que los países en guerra iban avanzando su reconstitución económica, iban desapareciendo lentamente las ventajas obtenidas por nuestra producción*". *La Industria Metalúrgica*, maig 1921, núm. 2: 3-4.

haviem sofert durant la guerra una “*elevación general*”. Així, “*la más elemental prudencia exige restablecer las aguas a su cauce, haciendo que el jornal sea proporcionado a la aptitud, sin esa competencia por el obrero que en la época boyante habían establecido algunos talleres, convirtiendo los aprendices en medio oficiales y los medios oficiales en oficiales o jefes de equipo*”³⁴. Per aconseguir-ho, instava a aplicar qualsevol estratègia d'estalvi possible, entre elles “*el empleo de medios automáticos*” o “*excitando el rendimiento por medio de primas*”.³⁵ Els empresaris van apostar per realitzar “*cambios de personal*”³⁶ intensificant el procés de substitució de treball qualificat per treball semi-qualificat i del treball masculí per treball femení. D'aquesta manera, van començar a contractar dones en espais que fins aleshores s'havien considerat exclusivament masculins com eren les seccions de foneria i, inclús, per desenvolupar treballs que requerien força física com eren els treballs de peonatge. Aquest procés no va tenir lloc només en empreses metal·lúrgiques catalanes. També a la dècada de 1920, l'empresa *Averly* de Saragossa, dedicada a les construccions mecàniques, va iniciar la incorporació de dones en la seva secció de foneria com a rebarbadores i noieres.³⁷ A *Averly*, aquest procés no es va consolidar i a la dècada de 1930 aquestes feines tornaven a ser desenvolupades per homes (Sancho, 2004: 441). A Àlaba, en canvi, i com veurem també a Barcelona, la figura de la noiera dona es va finançar fins al punt que els sindicats acabarien reconeixent-la en les bases de treball pactades amb la patronal com la categoria femenina més ben pagada de la metal·lúrgia.³⁸

De fet, als anys trenta la política de substitució d'homes per dones encara es va intensificar encara més per fer front a la crisi del sector. Així per exemple, a l'empresa d'elaboració d'envasos *G. de Andreis-Metalgraf Española* “*un hombre, con un jornal de 9,5 pesetas se bordeaba seis mil tapas diarias; y ahora, una mujer, cuyo jornal es de cinco, hace nueve mil, cobrando una peseta de prima por el exceso de producción*”. A més, si “*en las máquinas automáticas de tapar, se hacían con tres mujeres seis mil*

---

³⁴ *La Industria Metalúrgica*, juny 1921, núm. 3: 2.

³⁵ *La Industria Metalúrgica*, juny 1922, núm. 15: 2.

³⁶ *La Industria Metalúrgica*, desembre 1930, núm. 117: 2.

³⁷ Les rebarbadores s'ocupaven en l'eliminació del sobrant de matèria que sobresurt irregularment en les vores d'una peça metàl·lica i les noieres treballaven fabricant la part dels motllos que permet obtenir les cavitats d'una peça emmotllada, és a dir, el noio o mascle.

³⁸ Les bases de treball pactades pel Jurat Mixte del treball de siderurgia, metalurgia y derivats d'Àlaba que van entrar en vigor el 28 de juliol de 1931, a les quals apareix la categoria de “*machera*”, és a dir, de noiera, poden consultar-se a González-Rothvoss (1934: 617).

botes [...] ahora, dos mujeres [...] hacen nueve mil".³⁹ Com havia avançat Serra i Bonet una dècada abans, els empresaris havien anat fent camí també en una altra direcció: quan més avançava la mecanització i es consolidava la feminització de determinats llocs de treballs, més es reduïa la demanda de mà d'obra femenina en aquests com a conseqüència de la intensificació dels ritmes de treball sota el sistema de pagament de primes.

Taula 5. Mà d'obra masculina i femenina ocupada al metall segons l'edat. Barcelona capital, 1905-1930

Edat	1905			Edat	1930		
	Homes	Dones	Total		Homes	Dones	Total
Nens/nes (10-14 anys)	16,44	41,15	18,64	00-15	6,31	4,76	6,21
				16-20	23,00	4,44	21,89
Adults/es	83,56	58,85	81,36	21-30	31,73	32,69	31,79
				31-40	20,62	28,42	21,09
				41-50	10,33	23,12	11,10
				50-60	5,88	3,70	5,75
				61 y +	1,84	2,79	1,90
				No consta	0,29	0,08	0,28
Total =100	12.982	1.271	14.253	Total=100	38.031	2.435	40.466

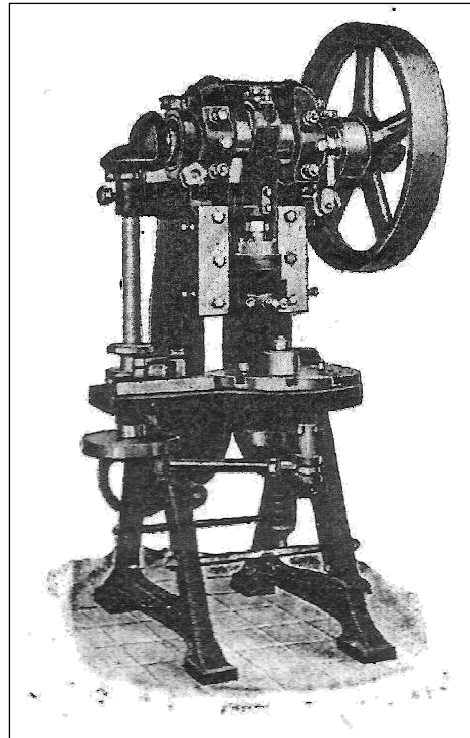
Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Obrer de Barcelona de 1905 i els Cens Nacional de Població, 1930.

L'adopció de maquinària cada vegada més sofisticada estava comportant la desqualificació del treball femení i la seva precarització. Entre 1905 i 1930, la introducció de maquinària, accionada per força muscular, que requeria d'alimentació manual i un cert grau d'especialització –sobretot pràctica i destresa–, va dur als empresaris a optar cada vegada més per la contractació de dones adultes, especialment majors de trenta anys (taula 5). Aquestes havien de resultar més productives que els/les menors i més barates que els homes adults. Des de principis dels anys vint almenys, l'automatització de la maquinària, fins aleshores portada a terme fonamentalment per les grans empreses, rebaixava els nivells de qualificació i permetia contractar noies més joves i, per tant, més barates. Així, per exemple, l'any 1921, l'empresa Torres i Bordas de Barcelona fabricava una premsa amb plat revòlver per tallar i embotir objectes, la producció de la qual depenia de la mida de l'objecte i la pràctica de l'operari, on "*generalmente se emplea[ban] muchachas*" (imatge 3).⁴⁰ De

³⁹ *Solidaridad Obrera*, 22/10/1935, núm.1098: 6.

⁴⁰ *La Industria Metalúrgica*, maig 1921, núm. 2: 10

fet, al període d'entreguerres, la joventut de la mà d'obra, especialment de la femenina, era característica del sector metal·lúrgic i especialment de les branques més modernes a països com Anglaterra, tecnològicament més avançats que Catalunya.⁴¹ A principis de la dècada de 1930 a Barcelona, l'edat de les treballadores metal·lúrgiques sembla, doncs, haver estat més elevada que la de les treballadores angleses. Això es deu, segurament, a que les empreses barcelonines, la majoria de dimensions reduïdes (Gabriel, 1985; Smith, 1992), requerien majors nivells de qualificació perquè el canvi tecnològic hauria estat encara poc intens per la seva escassa capacitat inversora.⁴² En canvi, les grans empreses pioneres en l'adopció dels sistemes de producció que s'anaven desenvolupant fora de les fronteres espanyoles i on la participació femenina era elevada, les noies joves conformaven el gruix del personal femení. Així, per exemple, al llarg del primer terç del segle XX, a la fàbrica de Sant Martí de Provençals de l'empresa *Rivière* les dones s'incorporaven a partir dels 17 anys, treballaven majoritàriament fins els 25 i abandonaven el lloc de treball en contraure matrimoni (Fernández Pérez, 2004: 225). A la Badalonina *G. de Andreis-Metalgraf Española*, el 1910, la meitat

Imatge 3. Premsa amb plat revòlver fabricada per l'empresa Torres y Bordas. Barcelona, 1921
Font: *La Industria Metalúrgica*, agost 1921, núm. 5: 14.

⁴¹ El metall i la indústria d'aparells elèctrics anglesos eren uns dels sectors que ocupava una proporció més elevada de treballadores menors de 25 anys en el període d'entreguerres. El 1931, el 71% de les treballadores i el 37% dels treballadors a la enginyeria anglesa tenien menys de 24 anys i, el 1937, el 64% de les treballadores en la fabricació de cables i altres aparells elèctrics tenien entre 14 i 24 anys, mentre que en el cas dels homes aquests representaven el 45% (Glucksmann, 1990).

⁴² En aquest sentit, el 1910, la patronal metal·lúrgica declarava que "*los pequeños talleres, exclusivamente dedicados á preparaciones, y los que tienen por base de su negocio la reparación y la construcción de pequeñas máquinas y aparatos auxiliares para la industria, con clientela fija, están en condiciones económicas de producción muy distintas de los talleres que producen en series, con arreglo á modelos catalogados, que ofrecen sus productos en todo el mercado nacional en competencia con los similares extranjeros. En los primeros el precio de coste es factor accidental, que es difícil ó imposible de apreciar exactamente. En la competencia entre estas casas influye más la rapidez de un servicio, la inteligencia del director, la simpatía personal, que el precio. En los segundos éste es el elemento principal, y la mano de obra uno de los primeros factores que lo determinan*". *La Vanguardia*, 21/09/1910:2.

de les seves treballadores eren menors de 23 anys ⁴³ i a HGB, com veurem, la joventut de la seva plantilla femenina també va ser una constant a les dècades dels vint i els trenta. Fora de la capital catalana, a la *Pirelli* de Vilanova i la Geltrú, el percentatge de treballadores per sota els vint-i-cinc anys era del 43% el 1923.⁴⁴

L'explotació del treball femení més barat era, doncs, peça clau per al desenvolupament de les grans empreses, les quals recorrien, cada vegada més, a elevar la rotació de les seves treballadores per mantenir els costos salarials el més baix possible. Per això, a principis dels anys trenta, aquestes empreses, ben representades en la cúpula directiva de la patronal metal·lúrgica,⁴⁵ rebutjarien la reivindicació sindical d'establiment d'una assegurança per maternitat al seu càrrec quan, en canvi, les patronals d'altres sectors com la química o l'alimentació, pactaven mesures per incentivar la permanència de les seves treballadores després de la maternitat. Pel mateix, també oposarien una gran resistència davant els intents dels sindicats de regular el treball de noies joves i fer complir el decret de 25 de gener de 1908. Aquest decret havia prohibit el treball d'homes menors de 16 anys i de dones menors de 23 anys en nombroses especialitats metal·lúrgiques així com que els menors de 16 anys d'ambdós sexes treballessin amb mecanismes de tall, sempre que no estiguessin dotats d'aparells de seguretat. És cert que si bé el decret podria haver influït en el descens del treball infantil que es va produir al llarg del primer terç del segle XX en el conjunt del sector (taula 5), no sembla que tingués un veritable impacte en quant a restringir l'ocupació femenina. De fet, precisament en algunes tasques prohibides com l'estància i el treball en els tallers de soldadura de les fàbriques de caixes metàl·liques per a conserves, l'automatització del procés a principis de segle havia permès la feminització d'aquesta ocupació a Galícia (Muñoz, 2010) i, com veurem, també a Barcelona.

---

⁴³ Segons dades a l'acta de la inspecció realitzada el 1/02/1910. Fons: Junta Local de Reformes Socials, Ajuntament de Badalona, signatura C2234/20, AHBDN.

⁴⁴ Segons dades al Cens Obrer d'aquesta localitat, 1923.

⁴⁵ Era, per exemple, el cas de l'empresari Ribera, de l'empresa *Metales y Plateria Ribera* dedicada a la fabricació de coberts d'alpaca i llautó i ubicada al Poblenou, que el 1931 presidia la UIM.

3.2. Les societats d'ofici: la construcció d'un sindicalisme exclouent, 1900-1918

L'augment del treball femení i les condicions en què s'estava produint –com hem vist, amb salaris molt per sota dels masculins– van inquietar les societats d'ofici metal·lúrgiques barcelonines des de bon principi. Al congrés de les associacions d'obriers metal·lúrgics d'Espanya celebrat a Barcelona entre el 31 de maig i el 2 de juny de 1903, on hi eren representades les societats que formaven la Federació Local d'Obrers Metal·lúrgics de Barcelona,⁴⁶ es va acordar que “[...] *en todas las localidades donde se emplee á la mujer en faenas metalúrgicas, la sociedad cuide de asociar tanto á los compañeros como á las compañeras, haciéndoles comprender al mismo tiempo los perjuicios que á la causa del trabajo ocasionan con su proceder y recurrir á todos los medios que las sociedades crean necesarios para hacer que la mujer gane lo mismo que el hombre; y caso de que los patronos se nieguen, que sean sustituidas por hombres*”.⁴⁷ Un acord similar es va assolir també respecte al treball dels aprenents: “[...] *que en las casas que no tengan más que aprendices, las sociedades, respectivamente, procuren demostrar á éstos ser de suma necesidad asociarse y después, conseguido este propósito, declarar la casa en lucha hasta que se abone jornales de operarios ó sustituya á los aprendices*”.⁴⁸

Impulsors d'aquests acords, les societats metal·lúrgiques barcelonines van intentar obtenir dels empresaris el seu reconeixement i la limitació de la contractació a les seves borses de treball i, per tant, a la mà d'obra sindicada. Entre 1905 i 1912 algunes vagues del sector van obeir a aquesta estratègia.⁴⁹ En paral·lel, des de la seva

---

⁴⁶ Com a resultat d'aquest Congrés, la ja formada Federació de Metal·lúrgics de la regió catalana, amb seu a Barcelona, es va fusionar amb altres societats d'Espanya formant la Federació a nivell estatal. Aquest procés d'articulació havia començat el 1901 amb la creació, just abans de la vaga general iniciada a finals d'aquest any, de la Federació d'Obrers Metal·lúrgics de Barcelona. La Federació local de Barcelona constava, en el moment del congrés de set societats: Bàscules, Calderers en coure, Calderers en ferro; Fonedors en bronze, Fonedors en ferro, Lampistes, courers i llauners, Mecànics (Sastre, 1904: 89).

⁴⁷ *Ibidem*, p. 96.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 95.

⁴⁹ Algunes vagues en reclamació de la sindicació exclusiva d'obriers associats o de l'acomiadament d'obriers no associats durant aquest període van ser:

- La vaga d'un grup de serrallers de Barcelona entre el 7 de juliol i el 1 de novembre de 1905 (Instituto de Reformas Sociales, 1906: 76).

fundació el 1903, la Unió d'Obrers Metal·lúrgics (UOM)⁵⁰ va reclamar la implantació del “*contrato colectivo de trabajo*” per situar sota el seu control la negociació de les condicions salarials de la mà d'obra no associada. Aquestes reivindicacions, totes elles presents durant la vaga general del sector a Barcelona de 1910,⁵¹ responien al mateix objectiu: fer front la degradació dels oficis que estava provocant la mecanització, la pèrdua de control sobre l'aprenentatge i la contractació, en augment, de mà d'obra no qualificada.⁵² Malgrat els intents, les societats d'ofici metal·lúrgiques van fracassar, fonamentalment per tres motius. Un va ser la intransigència de la forta patronal metal·lúrgica, davant la qual es van estavellar totes i cadascuna de les principals reivindicacions principals del sector fins que el 1919 es va obtenir la jornada laboral de vuit hores. El segon va ser la resistència dels treballadors i les treballadores a l'associació, una resistència reconeguda per la pròpia UOM el 1910⁵³ i el tercer, la conjuntura expansiva del sector.

- La vaga declarada per la Societat de Lampistes en la secció de llauneria de la fàbrica d'envasos G. Sensat a finals d'abril de 1911. Va durar únicament un dia i no es va aconseguir l'acomiadament (Sastre, 1915: 111).

- La vaga de trefiladors que va tenir lloc el 11 de setembre de 1912 a Barcelona va estar motivada per l'acomiadament d'obers no associats. La vaga es va donar per acabada quan el patró va substituir als vaguistes (Instituto de Reformas Sociales, 1914: 62).

⁵⁰ Segons els seus estatus, estava integrada per les seccions (oficis) de: serrallers mecànics, lampistes, calderers, fonadors en ferro i coure, serrallers de bàscules i arques de caudals, muntadors electricistes i oficis varis. *Solidaridad Obrera*, 23/12/1910, núm. 46:2.

⁵¹ El reconeixement de les societats va encapçalar les demandes plantejades per la UOM durant la vaga general de 1910, una reivindicació que, a judici dels empresaris, amagava l'exigència de que “*los patronos sean los que fuercen a sus operarios a formar parte de una sociedad, so pena de no admitirles en sus talleres o fábricas*” (Sastre, 1915: 23 i 43). Aquesta vaga es va iniciar a conseqüència de la que va tenir lloc a finals de maig de 1910 a l'empresa *La Unión Metalúrgica* (coneguda popularment com *Rablons*) per la demanda d'acomiadament de cinc treballadors que s'havien negat a ingressar a la UOM. Davant la negativa del patró es va declarar la vaga reclamant-se el reconeixement de la societat i la contractació exclusiva d'obers sindicats. A aquesta vaga li van seguir les vagues a la *Hispano Suiza* i a la *Rivière*, declarades ambdues a finals d'agost amb motiu de l'acomiadament d'alguns treballadors, que van desembocar en la convocatòria de vaga general del ram a la ciutat de Barcelona. Aquesta es va iniciar el 12 de setembre i va acabar tres mesos més tard amb un rotund fracàs per als vaguistes.

⁵² En aquest sentit, la UOM es preguntava el 1910 si “*¿es que alguien prentenderá negar todavía que gracias al contrato individual muchos patronos mecánicos han disminuído hasta lo intolerable el salario de sus operarios y han abusado de los aprendices, con grave daño de la organización técnica del oficio y de la producción en gran escala?*”. *La Vanguardia*, 24/09/1910: 2.

⁵³ *Solidaridad Obrera*, 23/12/1910, núm. 46: 2.

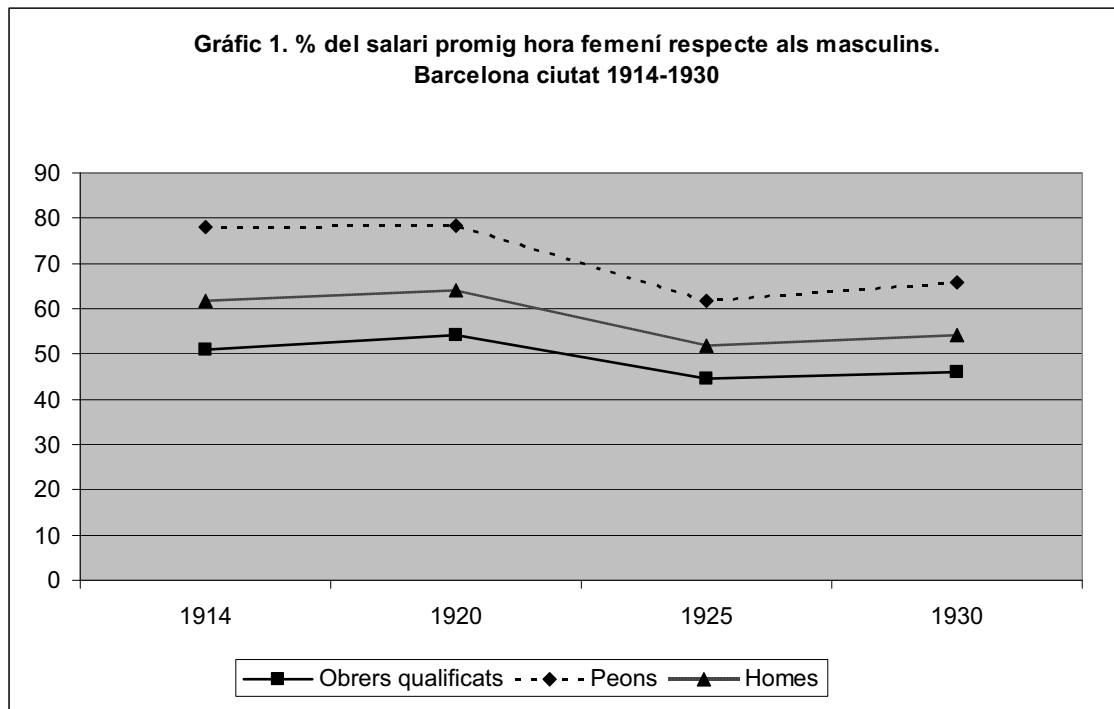
Amb el fracàs de les aspiracions societàries de monopolitzar les contractacions i la negociació salarial, les societats metal·lúrgiques van abandonar els intents de sindicar les treballadores, el que posa de manifest que aquesta estratègia responia més a la voluntat de controlar el mercat de treball i l'organització del treball dins les empreses que no pas a expulsar la mà d'obra menys qualificada. De fet, a diferència d'altres sectors,⁵⁴ al metall, tot i ser un dels més combatius en aquests anys, no he constatat cap intent d'imposar la igualtat salarial ni d'expulsar a la mà d'obra femenina tal com s'havia acordat el 1903. Més aviat al contrari, les pròpies associacions, entre aquestes el Sindicat de Lampistes, Courers, Llauners i Electricistes, en reivindicar salaris femenins més baixos, van contribuir a fiançar la presència femenina en el sector i la desvaloració econòmica del treball de les dones, el salari de les quals es va mantenir estable al voltant del 60% del salari masculí a les indústries de transformació dels metalls entre 1914 i 1920 (gràfic 1).⁵⁵

---

⁵⁴ En el cas de l'alimentació els treballadors van engegar diverses vagues a Barcelona amb el propòsit d'aconseguir l'acomiadament de treballadores a l'estiu i la tardor de 1915 (Nash, 1988: 158).

⁵⁵ El 1918, el Sindicat de Lampistes, Courers, Llauners i Electricistes (al que em referiré a partir d'ara com a Sindicat de Lampistes) va aconseguir de l'empresa de fabricació d'envasos G. Sensat de Badalona un augment d'una pesseta per als homes i de cinquanta cèntims per a les dones. *Solidaridad Obrera*, 14/09/1918, núm. 878: 2. Igualment, al iniciar-se una vaga de la secció de Lampistes de Barcelona el setembre de 1920, les bases presentades a la patronal incloïen "el jornal mínimo de los operarios será de doce pesetas; los ayudantes y peones cobrarán diez; las mujeres, ocho; y los aprendices un cincuenta por ciento sobre sus jornales actuales." *La Vanguardia*, 30/09/1920:7.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades contingudes a Dirección General de Trabajo (1931:10).

Per entendre aquesta actitud de les associacions d'ofici cal tenir en compte que mentre a Europa el creixement de les fàbriques i la introducció de noves tecnologies van permetre als empresaris metal·lúrgics reemplaçar als artesans per obrers durant el segle XIX, a Catalunya aquesta substitució s'havia produït només en part. Donat que a Barcelona no hi havia una gran indústria de producció de ferro i acer i que el sector estava dominat per petits i mitjans empresaris sense massa estímul ni capital per modernitzar les seves estructures productives, a principis de segle, els obrers no eren, en general, proletaris industrials especialitzats en tasques concretes sinó oficials que podien treballar en diferents tipus de feina (Smith, 1992). Així doncs, els treballadors qualificats metal·lúrgics disposaven d'àmplies borses de treball no només al metall sinó també en altres sectors igualment en expansió que s'estaven mecanitzant des dels anys finals del segle XIX. El treball femení, restringit, com hem vist, a unes branques determinades, a llocs de treball generats per la mecanització i considerats com de menor qualificació, no suposava encara una veritable amenaça per als treballadors qualificats. No és estrany, per tant, que la qüestió del treball femení no tornés a suscitar interès entre les associacions obreres metal·lúrgiques fins els anys de la I Guerra Mundial quan els empresaris, davant l'extraordinari augment de la demanda, van intensificar el procés de mecanització i van augmentar la contractació de mà d'obra femenina.

Durant els anys de la I Guerra Mundial, les associacions metal·lúrgiques adherides a la CNT, que eren la majoria des de la creació de la central sindical el 1910 tot i que mantenien la seva independència d'acció, van iniciar una intensa campanya de propaganda sindical. Aquesta campanya, expressió del canvi de model sindical –del sindicat d'ofici al sindicat de classe– propugnat per la CNT, tenia per objectiu aconseguir “*la organización, la unión*”⁵⁶ de la classe obrera i assumir la “*defensa de todos los asalariados*”,⁵⁷ és a dir, la integració dels treballadors no qualificats. Aquest canvi semblava afavorir la inclusió de les treballadores a les organitzacions sindicals. En el cas, però, de la metal·lúrgia, com en altres sectors tradicionalment masculins,⁵⁸ aquesta campanya es va dirigir exclusivament als homes apel·lant a un estereotip viril del treballador i sindicalista lligat a la intel·ligència, la força física i la valentia.⁵⁹ Així, al Congrés de la Federació de Sindicats Metal·lúrgics de Catalunya que va tenir lloc l'abril de 1914, en debatre's la conveniència d'anar cap a la creació d'una federació nacional de les societats metal·lúrgiques, es plantejava que “*para que los sindicatos sean reconocidos han de contar con una verdadera fuerza colectiva [...] el organismo nacional lo queremos para que sea el exponente de la virilidad de todos sus miembros*”.⁶⁰ Els líders de les associacions metal·lúrgiques atribuïen a les dones un paper totalment subsidiari dins del moviment obrer. Com expressava Jaime Pros, representant dels Calderers en ferro de Barcelona en clausurar-se el congrés, les dones quedaven relegades, “*obligadas a alentar a sus compañeros en las luchas contra el capital, colaborando por la emancipación humana. Si en los conflictos que surgen, las compañeras fuesen alentadoras en vez de la crítica atrofiada, la sociedad de amor familiar se haría extensa, sublime, sacando cada uno de los resortes más sublimes para confortar en sí la felicidad. Yo querría que la compañera junto con el*

---

⁵⁶ *Solidaridad Obrera*, 14/10/1910, núm. 36: 2

⁵⁷ *Solidaridad Obrera*, 25/11/1910, núm. 42: 1

⁵⁸ Pel cas del sector del vidre: Ibarz (2007)

⁵⁹ A tall d'exemple, als treballadors del ram de la caldereria se'ls preguntava el 1916: “*no teneis conciencia de clase, sois unos castrados?*” i se'ls intentava convèncer per a que deixessin de “*soportar tan borreguilmente el peso de la tiranía y de la explotación (...) no somos como ellos creen masa despreciable, somos hombres*”. *Solidaridad Obrera*, 01/10/1916, núm. 369: 2 i 14/11/1916, núm. 382: 2. El 1918, un vaguista metal·lúrgic es dirigia als obrers del ram de Badalona en aquests termes: “*¿Es que se creen [els patrons] que no somos lo suficientemente hombres?*”. *Solidaridad Obrera*, 07/05/1918: 3. El mateix any, el Sindicat de Lampistes de Barcelona anunciava una campanya activa en pro de la jornada de vuit hores al crit de “*¡somos hombres y debemos ser libres!*”. *Solidaridad Obrera*, 22/05/1918, núm. 765: 3.

⁶⁰ Federación Regional Catalana de Sindicatos Obreros Metalúrgicos (1914?: 9).

hombre fueran unidos en los criterios para resolver denodadamente los efectos de las huelgas y resistir hasta el triunfo".⁶¹ I és que, de fet, dins la campanya de propaganda, sovint es va al·ludir a la frivolitat i la covardia, característiques considerades femenines, com indicadors de manca de consciència de classe i de resistència a la sindicació.⁶²

Poques veus van cridar les treballadores del sector per a que es sindicassin i aquestes provenien exclusivament del Sindicat de Lampistes de Barcelona. Aquest sindicat aplegava oficis amb una llarga tradició associativa que es comptaven entre els que més havien vist augmentar la presència femenina en les seves fàbriques.⁶³ Per Enrique Rueda, president del sindicat, la sindicació femenina era, el 1918, "*uno de los temas que más debe interesarnos*". Ho va afirmar durant el míting de clausura del Congrés la Confederació Regional del Treball a Catalunya (Congrés de Sans, 28 de juny-1 de juliol) tot just abans de clamar: "*Mujeres: corrigiendo la injusticia social, nosotros, que somos una fuerza consciente y responsable os decimos que sois iguales que los hombres, que tenéis los mismos derechos que los hombres, que tenéis las mismas necesidades que los hombres*".⁶⁴

Enrique Rueda cridava a favor de la igualtat salarial i, malgrat s'havia dirigit directament a les dones, ho havia fent davant d'un públic majoritàriament masculí; potser d'aquí el to condescendent i paternalista de l'arenga. ¿Però aquest intent de conscienciació partia realment de la seva preocupació per corregir una injustícia social? Potser si, però el cert és que un any abans ell mateix, preveient "*la probable crisis de brazos después de la contienda europea*", havia afirmat que la mecanització era un factor "*más razonable*", és a dir, més acceptable, "*de los paros*" que "*el reemplazo del obrero masculino y adulto por la mujer y el niño, así como la facilidad del aprendizaje*".⁶⁵ Sembla, doncs, que Rueda s'alineava amb aquells que veien la igualtat salarial com la millor defensa per frenar el procés de substitució d'homes per

---

⁶¹ Íbidem, p. 31.

⁶² Als Constructors i Muntadors en ferro de Barcelona i les seves rodalies, per exemple, se'ls exhortava a no "*pervertir vuestro cerebro*" discutiendo de frivolidades com "*de gente de coletas*". *Solidaridad Obrera*, 25/10/1916, núm. 362: 3.

⁶³ Aquest sindicat sembla que tindria els seus orígens en la Societat Cooperativa de Courers, Lampistes, Llauners i Fonedors de bronze de Barcelona creada el 1870. *La Federación*, 22/05/1870, núm. 42: 4.

⁶⁴ *Solidaridad Obrera*, 3/07/1918, núm. 807: 1

⁶⁵ *Solidaridad Obrera*, 5 de febrero de 1917, núm. 463: 2

dones.⁶⁶ En la línia de les declaracions programàtiques de la pròpia CNT, era conscient que aquesta defensa no podia fer-se sense la implicació de les pròpies treballadores.⁶⁷ Així, s'havia dirigit a les treballadores en alguns mítings i el 1917, durant un conferència, havia recomanat a les metal·lúrgiques de Badalona que es sindicessin.⁶⁸ No pot sorprendre que ho fes precisament en aquest municipi: el 1920, les dones constituïen gairebé el 30% dels llauners.⁶⁹

De tota manera, la postura de Rueda no era majoritària dins del seu sindicat. Només des dels llauners, a mitjan 1918, Acracio Flores va signar una crida a les "*mujeres del envase*" per a que ingressessin al Sindicat de Lampistes de Barcelona.⁷⁰ L'aprovació de la estructura sindical per rams industrials al Congrés de Sans va generar una gran resistència entre els Lampistes. Aquests temien perdre la seva autonomia, els seus privilegis i la seva força negociadora en integrar-se en un sindicat de classe amb seccions que havien d'incloure "*las múltiples derivaciones en que, por haberse especializado la industria, no se tienen ni pueden tenerse como oficio determinado, pero sí como parte integrante y netamente metalúrgica*".⁷¹ Temien encara més fer-ho

---

⁶⁶ Així, per exemple, Antonia Maimón, professora racionalista, deixava entreveure en una conferència a Sabadell el 1917 que calia assumir la igualtat salarial entre homes i dones perquè "*ocupándose en idénticos trabajos la mujer cobra un salario inferior al del hombre y así no es de extrañar que los burgueses suplanten gustosos en el trabajo al hombre por la mujer*". *Solidaridad Obrera*, 03/01/1917, núm. 993: 2. Des del sector tèxtil, el 1919, es denunciava que els sindicalistes de l'art fabril havien anat "*a la caza del aumento de los salarios, dejando a sus compañeras a merced de la perspicacia de los patronos*" i advertia que aquesta actitud havia "*de acarrear las más fatales consecuencias*". *Solidaridad Obrera*, 09/01/1919, núm. 999: 1. També des del socialisme, el Dr. Muntanyola afirmava a mitjan anys vint que "*les organitzacions obreres s'han d'ocupar d'aquest problema imposant la màxima feminista a treball igual, salari igual, la qual és la millor defensa del salari de tots*". *Justícia Social*, 05/07/1924, núm. 36: 4.

⁶⁷ *Solidaridad Obrera*, organització que va precedir la CNT, havia acordat durant el seu primer congrés, el 1908, "*igualar el valor del trabajo de la mujer al del hombre*" entenent que "*esto sólo puede conseguirse asociando á la mujer*". *Solidaridad Obrera*, 18/09/1908, núm. 31: 3. Al congrés de constitució de la CNT (octubre de 1910) es conclouia "*que el salario [de la dona] responda a su trabajo con idéntica proporción al del hombre*" i que "*las entidades que integran la CNT, se comprometan a hacer una activa campaña para asociar a las mujeres*" (CNT, 1910).

⁶⁸ *Solidaridad Obrera*, 4/03/1917, núm. 490:2.

⁶⁹ Segons dades a: Instituto de Reformas Sociales (1922: 266).

⁷⁰ *Solidaridad Obrera*, 13/07/1918, núm. 817: 2.

⁷¹ *Solidaridad Obrera*, 20/07/1917, núm. 824: 1. Sobre la polèmica oberta en relació a la creació del Sindicat Únic del ram metal·lúrgic i a la integració, dins d'aquest, del Sindicat de Lampistes vegis els següents números de *Solidaridad Obrera*: 19/05/1918, núm. 762: 3; 20/05/1918, núm. 763: 2; 24/05/1918, núm. 767; 1/06/1918, núm. 775: 1. Les manifestacions dels Lampistes i altres sindicats metal·lúrgics sobre

com una secció mixta ja que, segons s'havia acordat a Sans, hauria d'estar dirigida per una junta mixta.⁷² Així, quan a mitjan juliol de 1918 va esclatar una vaga liderada per les treballadores de l'empresa *Lámparas Z* en cap cas van proposar que aquestes s'integressin al seu sindicat. Els Lampistes van oferir la seva ajuda, van boicotejar l'empresa i van instar a la creació d'un nou sindicat que s'estimava podia agrupar a uns dos mil "operarios", principalment dones que, d'altra banda, estaven mostrant un alt grau d'autonomia i combativitat.⁷³ El que finalment es va constituir com a Sindicat d'Operaris en Fàbriques de Làmpades Elèctriques es va integrar dins del Sindicat del Vidre i els seus similars i annexos a finals de desembre de 1918.⁷⁴ Només llavors, descartada la possibilitat de que els obrers i obreres especialitzats en la fabricació de làmpades elèctriques pertanyessin al ram del metall, els Lampistes van aprovar la seva entrada al Sindicat Únic del Metall (SUM) que s'havia creat a principis de novembre.⁷⁵ D'aquesta manera, les tensions generades en el si dels Lampistes per la integració dels treballadors menys qualificats, i concretament de les treballadores, es van resoldre excloent-les del SUM.⁷⁶ A més, encara que el SUM va acordar associar les dones i inclús va aprovar una quota sindical específica per a elles, aquest acord va quedar reduït a paper mullat.⁷⁷ Les crides a la sindicació van seguir dirigint-se únicament als homes inclús entre 1923 i 1924 quan el SUM intentava reorganitzar -se

---

la constitució del Sindicat Únic durant el Congrés de Sans poden consultar-se a: *Solidaridad Obrera*, 01/07/1918, núm. 805: 1. Sobre el desenvolupament de la polèmica amb posterioritat al congrés: *Solidaridad Obrera*, 11/07/1918 núm. 815: 1; 13/07/1918, núm. 817: 1; 24/07/1918 , núm. 828: 2 i 26/07/1918, núm. 830: 2.

⁷² La CNT havia acordat que era "*obligación ineludible de todo Sindicato procurar por todos los medios lícitos la organización en sindicatos de las mujeres –compañeras, hijas, etc.– que trabajando convivan con él*" i que els sindicats mixtes haurien de tenir, en endavant, juntes administratives també mixtes. *Solidaridad Obrera*, 30/06/1918, núm. 804: 1.

⁷³ Sobre el desenvolupament d'aquesta vaga: Ibarz (2007).

⁷⁴ *Solidaridad Obrera*, 22/12/1918, núm. 982: 2.

⁷⁵ La constitució del SUM a *Solidaridad Obrera*, 4/44/1918 núm. 928: 2. L'ingrés de la Societat de Lampistes a *Solidaridad Obrera*, 29/12/1918. Amb anterioritat a aquesta data s'havia rebutjat el ingrés almenys en una ocasió, el setembre de 1918. *Solidaridad Obrera*, 30/09/1918, núm. 894: 2.

⁷⁶ Aquestes tensions es van produir igualment en altres sectors, inclús en aquells aleshores feminitzats. Així, en el tèxtil, la creació del Sindicat Únic va generar també malestar i discòrdia pel rebuig dels sectors d'ofici masculins a perdre els seus privilegis en integrar-se en un sindicat de classe majoritàriament femení que havia d'estar dirigit per juntes mixtes (Enrech, 2007: 156-161). En el cas del Sindicat del Vidre els intents constants dels dirigents barons per controlar les mobilitzacions femenines, que normalment van comportar el fracàs d'aquestes, van provocar la desafecció de les treballadores vers aquest sindicat. Sobre aquest tema i el pes de les polítiques exclusionistes dels propis sindicats cenetistes en els baixos nivells de sindicació femenina: Villar, Borrell, Enrech, Romero i Ibarz (2011).

⁷⁷ *Solidaridad Obrera*, 18/12/1918, núm.978: 3.

després d'haver patit dos anys de forta repressió. Només durant els anys trenta algunes seccions prendrien per norma dirigir-se al treballadors i treballadores en les seves convocatòries. Tot i això, res indica que entre els sindicalistes metal·lúrgics va canviar la manera d'entendre la participació femenina en el sindicat. De fet, el silenci sobre aquesta participació seria la tònica habitual i, quan puntualment es trenqués, es faria amb el mateix to condescendent i paternalista dels anys anteriors.

En síntesi, les associacions d'ofici metal·lúrgiques concebien la sindicació femenina com un mecanisme de control del mercat de treball. Era instrumental també en un altre sentit, sense el concurs de les pròpies treballadores, els sindicats no podien aspirar a imposar la igualtat salarial, una estratègia concebuda per frenar la seva entrada en el sector. Tot això, no obstant, no va passar de la teoria. Fracassats els intents per limitar les contractacions als obrers associats es va abandonar tot interès per la sindicació femenina i els metal·lúrgics, a la pràctica, no van reivindicar la igualtat salarial. L'amenaça, sempre latent, de la competència entre obreres i treballadors qualificats era conjurada pel creixement del sector. A més, la configuració d'un estereotip viril del treballador i sindicalista metal·lúrgic, que buscava la identificació dels treballadors barons no qualificats amb el nou sindicat "de classe", i la defensa de la identitat de les organitzacions d'ofici, oposades a diluir-se dins del nou sindicat del ram, van determinar que restessin excloses del SUM.

3.3. Els sindicats de classe: les polítiques de protecció del treball masculí, 1928-1936

Durant la Dictadura de Primo de Rivera es va accentuar el deteriorament de les condicions laborals en el sector com a conseqüència de la "ofensiva" patronal per aplicar mesures d'estalvi que els permetessin mantenir la seva competitivitat, en risc des de la fi de la I Guerra Mundial. El 1923, *Solidaridad Obrera* denunciava ja les rebaixes de salaris i l'augment de la jornada laboral en el sector⁷⁸ i, més tard, el SUM afirmava que "*durante la dictadura habían sido arrebatadas a los trabajadores muchas mejoras tanto de orden moral como económico*".⁷⁹ Les dones van ser les més

---

⁷⁸ En la *Casa Ballesteros* de Barcelona es va denunciar el restabliment de la jornada de 10 hores entre 1920 i febrer de 1923. *Solidaridad Obrera*. Suplement; 18/04/1923, núm. 37: 3. També a la *Casa E. Bosser* es treballava la jornada de 10 hores l'agost de 1923. *Solidaridad Obrera*, 9/08/1923, núm. 133: 2. El març de 1923 es va dirigir una crida als metal·lúrgics exhortant a "*impedir la rebaja de los salarios y el aumento de la jornada*". *Solidaridad Obrera*. Suplement; 26/04/1923, núm. 44: 2

⁷⁹ Sindicato Único de la Metalurgia (1931: 10).

perjudicades pels descensos salarials i, en conseqüència, el diferencial amb els salaris masculins es va incrementar entre 1920 i 1930 (gràfic 1). Tant hauria estat així que el Sindicat Únic Metal·lúrgic de Badalona, en declarar una vaga en l'empresa metal·logràfica *G. de Andreis-Metalgraf Española* l'octubre de 1930, va demanar el restabliment dels salaris vigents el 1923 ja que si “*antes de la Dictadura, los jornales que se ganaban eran de 4,5 a 5 pesetas las mujeres, y de 8,50 a 10 pesetas, los hombres. Desde el advenimiento de la misma, los salarios han sufrido una rebaja inconcebible, ganando en la actualidad 2,5 a 3 pesetas las mujeres, y 5,5 y 6 pesetas, los hombres*”.⁸⁰ A més, els empresaris, com he dit, estaven traspasant una barrera, quelcom mai abans denunciat pels sindicats del ram, contractant dones en llocs de treball considerats exclusivament masculins. Des del Sindicat Lliure Metal·lúrgic es manifestava que les dones metal·lúrgiques “*como nosotros viven la vida del trabajo varonil, rudo y ciclópeo*”⁸¹ i des de *Justícia Social*, òrgan de la Unió Socialista de Catalunya s'assegurava que, a més de treballar en empreses de petites manufactures, ara “*en la fundició [...] les dones que hi treballen son també en gran nombre*” i a totes les branques on eren presents “*executen treballs en molts casos impropis per elles, pels pesats i perillosos que son [...]. Malgrat l'haver de treballar en aquestes condicions, els jornals que percebeixen en les dites indústries on treballen a preu fet, son de quatre a sis pessetes*”.⁸²

D'acord amb el Reial Decret-Llei d'Organització Corporativa Nacional de 26 de novembre de 1926, el 1928 es van constituir a la província de Barcelona quatre comitès paritaris interlocals que van quedar integrats a la Comissió Mixta del treball de la Siderúrgia.⁸³ Amb la seva entrada en funcionament s'obria una nova possibilitat de negociació dels conflictes col·lectius. Des de 1929, les representacions obreres pertanyents al Sindicat Lliure, entre les no que hi havia cap dona, van impulsar les negociacions amb la patronal entorn a quatre qüestions bàsiques que, de fet, la llei atribuïa als comitès: la regularització de l'aprenentatge, l'organització de borses de treball, l'establiment de salaris mínims i la regularització de la retribució del preu fet.

---

⁸⁰ *Solidaridad Obrera*, 1/10/1930, núm. 25 :7.

⁸¹ *Unión Obrera*, 14/01/1922, núm. 42: 4.

⁸² *Justícia Social*, 5/09/1925, núm. 110: 1.

⁸³ Els quatre comitès paritaris interlocals de la província de Barcelona que es van constituir segons la Reial Ordre de 7/07/1928 eren: 1. de la Siderúrgia i Laminació; 2. de Metal·lúrgia de diferents ferros, 3. de Construccions mecàniques, Maquinària i material de locomoció i transports, 4. de Trefileria, Ferreteria i Quincalla. *Revista Social*, octubre-novembre 1928, núm. 11: 441-443). La Comissió Mixta del treball en les indústries siderúrgiques i metal·lúrgiques, integrada pels comitès paritaris interlocals es va constituir segons els Reials Decrets 11 de juny i 26 de setembre de 1928 (Montero, 1976: 114, nota 98).

D'aquesta manera entre juny i setembre de 1929, els Comitès Paritaris del Metall van aprovar unes bases per les que havia de regir-se el contracte d'aprenentatge i la creació de borses de treball, encara que només com a instrument per facilitar la contractació.⁸⁴

La UIM, en representació de la patronal, va obstaculitzar l'aplicació de tots els acords però es va oposar molt especialment a la implantació de salaris mínims. De fet, els patrons sempre havien rebutjat les reivindicacions de les associacions obreres d'unificar les condicions laborals a nivell sectorial. Al·ludint a l'enorme diversitat dels tallers *"que por sus especialidades ó condiciones particulares y propias de sus distintos ramos no pueden someterse a un regimen general"*⁸⁵ s'havia negat a concedir la jornada de 9 hores el 1910 i entre 1919 i 1920 s'havia oposat frontalment a les peticions del SUM –aleshores il·legalitzat– d'establir un salaris mínims i concedir augments generals. Per als empresaris *"la cuantía de los salarios, factor esencial en industrias como la metalúrgica, no podían someterse a una norma única"*,⁸⁶ menys encara en un moment en què s' *"agrava[rían] las dificultades con que desde la post-guerra viene luchando la industria"*.⁸⁷ Així, quan finalment es va aprovar una escala de salaris mínims i una regulació del preu fet,⁸⁸ els vocals patrons dels comitès i la UIM van recórrer la reglamentació salarial, fet pel qual no va entrar en vigor fins el setembre de 1930. En un moment de *"ficticia prosperidad"*,⁸⁹ els representants obrers van centrar la seva atenció en la regularització del treball i els salaris masculins, donant mostra d'una absoluta desídia davant les condicions laborals de les dones metal·lúrgiques. Els salaris mínims s'havien pactat només per a treballadors homes distingint entre *"oficiales"*, *"mixtos"*, *"peones especializados con más de un año en el oficio"* i *"peones no especializados"*.

La actitud dels sindicats davant el treball femení havia de canviar ben aviat. Durant els anys trenta, en un context de profunda crisi del sector, aquesta es va tornar molt més bel·ligerant que en les dècades anteriors. Ara sí, l'atur amenaçava particularment els oficis qualificats, els seus salaris, el seu estatus i el seu paper en l'organització del treball. Com ja havia advertit la patronal el 1929, les conseqüències de l'aprovació de

---

⁸⁴ Sobre el funcionament i atribucions de los Comitès Paritaris: Montero (1976).

⁸⁵ *La Vanguardia*, 10/12/1910: 3.

⁸⁶ *La Vanguardia*, 27/08/1919: 4, 7/05/1920: 4 i *La Vanguardia* 23/09/1920: 5.

⁸⁷ *La Industria Metalúrgica*, març 1929, núm. 96: 1-2.

⁸⁸ BOP de Barcelona de 16/08/1930, núm. 204: 3 i de 19/08/1930, núm. 199: 2.

⁸⁹ *La Industria Metalúrgica*, juny 1930, núm. 111: 1.

salaris mínims havien de recaure directament sobre “*gran número de éstos [buenos operarios que] tendrían que emigrar o pedir que les admitieran como peones con un salario mínimo realmente inferior al que recibían ejerciendo su oficio*”.⁹⁰ Els empresaris van afrontar la crisi reduint dies de feina i acomiadant obrers, els quals, segons denunciaria el SUM, eren sovint immediatament substituïts per d’altres de menor qualificació. D’aquesta manera, en canviar el panorama polític, per fer front als primers símptomes de la crisi i a la reacció empresarial davant l’aplicació dels salaris mínims, el 1931 el SUM (CNT), seguint l’estela de les societats d’ofici que l’havien precedit, va intentar imposar mecanismes que li permetessin controlar el mercat de treball: el reconeixement del sindicat i dels seus delegats i la contractació exclusiva mitjançant la borsa de treball sindical. D’altra banda, les estratègies de resposta a l’augment de la contractació de dones, segons els sindicats, causa de l’empitjorament de l’atur i les reduccions salarials, es van focalitzar entorn a tres qüestions: a) l’exclusió de determinats treballs no qualificats però “*impropio[s], por el esfuerzo, para su sexo*”, b) l’exclusió dels oficis qualificats tancant l’accés a l’aprenentatge i c) la desvalorització del treball femení.

A mitjan 1930, el SUM, que no acceptava la participació de les autoritats en les relacions laborals i, per tant, tampoc la reglamentació sorgida dels Comitès Paritaris, va iniciar un procés de reorganització i aviat es va plantejar la necessitat d’introduir una nova escala de salaris mínims. Aquesta escala havia d’evitar les reduccions salarials provocades per la substitució de treballadors d’ofici per d’altres de menor qualificació, en moltes ocasions dones, els salaris de les quals, a més, havien quedat al marge de l’escala pactada pels comitès que entrava en vigor el setembre de 1930. La reducció de la jornada laboral, l’abolició del treball a preu fet, de les primes i les hores extra, eren totes mesures llargament reivindicades i que ara es feien més necessàries que mai per frenar l’atur. Amb tot, el SUM tenia aleshores una escassa força i això l’impedia emprendre qualsevol acció per negociar amb la patronal. El ràpid augment de la sindicació a partir de la proclamació de la II República (Sindicato Único de la Metalurgia, 1931: 14 i 18-19) va fer canviar la correlació de forces i va permetre al Sindicat presentar unes bases de treball el juliol de 1931.⁹¹ La resistència de la patronal a la negociació directa va comportar la convocatòria d’una vaga general del

---

⁹⁰ *La Industria Metalúrgica*, març 1929, núm. 96: 1-2.

⁹¹ Segons el propi Sindicat, el setembre de 1930, tenia tan sols 9.300 associats a Barcelona (*Solidaridad Obrera*, 20/09/1930, núm. 16: 3). Pocs mesos després, a mitjan 1931, el SUM havia aconseguit sindicar el 72% dels treballadors del ram (Vega, 1986: 378).

ram el 3 d'agost. Després d'una llarga negociació, els representants obrers i patronals van signar un acord a finals d'agost que posava fi a la vaga.⁹²

Les bases presentades pel Sindicat havien estat aprovades en assemblea general el 12 de juliol.⁹³ A aquesta assemblea havien assistit "*muchos miles de metalúrgicos y entre ellos, centenares de compañeras de las empleadas en las distintas secciones*", les quals, segons el cronista de *Solidaridad Obrera* havien donat "*una de las notas más simpáticas, interviniendo en las discusiones de manera ponderada y entusiasta*". Més enllà del to paternalista, no és pot obviar ni la important presència de les dones ni el paper actiu que hi van jugar. Malgrat això, aquesta seria l'única referència que faria el diari a la participació de les dones en el conflicte.

El SUM destacava a través de *Solidaridad Obrera* que pretenia "*resolver los problemas inmediatos y más urgentes, como son: la regularización y aumento de jornales, el trabajo a los parados, el trabajo de la mujer y aprendices, y la capacitación profesional*".⁹⁴ No mencionava que les bases presentades incloïen el reconeixement del Sindicat, que els delegats sindicals tinguessin major control en l'organització del treball a les fàbriques i que les contractacions es realitzessin exclusivament mitjançant la borsa de treball sindical. Aquestes reivindicacions, tot i l'escassa difusió que va fer el Sindicat, van ser un dels eixos fonamentals de les negociacions durant la vaga.

3.3.1. El fracàs del Sindicat Únic Metal·lúrgic (CNT) en el control del mercat de treball

Els patrons van acceptar des del principi el reconeixement del Sindicat però no les atribucions que aquest pretenia conferir als seus delegats en l'organització del treball ni la contractació exclusiva mitjançant la borsa de treball sindical. El SUM va mantenir aquestes reivindicacions fins el final de la negociació i, encara que va aconseguir el reconeixement del Sindicat, les bases pactades reconeixien igualment a "*cualquier otra organización obrera*" i això "*sin que este reconocimiento implique ninguna intervención del Sindicato ni de sus representantes en la libre dirección, organización y*

---

⁹² Per al desenvolupament de la vaga poden consultar-se els números de *Solidaridad Obrera* i del *Diario de Barcelona* entre abril i setembre de 1931. Vegis també Madrid (1932: 203-214) i Vega (1986: 378-383).

⁹³ Les diferents versions a partir de les quals he reconstruït el contingut d'aquestes bases poden consultar-se a *Solidaridad Obrera*, 14/07/1931, núm. 203: 10, *Diario de Barcelona*, 24/07/1931, núm. 174: 6-7 i Comorera, Joan, "La Vaga Metal·lúrgica", *Justicia Social*, 5/09/1931, núm. 9: 2.

⁹⁴ *Solidaridad Obrera*, 14/07/1931, núm. 203: 10.

administración de los talleres".⁹⁵ D'aquesta manera, el reconeixement quedava buit de contingut, més encara quan tampoc es va aconseguir imposar la contractació exclusiva per la borsa de treball sindical. El control del mercat de treball que el Sindicat pretenia imposar quedava, en definitiva, sense efecte. Amb tot, el reconeixement del SUM hauria suposat per la CNT una victòria moral que reafirmava la seva hegemonia dins del sector en front d'altres centrals sindicals, especialment la UGT i el seu Sindicat d'Obrers Metal·lúrgics (Vega, 1986: 382).

Al situar com un dels eixos de les negociacions les qüestions relatives al control del mercat i l'organització del treball, el Sindicat va relegar altres reivindicacions incloses en les primeres bases presentades: l'establiment d'assegurances de malaltia, invalidesa, maternitat, així com el pagament d'un suplement al salari de l'obrer casat i un altre per cada fill menor, tots a càrrec dels patrons. Cap d'aquestes assegurances va ser acceptada per la patronal. Tan sols es va acceptar l'establiment d'un subsidi d'atur forçós. No obstant això, com els empresaris no van admetre cap de les mesures directes contra l'atur que el Sindicat havia reclamat –supressió del treball a prima i a preu fet i de les hores extraordinàries–, aquest subsidi es va negociar a última hora, quan el Sindicat havia esgotat tot els seus recursos de pressió. Per això, les condicions en què havia d'establir-se van quedar subjectes al laude del Governador Civil.

3.3.2. L'eliminació de la competència femenina en treballs no qualificats

De les bases de treball presentades pel SUM el juliol de 1931 se'n desprèn que els metal·lúrgics van intentar utilitzar al seu favor la legislació estatal sobre el treball de les dones vigent en aquell moment –el decret de 25 de gener de 1908 que, com hem vist, prohibia el treball dels nens menors de 16 anys i de les dones menors de 23 en diverses especialitats i treballs metal·lúrgics considerats perillosos– per excloure-les d'alguns oficis als que havien anat accedint i generar, d'aquesta manera, noves oportunitats laborals per als homes adults no qualificats. Així es posava de manifest quan s'afirmava que "*se tiende a la supresión de su empleo en los trabajos que exigen máximo esfuerzo muscular, colocando en las plazas vacantes, que hubiere, hombres*".⁹⁶ La prohibició del treball de les menors de 23 anys reduiria les possibilitats de formació pràctica als tallers i, en conseqüència, les possibilitats d'accés de les

---

⁹⁵ *Solidaridad Obrera*, 30 /08/1931: 12.

⁹⁶ *Solidaridad Obrera*, 14/07/1931, núm. 203: 10.

dones adultes a treballs de major qualificació. Per això, les bases presentades no inclouen salaris per aprenents o ajudants-auxiliars sinó tant sols salaris per dones adultes (taula 6).⁹⁷ Acceptat pels patrons en una primera fase de la negociació que “*las mujeres no realizarán trabajos que exijan un esfuerzo excesivo e impropio de su sexo como los trabajos de transporte y maniobras*” aquesta clàusula finalment no es va incloure a les bases pactades. Tampoc es va fer cap referència a l'aplicació de la legislació vigent relativa al treball femení. El Sindicat va renunciar a aquestes reivindicacions a canvi d'imposar, com veurem, una nova regulació de l'aprenentatge masculí.

L'intent d'excloure les dones de treballs no qualificats va fracassar el 1931 però va tornar a plantejar-se tres anys després quan, per acord de socialistes, comunistes i trentistes, es va aconseguir que les bases aprovades el 1934 incloguessin una clàusula per la qual “*bajo ningún pretexto las mujeres podrán hacer ningún trabajo impropio, por el esfuerzo, para su sexo*”.⁹⁸ La crisi dels anys anteriors, el punt màxim de la qual es va assolir el 1933, va fer augmentar la resistència dels treballadors semi-qualificats i no qualificats davant la competència femenina i la necessitat d'atreure aquests col·lectius va contribuir a que els sindicats metal·lúrgics barcelonins radicalitzessin la seva postura exclouent.

---

⁹⁷ Aquesta reivindicació no va ser exclusiva del SUM barceloní. El *Sindicato de la Metalúrgia de Badalona* (CNT), a la assemblea que va tenir lloc el 28 d'agost de 1930, ja havia acordat que “*per evitar en lo posible els efectes de paro forçós deu organitzar-se una intensa propaganda de reintegració al camp; fer cumplir lo establert per la llei sobre treball de dones i nois i, impedir que realitzin treballs impropis de llur edat o sexe*”. *LLUITA*, 30/08/1930, núm. 5: 6. En el conjunt d'Espanya, el 33% de les bases de treball de les indústries de la siderúrgia, metal·lúrgia, petita metal·lúrgia i material elèctric-científic vigents el 1934, restringien el treball de dones i nens, sometent la seva admissió a “*las normas comprendidas en las leyes especiales que a ellos conciernen y las que se fijan en estas bases*” (segons la recopilació realitzada per González-Rothvoss, 1934: 615-701). A més, en el cas de la juguineria de Còrdova s'especificava la prohibició de que dones i nens realitzessin treballs de maquinària, així com que s'evités que les dones realitzessin hores extraordinàries i les bases de la indústria metal·lúrgica, siderúrgica i derivats de Guipúscoa establien que no se admetria personal femení en treballs que fossin executats normalment per homes. S'ha de tenir en compte que González Rothvoss no va recollir les bases que afectaven una única empresa o localitats reduïdes. Sobre la discriminació professional en el sector del metall a partir de les bases de treball recollides per aquest autor: Núñez (1989: 376-379). També en la indústria conservera galega, els sindicats van presentar unes bases de treball que suprimien l'ocupació femenina en les màquines dels tallers de fabricació d'envasos el 1936 (Muñoz, 2003: 300, nota 86).

⁹⁸ Las bases s'havien signat al ple del Jurat Mixt de 12/04/1934, afectaven a la província de Barcelona i van ser aprovades el juny d'aquest any pel Conseller de Treball, Martí Barrera. Recorregudes per la patronal, van ser finalment ratificades pel *Ministerio de Trabajo* el juliol de 1934 (Vega, 1986: 726). Les bases poden consultar-se a: *BOGC* núm. 153 de 2/06/1934: 1394-1396.

3.3.3. L'exclusió de l'aprenentatge formal

El 1905 les nenes havien començat a substituir els nens en algunes branques productives (taula 7) de manera que el 1930, per exemple, a la fabricació de cadenes s'ocupaven aprenents i no aprenents. A més, a la fabricació d'envasos i de làmpades, aprenents i aprenentes cobraven el mateix salari però mentre als nens se'ls reconeixia l'ofici, a les nenes no. És clar, doncs, que no hi havia discriminació salarial entre els aprenents en funció del sexe i que els empresaris preferien contractar noies en lloc de nois en determinats treballs.⁹⁹

Taula 7. Treball infantil segons el sexe en oficis amb presència de nenes. Barcelona ciutat, 1905

Ofici	Nens	Nenes	Total=100
<i>Fabricación de peines, lizos, cardas, etc., para tejidos</i>	25,00	75,00	68
<i>En las fábricas de alfileres, agujas, corchetes</i>	21,57	78,43	102
<i>En otras industrias metalarias</i>	74,51	25,49	102
<i>Juguetería y quincalla</i>	56,53	43,47	704
<i>Batidores de oro</i>	47,37	52,63	19
<i>Joyerros, plateros, esmaltes, etc.</i>	85,71	14,29	350
Total Sector Metal·lúrgic	80,32	19,68	2.657

Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Obrer de Barcelona de 1905.

El compliment del decret de 1908 i la regulació de l'aprenentatge evitarien aquesta competència. Per suplir la restricció del treball de les joves, les bases presentades pel SUM el juliol de 1931 preveïen l'existència d'un grup especial de nois aprenents de 14 i 15 anys (taula 8). Aquests només podrien realitzar tasques permeses pel decret de 1908 que no requerissin els coneixements que s'exigien a la resta d'aprenents. De fet, les mateixes bases intentaven retardar l'edat d'inici de l'aprenentatge als 16 anys –en front dels 14 que regien– i establien que els aprenents estarien “*obligados a saber leer y escribir y con las nociones indispensables de dibujo. Si el patrono lo admite sin esta preparación, queda obligado a enviarle durante dos horas diarias a la escuela*”. Aquesta regulació intentava protegir el treball qualificat masculí evitant una oferta excessiva d'oficials i amb això, el descens salarial i l'atur. Al mateix temps, intentava frenar l'accés de les nenes a l'aprenentatge ja que, donat el seu menor nivell de formació, tindrien més dificultats per complir aquests requisits.

⁹⁹ Segons dades a Dirección General de Trabajo (1931: 116-117 i 126).

De tota manera, la patronal no va acceptar cap de les reivindicacions relatives a l'aprenentatge: ni el retard de l'edat d'accés ni la imposició de requisits per accedir-hi. Es reservava, a més, el dret a determinar el nombre de places d'oficials a cada taller amb el que l'objectiu del Sindicat de reduir l'oferta d'oficials quedaria sense efecte. Els patrons tampoc van acceptar la contractació exclusiva de nois, assegurant-se que podrien contractar dones joves amb salaris realment baixos, que, a més, augmentarien només bianualment al classificar-les com "*operarias auxiliares y ayudantes*" de 15 a 17 anys, de 17 a 20 i de més de 20. El Sindicat va reaccionar llavors demandant que "*los aprendices femeninos disfrutarán de las mismas condiciones que los varones*"¹⁰⁰ per evitar la competència femenina. Finalment, en lloc d'establir-se la igualtat, es va excloure les dones de l'aprenentatge.

---

¹⁰⁰ *Solidaridad Obrera*, 14/08/1931, núm. 230: 1 i 5.

Taula 8. Escales de salaris mínims masculins (ptes. dia) durant la negociació de 1931

1es bases obreres		Contrabases patronals		1es		2es		2es bases obreres		Bases aprovades	
Categoria	Salari	Categoria	Salari	Salari	Salari	Categoria	Salari	Categoria	Salari	Categoria	Salari
Oficials 1 ^a	15	Oficials 1a	12	12	15	Oficials 1a	15	Oficials 1a	15	Oficials 1a	12,5
Oficials 2 ^a	13	Oficials 2a	10	10,5	13	Oficials 2a	13	Oficials 2a	13	Oficials 2a	11
Peons especialitzats	13	Peons especialitzats	9	9,5	11	Peons especialitzats	11	Peons especialitzats	11	Peons especialitzats	10
Peons ordinaris	12	Peons ordinaris	8	8,5	10	Peons ordinaris	10	Peons ordinaris	10	Peons ordinaris	9
Aprenents 4t any	11	Ajudants	10	10	9,5	Ajudants	9,5	Ajudants 2n any	9,5	Ajudants 2n any	8
Aprenents 3r any	9										
Aprenents 2n any	7	Aprenents 4t any	6	6	6,5	Aprenents 4t any	6,5	Aprenents 4t any	6,5	Aprenents 4t any	6,5
Aprenents 1r any	5										
Aprenents 15 anys	4	Aprenents 3r any	5	5	5	Aprenents 3r any	5	Aprenents 3r any	5	Aprenents 3r any	5
Aprenents 14 anys	3	Aprenents 2n any	4	4	4	Aprenents 2n any	4	Aprenents 2n any	4	Aprenents 2n any	4
Aprenents 13 anys	3	Aprenents 1r any	3	3	3	Aprenents 1r any	3	Aprenents 1r any	3	Aprenents 1r any	3

Font: Elaboració pròpia. Les dades de les bases obreres s'han obtingut de l'article de Joan Comorera a *Justícia Social*, 5/09/ 1931, núm. 9: 2, del *Diario de Barcelona*, 24/07/1931, núm. 174: 6-7 i de *Solidaridad Obrera*, 14/07/1931, núm. 203: 10. Les dades de les primeres contrabases patronals a: *Solidaridad Obrera*, 9/08/1931, núm. 226: 1. Les dades de les segones contrabases patronals a: *Solidaridad Obrera*, 19/08/1931, núm. 234: 1 i 5. Les dades de les segones bases obreres a: *Solidaridad Obrera*, 14/08/1931, núm. 230: 1 i 5. Les bases aprovades es van publicar íntegrament a *Solidaridad Obrera*, 30/08/1931, núm. 244: 12.

El Sindicat va aconseguir que el temps d'accés dels homes a la oficialia quedés perfectament definit a les bases pactades en estipular-se que *“al terminar el aprendizaje, el obrero percibirá un salario mínimo de 8 pesetas y será aumentado a razón de 1,50 pesetas por año, hasta llegar al mínimo de operario de segunda categoría”*. Aquesta clàusula, de fet, establia la duració de l'aprenentatge en sis anys, iniciant-se als 14 i acabant als 20, edat en què s'accedia a oficial de segona. Així, malgrat no es va aconseguir retardar l'edat d'inici de l'aprenentatge ni el requisit de saber llegir i escriure, s'assegurava allargar l'aprenentatge per reduir l'oferta d'oficials. El Sindicat va imposar també que l'increment salarial durant l'aprenentatge dels nois es produís a principi de cada any complert i no amb pujades progressives semestrals, que alentien aquest increment, tal com proposava la patronal (taula 8).

Finalment, a les dones, se les va negar l'accés a l'aprenentatge formal. Les bases pactades determinaven l'existència d'un grup de treballadores menors de 15 anys que, malgrat rebre la denominació de *“aprendizas”*, *“no realizarán otro trabajo que las de recaderas o cosas análogas”* amb un salari mínim més baix que el dels aprenents de 14 anys. Amb això, els aprenents deixarien de realitzar algunes de les tasques que el Sindicat considerava impròpies i els empresaris podrien substituir-los contractant nenes i pagant salaris més baixos.¹⁰¹ Complerts els 15 anys, les joves passarien a realitzar treballs subsidiaris, com ajudantes i auxiliars, sense que fos obligatori el seu passi a la categoria d'oficiala. A diferència del que s'havia estipulat en el cas dels homes, els patrons podien controlar lliurement el nombre d'oficials i l'increment salarial que representava el canvi de categoria. No era una qüestió baladí, al ram de la lampisteria, la política patronal de substituir treballadors qualificats per altres de menor qualificació no estava afectant només als homes, a qui es despatxava *“para tomar medios oficiales y pagarles jornales de miseria, exigiéndoles una superproducción”*, sinó també a les dones.¹⁰² L'acord era, doncs, altament favorable als empresaris que podrien pagar el treball de les futures oficials a preus inferiors. El Sindicat, en definitiva, en cedir el control de les carreres laborals de les dones als patrons, va

---

¹⁰¹ *“Hay aprendices de 10 y 12 años en las panaderías, cuyo aprendizaje se limita a repartir pan llevado sobre sus hombros durante seis o más horas; hay aprendices en las fábricas de vidrio sometidos durante ocho horas al intenso calor de los hornos y que los agota y cuyo trabajo no es aprendizaje; en la industria metalúrgica los hay que tienen 8 y 9 años, y no hablemos de aprendices colocados en casas de confección de ropas que tienen seis o siete años y permanecen diez horas en los talleres o recorriendo la ciudad para cumplir encargos”*. *Solidaridad Obrera*, 17/07/1931, núm. 206: 3.

¹⁰² Estava succeint, per exemple, a la empresa Verdaguer on havien estat *“despedidas 20 compañeras”* i *“lo propio hicieron en la casa Escayola con dos compañeras, [...] después de llevar trabajando muchos años en la misma”*. *Solidaridad Obrera*, 27/04/1932: 2.

contribuir a tancar-les-hi les portes de la promoció i, en tant que, suposadament, no es podria rebaixar el salari a cap treballador/a contractat, estava incentivant l'acomiadament femení.

El 1934 els sindicats van abordar novament la qüestió de l'aprenentatge. Van aconseguir establir salaris diferents per als nois aprenents que anaven a l'escola professional i als que no. Van aconseguir també suprimir definitivament la categoria d'aprenenta menor de 15 anys, substituint aquesta categoria per la de l'aprenent de primer any que no assistia a l'escola professional. Es va tancar així l'última escletxa que tenien les dones per accedir a l'aprenentatge formal dins les fàbriques metal·lúrgiques.

3.3.4. La desvalorització del treball femení

Enfront la realitat a peu de fàbrica, i en contraposició a la postura de la patronal, les bases presentades pel SUM el 1931 obviaven les categories que fins aleshores es reconeixia a les treballadores dins la metal·lúrgia –aprenentes, auxiliars, ajudantes, mig oficiales, oficiales i encarregades¹⁰³ al classificar-les en dos únics grups: les ocupades en "*mecànica general*" (operàries de màquines) i les ocupades en "*petita mecànica*". En canvi, s'establien les següents categories masculines: aprenents, peons ordinaris, peons especialitzats, oficials de segona i oficials de primera.

Les contrabases patronals van definir així algunes d'aquestes categories:

- Com a oficials de primera, "*los obreros que tengan certificado de aprendizaje y demuestren capacidad para efectuar las operaciones corrientes más complejas dentro de su especialidad, como son: para los mecánicos, trabajar a plano en las operaciones en que se precisa atenderse al mismo; para los fundidores, el trabajo a calibre; para los caldereros las operaciones de trazado, etc...*".
- Com a peons especialitzats, "*los obreros que sin haber pasado por el periodo de aprendizaje trabajen a máquina o realicen directamente operaciones de manufacturación que dentro de su especialidad exijan una cierta práctica de taller*".
- Com a oficiales de primera, "*las que realicen operaciones más complejas de su especialidad*" i com a oficiales de segona, "*las que efectúen trabajos que dentro de la misma especialidad requieren menos práctica y capacidad*".

---

¹⁰³ Dirección General de Trabajo (1931: 116-117 i 126).

Aquesta classificació establia una clara frontera entre el treball masculí qualificat i el semi-qualificat i evitava la competència entre peons especialitzats i oficials que venia denunciant el Sindicat. No evitava, en canvi, la competència entre peons especialitzats i oficials per l'ambigüitat de les definicions d'aquestes categories. Aquesta competència, de fet, s'aguditzaria perquè, a diferència de les bases pactades en altres províncies espanyoles, no es feia referència a les especialitats ni es precisava si aquestes eren masculines, femenines o mixtes. Així, els patrons podien seguir determinant segons el seu criteri en quines especialitats contractar treballadors d'un o altre sexe i continuar el procés de substitució d'homes per dones. Malgrat la resistència obrera, va ser la classificació ocupacional establida pels empresaris la que finalment es va aprovar, el que, juntament amb la desaparició de la clàusula que prohibia a les dones ocupar-se en treballs pesats, evidencia que el treball femení va ser moneda de canvi en la última fase de la negociació. El Sindicat va acceptar aquesta classificació a canvi de la regularització de l'aprenentatge masculí. Va sacrificar els interessos dels treballadors semi-qualificats i no qualificats, més exposats a la competència femenina, en front dels interessos dels treballadors qualificats.

Les primeres bases presentades pel Sindicat el 1931 reivindicaven increments salarials més elevats per a les dones, però en el procés de negociació es van acceptar rebaixes més altes en aquests que en els salaris dels homes. Així, en la segona escala salarial que va presentar, el Sindicat va acceptar ja rebaixar els salaris de les dones en la "*mecànica general*" en un 30% i els de les dones en la "*pequeña mecànica*" en un 33,3%. Finalment es va arribar a un acord a mig camí entre la proposta de la patronal d'establir-los en funció de la categoria i la proposta del Sindicat de fer-ho segons el tipus de feina. Es van consignar –sense especificar cap professió– salaris de 6 pessetes per a oficials de primera i de 5 per a les de segona. Es van aprovar també salaris de 7 i 6 pessetes per a un únic grup de treballadores en mecànica general –les noieres– segons fossin oficials o mig oficials (taula 4). Aquestes treballadores s'ocupaven en la fabricació a màquina dels noios, una feina que podia ocupar també homes. No obstant això, segons els salaris aprovats a les bases, una noiera cobraria entre un 60 i un 70% del salari d'un peó especialitzat noier. Si tenim en compte que les oficials de primera havien de poder realitzar "*las operaciones más complejas de su especialidad*" i als peons especialitzats se'ls exigia només "*una cierta práctica de taller*", les bases pactades van acabar establint salaris femenins inferiors en especialitats mixtes encara que a les dones se les exigia un nivell de qualificació més elevat.

En el cas dels homes, el comitè de vaga, i inclús líders tan destacats com Àngel Pestanya, mantenien als mítings que la “*gran lucha*” que es plantejava era el salari dels peons. Malgrat aquesta afirmació, el cert és que la segona escala salarial presentada pel Sindicat acceptava una rebaixa del 15,38% en el cas dels peons especialitzats i del 16,67% en el cas dels peons ordinaris. En canvi, en el salari dels oficials es mantenia la mateixa petició del principi i pel que feia als aprenents només s’acceptava una rebaixa del 7,14% en el salari dels de quart any. És evident, doncs, que a mida que la vaga es va allargar, el Sindicat es va concentrar en la defensa del treball i els salaris dels obrers qualificats. Garantides les condicions laborals d’aquests, els anys següents, durant els que s’aguditzaria la crisi, el SUM es va concentrar en la defensa dels treballadors semi i no qualificats.

Després de la vaga de 1931, el SUM distava molt de ser un bloc unitari. La resistència de la patronal a aplicar les bases pactades i l’augment de l’atur van generar un clima de descontentament entre els treballadors.¹⁰⁴ Més encara, hi havia seccions sindicals poc conformes amb els resultats de la vaga. Així, per exemple, el mateix any, els Lampistes es dolien que, des de que s’havien aprovat les bases, els patrons havien tornat a imposar el treball a preu fet “*cuando antes del conflicto habíamos logrado suprimirlo*” i que estaven substituint treballadors per d’altres de menor qualificació “*para quedarse con los jornales de la categoría más baja*”.¹⁰⁵ La competència entre treballadors barons de diferent qualificació s’estava accentuant. També estava augmentant la competència entre homes i dones semi-qualificats, ja que, com hem vist, els grans empresaris de la lampisteria estaven utilitzant l’automatització de la maquinària per feminitzar llocs de treball fins llavors ocupats per homes i pagar, així, salaris més baixos. De fet, la menor defensa que havia fet el SUM del salari de les dones donava ales a la política empresarial de substituir peons especialitzats i peons ordinaris homes per dones. Això va fer créixer el malestar entre aquests dos col·lectius, que no havien vist satisfetes les seves demandes el 1931, quan, en canvi, els treballadors qualificats havien deturat, almenys en el paper, la competència femenina. Aquest malestar entre els peons es va traduir en un allunyament del sindicat. Així, el 1932, des de la pròpia secció dels Lampistes es reconeixia que s’havia entrat en fase de desorganització perquè “*los obreros hoy se hallan retraídos*

---

¹⁰⁴ *Solidaridad Obrera*, 7/11/1931, núm. 295: 8.

¹⁰⁵ *Solidaridad Obrera*, 13/09/1931, núm. 254: 5.

de la lucha y el sindicato".¹⁰⁶ A més, el que des del SUM es denunciava com a "ofensiva patronal", no estava afectant només al ram de la lampisteria. El gener de 1932, J. Tejedor anunciava que "en algunos talleres ya han pretendido rebajar los salarios de los peones" i preveia que aquesta rebaixa precediria "una reducción general del salario en toda la industria".¹⁰⁷ Assumir la defensa dels peons s'havia convertit, doncs, en una qüestió vital pel Sindicat tant per fer front a les reduccions generalitzades de salari com per re-assolir la unitat d'acció que havia mostrat la classe obrera metal·lúrgica durant la vaga general de 1931. Aquesta unitat, però, no havia d'incloure les treballadores.

Els interessos dels peons ordinaris respecte a eliminar la competència femenina es van veure satisfets el 1934 quan les bases aprovades van prohibir finalment la contractació de dones en treballs pesats. Aquestes bases, fruit d'una negociació en què van participar conjuntament socialistes, comunistes i trentistes, van establir, a més, la igualtat salarial homes-dones però només en treballs tradicionalment masculins. Així, imposant que "*cuando [las mujeres] hagan algún trabajo que, si no por el esfuerzo por el ingenio, la hayan venido haciendo los hombres, entonces las mujeres cobrarán el salario correspondiente a los hombres*"¹⁰⁸ és clar que s'esperava posar fi a la substitució de treballadors semi-qualificats homes per dones com a operadors de màquines. No era una qüestió ni de justícia ni d'equitat; no es pot considerar així si es té en compte que, entre 1934 i 1936, es va ampliar el diferencial salarial entre homes i dones (taula 9). El laude governamental que va posar fi a la nova vaga que va tenir lloc el 1936 va incrementar els salaris dels obrers adults entre un 8 i un 11% mentre que els salaris de les dones adultes van augmentar entre un 7,14 i un 8,33%.¹⁰⁹ Amb tot, en un context de gran debilitat sindical –repressió arran dels fets d'octubre de 1934, il·legalització de la CNT i clausura dels sindicats–, els empresaris no van arribar a complir la clàusula de 1934 que imposava la igualtat salarial en treballs tradicionalment masculins. El 1936, la Secció de Lampistes del SUM denunciava que la patronal lampista continuava el procés de substitució de mà d'obra masculina per femenina: l'empresa *SA Industrial de Aluminio* (Barcelona) estava acomiadant treballadors i tenia "*en perspectiva nuevos despidos [...] con el premeditado propósito de poner en su lugar a mujeres dándoles la mitad del jornal*" i la

---

¹⁰⁶ *Solidaridad Obrera*, 27/04/1932, núm. 411: 2.

¹⁰⁷ *Solidaridad Obrera*, 16/01/1932, núm. 361: 2.

¹⁰⁸ *BOGC* núm. 153 de 2/06/1934: 1394-1396.

¹⁰⁹ Sobre el desenvolupament d'aquesta vaga: Vega (1986: 726 i 748). Las bases de treball a: *BOGC* núm. 102 d'11/04/1936: 335.

Aluminio Hispano Suiza de Sant Feliu de Llobregat llençava “*al pacto del hambre a los operarios pulidores, reemplazándolos por mujeres y pagándolas la irrisoria cantidad de 3 a 4 pesetas [...] mientras los despedidos percibían el jornal que tiene aprobado según las bases de nuestro Sindicato, o sea 12,5 pesetas*”.¹¹⁰ Així, doncs, els empresaris, traient profit de les polítiques sindicals –menor defensa dels salaris i les carreres laborals femenines–, van continuar el procés de substitució de treball masculí per treball femení i pagant aquest al preu més baix estipulat a les bases de treball.

Taula 9. Percentatge del salari de les oficials respecte als peons especialitzats a la metal·lúrgia. Barcelona província, 1931-1938

1931		1936		1938	
Mínim	Màxim	Mínim	Màxim	Mínim	Màxim
50,00	70,00	50,00	68,18	71,28	79,79

Font: Elaboració pròpia a partir de les Bases de Treball de la Metal·lúrgia. Província de Barcelona, 1931-1938.

En síntesi, la idea de que les dones eren competidores dels homes en el sector metal·lúrgic va avançar durant els anys vint de manera que amb l'inici de la crisi econòmica, a principis de la dècada de 1930, els sindicats van mostrar una forta hostilitat davant el treball femení que es va allargar durant tot el període republicà. El SUM de Barcelona (CNT) va intentar ja el 1931 prohibir l'accés de les dones als treballs pesats, una mesura a la que els patrons no sembla que oposessin resistència. La aspiració sindical de restringir la contractació de dones joves, en canvi, sí va motivar una forta oposició patronal. No és estrany que fos així perquè els empresaris, allà on hi havia presència femenina com era la lampisteria, havien portat a terme una política de precarització del treball –reduccions salarials, increment dels ritmes de treball, substitució per treballadors de menor categoria– que afectava especialment les dones. Aquesta política havia estat consentida pels propis sindicats. Els sindicats cenetistes mai havien reclamat la igualtat salarial perquè aquesta només es concebia com una mesura de protecció dels salaris masculins qualificats i aquesta protecció no havia estat necessària mentre havia durat la bonança econòmica. Els representants obrers del Lliure als Comitès Paritaris tampoc van assumir aquesta defensa.

¹¹⁰ *Solidaridad Obrera*, 3/01/1936, núm. 1160: 4.

Indiferents davant les condicions laborals de les dones van deixar el treball femení fora de les reglamentacions de salaris mínims de 1930, quedant així lligades les seves remuneracions al preu fet i a les primes de producció, sistemes de treball rebutjats pels sindicats cenetistes. Finalment, el 1931, el SUM i la patronal van arribar a un acord que beneficiava fonamentalment als treballadors barons qualificats i devaluava el treball femení: es va regularitzar l'aprenentatge formal exclouent les noies i es va fixar el temps d'accés a la oficialia només en el cas dels homes. Per aconseguir-ho, el Sindicat va haver de renunciar a les restriccions que pretenia imposar a la contractació femenina que haurien beneficiat els treballadors no qualificats i semi-qualificats. Les

conseqüències d'aquests acords no es van fer esperar. A l'empara de la crisi, els empresaris van intensificar el procés de substitució de treball qualificat per treball semi-qualificat i el treball d'homes per treball de dones. La reacció dels sindicats tampoc va trigar a produir-se i el 1934, units trentistes, socialistes i comunistes, van aconseguir imposar la prohibició de contractar dones en treballs pesats i la igualtat salarial en llocs de treball tradicionalment masculins. Aquestes dues mesures, encaminades a frenar aquests processos de substitució, beneficiaven totes les categories de treballadors barons i consolidaven els treballs femenins com a treballs subsidiaris i mal pagats. El seu compliment hauria fet augmentar la divisió del treball que ja existia en el sector metal·lúrgic però la resistència patronal, en un context de debilitat del SUM, ho va impedir. Recuperada la força sindical del sindicat cenetista durant la vaga de 1936, l'esclat de la guerra civil, però sobretot la seva llarga durada, va avortar qualsevol canvi significatiu en el mercat laboral. Els sindicats acabarien cridant a nens, dones i, inclús, ancians per reemplaçar els treballadors que marxaven al front de batalla.¹¹¹ Només aleshores, el març de 1938, en un context d'escassetat de mà d'obra masculina, el Consell General de Producció Metal·lúrgica i Mecànica, va

Imatge 4. Cartell Primer Congrés Metal·lúrgic de la UGT. Autor: Domènec Olivé Busquets.

Font: Col·lecció Cartells del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona.

¹¹¹ *Solidaridad Obrera*, 8/04/1938, núm. 1855: 4.

retallar el diferencial salarial que s'havia consolidat al llarg del període republicà en el sector metal·lúrgic català (taula 9).¹¹²

---

¹¹² Les bases a: *Solidaridad Obrera*, 08/03/1938, núm. 1828: 2.

Capítol 4

El treball femení en la regulació laboral franquista, 1938-1964

4.1. La reglamentació de la metal·lúrgia ¿al servei dels interessos empresarials?, 1938-1946

Ja hem vist com la segregació ocupacional per gènere i el menor reconeixement salarial de les qualificacions femenines eren característiques del sector metal·lúrgic abans de la guerra civil. A Catalunya, la necessitat d'incorporar mà d'obra femenina per substituir la masculina cridada a files en els últims estadis de la guerra havia fet desaparèixer de les bases de treball aprovades el 1938 la clàusula, vigent des de 1934, que prohibia la contractació de dones en treballs pesats. Aquesta mesura restrictiva era llavors tan innecessària com la igualtat salarial en llocs de treball tradicionalment masculins, a la que tampoc al·ludien les bases de treball republicanes. Pel mateix motiu, tampoc la primera reglamentació laboral franquista, sancionada el mateix any per a la indústria siderometal·lúrgica en zona nacional, exclouïa explícitament les dones de cap ofici o categoria.¹¹³ No obstant això, aquesta reglamentació definia els professionals d'ofici com "*los operarios que han realizado en las condiciones a tal efecto establecidas, el aprendizaje de las artes y oficios clásicos*". Aquestes condicions eren: a) estar en possessió d'un títol o diploma d'una Escola Professional o b) passar un exàmens davant d'un tribunal integrat per dos oficials de primera i un mestre de taller designats per la Central Nacional-Sindicalista (CNS). Per tant, les obreres quedaven implícitament enquadrades dins les categories de "*pinches*", peons ordinaris i especialistes i els empresaris tenien les mans lliures per contractar homes o dones en qualsevol especialitat, quelcom que, com hem vist, ja s'havien assegurat els patrons catalans als anys trenta.

A la pràctica, doncs, la reglamentació franquista va devaluar el treball femení en substituir la categoria d'oficiala per la d'especialista però, al fixar-se el salari de les obreres en el 70% del salari masculí en treballs "*iguales o asimilados*", va disminuir el diferencial salarial entre homes i dones en relació a les bases republicanes aprovades per Barcelona entre 1931 i 1936 (el salari femení era entre un 50 i un 70% del masculí). Això no vol dir, però, que tots els salaris femenins experimentessin guanys.

¹¹³ Reglament de 11/11/1938. BOE núm. 146 de 23/11/1938: 2526-2540.

Si es comparen els salaris fixats en aquesta reglamentació amb els de les bases de treball aprovades per a la província de Barcelona poc abans d'iniciar-se la guerra és clar que les autoritats franquistes van elevar els salaris dels treballadors barons adults, especialment dels més qualificats, compensant aquesta elevació amb la rebaixa dels salaris dels treballadors més joves, els aprenents i, sobretot dels "*pinches*". En conseqüència, també el salari de les noies entre 15 i 17 anys es va reduir considerablement mentre que el de les majors de 18 (*pinches*, peones i especialistes) va experimentar uns increments notables (taula 10). D'aquesta manera, el salari de les "*pinches*" es va situar entre el 28,6% i el 71,4% d'una especialista de primera; percentatges que, malgrat els increments salarials i la reducció del diferencial entre salaris masculins i femenins, van restar quasi intactes fins el 1946.

Taula 10. Incrementos salarials en les reglamentacions nacionals de la indústria siderometal·lúrgica (1938-1946) respecte a les bases de treball del sector en la província de Barcelona (1936)

Bases de treball, província de Barcelona		Reglamentacions nacionals (Zona 1 ^a)													
		1936					1938					1942		1946	
		Categoria	ptes. dia mínim		Homes	Dones	Personal obrer	ptes. dia mínim		Homes	Dones (70%)	Homes	Dones (70%)	ptes. dia mínim	Homes
	1er any		100						1er any						
Aprenent (escola professional)	2on any	100			2on any	-18,9		3,5					48,6		
	3er any	100			3er any	-10,6		-1,5					47,8		
	4rt any	100			4rt any	-15,0		-9,9					42,7		
	5è any	100			5è any	-13,2		-11,0					-		
			-			6è any							-		
Ajudant		100			de 3 ^a	13,5		13,5					41,9		
Oficial	De 2 ^a	100			de 2 ^a	14,1		14,1					43,5		
	De 1 ^a	100			de 1 ^a	15,6		15,6					42,4		
		100			14 anys	2,8							43,9		
Aprenents (no escola professional)	2on any	100			15 anys	-17,6		47,0			6,9		49,8	45,4	
	3er any	100		100(1)	16 anys	-27,1							50,4	56,3	
	4rt any	100			17 anys	-32,2					2,8		46,7	58,8	
	5è any	100		100(2)	18 anys	-34,7		-10,1					-	-	
			-		19 anys						22,2		-	-	
Peó		100		100			3,5		31,1			34,5	59,1		
Peó especialitzat		100		100(3)	de 2 ^a			3,5		30,8			34,0	58,7	
				100(4)	de 1 ^a								39,5	62,2	

(1) i (2) correspon al salari d'ajudantes-auxiliars de 15 a 17 anys i de 17 a 20 anys respectivament. (3) i (4): correspon al salari de oficials de primera i oficials de segona respectivament.

Font: Elaboració pròpia a partir de les Bases de Treball de la Metal·lúrgia, província de Barcelona, 1936 i les Reglamentacions Nacionals per a la Indústria Siderometal·lúrgica, 1938-1946.

En el context de la crisi de postguerra, aquesta enorme disparitat salarial entre dones joves i adultes va afavorir que els empresaris intensifiquessin la política d'elevació de la rotació del personal femení ja iniciada durant els anys anteriors a la guerra; una política esperonada ara per uns salaris que, en comparació amb altres sectors, eren molt elevats, sobretot, si es posen en relació amb el temps d'aprenentatge que marcaven les reglamentacions laborals franquistes. El 1946, mentre que al metall el salari base legal d'una especialista de 2ª era de 12,32 pessetes diàries després de 100 dies de pràctiques,¹¹⁴ a les químiques, per exemple, el salari base d'una oficiala de 1ª era de 10,5 pessetes després d'un mínim de dos anys d'aprenentatge.¹¹⁵ Així doncs, en tant que el metall requeria de les treballadores nivells més baixos de qualificació que en altres sectors, els empresaris van poder fer un ús intensiu d'aquesta elevada rotació com a estratègia de reducció de costos. Aquesta política explica l'enorme augment del percentatge de treballadores menors de 20 anys dins el total de la mà d'obra femenina a la metal·lúrgia barcelonina entre 1930 i 1940 (taula 11) i perquè l'extremada joventut de les treballadores seria una característica del sector des d'aleshores fins, almenys, a finals dels anys cinquanta.¹¹⁶

Taula 11. Distribució per edats de la mà d'obra ocupada al sector metal·lúrgic. Barcelona capital, 1930-1940

1930			1940		
Edat	Homes	Dones	Edat	Homes	Dones
0-20	29,31	9,20	0-19	20,14	57,35
21-40	52,35	61,11	20-39	45,87	37,03
41 y +	18,05	29,61	40 y +	33,99	5,62
Total=100	38.031	2.435	Total=100	35.129	1.442

Les ocupacions incloses en el sector en cada cens es detallen a l'apartat 1.3. de l'apèndix metodològic.

Font: Elaboració pròpia a partir dels Censos Nacionals de Població, 1930-1940.

¹¹⁴ De fet, aquest període s'havia rebaixat en 50 dies en relació al que s'havia estipulat el 1938.

¹¹⁵ Ordre de 25/02/1946. *BOE* núm. 64 de 05/03/1946: 1737-1748.

¹¹⁶ Segons dades del cens sindical electoral de 1957, a la província de Barcelona, el 41,82% del personal femení (major de 18 anys) ocupat en empreses metal·lúrgiques de més de 50 treballadors no havia complert els 24 anys (Organización Sindical Española - Servicio Sindical de Estadística, 1959: 21-31).

Passades, però, les circumstàncies excepcionals de la guerra i de la immediata postguerra, en un moment d'elevat atur i, malgrat que, com hem vist, la contractació femenina en el sector havia patit un important descens, ben aviat devia ressorgir la idea de que les dones eren competidores dels homes. Així, les autoritats franquistes no van trigar a imposar mesures similars a les que havien adoptat els sindicats durant la II República en relació al treball femení. El 1946 es va establir que *"el personal obrero femenino dedicado a realizar trabajos tradicionalmente encomendados a mujeres en la industria Siderometalúrgica, que sólo precisan para su ejecución meticulosidad, atención o escasa aportación de esfuerzo físico o aquellos otros similares por sus características de poca penosidad, reducida peligrosidad, no ser tóxicos, percibirá un jornal equivalente al 80% del fijado para su correspondiente categoría al personal masculino en su respectiva zona. Cuando realice trabajos que no presenten las características señaladas, y en cambio exijan acusado esfuerzo físico o suponga notable peligrosidad o toxicidad, percibirá igual remuneración base que el personal masculino a que esté asimilado"*. A més, com en molts altres sectors, també es va implantar l'excedència per matrimoni, en aquest cas amb dret a una "dote" màxima de nou mesos de salari (una mensualitat per any treballat). El que era una mesura voluntària per a les treballadores –solteres i casades– ocupades en el sector, en el cas de les solteres que ingressessin a partir d'aleshores, l'excedència tenia caràcter forçós, quelcom que havia de limitar, encara més, les seves possibilitats de permanència i promoció dins les empreses. De tota manera, allà on les dones realitzessin treballs tradicionalment *"reservados de modo exclusivo a la mano de obra femenina y que no exijan aportación notable de esfuerzo físico, será potestativo de la empresa acogerse o no al régimen de excedencia forzosa [...] siempre que en la localidad o pueblos cercanos [...] haya penuria de mano de obra femenina disponible, a juicio de la Organización Sindical"*. Aquesta porta oberta per les empreses potencialment perjudicades per la mesura posa de manifest que, més enllà dels motius ideològics de les autoritats franquistes, l'excedència forçosa per matrimoni no es va adoptar al marge dels interessos patronals. De fet, fiançava una política que els empresaris metal·lúrgics, almenys a Barcelona, havien anat adoptat prèviament com a conseqüència del canvi tecnològic que havia pres força des dels anys de la I Guerra Mundial, de la crisi que patia el sector des de principis dels anys trenta i també com a reacció davant les polítiques sindicals durant aquells mateixos anys.

Amb tot, la política de lligar les retribucions femenines a les masculins –establint la proporcionalitat dels salaris mínims– i les mesures per desincentivar la contractació de dones en determinats llocs de treball mitjançant la igualtat salarial, no beneficiaven

aquelles branques metal·lúrgiques amb una presència femenina més elevada. A més, la imposició de la excedència forçosa per matrimoni amb obligatorietat de pagar una “dote”,¹¹⁷ encotillava la gestió de la mà d’obra femenina i augmentava el cost d’acomiadament. Aquest era el cas dels empresaris metal·logràfics, als quals, a més, els resultava altament lesiva la reglamentació dels salaris en funció de zones geogràfiques que s’havia establert ja que potenciava la competència entre empreses. De fet, la inclusió de la metal·lografia dins del sector metal·lúrgic era un problema que els empresaris transformadors de fulla de llauna havien intentat esquivar des de la implementació de mecanismes legals de negociació col·lectiva a escala nacional.

4.2. El treball femení a la indústria metal·logràfica: precarietat i discriminació, 1942-1964

4.2.1. Els empresaris metal·logràfics espanyols: la desvinculació del sector metal·lúrgic, 1927-1939

Les empreses transformadores de fulla de llauna estaven agrupades a escala nacional des de 1927 en la *Sociedad Patronal Española de Cromolitografía sobre metales, Construcción de envases metálicos y Manufacturas fabriles de hojalata* i posteriorment en l’encara existent *Asociación Metalgráfica Española* (AME).¹¹⁸ En consonància amb la seva política d’unificació de les tarifes dels envasos més habituals i de repartiment del mercat, que sembla estava pràcticament definit des dels anys de la I Guerra Mundial (Giráldez, 2010), els empresaris metal·logràfics espanyols aspiraven també a unificar els salaris a nivell nacional per reduir la competència entre ells i fer-se, així,

---

¹¹⁷ Encara que a la majoria de sectors on es va imposar l’excedència forçosa per matrimoni era obligatori el pagament de la “dote”, les condicions d’aquesta variaven. El màxim de nou mensualitats imposat al metall era dels més elevats, superat només pel màxim que havien de pagar empreses públiques com la Telefònica (12 mensualitats), Renfe (sense límit) o sectors molt qualificats com la Banca (també 12 mensualitats). A més, en alguns sectors com el vidre (ordre de 21/09/1946), el ciment (ordre de 14/03/1947) o inclús Radio Nacional d’Espanya i Televisió Espanyola (ordres de 28/04/1959 i 30/05/1959 respectivament) encara que l’excedència era igualment forçosa ho era sense “dote”. Sobre les condicions de l’excedència forçosa per matrimoni a les reglamentacions laborals franquistes entre 1939 i 1960: Gómez de Aranda (1970).

¹¹⁸ La pròpia web de l’AME indica aquesta data de creació. No obstant això, algunes referències en premsa i a la *Gaceta de Madrid* indiquen que, almenys fins el 1932, va mantenir el nom de *Sociedad Patronal Española de Cromolitografía sobre metales, Construcción de envases metálicos y Manufacturas fabriles de hojalata*: *La Vanguardia*, 24/08/1928: 14 i *Gaceta de Madrid* núm. 264 de 20/09/1932: 2080-2081.

més competitiu davant els productors estrangers. Ho havien intentat ja durant la Dictadura de Primo de Rivera i, de fet, havien aconseguit que el febrer 1929 es donés ordre de constitució d'un Comitè Paritari Interlocal Nacional¹¹⁹ dins del qual havien quedat integrades totes les fàbriques espanyoles dedicades a la litografia sobre metall, les transformadores d'envasos metàl·lics litografiats (no conserveres) i aquelles que utilitzaven la fulla de llauna litografiada com a matèria primera bàsica.¹²⁰ Aquest Comitè, constituït l'octubre de 1929, constava de dos seccions, una masculina i una femenina, aquesta última amb vocals obreres dones, el que dona compte no només de la importància de la mà d'obra femenina en el sector sinó de la voluntat patronal d'entendre's directament amb les treballadores i no pas mitjançant representats barons, com succeïa en els comitès paritaris d'àmbit provincial de la siderometal·lúrgia. Aquest comitè, però, va tenir curta vida i no he trobat rastre de la seva activitat. El març de 1931 va quedar integrat al Comitè Paritari d'Arts Gràfiques de Madrid.¹²¹

Amb l'arribada de la República i la Llei de Jurats Mixtes¹²² es va constituir un Jurat Mixt Nacional de Cromolitografia sobre metall que integrava només els obrers litògrafs en metall. Les condicions laborals de la resta de treballadors de les fàbriques metal·logràfiques restaven subjectes a la negociació dins l'àmbit dels jurats provincials de la petita metal·lúrgia. La patronal metal·logràfica, gens satisfeta amb aquesta situació, va demanar el 1932 la creació d'un Jurat Mixt Nacional que inclogués tots els treballadors a les fàbriques metal·logràfiques –com era el Comitè Paritari de 1929–. El *Ministerio de Trabajo*, però, va rebutjar la petició i, si bé va suprimir el Jurat Mixt Nacional de Cromolitografia, ho va fer per integrar els litògrafs en metall dins els Jurats Provincials d'Arts Gràfiques i mantenir la negociació dels treballadors de la construcció d'envasos i altres manufactures en l'àmbit provincial dins la petita metal·lúrgia.¹²³ A Barcelona, com hem vist, la negociació col·lectiva en el sector metal·lúrgic es va iniciar a principis dels anys trenta al marge dels comitès paritaris. Més tard, actuant dins dels jurats mixtos, tant el 1934 com el 1936 els sindicats van forçar dos laudes de la Conselleria de Treball de la Generalitat que, seguint la línia de les bases de treball pactades entre el SUM i la patronal el 1931, regien per a tot el sector metal·lúrgic barceloní.

---

¹¹⁹ Reial Ordre 262 de 20/02/1929, *Gaceta de Madrid* núm. 52 de 21/02/1929: 1404-1405.

¹²⁰ Reial Ordre de 20/11/1929. *Revista Social*, núm. 16, gener-març 1930: 1136-1137.

¹²¹ Reial Ordre 299 de 26/02/1931. *Gaceta de Madrid* núm. 71 de 12/03/1931: 1375.

¹²² Llei de 27/11/1931. *Gaceta de Madrid* núm. 332 de 28/11/1931: 1251 a 1262.

¹²³ Ordre de 15/04/1932. *Gaceta de Madrid* núm. 264 de 20/09/1932: 2081-2082.

Hem vist també que durant els anys trenta el SUM va denunciar en repetides ocasions als empresaris del ram de la lampisteria per no aplicar les bases de treball, per aprofitar-les en el seu benefici i per rebaixar salaris mitjançant la substitució de treballadors i treballadores per d'altres de menor categoria. No és estrany que fos així. En el cas concret dels fabricants d'envasos metàl·lics, la política cenetista d'anivellament de salaris dins del sector els havia de sortir molt cara. El 1930, els oficials de les empreses de construcció d'envasos de Badalona cobraven un jornal promig de 10,88 pessetes, per sota dels salaris mínims estipulats a les bases de treball de 1931 per als oficials: 11 pessetes per als de segona i 12,5 per als de primera. A Barcelona, els llauners estaven entre els oficials metal·lúrgics pitjor pagats i el seu salari promig de 9,04 pessetes quedava lluny dels mínims establerts. Només el salari de soldadors i estampadors -12 pessetes- es situava entre aquests mínims. En el cas dels salaris femenins, les oficials badalonines cobraven un jornal promig de 4,48 pessetes, una quantitat quasi idèntica al salari mínim estipulat el 1931 per les ajudantes-auxiliars majors de 20 anys (4,5 pessetes) i molt per sota del mínim establert de 5 i 6 pessetes per a les oficials de segona i de primera.¹²⁴ És evident, doncs, que a la patronal metal·logràfica catalana li perjudicava la inclusió de la seva activitat en la negociació col·lectiva del sector metal·lúrgic per l'augment dels costos salarials que comportava.

Després de la guerra civil, segurament, gràcies a la col·laboració de l'AME amb les autoritats franquistes en zona nacional dins del Comitè Sindical de la Fulla de llauna i de l'Estany durant el conflicte,¹²⁵ els empresaris metal·logràfics espanyols finalment van aconseguir el seu objectiu: regular les condicions laborals en les seves fàbriques al marge de la metal·lúrgia. Així, si bé el novembre de 1938, el primer *Ministerio de Industria y Comercio* franquista va reglamentar les condicions laborals de la siderometal·lúrgia a nivell nacional incloent la indústria metal·logràfica, una ordre de 5 de gener de 1939 va determinar la seva exclusió establint que s'elaboraria una reglamentació nacional específica. Aquesta reglamentació, aprovada l'octubre de 1942, va constituir una estratègia que va permetre als empresaris metal·logràfics precaritzar el treball femení.

---

¹²⁴ Aquests salaris i els de la resta d'oficis metal·lúrgics de Barcelona a Dirección General de Trabajo (1931: 116-117 i 126).

¹²⁵ BOP de Soria núm. 185 de 9/08/1937: 1-2.

4.2.2. Els efectes de l'aprovació d'una reglamentació nacional pròpia de la indústria metal·logràfica sobre el treball femení, 1942-1956

La comparació d'ambdues reglamentacions nacionals aprovades el 1942 permet apreciar clarament els efectes que va tenir l'exclusió de la indústria metal·logràfica del sector siderometal·lúrgic sobre les condicions laborals de les treballadores metal·logràfiques. Com he dit, el 1942, a la siderometal·lúrgia no s'havia establert encara cap mecanisme que prohibís explícitament l'accés de les dones a cap ofici o especialitat. Certament que se les havia barrat el pas als "oficis tradicionals" per les condicions establertes per arribar-hi (aprenentatge formal mitjançant el títol d'una escola professional o mitjançant un examen davant d'un tribunal designat des de la CNS). No obstant això, en tant que no s'havia especificat quines especialitats eren masculines, femenines o mixtes, qualsevol d'aquestes restava oberta a la mà d'obra femenina. En canvi, la reglamentació metal·logràfica advertia en iniciar-se el capítol de personal que la classificació d'aquest es feia en "*atención a dos factores*": el sexe del treballador i la seva funció. Efectivament, a partir d'aleshores, a la indústria metal·logràfica va quedar clarament definit l'accés a tots els llocs de treball en funció del sexe dels treballadors (taula 12). Les dones van quedar excloses de totes aquelles tasques que requerien coneixements tècnics per a la impressió de les plaques metàl·liques (reportador, maquinista de rotativa o plana) o la construcció, reparació i muntatge d'estrus mecànics. Tampoc podien ocupar tasques de supervisió, ni tant sols en el taller d'envasos, on la majoria de les especialitats es van consignar com a femenines. Només podrien ocupar-se col·locant les fulles metàl·liques en les màquines d'impressió (marcadores), com a operàries de premses de tallar, embotir (talladores amb cisalles i estampadores) i de tancament dels envasos (soldadores, sertidores, engomadores) així com realitzant feines "secundàries" (neteja de corrons, recollida dels sobrats de material, etc.). El 1942, tan sols unes poques especialitats (l'alimentació de les màquines d'impressió, l'estampat i el soldat) van ser consignades com treballs mixtes. Més tard, el 1946, es va afegir com a mixta la feina a les cisalles.

Taula 12. Segmentació ocupacional per sexe a la indústria metal·logràfica segons la Reglamentació Nacional, 1942

Personal Obrer		
Secció i ofici	Treball masculí	Treball femení
Litografiat i envernissat		
Reportador	X	
Maquinista	X	
Marcador-a	X	X
Granejador	X	
Enfornador	X	
Treballs secundaris		X
Taller mecànic		
Ajustador	X	
Torner	X	
Muntador	X	
Llauner	X	
Peó	X	
Taller d'envasos		
Talladora (cisalles)		X
Estampador-a	X	X
Soldador-a	X	X
Engomadora		X
Treballs secundaris		X
Expedició		
Serrador	X	
Armador de gàbies i caixes	X	
Conductor	X	
Personal Subaltern		
Guarda/Vigilant nocturn	X	
Ordenança/Porter	X	
Llister	X	
Magatzemista	X	
Dona de la neteja		X

Font: Elaboració pròpia a partir de la Reglamentació Nacional per a la Indústria Metal·logràfica i de Construcció d'envasos metàl·lics de 1/10/1942.

En definitiva, la devaluació del treball femení va ser molt clara i explícita a la metal·logràfica. La categoria d'ajudanta-auxiliar es va convertir en la de "treballs secundaris", una categoria que en cap cas podia confondre's amb un període d'aprenentatge pràctic similar al dels nois ja que no es determinaven edats límits per ocupar-la. De tota manera, per eliminar qualsevol vestigi d'aprenentatge pràctic femení en les edats en què el realitzaven els nois, el 1947, en fixar-se els salaris dels *pinches* (operaris majors de 14 i menys de vint que realitzaven tasques similars a les de peons

i especialistes) que s'havien omès a les anteriors reglamentacions de 1942 i 1946, es va prohibir l'admissió de *pinches* femenins, una prohibició inexistent a la siderometal·lúrgia.¹²⁶ També la categoria d'oficiala es va devaluar en passar a denominar-se "especialista" tot i que les treballadores del taller d'envasos, a excepció de les que realitzessin treballs auxiliars, havien de ser classificades "*en primera, segunda y tercera clase, según su rendimiento y eficacia y antigüedad*". Aquesta gradació, que, en certa manera, implicava un reconeixement a les qualificacions que aquests treballs requerien, es va obviar en el cas dels estampadors i soldadors barons, el que indica que era quelcom artificial. Com assegurarien els representants obrers durant les negociacions dels convenis col·lectius a partir de 1961, aquestes diferències salarials no es fonamentaven en diferències de qualificació. A la pràctica, els salaris d'aquestes treballadores es van fixar només d'acord amb la antiguitat (fins als dos anys, el tercer any i més de tres anys) i l'increment salarial que es va determinar entre una i altre categoria tenia poc a veure amb el que obtenia un oficial baró en passar de tercera a segona i d'aquesta a primera. El canvi de categoria representava per a la majoria de treballadores de les empreses metal·logràfiques un augment salarial de 25 cèntims mentre als oficials barons els suposava entre 1 i 3 pessetes. Tenint en compte que l'aprenentatge femení es va establir en un any sense límit d'edat per aconseguir-ho – mentre a la siderometal·lúrgia l'accés a les especialitats s'aconseguia, com hem vist, amb 100 dies de pràctiques– i que transcorregut aquest any les treballadores ingressaven en el grau mínim de la categoria corresponent, és a dir, dintre de la categoria d'especialista "fins a dos anys", no hi ha dubte que la reglamentació permetia als empresaris contractar mà d'obra femenina suficientment qualificada al preu més baix possible. Per això, i per la gran importància de la mà d'obra femenina en aquesta branca, les bases de treball metal·logràfiques no farien menció a l'excedència per matrimoni fins l'any 1958 quan s'establiria amb caràcter voluntari i només aquelles treballadores amb tres anys mínims d'antiguitat tindrien dret a mitja mensualitat per cada any de servei a l'empresa amb un màxim de 10 mitges mensualitats. Fins llavors, les empreses van poder aplicar l'excedència per matrimoni a la seva conveniència i sense obligació d'indemnitzar a les treballadores.

La devaluació del treball femení, lluny de reduir-se a una qüestió de denominacions de les categories, es va materialitzar en un important descens salarial. Així, la major part de les especialistes metal·logràfiques van passar el 1942 a cobrar entorn al 80-90% del que haguessin cobrat com a especialistes a la siderometal·lúrgia. En el cas dels

---

¹²⁶ Resolució de 17/04/1947. BOE núm. 118 de 28/04/1947: 2520.

homes, en canvi, aquest descens salarial no es va produir. Al contrari, fruit de la necessitat de mantenir i atreure mà d'obra masculina enfront d'altres sectors com la pròpia siderometal·lúrgia, en relació amb aquesta, a la metal·lografia es va apujar el salari de quasi tots els oficis i especialitats masculines (taula 13).¹²⁷

Taula 13. Proporció dels salaris mínims en la indústria metal·logràfica respecte als de la siderometal·lúrgia, 1942

Personal Obrer	Homes			Dones		
	De 1 ^a	de 2 ^a	de 3 ^a	de 1 ^a	de 2 ^a	de 3 ^a
Oficials						
Reportador	113,33	111,54	106,38			
Ajustador	118,33	119,23	106,38			
Torner	106,67	115,38	104,26			
Muntador	103,33	101,92	93,62			
Armador de gàbies i caixes	83,33	90,38	89,36			
Especialistes	Fins el 2on any	Fins el 3er any	Més de 3 anys	Fins el 2on any	Fins el 3er any	Més de 3 anys
Marcador-a		95,24			102,04	
Granejador		121,43				
Enfornador		114,76				
Llauner		95,24				
Estampador-a		114,29		81,63	85,03	91,84
Soldador-a		123,81				
Engomadora						
Talladora (cisalles)						
Conductor		123,81				
Peons i Treb.Secundaris	Fins el 2on any	Fins el 3er any	Més de 3 anys	Fins el 2on any	Fins el 3er any	Més de 3 anys
Peó – taller mecànic		100,00				
Treb. Secundaris - Litografia i envernissat				90,23	93,98	101,50
Treb. secundaris - taller envasos					93,98	
Peó – expedició	102,63	110,53	126,32			

Font: Elaboració pròpia a partir de la Reglamentació Nacional per a la Indústria Metal·logràfica i de Construcció d'envasos metàl·lics de 1/10/1942 i la Reglamentació Nacional per a la Indústria Siderometal·lúrgica de 16/07/1942.

En conseqüència, si a la siderometal·lúrgia s'havia estipulat que els salaris femenins correspondrien al 70% dels masculí en la mateixa categoria o anàloga, en les

¹²⁷ Aquesta necessitat d'atreure mà d'obra masculina qualificada estava motivada pels elevats nivells de desqualificació de la força de treball. Sobre aquesta qüestió i les estratègies empresarials desenvolupades -entre elles la incentivació salarial- en altres sectors amb l'objectiu de superar les dificultats per atreure treballadors qualificats: Babiano (1998: 27-29).

especialitats mixtes de la indústria metal·logràfica i en llocs de treballs similars, com eren els “treballs secundaris” i el del peons, els salaris femenins oscil·laven el 1942 entre un 46 i un 75% dels masculins, percentatge aquest últim que corresponia únicament a l'especialitat de marcadors-es. De fet, malgrat que el diferencial entre els salaris mínims legals d'homes i dones es va anar reduint, la proporció del salari femení en el 80% del masculí que es va establir a la siderometal·lúrgia el 1946 no es va assolir a la metal·logràfica de forma generalitzada fins el 1962 (taula 14). Aleshores, la llei de 22 de juliol de 1961 sobre drets polítics, professionals i de treball de la dona havia ja establert el principi “*de igual retribución de los trabajos de valor igual*”.¹²⁸ Malgrat la llei, com veurem tot seguit, un cop recuperada la negociació col·lectiva en virtut de la Llei de Convenis Col·lectius Sindicals de 1958 i el seu reglament,¹²⁹ els salaris femenins tornarien a ser cavall de batalla entre els representants obrers i els representants patronals.

---

¹²⁸ BOE núm. 175 de 24/07/1961: 11004-11005.

¹²⁹ BOE núm. 99 de 25/04/1958: 739 a 740 i núm. 197 de 18/08/1958: 1443-1446.

Taula 14. Percentatge del salari mínim legal respecte al masculí a la indústria metal·logràfica i de construcció d'envasos, 1942-1964

Especialitats Mixtes/Anàlogues	Nov. 1942		Des. 1946		Maig 1950		Des. 1953		Oct. 1956		Jul. 1961	Març 1962	Oct. 1964
	Mín.	Màx.	Mín.	Màx.	Mín.	Màx.	Mín.	Màx.	Mín.	Màx.			
Cisalles (1)					64,29	74,43	64,32	74,41	68,08	79,18	68,08		
Estampadors/es	50	56,25	60	69,33	64,29	74,43	64,32	74,41	68,10	79,14	68,10	82,61	100
Marcadors/es (2)	75	75	80,77	80,77	79,76	79,76	79,83	79,83	84,66	84,66	84,66	82,61	100
Serfidors/res (1)					74,43	74,43	74,41	74,41	79,14	79,14	79,14		
Soldadors/as	46,15	51,92	56,25	65	60,67	70,25	60,71	70,23	65,29	75,88	65,29	78,26	100
Peons expedició	64,10	52,08	76,47	65	80	80	80,13	80,13	79,86	79,86	79,86		
-Peons/Treb.Secundaris	63,16	71,05	72	83,20	71,43	81,43	71,44	81,67	71,53	81,94	71,53	78,05	90

(1) En aquestes especialitats es van consignar salaris masculins només entre 1950 i 1961.

(2) Denominada especialista de litografia a partir de 1962.

Font: Elaboració pròpia a partir de les Reglamentacions Nacionals (1942-1956) i els Convenis Col·lectius Interprovincials (1961-1964) per a la Indústria Metal·logràfica i de Construcció d'envasos metàl·lics.

4.2.3. La represa de la negociació col·lectiva en la indústria metal·logràfica: la desaparició parcial de la discriminació, 1961-1964

Entre 1942 i 1956 les diferències entre els salaris mínims masculins i femenins s'havien anat escurçant, una tendència que es va trencar amb l'aprovació del primer conveni col·lectiu pactat entre representants obrers i patronals el 1961. És cert que els representants obrers van aconseguir implantar una nova categoria dins dels tallers d'envasos –especialista d'envasos– que venia a reparar una injustícia flagrant pel que feia al reconeixement salarial de la qualificació de moltes treballadores. Aquesta categoria, que s'havia d'aplicar a *“todas las productoras que teniendo a su cargo cualquier máquina de taller de envases no se encuentren definidas”* com estampadora, cissalladora, engatilladora, tancadora o soldador-a, havia d'impedir que treballs especialitzats continuessin pagant-se a preu de “treballs secundaris” tot i que aquesta categoria pervivia. També és cert que es va aconseguir eliminar les diferències salarials artificials que les bases de treball aprovades el 1942 havien estipulat per les estampadores, soldadores, engomadores, cissalladores i les auxiliars en treballs secundaris al litografiat i envernissat. Aquest canvi, però, no va significar una millora substancial per a les treballadores. Al contrari, els salaris femenins de referència que es van utilitzar per fixar l'augment –idèntic per homes i dones– van ser els corresponents a la categoria “fins a dos anys”, és a dir, els més baixos. En conseqüència, els salaris mínims de les treballadores més qualificades serien des d'aleshores més baixos i el diferencial amb els seus homòlegs barons que es consolidava corresponia al mínim de 1956 (taula 14). Aquest diferencial es va escurçar el 1962 quan va desaparèixer el sexe com a criteri de classificació dels treballadors però no com a criteri de fixació dels salaris. I això, com he dit, malgrat la obligatorietat legal d'aplicar el principi d'igual retribució dels treballs de valor igual. Tot i que no s'han conservat les actes de les reunions entre les representacions obreres i patronals durant les quals es va negociar aquest conveni, sembla clar que els representants obrers van haver d'accedir a rebaixar els salaris mínims dels barons en les especialitats mixtes d'estampadors i soldadors perquè els empresaris acceptessin un increment substancial dels salaris femenins en aquestes especialitats. Alhora, es van rebaixar també els salaris dels especialistes de litografia, denominació que substituïa la de marcadors, especialment de les dones, en pro de la uniformitat salarial entre les diferents especialitats mixtes. I és que la batalla pels salaris femenins no era cosa del passat. Els empresaris no estaven disposats a concedir la igualtat salarial imposada per la llei sinó era a canvi de concessions en els salaris dels especialistes masculins.

Amb tot, no tota la patronal apostava per aquesta estratègia davant les successives pujades salarials que representaven els convenis.

La patronal catalana i la biscaïna, el sector més tradicional de la indústria metal·logràfica, compartien “*una especialización industrial de series cortas por trabajar principalmente en la producción de envases marcados y de dimensiones o formas especiales destinadas a productos específicos tales como pinturas, drogas, productos farmacéuticos, etc.*”.¹³⁰ Demandaven, per tant, una mà d’obra molt especialitzada per la qual havien de competir amb altres sectors –especialment el siderometal·lúrgic– amb salaris més elevats. Per això, per a la indústria metal·logràfica d’aquestes zones altament industrialitzades, pujar els salaris, especialment els masculins, seguia sent fonamental. Les empreses més modernes, “*situades en zonas predominantemente agrícolas o pesqueras [que] produ[cían] grandes series de envases normalizados [...] que en la mayoría de los casos se ajustan a medidas de capacidad normales y a dimensiones y formas standarizadas*”¹³¹ no compartien aquest problema. Situades bona part d’elles al sud d’Espanya, aquestes empreses comptaven amb sucursals o interessos a altres províncies del nord i estaven connectades amb multinacionals com *Continental Can Company*, *Metal Box* o *Carnaud*, els grans gegants de la indústria d’envasos a nivell mundial. Aquestes connexions els havien permès realitzar fortes inversions per automatitzar dels processos productius. Per tant, la seva dependència de la mà d’obra qualificada i especialitzada era molt menor i aspiraven a reduir els costos salarials al màxim possible per augmentar el seu avantatge sobre les empreses més tradicionals.

Aquesta pugna d’interessos, que trencava el clima d’unitat i no competència entre empreses que havia caracteritzat el sector fins aleshores, es va convertir en lluita oberta durant la negociació del conveni col·lectiu de 1964, quan els salaris havien de revisar-se en funció dels mínims fixats a la indústria pel decret 55/63 quasi un any abans.¹³² El sector “*intransigente*” de la patronal, encapçalat per les empreses més noves i les més modernitzades, va intentar evitar la pujada salarial. Va paraitzar les negociacions per forçar l’entrada en vigor a la indústria dels salaris mínims establerts al decret 53/63 als que s’havia de sumar el percentatge de participació en els beneficis

---

¹³⁰ Informe que emet la representació de les zones partidàries de continuar les negociacions del Conveni interprovincial (juliol 1966). Actuacions i Revisió Conveni Metal·logràfic 1966. Fons 28.02 / 73. Indústries metal·logràfiques. Signatura: 34/6703-04, C/73 Any 1966, AGA.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² Decret 55/63 de 17/01/1963. *BOE* núm. 17 de 19/01/1963: 919-920.

establerts a l'article 58 de la Reglamentació de 1957.¹³³ Aquesta estratègia, l'objectiu de la qual era mantenir "*una situación de privilegio que permita determinadas prácticas de competencia en perjuicio de las empresas que [...] vienen abonando salarios superiores*",¹³⁴ perjudicava els interessos de la patronal catalana ja que els salaris del conveni nacional es situarien per sota dels que ja havia pactat mesos abans amb els treballadors per donar compliment al decret 55/63.

Dintre d'aquest conflicte entre empreses, els salaris femenins, jugaven un paper importantíssim ja que, el 1964, depenent de la província, les dones representaven entre un 40 i un 70% del personal ocupat (taula 15) i el mínim establert pels treballadors majors de 18 anys, 60 pessetes diàries, quasi doblava els seus salaris mínims vigents. A més, era ja ineludible aplicar el principi d'igualtat salarial entre homes i dones a treball d'igual valor. Així, el maig de 1964, en iniciar-se les negociacions pel nou conveni, davant la proposta dels vocals socials d'una única escala salarial (peons, especialistes de 1^a –estampadors, enforadors, sertidors, engatilladors, marcador, cissallador, muntador de gàbies i caixes–, especialistes de 2^a –treballadors en màquines secundàries– i oficials de 3^a, 2^a i 1^a) a partir de la qual "*se habría de señalar los salarios y sueldos de las restantes categorías, guardando la debida proporción*", la primera pregunta dels "vocals econòmics" va ser "*qué salario correspondería al personal femenino*". Els treballadors van contestar que "*quedaría equiparado a la categoría de peón*"¹³⁵ amb un mínim de 90 pessetes. Es referien al salari de les auxiliars en treballs secundaris i de les especialitats tradicionalment femenines ja que el salari de les treballadores en especialitats mixtes havia de quedar equiparat al dels treballadors barons. Per suposat, la representació patronal no va acceptar la proposta. Tampoc va acceptar les dues següents propostes a la baixa presentades per la representació obrera. Davant la oposició patronal, motivada segons el president de la secció social per "*la imposibilidad de abonar a las mujeres el salario solicitado*"¹³⁶, els treballadors van rebaixar el seus salaris al mínim possible de 60

---

¹³³ BOE núm. 5 de 6/01/1958: 44.

¹³⁴ Nota per l'acta que presenta el representant social D. Agustín Eiroa Martínez (24/09/1964). Actuacions i Revisió Conveni Metal·logràfic 1964. Fons 28.02 / 73.Indústries metal·logràfiques. Signatura: 34/6703-04, carpeta C/73 Anys: 1959-1960-1962-1964-1965, AGA.

¹³⁵ Acta núm. 2 de 6/05/1964. Actuacions i Revisió Conveni Metal·logràfic 1964. Fons 28.02 / 73.Indústries metal·logràfiques. Signatura: 34/6703-04, carpeta C/73 Anys: 1959-1960-1962-1964-1965, AGA.

¹³⁶ Informe de la Secció Social sobre les deliberacions que han hagut per l'establiment d'un conveni col·lectiu d'aplicació a les empreses i treballadors de la indústria metal·logràfica i de fabricació d'envasos metàl·lics (15/07/1964). Actuacions i Revisió Conveni Metal·logràfic 1964. Fons 28.02 / 73.Indústries metal·logràfiques. Signatura: 34/6703-04, carpeta C/73 Anys: 1959-1960-1962-1964-1965, AGA.

pessetes mentre que els dels peons quedava en 69 pessetes, quantitats que s'incrementarien amb els plusos i el percentatge en la participació de beneficis corresponents. Amb això, els treballadors *“que no pueden admitir [...], con carácter general, un salario inferior para las mujeres, ya que a este respecto hay que estar a lo legislado, igual retribución para igual rendimiento, no puede admitirse el criterio sustentado en el convenio anterior de abonar, por ejemplo, 46 pts al soldador hombre y 38 pts al soldador mujer; [...] sólomente pueden admitir y ello forzados por la intransigencia de las empresas, a que determinados puestos normalmente desempeñados por mujeres, tengan asignado salario inferior”*. S'havia acceptat, doncs, *“establecer una discriminación respecto a la mujer”* i això malgrat els treballadors reconeixien que *“en lo que se refiere a labores secundarias, [...] las que prestan estos servicios, han de ser consideradas como peones”*.¹³⁷ Finalment, davant la desunió patronal, que no havia arribat a presentar una proposta unitària, i les reiterades queixes dels representants obrers al *Sindicato Nacional del Metal*, la Direcció General de Ordenació del Treball va dictar una norma d'obligat compliment el 29 d'octubre de 1964. Aquesta norma, mantenint la discriminació acceptada pels treballadors, aplicava el criteri d'igual salari a treball d'igual valor només parcialment. Es va igualar el salari en categories mixtes, però les dones ocupades en tasques considerades exclusivament femenines seguien cobrant salaris inferiors. Així, el salari mínim de les especialistes d'envasos es va fixar en 75 ptes. i el de les ciselladores, les engatilladores i les tancadores en 79,40. En canvi, el salari en les especialitats mixtes d'estampadors i soldadors es va fixar en 84,10 ptes. Tampoc el salari de les auxiliars en treballs secundaris es va homologar al salari del peó, es va fixar en el 90% d'aquest (taula 14). Malgrat aquesta diferència es va anar reduint, la discriminació va restar vigent fins l'any 1994. Va ser llavors quan, davant la impossibilitat de signar un nou conveni interprovincial, la Direcció General de Treball va emetre una resolució que eliminava aquestes denominacions substituint-les per la categoria d'auxiliar de fàbrica sota la qual s'igualaven els salaris dels homes peons i les dones en “treballs secundaris”.¹³⁸

La imposició legal de la igualtat salarial en categories mixtes el 1964 sembla que podria haver tingut efectes quasi immediats en la composició per sexe de la força de treball en el sector. Les estadístiques disponibles sobre la mà d'obra afectada pels

---

¹³⁷ Nota per l'acta que presenta el representant social D. Agustín Eiroa Martínez (24/09/1964). Actuacions i Revisió Conveni Metal·logràfic 1964. Fons 28.02 / 73.Indústries metal·logràfiques. Signatura: 34/6703-04, carpeta C/73 Anys: 1959-1960-1962-1964-1965, AGA.

¹³⁸ Resolució de 26/09/1994. BOE núm. 249 de 18/10/1994: 32634.

convenis nacionals de la metal·lografia indiquen que la proporció de dones dins el total de la mà d'obra va descendir tan bon punt es va aplicar. Amb tot, cal tenir en compte també la influència d'altres factors com la crisi d'algunes empreses i l'adopció de sistemes de producció altament automatitzats per d'altres. Així, aquest descens no s'ha produït per igual a totes les zones metal·logràfiques del país. Ha estat molt acusat sobretot en el cas de Barcelona. La mà d'obra femenina ha perdut representativitat coincidint amb l'inici de la crisi de les empreses més antigues i la creació d'altres fins al punt que la província s'ha situat, en quant a participació femenina, a nivell d'altres com València, Logronyo o inclús Segòvia on la metal·lografia era en aquests anys un sector emergent o en creixement (taula 15).

Taula 15. Composició per sexe de la mà d'obra afectada pels convenis col·lectius interprovincials de la indústria metal·logràfica i d'elaboració d'envasos, 1960-1969

C.C.A.A.	Província	1960			1964 (1)			1966			1969 (1)		
		H	D	T=100	H	D	T=100	H	D	T=100	H	D	T=100
Andalusia	Còrdova							40,32	59,68	186	49,62	50,38	131
	Jaén				39,89	60,11	742	50,52	49,48	762	64,07	35,93	565
	Málaga				53,23	46,77	310	60,20	39,80	294			
	Sevilla				55,28	44,72	492	56,76	43,24	444	57,34	42,66	443
Astúries	Oviedo						45,05	54,95	222	67,23	32,77	177	
Castella i Lleó	Segòvia						65,63	34,38	32	72,41	27,59	29	
Catalunya	Barcelona	45,40	54,60	1.273	42,12	57,88	793	80,45	19,55	2.696			
	Girona						50,00	50,00	20				
Com.Valenciana	València										84,92	15,08	358
Galícia	La Corunya						37,00	63,00	400	25,16	74,84	465	
	Pontevedra						42,94	57,06	1.048	37,26	62,74	1.138	
Madrid	Madrid				33,93	66,07	112			0	57,40	42,60	507
Múrcia	Múrcia						36,69	63,31	676	37,43	62,57	676	
País Basc	Àlaba						18,06	81,94	155				
	Biscaia				46,54	53,46	1.126	49,44	50,56	1.337			
La Rioja	Logronyo						74,96	25,04	575	77,74	22,26	647	
Total					45,57	54,43	3.575	58,27	41,73	8.847	52,82	47,18	5.136

(1) Les dades de 1964 no corresponen a la totalitat del sector sinó a un nombre indeterminat d'empreses consultades pel *Sindicato Nacional del Metal* que representaria aproximadament un 40% del cens de treballadors de la indústria metal·logràfica de 1963, xifrat, segons dades aportades pels representants obrers durant la negociació del conveni de 1964, en 9.563 treballadors/res. L'estadística de 1969, també incompleta, representaria aproximadament un 50% del cens de treballadors de la indústria de 1970 que, era, segons un informe del *Sindicato Nacional del Metal*, de 10.380 treballadors.

Font: Elaboració pròpia a partir de diverses estadístiques contingudes al fons 28.02 / 73. Indústries metal·logràfiques. Signatura: 34/6703-04, AGA.

Per concloure, no hi ha dubte que les polítiques de les autoritats franquistes han contribuït de forma rellevant a consolidar i perpetuar situacions de desigualtat i discriminació laboral vers les dones en el sector siderometal·lúrgic i, molt especialment, en la indústria metal·logràfica. Les primeres reglamentacions franquistes per a la siderometal·lúrgica beneficiaven l'empresariat d'àrees d'elevada concentració d'aquesta indústria i, particularment, aquelles on la presència femenina era ja relativament important com Catalunya. Pel que fa als salaris, els de la mà d'obra qualificada masculina es van mantenir elevats per atreure-la en front d'altres sectors i per compensar-ho, els salaris dels joves, tant nois com noies, van patir severes reduccions. Les escales salarials, doncs, s'havien fet a mida d'aquelles branques i empreses tecnològicament més avançades en aquell moment que podien recórrer en major grau a la contractació de mà d'obra poc qualificada, especialment de dones. Seguint la pauta de les bases de treball que s'havien pactat amb els sindicats per a la província de Barcelona durant els anys trenta no es va fixar el sexe dels treballadors segons l'especialitat, quelcom que permetia als empresaris continuar la feminització dels llocs de treball sense traves, especialment perquè tampoc s'establia cap restricció a la contractació femenina. Amb tot, és cert que la implantació de la igualtat salarial en llocs de treballs pesats, perillosos i tòxics l'any 1946 podria haver desincentivat la contractació femenina, però aquesta era una mesura que els empresaris, almenys els catalans, ja havien acceptat als anys trenta. També és veritat que, dins la política del règim "*d'alliberar la dona casada del taller i la fàbrica*" ben aviat es va imposar restriccions a la permanència de les dones casades en la indústria metal·lúrgica en entrar en vigor, també el 1946, l'excedència forçosa per matrimoni. Aquesta mesura, però, no tenia gairebé repercussions negatives per als empresaris que ocupaven mà d'obra femenina en zones industrialitzades i receptores d'immigració com Barcelona. Els empresaris metal·lúrgics barcelonins disposaven d'una abundant oferta de mà d'obra femenina i, de fet, ja havien iniciat als anys trenta una política d'elevació de la rotació del personal femení, com bé havien denunciat els sindicats. La llei, per tant, només emparava legalment el que era una pràctica empresarial prèvia i, a més, en zones rurals on els empresaris poguessin tenir problemes de reposició de treballadores, la seva aplicació quedava pràcticament al seu arbitri.

No obstant l'anterior, per algunes branques metal·lúrgiques on la mà d'obra femenina era especialment rellevant, com era el cas de la metal·lografia, la inclusió en el sector siderometal·lúrgic representava un greu problema. De fet, s'havien oposat a integrar-se a la negociació col·lectiva provincial dins la denominada petita metal·lúrgia des de finals dels anys vint, quan Primo de Rivera havia tirat endavant la creació

d'organismes de negociació col·lectiva paritària en tot l'estat. Aquesta oposició tenia una motivació fonamental: les diferències salarials entre les zones del país on es concentrava la indústria augmentaven la competència entre el reduït nombre d'empreses que la conformaven i les afeblien davant la competència exterior. A Barcelona, on es concentrava pràcticament tota la metal·lografia catalana, el lligam amb un sector caracteritzat pels salaris elevats com el metal·lúrgic, posava les empreses en risc de no ser competitives. La reglamentació siderometal·lúrgica franquista de 1938 hauria agreujat aquests problemes ja que s'establien els salaris segons zones i s'elevaven els salaris de les treballadores més qualificades en vincular-los percentualment als masculins. Aconseguida l'exclusió de la reglamentació siderometal·lúrgica, l'aprovació de la reglamentació nacional metal·logràfica va suposar un gran recolzament perquè els empresaris del sector poguessin fer front a la crisi de postguerra que s'obria. Així, la mà d'obra femenina va ser la gran perjudicada, el col·lectiu sobre el qual va recaure la retallada de costos salarials necessària per mantenir el salari del treball masculí qualificat per sobre de la metal·lúrgia. A més, es va consolidar legalment la segregació sexual del treball que ja existia *de facto* a les empreses fixant les especialitats en masculines, femenines i mixtes. També es va barrar qualsevol possibilitat de que es reconegués a les noies cap mena d'aprenentatge pràctic en prohibir-se la seva contractació com a "*pinches*". Aquest només es reconeixeria quan una treballadora, independentment de la seva edat o de si havia treballat en un lloc de treball similar en alguna altra empresa, treballés com a especialista en una empresa durant un any, període excessiu si es té en compte que a la siderometal·lúrgia aquest aprenentatge s'acomplia en 100 dies. L'objectiu, no hi ha dubte, era mantenir baixos els salaris de les treballadores i justificar l'aplicació d'una d'escala salarial diferent no només per especialitat sinó també per sexe. Dintre d'aquesta escala, les dones assolien el salari mínim corresponent a la major qualificació possible molt més tard que els homes. Aquesta diferència, que havia desaparegut a la metal·lúrgia on els salaris femenins depenien dels masculins, va comportar que el diferencial salarial en categories mixtes fos més elevat a la metal·logràfia almenys fins a principis de la dècada dels seixanta. Igualment, l'existència de categories anàlogues, com eren els peons i els "treballs secundaris", establides com masculines i femenines respectivament, va permetre que la discriminació salarial per raó de sexe es perpetués fins els anys noranta a despit de l'entrada en vigor de la llei de 1961 que va instaurar el principi d'igualtat salarial en llocs de treball d'igual valor i de la oposició dels representants obrers.

Conclusions (I part)

La metal·lúrgia barcelonina va ser una indústria completament masculina fins a finals del segle XIX quan es va iniciar la incorporació de les dones, una incorporació que, com a Anglaterra o França, va estar propiciada per l'augment i la diversificació de la producció i per la innovació tecnològica. La producció i primera transformació dels metalls, així com la construcció i reparació de maquinària van continuar sent indústries exclusivament masculines. L'ocupació femenina es va concentrar en la fabricació de petites manufactures metàl·liques i, especialment, en les grans empreses, on el procés de introducció de noves tecnologies i la reestructuració dels mètodes productius va ser especialment intens. Des de finals del XIX, els empresaris, seguint els passos que s'estaven fent a altres països, van mecanitzar part dels processos productius i van importar un model de divisió sexual del treball que restringia l'ocupació de les dones a tasques semi-qualificades –com la conducció de maquinària– i no qualificades –com el muntatge de peces–. D'aquesta manera, al llarg del primer terç del segle XX, les dones no van accedir als oficis tradicionals –ajustador, calderer, serraller o forjador, etc. – ni tampoc a càrrecs de supervisió.

Fins el final de la I Guerra Mundial, les societats d'ofici metal·lúrgiques de Barcelona van mostrar una dèbil oposició davant l'augment de l'ocupació femenina. Aquesta actitud s'explica perquè en cap moment es van contractar dones en llocs de treball masculins qualificats. Per tant, el treball femení no amenaçava els salaris ni l'estatus dels treballadors qualificats, menys encara quan el creixement del sector, i de la indústria en general, feia augmentar les seves oportunitats laborals. Per això, la reivindicació d'igualtat salarial homes-dones que s'havia plantejat a principis de segle en el marc d'un congrés metal·lúrgic d'àmbit estatal, concebuda com una estratègia de defensa del treball masculí, va quedar oblidada. De fet, les pròpies societats obreres, mantenint una política d'obtenció d'augmentos salarials més elevats pels homes, van contribuir tant a consolidar la presència de les dones en el sector com a desvalorar els treballs que aquestes realitzaven.

A partir de la dècada de 1920, els empresaris van intensificar la mecanització, la substitució de treball qualificat per treball semi-qualificat i van donar entrada a les dones en espais fins aleshores exclusivament masculins com eren les seccions de foneria. Igualment, van començar a contractar treballadores en tasques no qualificades que requerien força física, un altre feu masculí. Els empresaris estaven desafiant

l'organització del treball existent a les empreses. Això va provocar que les societats d'ofici, la majoria de les quals s'havien aplegat en el Sindicat Únic de la Metal·lúrgia de Barcelona (CNT) el 1918, comencessin a percebre les dones com a competidores directes dels homes, inclús dels treballadors qualificats. Tot i així, la debilitat del Sindicat Únic, provocada per la clandestinitat i la repressió governamental durant la dictadura de Primo de Rivera, va impedir, que aquest emprengués cap mena d'oposició davant el treball femení.

Als anys trenta, en un context polític democràtic, i impulsats per la crisi del sector, els sindicats van tenir la força suficient per imposar mesures encaminades a restringir la contractació femenina. En un primer moment, el Sindicat Únic (CNT) es va concentrar en la defensa del treball qualificat. Va aconseguir regular les carreres professionals dels treballadors d'ofici. Es va estipular el temps d'accés a la oficialia –entre els 14 i els 20 anys–, per evitar la sobreoferta laboral d'oficials i es va establir l'obligatorietat de certificar l'aprenentatge per frenar les substitucions d'oficials per mà d'obra de menor qualificació. Perquè la patronal acceptés aquesta regulació del treball qualificat, el Sindicat Únic va abandonar les seves reivindicacions inicials dirigides a frenar la competència femenina en treballs semi-qualificats –operaris de maquinària– i no qualificats –peons ordinaris–. En conseqüència, els empresaris van poder continuar la seva política de substitució d'homes per dones en aquests treballs. A més, es van resistir a complir les bases pactades i van aplicar rebaixes salarials començant pels peons; rebaixes que els Sindicats preveïen acabarien afectant totes les categories. La reacció dels sindicats va ser, llavors, intentar protegir el treball masculí més exposat a la competència femenina, els treballadors semi-qualificats i no qualificats. Així, van aconseguir que les bases de treball aprovades el 1934 establissin la prohibició de contractar dones en treballs pesats i la igualtat salarial en llocs de treball tradicionalment masculins. La patronal, però, es va oposar radicalment a implementar aquestes mesures i, en poc temps, l'esclat de la guerra civil va fer variar la postura dels sindicats davant el treball femení, ara necessari per cobrir els llocs dels homes que marxaven al front. Així, a la fi, entre 1931 i 1936, els sindicats de classe que, en la línia de les societats d'ofici que els havien precedit, també van defensar majors increments salarials pels homes, no van aconseguir expulsar les dones del sector però sí van contribuir substancialment a consolidar el menor valor social i econòmic del seu treball.

A diferència del que va succeir en determinades comunitats de Birmingham i el Black Country entre finals del segle XIX i principis del XX, on les societats d'artesans van

utilitzar el discurs de la domesticitat per expulsar les dones del sector presentant el treball femení a la metal·lúrgia com immoral i il·legítim, les organitzacions obreres metal·lúrgiques barcelonines mai van recórrer explícitament a aquests elements discursius. No obstant això, tant les societats d'ofici com els sindicats de classe compartien la idea de que les dones no tenien ni el mateix dret d'accés al treball ni els mateixos drets de remuneració. I, de fet, aquestes concepcions van condicionar les polítiques que van ajudar a consolidar el treball femení com treball desqualificat i mal pagat. Així, van acceptar el treball femení mentre no va suposar una amenaça pel treball i el nivell de vida dels seus membres. La por a la competència i a la degradació de les condicions laborals va portar els sindicats a adoptar polítiques restrictives del treball femení en un moment de crisi profunda del sector com van ser els anys trenta. A més, la consolidació del sindicats de classe depenia aleshores de la unitat dels treballadors qualificats i no qualificats. Calia, per tant, donar aixopluc als interessos d'aquests últims, i per fer-ho, els interessos de les treballadores es van sacrificar, especialment després de la vaga general de 1931, adoptant mesures dirigides a expulsar-les del sector.

En quant al paper de la legislació laboral estatal en la configuració de la divisió sexual del treball a la metal·lúrgia, aquesta no va tenir un veritable impacte al llarg del primer terç del segle. Malgrat que el 1908 es va prohibir el treball de les dones menors d'edat –23 anys– en nombroses especialitats metal·lúrgiques, a finals del primer terç del segle XX, algunes especialitats prohibides –com la soldadura d'envasos metàl·lics– s'havien feminitzat no només a Barcelona sinó també a altres zones d'Espanya com Galícia. A partir dels anys quaranta, en canvi, la legislació estatal va contribuir decisivament a consolidar la desigualtat i la discriminació per raó de sexe en el sector metal·lúrgic. Les autoritats franquistes, al igual que el governs democràtics d'Anglaterra o França tot just després de la II Guerra Mundial, van recolzar la discriminació salarial per sexe en ares de la recuperació econòmica de la indústria. No obstant això, en el cas espanyol, en poc temps es van reprendre les polítiques desenvolupades pels sindicats metal·lúrgics als anys trenta per protegir el treball masculí. Així, a mitjan anys quaranta, el règim franquista va adoptar la igualtat salarial entre homes i dones però només en treballs pesats, perillosos i tòxics, és a dir, en treballs tradicionalment masculins. En canvi, es van establir salaris femenins inferiors en treballs vinculats a la meticulositat, l'atenció i una aportació limitada d'esforç físic, considerant que aquests eren treballs típicament femenins.

La connivència de les autoritats franquistes amb els interessos patronals va ser en el cas de la indústria metal·logràfica encara més evident que en el sector metal·lúrgic. Davant la impossibilitat de fer recaure el pes de la crisi sobre les condicions salarials dels treballadors barons qualificats, els empresaris van rebre tot el suport de les institucions franquistes per estalviar costos rebaixant els salaris femenins. Així, més que assentada llavors la divisió sexual del treball a les fàbriques, els empresaris es van assegurar, mitjançant l'aprovació d'una reglamentació pròpia a nivell nacional, que les diferències salarials entre homes i dones es mantinguessin intactes a les dels anys trenta. Per això, es van mantenir unes escales salarials diferenciades per sexe malgrat l'existència d'especialitats mixtes; unes escales que restarien pràcticament inalterables fins a principis dels anys seixanta i l'aprovació per llei del principi "igual salari a treball de igual valor".

Part II

**El treball a la indústria metal·logràfica:
un estudi de cas, 1862-1978**

Introducció

Aquesta segona part té com a objectiu analitzar el desenvolupament de la indústria moderna d'elaboració d'envasos a Catalunya tant des de la perspectiva de la història econòmica i de l'empresa com de la història del treball i del gènere. Pretenc, així, contribuir al millor coneixement de l'evolució del subsector dels transformats metàl·lics, al qual pertany aquesta branca industrial, i del sector metall-mecànic. El subsector dels transformats metàl·lics ha rebut per part de la historiografia econòmica menys atenció de la que es mereixeria per la seva importància dins el desenvolupament industrial general (Fernández Pérez, 2005: 165; Pascual i Fernández Pérez, 2007:15-16). És, també, el subsector que menys interès ha atret per part de la història de l'empresa. Des d'aquesta disciplina, els investigadors han dirigit i dirigeixen el seu interès, sobretot, cap a la construcció de maquinària, motors i material de transport (Pascual i Fernández Pérez, 2007).¹³⁹ A més, com ja he assenyalat al capítol primer, són escassos els treballs que han abordat l'organització del treball dins les empreses metal·lúrgiques a Espanya i més encara ho són els que s'han ocupat d'analitzar el paper que han jugat les treballadores dins d'aquesta organització i en quines condicions ho han fet (Candela, 2003: 146-149; Fernández Gómez, 2003; Muñoz 2002, 2010). Tots ells apunten que, malgrat l'existència de treball femení qualificat, aquest es concentrava sobretot en tasques auxiliars, d'atenció o conducció de maquinària automàtica i que es mantenia en una escala professional inferior a la dels seus companys barons que redundava en unes escasses possibilitats de promoció laboral, quelcom que contribuïa a ampliar unes diferències salarials ja d'entrada força elevades.

Aquesta part es desenvolupa al llarg de tres capítols (cinquè, sisè i setè). El cinquè té com a objectiu dibuixar a grans trets el que ha estat el devenir de la indústria moderna d'elaboració d'envasos a Espanya des de la segona meitat del segle XIX fins l'actualitat, el que em permet contextualitzar la història de l'empresa *Hijos de Gerardo Bertrán* (HGB). Dins d'aquest cinquè capítol, en primer lloc, faig balanç dels estudis

---

¹³⁹ Sobre la importància del sector metall-mecànic en el desenvolupament econòmic d'altres països es pot consultar la bibliografia citada per aquests autors: Landes (1969), Berg (1985), Rosenberg (1993) i Colli (1999). Els diversos treballs recollits per aquests autors són bona mostra de la major atenció que rep el subsector de la construcció de maquinària i material de transport per part dels historiadors econòmics. Per una visió de conjunt de l'evolució del sector metall-mecànic a Espanya des de finals del segle XIX fins l'actualitat: Fernández Pérez (2004).

que han abordat la història econòmica d'aquesta branca industrial i les seves empreses a Espanya per emmarcar quines són les aportacions d'aquest estudi. En segon lloc, descriu breument l'evolució dels materials que han servit per elaborar els envasos, els usos que se'ls hi ha donat al llarg del temps i els principals avenços tecnològics que es van aplicar en la fabricació mecànica d'envasos entre mitjan segle XIX i mitjan segle XX a nivell internacional. Finalment, entro en els punts centrals d'aquest capítol: establir una periodificació del desenvolupament de la indústria metal·logràfica espanyola en relació al context internacional i en descriure l'evolució de la seva distribució espacial així com de l'estructura empresarial.

El capítol sisè es centra en la reconstrucció de la història econòmica de l'empresa HGB. Aquesta empresa il·lustra perfectament el que ha estat l'evolució de la indústria metal·logràfica i dels transformats metàl·lics a Espanya. Fundada el 1862, quan la fabricació mecànica d'envasos metàl·lics donava els seus primers passos a Espanya, la història d'HGB es va tancar el 1978 en un context d'intensa reconversió de la indústria; procés que moltes altres empreses del sector tampoc van superar. Seguint la línia d'altres estudis d'empreses metall-mecàniques (Sancho, 2000; Fernández Pérez, 2004; Fernández Pérez i Sancho, 2007), en aquest capítol descriu, en primer lloc, l'evolució en l'estructura de la propietat analitzant el processos de successió en el control de l'empresa. En segon lloc, abordo les etapes que es distingeixen en seva evolució econòmica i ressegueixo les estratègies d'inversió, especialment pel que fa als productes fabricats, a l'espai productiu i a la tecnologia.

En el capítol setè analitzo l'organització de la producció, les polítiques de contractació de l'empresa en relació amb el sexe i l'edat de la força laboral i les condicions de treball, parts indestruïbles de la seva trajectòria econòmica. Constatem com la divisió sexual del treball i l'elevada ocupació femenina que va caracteritzar l'organització del treball des de finals del segle XIX va ser una estratègia fonamental perquè l'empresa es mantingués en una posició competitiva dins del sector fins a mitjan anys seixanta del segle XX. En un moment en què la gestió de l'empresa es va dirigir cap a operacions especulatives, l'equiparació salarial entre homes i dones en categories mixtes imposada per llei va restar eficaç a l'empresa, ja que aquesta havia sostingut el seu creixement sobre una política de sobreexplotació econòmica del treball femení, i va contribuir a la seva desaparició.

Les fonts històriques que he utilitzat per reconstruir l'evolució de la indústria metal·logràfica són les estadístiques de la contribució industrial i de comerç i els

censos i enquestes industrials d'abast nacional. Les dades que contenen relatives a aquesta branca han estat explotades fins ara parcialment per determinar les seves àrees de concentració espacial i el seu grau de mecanització a finals del primer terç del segle XX (Martínez Carrión, 1989: 638-639). En aquest estudi les utilitzo també per mesurar el pes que la metal·lografia ha tingut dins del transformats metàl·lics. Pel que fa a la situació actual del sector, recorro a informes econòmics sectorials elaborats a partir de les dades econòmiques proporcionades per l'*Asociación Metalgráfica Española* (AME) i per PuntoMarket (Vivó, 2007; Vivó i Navarro, 2008). Pel que fa a l'evolució de la indústria metal·logràfica espanyola i la descripció dels materials que han servit per elaborar els envasos, els seus usos i els principals avenços tecnològics em remeto a fonts bibliogràfiques.

Pel que fa a la reconstrucció de la història de l'empresa, aquesta ha estat possible gràcies a la informació generada per la pròpia empresa (AMDMS); una informació que he complementat amb d'altres de molt diversa procedència.¹⁴⁰ Entre els fons documentals més rellevants que he consultat hi ha el Registre d'Establiments Industrials del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya (ANC), el Registre de la Propietat de Barcelona el Registre expedients d'obres particulars (AMCB), la Matrícula Industrial de Barcelona (ACA) i els butlletins de cotització d'HGB a les assegurances socials –Retir Obrer Obligatori, 1921-1939; Assegurança de Vellesa i Invalidesa, 1940-1959 i Seguretat Social-TC2, 1960-1977– (Arxiu i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS).

---

¹⁴⁰ Cal destacar que la conservació d'aquest fons, com els d'altres empreses situades a l'Avinguda Icària de Barcelona, és deu en gran part a l'equip d'historiadors i arquitectes que, dirigits per Manuel Arranz i Xavier Güell, es van encarregar de documentar i catalogar el patrimoni arquitectònic industrial al barri d'Icària abans del seu enderroc, portat a terme per construir la Vila Olímpica. Sobre com es va portar a terme aquest treball i la pèrdua de patrimoni històric que va comportar la desaparició del barri: Caballé (2010).

Capítol 5

Evolució de la indústria metal·logràfica espanyola dins del context internacional

5.1. Els estudis sobre la indústria metal·logràfica a Espanya

La indústria metal·logràfica o d'elaboració d'envasos és, com he dit, una branca industrial que pertany al subsector dels transformats metàl·lics, dins del sector metall-mecànic. A Espanya, una de les característiques d'aquest sector ha estat l'enorme diversitat productiva, que abraça des de la construcció de maquinària i material de transport fins a la fabricació de tota mena de productes manufacturats acabats en metall. Aquesta gran diversitat i l'escassetat de fonts rellevants susceptibles de tractament quantitatiu han contribuït a la manca d'atenció que aquest sector ha rebut per part de la historiografia espanyola. Aquesta manca d'atenció, però, no es correspon amb el seu paper central en el desenvolupament de la industrialització espanyola durant el segle XX (Fernández Pérez, 2005: 165; Pascual i Fernández Pérez, 2007: 15-16).

La branca de l'elaboració d'envasos no ha escapat d'aquesta tendència. Els estudis acadèmics sobre la indústria metal·logràfica i les seves empreses són molt escassos a Espanya. Coneixem la relació de les principals empreses metal·logràfiques, les tècniques d'estampació de la fulla de llauna així com la iconografia i el disseny dels envasos gràcies, en bona part, a treballs orientats a la catalogació del patrimoni tant litogràfic com d'envasos (Madariaga, 1993; Rodríguez-Escudero, 1993; Crábiffosse, 1993; Unsaín, 1997; Lidón, 2005, Sadurní, 2007). Atès que la metal·lografia és un sector petit en termes quantitatius gairebé no ha rebut atenció per part de la historiografia econòmica. No obstant això, la seva importància econòmica no es pot desconsiderar per la funció imprescindible que presta a altres sectors, alguns tan estratègics i amb tant pes dins l'economia espanyola com l'agroalimentari. En aquest sentit, no és estrany que les referències a l'evolució d'aquesta branca industrial provinguin de treballs el focus dels quals és la indústria conservera tant de peix com de productes vegetals. Tampoc és estrany que aquests estudis s'hagin centrat en regions amb un important sector conserver; sector que, en alguns casos, com Galícia, Cantàbria, La Rioja o Múrcia, ha liderat el seu procés d'industrialització. En general, la

presència creixent d'empreses metal·logràfiques des de finals del segle XIX fins a la dècada dels trenta del segle XX es treu a col·lació per emfatitzar l'efecte arrossegador que va tenir la indústria conservera sobre altres activitats industrials (Carmona, 1985: 187; Homobono, 1993a: 57, 1993b: 74; Ansola, 1999: 309; Moreno Fernández, 2001: 174; Martínez Carrión, 1989: 636). Només s'ha estudiat l'evolució del sector metal·logràfic gallec des de finals del segle XIX fins a la dècada dels anys trenta del segle XX i d'una de les seves empreses més importants, La Artística SA, al llarg del segle XX (Giráldez, 2006, 2010). Giráldez, més enllà de la visió de la indústria metal·logràfica com merament subsidiària d'altres sectors, ha destacat el paper important que ha jugat en el desenvolupament i la competitivitat de la producció de conserves (2010). Tenint en compte que el 1930 la mecanització de les fàbriques d'envasos de fulla de llauna era gairebé total a bona part de les regions on es concentraven (Martínez Carrión, 1989: 638-639), hem de pensar que l'impuls que va representar la configuració d'un sector metal·logràfic modern pel desenvolupament d'altres indústries no va quedar restringit al cas gallec ni a la conserva de peix.

Si bé des de la historiografia no disposem de cap treball que hagi abordat l'evolució de la indústria metal·logràfica al conjunt de l'Estat espanyol des dels seus inicis fins l'actualitat, una aportació rellevant al respecte, fora del marc acadèmic, és la pàgina web <http://www.mundolatas.com/>. Dirigida al sector metal·logràfic, aquesta web, on el seu creador, Alejandro Valderas, un especialista que ha desenvolupat la seva vida laboral en aquest sector, fa contínues aportacions, inclou sobretot articles sobre temes professionals relatius a la indústria. El seus textos divulgatius sobre la història de la indústria metal·logràfica han estat un valuós punt de partida per les pàgines que segueixen.

5.2. El desenvolupament tecnològic de l'elaboració d'envasos metàl·lics

5.2.1. La fulla de llauna com a material de construcció d'envasos, segle XII - segle XX

Encara que des d'èpoques prehistòriques es coneixia l'estany i que, segons sembla, ja al segle XII l'estanyat de ferro era un procediment més o menys comú a Europa, no va ser fins al segle XIV quan va començar l'evolució de la fulla de llauna tal i com la coneixem en l'actualitat. La indústria de la manufactura de la fulla de llauna es va

desenvolupar a Bohèmia i Sajonia, sent Alemanya la principal productora de fulla de llauna al segle XVII. Cap el 1750 es va iniciar una nova etapa. A partir d'aquest moment es va desenvolupar al sud de Gales una potent indústria de l'estanyat amb la introducció de la laminació mecànica de l'acer i el decapat. Aquesta nova tècnica consistia en la immersió de làmines d'acer en banys d'estany fos i era denominada com "immersió en calent". Anglaterra es va convertir, així, en el principal productor mundial de fulla de llauna entre finals del segle XVIII i principis del XIX. Posteriorment, i encara que la primera làmina estanyada a Amèrica (Pittsburg) no es va produir fins el 1858, la guerra de secessió (1861-1865) i la posterior colonització de l'Oest, van contribuir a elevar la demanda d'aliments enllaunats i, juntament amb la naixent indústria petrolera, van afavorir l'augment de la producció de làmina estanyada. D'aquesta manera, els Estats Units van desplaçar definitivament a Gales com a principal productor de fulla de llauna cap el 1930 mantenint aquest lideratge fins a l'actualitat (Minchinton, 1956; Vidales, 1999).¹⁴¹

A Espanya, la primera fàbrica de fulla de llauna es va establir el 1731 a la villa de Juzcar, situada a la Serrania de Ronda –província de Màlaga– (Gómez Zotano, 2004). Malgrat això, la seva utilització per la fabricació no va començar fins a finals de segle XIX quan el francès Clausel de Cousserges a Gijón i *Altos Hornos* i *Basconia* a Bilbao van iniciar la seva producció davant la creixent demanda nacional de la indústria conservera (Nadal, 1987: 34). La producció nacional, però, no cobria ni de lluny la demanda interior de fulla de llauna, de manera que els fabricants espanyols van dependre de la seva importació, fonamentalment britànica (Instituto de Reformas Sociales, 1919 vol. II: 61, 122, 277).

Les tècniques de fabricació de làmina estanyada i la qualitat de l'estanyat es van intentar perfeccionar a partir de les primeres dècades del segle XX. Fruit d'aquests intents, als anys trenta es va substituir la làmina de ferro per acer fabricat en bobines, fent-se servir xapes de menor espessor des d'aleshores. A principis de segle, l'alemany Schöter havia millorat el procés d'estanyat per immersió en calent en idear la deposició de l'estany sobre l'acer usant banys electrolítics i aviat es van crear a

---

¹⁴¹ Per una descripció de la tècnica de producció de fulla de llauna a finals del segle XVIII i principis del XIX es pot consultar l'article de Morris (sd) sobre la indústria de la fulla de llauna a Kidwelly (Gales) entre 1737 i 1914, disponible a <http://www.kidwellyhistory.co.uk/Industry/TinWorks.htm>. Sobre els orígens i el desenvolupament de la indústria de la fulla de llauna, així com una descripció dels processos productius i l'organització del treball d'aquesta indústria als Estats Units i Gales a mitjan dècada de 1910: Dunbar (1915).

Alemanya i Anglaterra plantes experimentals. Malgrat això, aquesta tècnica, que aportava múltiples avantatges com el control exacte de la quantitat d'estany, la reducció de costos i la millora de l'acabat superficial, no es va desenvolupar industrialment fins a principis de la dècada dels quaranta. A Espanya, tot i que durant els anys de la I Guerra Mundial van sorgir algunes iniciatives per obtenir estany per electròlisi esperonades per les dificultats d'aprovisionament de matèries primeres,¹⁴² la fulla de llauna electrolítica no va començar a fabricar-se fins a principis dels anys seixanta. Des d'aleshores, les siderúrgies *Altos Hornos* de Bilbao i *ENSIDESA* proporcionen gairebé la totalitat de la fulla de llauna de fabricació nacional (Valderas, 2006).

A la segona meitat del segle XX, s'han produït nombroses innovacions en aquesta indústria: la introducció de les línies de colada, el recuit continu, la fulla de llauna "doble reduïda", el LTS (acer de baix recobriment) o el TFS (acer lliure d'estany), que substitueix l'estany de la fulla de llauna per cromo i que encara que té certes limitacions, s'ha anat obrint camí com alternativa a la fulla de llauna, especialment per a envasos embotits i tapes des de la seva introducció al mercat el 1965. Tots ells han estat fonamentals per a l'evolució del sector industrial de l'envàs metàl·lic fins a l'actualitat (Losada, 2000; Valderas, 2007).

A finals de la dècada de 1950 van començar a fabricar-se envasos utilitzant l'alumini, material amb el que la fulla de llauna ha hagut de competir des d'aleshores i que ha arribat a dominar el mercat de les begudes refrescants des de mitjan anys vuitanta del segle XX. L'alumini és un material no tòxic, mal·leable i resistent a la corrosió, a més de cent per cent reciclable, una característica que ha contribuït enormement a la seva utilització en els últims anys (Vidales, 1999; Losada, 2000).

Amb tot, i tornant a la fulla de llauna, com és un material barat, lleuger i fort al qual se li pot donar tot tipus de formes, s'ha utilitzat com a material d'envàs i, per no ser tòxic,

---

¹⁴² En aquests anys, a Villagarcía (Pontevedra), la casa *Martínez Lafuente y Cia* va començar a obtenir estany per electròlisi dels retalls de fulla de llauna "*dada la gran cantidad que se desperdicia en la fábrica de conservas*". També a Sevilla, aprofitant els residus de la fulla de llauna, es van instal·lar dues fàbriques per l'extracció d'estany, una pel procediment químic i l'altre per l'electrolític "*obteniendo cada una, de un trabajo de media tonelada diaria, un rendimiento de un 2,50 por 100 de estaño. La establecida por procedimiento químico es de mejor resultado económico, y desde un principio procede a su ampliación, que en la actualidad llega a un tratamiento de 3 toneladas diarias*" (Instituto de Reformas Sociales, 1919, vol. II: 288 i 475).

resultava especialment adequat per preservar aliments i begudes (Vidales, 1999). De fet, l'arrencada de la indústria d'envasos metàl·lics es situa a partir de 1809, quan Nicholas Appert, un reboster parisenc, va inventar el procediment d'esterilització tèrmica per preservar aliments en ampolles hermèticament tancades. Un any després, el 1810, l'anglès Peter Durand va obtenir del rei George III d'Anglaterra la patent per la conservació de productes alimentaris en envasos de fulla de llauna i poc després, el 1813, Bryan Dorkin i John Hall, una vegada perfeccionat el mètode de Durand, van establir la primera fàbrica comercial de conserves enllaunades a Bermondsey (Anglaterra) (Valderas, 2007). Es va iniciar, així, l'enllaunat comercial de fruites, vegetals, peix i carn. Cap a 1820-1830, aquests aliments enllaunats eren ja un reconegut article comercial a Anglaterra i França tot i que els seus consumidors principals fins a la dècada dels anys vint van ser l'exèrcit i la marina (Vidales, 1999).

Des dels inicis de la fabricació de llaunes, encara que l'envasat de conserves era, i segueix sent, un dels seus usos més estesos, també s'ha fet servir per contenir aliments secs de tot tipus: galetes, dolços, pastes per sopa, carn seca, fruits secs, llet en pols, te, cafè, etc. Posteriorment, durant el primer terç del segle XX, gràcies a la progressiva millora del coneixement de les tècniques d'envasat, va començar a fer-se servir per begudes, primer la cervesa i després les begudes carbonatades. També en relació amb el sector de les begudes, la fulla de llauna s'ha fet servir per la fabricació de tapes i tancaments per pots –tapes de rosca– i ampolles –xapes– de vidre i recipients d'altres materials. L'extensió de l'ús de la fulla de llauna en les primeres dècades del segle XX està igualment lligada al creixement d'altres sectors com el químic, un dels que més s'ha servit de l'envàs metàl·lic per nombrosos productes farmacèutics (talc, antisèptic, glicerina, pasta dentífrica, pastilles, ungüents, etc.); cosmètics i de perfumeria (sabó, cremes, pomades, etc.) així com per a pintures, vernissos, olis, filtres d'oli per a motors, etc. Els envasos metàl·lics han servit, a més, de reclam per tots aquests productes i d'altres com les joguines, el tabac, els discos, etc. i, fins i tot, com a simple objecte decoratiu (Vidales, 1999; Sadurní, 2007).

5.2.2. Els avenços tecnològics en el procés de fabricació d'envasos metàl·lics entre mitjan segle XIX i mitjan segle XX¹⁴³

El procés de fabricació de les llaunes havia estat completament manual fins a mitjan dècada de 1840. El llauner traçava sobre la fulla metàl·lica el rectangle corresponent al cilindre que conformava el cos i les circumferències de les tapes i els fons. El tall de les peces es feia amb cisalles manuals. La plantilla del cos s'enrotllava al voltant d'un tambor sobreposant els seus extrems uns sis mil·límetres i es soldava a mà a aquesta zona resultant una costura lateral. Les tapes es tallaven més grans que l'obertura dels extrems del cos i les seves vores es doblaven formant una pestanya que s'aconseguia amartellant amb una maça sobre un suport –formador–.

Imatge 1. Llauner.

Font: Les Arts et Métiers en Images Expose des procédés les plus usuels à l'usage des jeunesses. Tasoli et Ohlman, Strasbourg, ca.1858.

Per unir les tapes al cos, aquest es col·locava en un suport o mandril, les tapes s'inserien en l'extrem del cos i el conjunt es soldava a mà. La tapa superior tenia en el centre un forat d'uns 35 mil·límetres que permetia l'omplert d'aliments, després del qual l'envasador soldava sobre aquest orifici un disc de fulla de llauna que el fabricant subministrava amb l'envàs. Aquests primers envasos metàl·lics eren els denominats "*hole in cap*" (Valderas, 2007).

Els primers avenços, dels molts que es van produir en aquest procés durant la segona meitat del segle XIX tot i la seva lenta adopció, és van donar en la mecanització del tall i l'elaboració de les tapes. A mitjan segle era ja possible fer simultàniament el tall, la pestanya i el forat per l'omplert sobre la tapa en una premsa de pèndul. En la confecció dels cossos es va introduir l'ús de l'enrotlladora o corbadora, un sistema de corròns pel qual passaven les plantilles i a la dècada de 1860 es va patentar la primera engatelladora que preparava els extrems a soldar plegant-los de manera que formaven uns ganxos que s'unien, s'estrenyien i es soldaven per l'exterior. A la dècada de 1880,

¹⁴³ Una cronologia dels principals avenços tècnics en l'elaboració d'envasos metàl·lics des dels inicis de la Revolució Industrial fins a 1980, principalment als Estats Units i a Anglaterra, a partir de la recopilació de dades de diversos autors pot trobar-se a l'IMACS guide, disponible on-line a <http://www.anthro.utah.edu/labs/imacs.html> (consultat el 02/08/2013).

la “*bodymaker*” o formadora semiautomàtica inventada per la *Northon Brothers Company* de Chicago incorporava una soldadora de la costura lateral que permetia fabricar més de 100 cossos per minut (Valderas, 2007).

El procediment manual de la unió de la tapa i el fons també va experimentar en aquests anys importants millores amb la progressiva introducció de diversos models de màquines tancadores que s’havien anat patentant durant les dècades de 1850-1860. Quant al procés de soldat, cap a 1859 es va començar a fer girar de forma inclinada el conjunt de cos i tapa introduint la zona a soldar en el bany de soldadura el que va permetre que la producció d’envasos arribés als mil per dia i persona. Més tard, ja a finals de segle XIX, Charles Ams va desenvolupar el primer compost o junta segelladora líquida que s’aplicava a mà a les tapes i, poc després, Julius Brenzinger va posar en marxa una màquina aplicadora d’aquest compost líquid precursora de les actuals engomadores automàtiques d’alta velocitat (Valderas, 2007). Gràcies a aquests avenços en el tancament es va desenvolupar el conegut com a envàs sanitari –“*open top can*”–, amb el cos amb una costura soldada i amb els fons enrotllats i hermèticament segellats mitjançant paper o compostos segelladors (Vidales, 1999). Des de principis del segle XX, amb la implantació generalitzada d’aquest envàs, que eliminava l’operació de cobrir amb una xapa soldada el forat de l’antiga tapa soldada al cos, les premses per a l’elaboració de fondos i tapes van guanyar en sofisticació i si, fins aleshores, la seva alimentació era manual, ben aviat aquesta es va automatitzar mitjançant alimentadors automàtics. Igualment, el nou segle va portar l’aparició de nous tipus de maquinària per la fabricació dels cossos cilíndrics i la seva unió amb la tapa que es disposaven ara fins a formar una línia d’assemblatge mitjançant transportadors i elevadors de cadenes o corretges i de caiguda per gravetat entre màquines consecutives. Així, el transport dels envasos es va simplificar i els trens de fabricació van quedar configurats per cisalles, formadores, soldadores, pestanyadores o vorejadores i tancadores. En un tren d’aquestes característiques podien fabricar-se 250 envasos de mig kilogram per minut a finals dels anys trenta (Valderas, 2007).

També la decoració de les llaunes va experimentar modificacions de consideració durant la segona meitat del segle XIX. En els primers envasos el contingut s’indicava mitjançant una etiqueta adhesiva, però aquest mètode facilitava el frau del producte. A més, la fulla de llauna presentava problemes de corrosió i inclús de perforació quan entrava en contacte amb determinats productes. Ambdós factors van determinar la necessitat de decorar-los exteriorment i recobrir-los interiorment. A finals de la dècada de 1860 van començar a fer-se servir els primers vernissos interiors als Estats Units, a

a la dècada de 1870 es va desenvolupar el procés de litografiat en un color sobre la fulla de llauna i en la dècada de 1880 es va introduir la cromolitografia, per la qual s'utilitzava una planxa per a cadascuna de les tintes en màquines planes. D'altra banda, la decoració de les fulles de llauna, que es secava en estufes estàtiques, va donar un gran pas el 1914 amb els forns d'assecat continu i cap a 1920 amb l'aparició de vernissos d'òxid de zinc. Més tard, ja a partir de la dècada de 1940, les màquines rotatives d'impressió de les fulles van substituir les antigues planes (Valderas, 2007).

5.3. La indústria metal·logràfica espanyola: dels orígens a l'actualitat

Segons Valderas (2007), a nivell internacional poden distingir-se quatre etapes en l'evolució del sector. La primera, d'inici, va fins a finals del segle XIX i és quan es dona el pas de la fabricació manual a la mecànica. Els primers envasadors eren també fabricants d'envasos. En la segona meitat del segle XIX, a mesura que es van anar estenent el coneixement de les tècniques d'envasar, van anar apareixent una sèrie de petites empreses a Nord-amèrica i Europa, especialment a Alemanya i França primer i al Regne Unit després. Aquestes empreses van ser el germen de tota una sèrie de potents companyies que van començar a sorgir a partir de principis del segle XX.

La segona etapa abraça el primer terç del segle XX. La indústria metal·logràfica es va desenvolupar i consolidar gràcies a les millores introduïdes en els equips tècnics fins a formar-se línies de producció similars a les actuals. Totes les empreses importants, a més de fabricar envasos, van començar a desenvolupar el seu propi equip de producció. Els grans fabricants com *American*, *Continental*, *Metal Box*, o la francesa *Carnaud* entre d'altres, també ho van ser de maquinària. Amb tot, també hi va haver fabricants exclusius d'equipament de molta importància (*Bliss*, *Calaghan*, *Moon*, *Kircheis*).

Des d'aleshores, i fins molt recentment, el sector ha viscut en continua expansió. Durant les dècades de 1940 i 1950 es van crear nombroses empreses, les més fortes va créixer estenent-se fora dels seus països originals i es van iniciar fusions, aliances i vendes parcials. Aquest procés va culminar als anys seixanta-setanta, quan es van introduir nous materials, nous tipus d'envasos i es va desenvolupar tecnologia d'alta precisió. Fins a mitjan dècada dels seixanta, Estats Units havia estat líder en tecnologia i fabricació d'equip però, en aquest moment, diverses empreses

independents de maquinària es van instal·lar a Europa amb èxit, promovent la creació de noves empreses petites i mitjanes de fabricació d'envasos en el centre i sud d'Europa. Aquesta proliferació va comportar una forta competència i explica, juntament amb l'estancament de la demanda en les últimes dos dècades, la definitiva conformació dels grans grups multinacionals com *Crown*, *Ball Corporation*, *Rexam* o *Impress* per l'agrupació d'empreses, la majoria més petites i que remunten el seu naixement almenys cent anys endarrere. Aquestes multinacionals, amb interessos i instal·lacions en els diferents continents, controlen en l'actualitat el sector metal·logràfic a nivell mundial i han liderat, des dels anys vuitanta, la implantació de l'automatització en els processos productius.¹⁴⁴

A Espanya, de la mateixa manera que a països com el Regne Unit o Noruega, el naixement de la indústria d'envasos metàl·lics està lligada a la indústria conservera del peix. Com aquesta, es va iniciar amb un desfasament d'entre vint i quaranta anys (Nadal, 1987: 34, Carmona, 1985: 178), és a dir, en les dues últimes dècades del segle XIX. Va ser aleshores quan es va desenvolupar la fabricació de conserves esterilitzades i es va superar el fre que havia suposat fins aquest moment el difícil accés a les matèries primeres bàsiques, l'oli i la fulla de llauna (Carmona, 1994: 127). Des d'aquest moment, la indústria d'envasos metàl·lics no ha parat de créixer al socaire, fonamentalment, de la indústria pesquera, les agroalimentàries i la química.

Durant el primer terç del segle XX, el sector metall-mecànic va experimentar un període de creixement i diversificació extraordinari. Les noves energies i l'increment de la quantitat i qualitat de l'acer i els seus aliatges van permetre que fos un dels sectors amb un creixement més elevat. A aquest creixement hi van contribuir també els avenços en transferència tecnològica, la protecció aranzelària, la devaluació de la pesseta i el compromís polític en el desenvolupament industrial (Fernández Pérez, 2004).¹⁴⁵ Dins d'aquest context, la millora en el subministrament de la fulla de llauna i l'increment de la demanda van fomentar un ràpid desenvolupament de la indústria

---

¹⁴⁴ Sobre els termes en què s'ha produït aquest procés de concentració fins a la dècada de 1970 i de la preeminència de les multinacionals nord-americanes: Wagner (1980).

¹⁴⁵ Dintre del sector metall-mecànic, per l'evolució de la indústria del filferro i de l'acer a Espanya entre 1856 i 1935: Fernández Pérez (2005). Sobre els factors i el paper de les indústries de bens d'equipament en la difusió i la transferència tecnològica durant el primer terç del segle XX: Betrán (1999).

d'elaboració d'envasos.¹⁴⁶ No només va augmentar considerablement el nombre d'empreses sinó també la seva importància relativa dins del subsector dels transformats metàl·lics. Així, la participació de la indústria d'elaboració d'envasos dins la quota fiscal d'aquest va passar d'un 1,93% el 1900 a un 6,44% el 1930 (taula 1). A més, es va generalitzar progressivament l'adopció d'equips mecànics de manera que gairebé el 76% de les premses declarades a la Contribució Industrial era de moviment mecànic a principis dels anys trenta.

A la segona meitat del segle XX, segons mostren les estadístiques industrials, el seu pes relatiu dins del sector dels transformats metàl·lics es va reduir considerablement, com a conseqüència del desenvolupament d'altres indústries com la de l'automòbil o la d'aparells elèctrics.¹⁴⁷ Tot i així, el valor de la seva producció ha anat en augment (taula 1). A l'actualitat, amb unes vendes que l'any 2006 van arribar als 1.700 milions d'euros (Vivó i Navarro, 2008:7),¹⁴⁸ la fabricació d'envasos constitueix un recolzament fonamental perquè Espanya sigui un dels principals països productors de conserves, begudes, i productes enllaunats de tota mena (Valderas, sd).

---

¹⁴⁶ La millora en la provisió de fulla de llauna es va produir a conseqüència de la progressiva reducció de la protecció efectiva a partir de 1869 i, com s'ha vist, de l'inici de la seva fabricació a Espanya a finals del segle XX (Carmona, 1994: 130).

¹⁴⁷ En el cas de la indústria automobilística, el gran salt endavant es produeix als anys seixanta del segle XX, quan es consolida i es prepara l'etapa exportadora que arrenca als anys setanta (García Ruiz, 2001).

¹⁴⁸ Segons dades de l'informe PuntoMarket recollides per aquest autor. Segons les dades de l'*Asociación Metalgráfica Española*, recollides pels mateixos autors, la facturació del sector el mateix any va ser de 1.330 milions d'euros.

Taula 1. Número d'empreses metal·logràfiques i la seva participació en el sector metall-mecànic, Espanya 1900-2005

	1900 (1)	1910(1)	1922-23(1)	1930(1)	1944	1950	1958	1963	1986	2005
	Número d'empreses									
Fàbriques d'envasos	42	180	217	286	550	590	669			109
	Quota fiscal (pessetes corrents)									
	8.192	21.877	78.173	160.733	355.244	321.047		2.174.382	888.968.607	
Indústria transformats metal·lics	424.244	456.422	1.772.752	2.495.697				613.631.000		
% fàbriques d'envasos	1,93	4,79	4,41	6,44				0,35		
Pessetes constants (2)								20.743.961	681.045.436	

(1) No inclou el País Basc

(2) Deflactat amb el IPC general del INE (1983=100)

Font: Elaboració pròpia. Les dades entre 1900 i 1950 provenen de les *Estadísticas Administrativas de la Contribución Industrial y de Comercio*. Les de 1958 del *Censo Industrial, 1958*; les de 1963 de la *Estadística Industrial de España, 1963* i les de 1986 de *La Encuesta Industrial, 1983-1986*. Les dades de 2005 provenen de Valderas (sd).

Aquest creixement només s'ha vist temporalment paralitzat en dos moments al llarg del segle XX. El primer va ser durant la I Guerra Mundial i els anys immediatament posteriors. Les dades de la Contribució Industrial de 1922-23 així ho indiquen: respecte 1910 només hi havia 37 fàbriques més i la participació dins de la indústria dels transformats metàl·lics s'havia estancat (taula 1). L'escassetat i l'alça dels preus de les matèries primeres –de la fulla de llauna i de l'estany entre un 400 i un 600%– així com l'augment del preu i la irregularitat dels transports, va desmotivar la instal·lació de noves fàbriques, però va accelerar el procés de mecanització de les ja existents, especialment de les més grans.¹⁴⁹ Tant va ser així que, segons les dades de la Contribució Industrial, el percentatge de premses mecàniques instal·lades el 1922 (82,61%) era més elevat que el de 1930 (75,77%).

El segon moment, la dècada de 1940, constitueix un període de relatiu estancament provocat en part per la manca de capacitat de la demanda interior (Valderas, 2006); una demanda que, segons s'afirmava l'any 1948 des del *Sindicato Nacional del Metal*, estava suficientment coberta per “*la capacidad de producción de las fábricas de envases*”.¹⁵⁰ D'altra banda, la rigidesa ordenancista del règim franquista també va limitar la gestió empresarial i les potencialitats d'expansió del sistema productiu en general (García Delgado, 1987: 170). Així, la regulació en la importació de maquinària i matèries primeres i l'existència de discriminacions i frau en la distribució d'aquestes

---

¹⁴⁹ Aquests problemes són àmpliament descrits pels inspectors de treball del *Instituto de Reformas Sociales* als seus informes sobre els efectes que va tenir la I Guerra Mundial sobre les indústries espanyoles. Per exemple, a Barcelona, els inspectors provincials van assenyalar que “*la creación de nuevas industrias metalarias es hoy muy aventurada, ya por la inestabilidad de la situación económica como por los crecidos precios de los metales*” (Instituto de Reformas Sociales, 1919, vol I: 170). Pel que fa a l'alça de preus de les matèries primeres, els inspectors de Guipúscoa consignaven que “*la hoja de lata ha subido un 600%, el estaño no se cotiza hoy dada su gran escasez*” (Instituto de Reformas Sociales, 1919, vol II: 25). A Logronyo, els empresaris asseguraven que “*la hoja de lata, que se empleaba indistintamente, nacional o inglesa, hoy es difícil importar la extranjera, y la producción nacional no basta*” i que el seu preu s'havia elevat un 600%. Respecte l'estany manifestaven que “*escasea tanto, que ya no tolera cotización pagándose a cualquier precio con tal de hallarlo; su aumento medio puede calcularse también en un 600 por 100*” (Instituto de Reformas Sociales, 1919, vol II: 83). A Còrdova “*la chapa estañada no se recibe; la galvanizada ha subido el 400 por 100, y el estaño el 700 por 100*” (Instituto de Reformas Sociales, 1919, vol II: 408). A Andalusia, el creixement del preu de la fulla de llauna i l'estany així com la carestia de carbó i oli i les dificultats en el transport van afectar greument els petits fabricants de conserva de tonyina. Les grans conserveres de Cadis, en canvi, es van beneficiar de les contínues pujades de preu del producte i de l'estancament dels salaris (Instituto de Reformas Sociales, 1919, vol II: 373).

¹⁵⁰ Expedient 19106/48, R.I. 8127 - DIE 0525,10, Registre d'Establiments Industrials - Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

van contribuir a un augment relativament baix de noves empreses a la dècada dels quaranta (taula 1).¹⁵¹ A més, cal assenyalar que es va aturar la renovació de l'equipament de les ja existents. De fet, la prioritat absoluta de la política econòmica franquista a favor d'indústries d'interès militar en les dues primeres dècades del règim es va traduir en la concessió discriminatòria de permisos de creació i ampliació d'instal·lacions industrials, quelcom que va perjudicar determinades activitats manufacturera lleugeres. Entre aquestes s'hi trobava l'elaboració d'envasos metàl·lics, el creixement de la qual es va optar per restringir des del propi *Ministerio de Industria* (Catalán, 1994: 379-381).

Les indústries de construcció d'envasos metàl·lics s'han concentrat en algunes províncies amb predomini de l'activitat pesquera i/o de les indústries agroalimentàries i del comerç. Al principi, els processadors d'aliments també eren elaboradors d'envasos. Quan no ho eren, es situaven a prop d'aquests per evitar els alts costos de transport derivats d'un producte lleuger però voluminós (Valderas, 2007). Així, com es desprèn de les estadístiques de la contribució industrial, a principis de la dècada dels trenta, la indústria d'elaboració d'envasos es caracteritzava per estar concentrada en zones amb activitats industrials en expansió a les que auxiliar. El mateix sector d'elaboració d'envasos, com hem vist, altament mecanitzat, va contribuir a impulsar aquesta expansió industrial i comercial, destacant, quant a jocs de premses instal·lades, Barcelona, Pontevedra, Logronyo i Múrcia (taula 2). Les estadístiques de la contribució industrial, però, no inclouen les dades del País Basc. Malgrat això, sabem que la ria de Bilbao i els seu entorn va ser una de les principals àrees de concentració d'empreses metal·logràfiques, el desenvolupament de les quals es va veure afavorit per l'activitat minera i siderúrgica. Empreses tan destacades com la *Basconia* i *Altos Hornos* tenien tallers d'envasos i litografiat des de finals del segle XIX i *Ricardo Rochelt* fabricava envasos a Deusto des de 1878 (Homobono, 1993a: 5; Homobono, 1993b: 74-76).

---

¹⁵¹ Amb tot, sembla que va haver-hi diferències pel que fa a la creació d'empreses depenent del tipus d'indústria per la qual fabricaven els envasos. Per exemple, el número d'empreses conserveres va augmentar molt considerablement durant el període 1939-1949 malgrat les restriccions en la creació i ampliació d'empreses. *La Unión de Fabricantes de Conservas*, integrada des de febrer de 1940 en la *Organización Sindical*, que actuava com a òrgan a través del qual es canalitzava qualsevol tràmit de caire econòmic o social, va consentir la creació d'empreses de conserves hermètiques de peix durant els anys quaranta-cinquanta, tot i que moltes fabricaven pel mercat negre, ja que en augmentar el nombre d'empreses augmentava la quota de fulla de llauna assignada al sector de conserves de peix. Aquesta irregularitat hauria comptat també amb el beneplàcit dels organismes estatals, que consideraven la indústria conservera com un dels sectors productors de divises, i hauria perjudicat altres indústries com les de conserves vegetals, de galetes, d'oli (Carmona i Fernández González, 2001: 4-6).

Taula 2. Jocs de premses instal·lades a les fàbriques d'elaboració d'envasos segons la seva localització geogràfica, 1900-1930

Comunitat	Província	% Jocs de Premses			
		1900	1910	1922-1923	1930
Galícia	Pontevedra	0,00	28,70	15,94	15,21
Catalunya	Barcelona	16,67	13,91	15,94	11,27
Múrcia	Múrcia	1,67	1,30	3,62	9,86
La Rioja	Logronyo	1,67	13,48	10,14	9,86
Astúries	Oviedo	6,67	8,26	7,97	7,61
Andalusia	Sevilla	21,67	5,22	6,52	7,61
Com.Valenciana	Alacant	8,33	2,61	3,99	7,32
Andalusia	Huelva	0,00	0,00	3,99	7,32
Cantàbria	Santander	15,00	6,09	5,07	4,79
Galícia	La Corunya	16,67	11,30	11,96	3,94
Altres (no inclou P.Basc)		11,67	9,13	14,86	15,21
Total=100		60	230	276	355

Font: Elaboració pròpia a partir de les *Estadísticas Administrativas de la Contribución Industrial y de Comercio, 1900-1930*.

Les empreses localitzades en aquestes zones són, encara avui dia, les que dominen el mercat espanyol, sumant el 86% del seu repartiment (taula 3). En la segona meitat del segle XX es van produir pocs canvis pel que fa a la localització de les empreses. En tot cas, cal destacar la progressiva pèrdua de pes de Sevilla i la consolidació d'un nucli de fabricants a Madrid i als seus voltants, especialment a partir de la dècada dels quaranta, quan s'hi van crear, entre d'altres, *Tapón Corona Ibérica* a Leganés i *Metalinas*, amb seus a Bilbao i Getafe, ambdues multinacionals, la primera mexicana i la segona nord-americana, especialitzades en la fabricació de taps corona, els popularment coneguts com "chapas" (Valderas, 2006).

Taula 3. Número d'empreses de fabricació d'envasos i repartiment del mercat a Espanya segons àrees geogràfiques, 2005

Zona geogràfica	Número Empreses	% Repartiment mercat
Galícia	9	19
Catalunya	33	21
La Rioja	27	26
Múrcia-Llevant	19	20
Cornisa Cantàbrica	7	14
Madrid i el seu entorn	8	
Extremadura i Andalusia occidental	6	
Total	109	100

Font: Valderas (sd).

L'estructura empresarial de la indústria d'elaboració d'envasos a Espanya ha estat conformada per una legió de petites i mitjanes empreses en convivència amb algunes poques relativament grans. Aquesta estructura ha estat característica de les branques de relatiu escàs valor afegit de la indústria dels transformats metàl·lics (Fernández Pérez, 2004: 47) però també d'algunes branques metal·lúrgiques de gran valor afegit, com la fabricació de màquines-eines (Gorospe, 1980: 220). El 1930, segons les dades de la contribució industrial, la major part de les empreses de fabricació d'envasos eren de petites dimensions: la mitjana nacional de premses per fàbrica era de 2,5 i només a Sevilla, Madrid, Barcelona i Pontevedra es superava la de més de tres. A Galícia, per exemple, les fàbriques d'envasos i de litografiat de fulla de llauna tenien de mitjana uns 80 treballadors a principis de segle (Carmona, 1994: 132 nota 22). Al País Basc, *Ricardo Rochelt*, tenia 188 obrers el 1916 (Homobono, 1993a: 59) i a Cantàbria, *La Société Générale des Cirages Françaises*, donava feina a 219 treballadors el 1904 (Ortega, 1990: 86 i 101, nota 54). Sabem que existien algunes grans indústries com *G. de Andreis-Metalgraf Española S.A.*, de Badalona, que ocupava 769 treballadors el 1936.¹⁵² No obstant això, el nombre d'empreses amb més de cent treballadors al llarg del temps ha estat escàs. Segons el *Censo Industrial de 1958* només dinou superaven aquest número de treballadors i el 2005 només eren setze (taula 4).

¹⁵² Segons consta al document "Relación de industrias existentes en esta ciudad, clasificadas por ramos, con expresión del nombre de la razón social, número de obreros empleados en cada una de ellas y volumen del semanal que se paga; diciembre de 1936" (Signatura C2234/12, AHBDN).

Taula 4. Empreses de fabricació d'envasos segons el número de treballadors, Espanya, 1958-2005

Número de treballadors	1958		2005(1)	
	Núm.	%	Núm.	%
Menys de 5	314	46,94	59	54,13
5-9	141	21,08		
10-19	92	13,75		
20-49	75	11,21	17	15,60
50-99	28	4,19	17	15,60
100-499	18	2,69	14	12,84
500 i més	1	0,15	2	1,83
Total	669	100	109	100

(1) Les dades que consten al informe de Punto Market són només per les 50 empreses més importants del sector, totes de més de 19 treballadors. Atès que, segons Valderas, el número d'empreses, incloent les més petites, és en aquesta data de 109, he afegit 59 empreses de menys de 20 treballadors.

Font: Elaboració pròpia. Les dades de 1958 provenen del Censo Industrial, 1958. Les dades de 2005 provenen de l'informe 2005 de Punto Market recollides per Vivó (2007) i de Valderas (sd).

Amb tot, aquestes dades oculten el canvi que va experimentar la indústria en la segona meitat del segle XX: la progressiva concentració en un menor nombre d'empreses més potents; un canvi que ha caracteritzat el sector metall-mecànic en general. En el cas de la indústria metal·logràfica, aquest procés queda reflectit en les dades d'ocupació de la força de treball segons la grandària de les empreses. El 1958, el 37,13% de la força de treball del sector treballava en empreses de més de 500 treballadors. El 2005, en canvi, el 76,94% del personal ocupat en les 50 empreses més importants del sector treballava en centres d'aquestes dimensions (Taula 5). Aquesta tendència a la concentració ha estat conseqüència de la progressiva implantació de nous materials i tipus d'envasos desenvolupats a l'estranger que havien començat arribar a Espanya de la mà d'algunes grans multinacionals ja als anys cinquanta, quelcom que requeria de grans inversions per a la seva posada en marxa. Moltes empreses petites i mitjanes, gran part de propietat familiar, van desaparèixer o van ser comprades. D'altres, les més ben situades, es van expandir fora de la seva província muntant noves fàbriques (Valderas, 2006).¹⁵³ En aquest

¹⁵³ La gran part de les empreses creades en el primer terç del segle sobre les que he obtingut informació eren de propietat familiar i les dades per anys posteriors indiquen que va ser així, almenys, fins a principis dels anys seixanta: el 1945, el 76,33% d'empreses de fabricació d'envasos metàl·lics consignades al *Anuario de Industrias Metalúrgicas* apareixien amb el nom i cognom del fundador o dels seus successors i el 1960 al *Primer Catálogo del Instituto Nacional del Envase y el Embalaje* aquestes representaven el

procés les empreses espanyoles han perdut bona part del mercat espanyol que es repartien durant els anys quaranta i cinquanta. En l'actualitat, hi ha quatre grans empreses en el sector i cap és de capital espanyol. Entre les quatre sumen el 63,4% del total facturat per les cinquanta empreses més importants (Vivó, 2007: 12-14).¹⁵⁴

Taula 5. Treballadors empleats segons la grandària de les empreses de fabricació d'envasos, Espanya, 1958-2005

Grandària de les empreses segons el núm. de treballadors	1958		2005(1)	
	Núm.	%	Núm.	%
Menys de 5	694	6,14		
5-9	870	7,70		
10-19	1.156	10,23	1.121	14,62
20-49	2.420	21,41	553	7,21
50-99	1.967	17,40	1.215	15,85
100-499	3.628	32,09	2.835	36,97
500 i més	569	5,03	3.065	39,97
Total	11.304	100	7.668	100

(1) Inclou només les 50 empreses més importants del sector.

Font: Elaboració pròpia. Les dades de 1958 provenen del *Censo Industrial, 1958*. Les dades de 2005 provenen de l'informe 2005 de Punto Market recollides per Vivó, 2007.

En resum, pot dir-se que, des del seu naixement com a tal, a finals del segle XIX, fins l'actualitat, l'evolució de la indústria metal·logràfica és un bon exemple de com s'ha desenvolupat el sector metall-mecànic a Espanya. Al llarg del primer terç del segle XX, la fabricació d'envasos metàl·lics va créixer gairebé de forma ininterrompuda gràcies a l'increment de la demanda, a la millora en la producció i l'abastiment de les matèries primeres i a l'adopció de les innovacions tecnològiques que s'anaven desenvolupant a l'estranger. Els anys finals de la I Guerra Mundial, tot i les dificultats en la provisió de matèries primeres i l'augment dels preus, no van suposar un veritable

---

61,60%. L'any 2005, entre les 50 empreses més importants del sector només he identificat deu com a empreses d'origen familiar encara que segurament ho són moltes més ja que no estan incloses les més petites.

¹⁵⁴ Aquestes empreses són *MIVISA*, fundada per la família Vivancos el 1972 i venuda el desembre de 2001 a dues societats de capital d'inversió franceses, i dos grups multinacionals, *REXAM Beberage Can Iberica, SL* i *Crown Bevcan España SL* i *Crown Embalajes España SL*, aquestes últimes pertanyents al grup *Crown Cork*, el major fabricant mundial d'envasos metàl·lics.

fre. La incertesa del moment va paraitzar la creació de noves empreses però els guanys durant els primers anys del conflicte van permetre completar la mecanització del sector. Molt més greu va ser l'estancament que va patir la indústria de fabricació d'envasos durant els anys quaranta. La contracció de la demanda, les dificultats i les discriminacions i frauds en la distribució de les matèries primeres, sotmesa al control de les autoritats, van determinar l'escàs creixement del sector durant aquesta dècada. L'aturada tecnològica, provocada en part per la difícil situació de la postguerra però també per la política del *Ministerio de Industria*, poc inclinat a atorgar permisos d'ampliació i renovació a les empreses del sector, va tenir conseqüències a llarg termini. Les empreses de fabricació d'envasos existents fins aleshores, la gran majoria petites i mitjanes empreses familiars, no estaven en condicions de fer front a la competència de les grans multinacionals que van començar a establir-se a Espanya des de principis de la dècada dels cinquanta. Moltes d'elles, amb instal·lacions obsoletes i sense capacitat financera per afrontar la profunda reconversió que suposava adaptar-se als canvis del mercat, van desaparèixer. Les empreses petites no van ser les úniques afectades, algunes de les més grans del sector també van sucumbir a la crisi. Així, *G. de Andreis-Metalgraf Española* (Badalona) va tancar les seves portes el 1980 (Sadurní, 2007: 27) i *Ricardo Rochelt* (Bilbao) ho va fer el 1985 (Domench, Galatas i Unsain, 2005: 191). Altres, segurament les més competitives ja als anys quaranta i cinquanta, han perdut el seu caràcter d'empresa familiar en ser adquirides per grups internacionals. Ha estat, per exemple, el cas de *La Artística* de Vigo (Giráldez, 2006). Hi ha quelcom, però, que pràcticament no s'ha modificat en el transcurs del segle: la concentració espacial dins l'estat espanyol de les empreses metal·logràfiques en àrees on el sector conserver ha estat el motor bàsic de la seva industrialització. Només Catalunya, concretament Barcelona i el seu entorn, i també Madrid, tot i que aquesta ja en la segona meitat del segle XX, escapen a aquesta pauta. A Catalunya, el sector metal·logràfic no ha depès del conserver, una dependència que en el cas gallec va impulsar la diversificació productiva de les empreses metal·logràfiques a la dècada de 1920 (Giráldez, 2010). Com veurem a continuació a partir del cas d'HGB, la indústria metal·logràfica catalana va néixer i es va consolidar com a auxiliar d'altres sectors com l'alimentari i el químic però també com a indústria transformadora de tota mena d'objectes metàl·lics de consum.

Capítol 6

Hijos de Gerardo Bertrán (HGB), 1862-1978: un segle d'història com a fabricant d'envasos metàl·lics

L'origen d'HGB es remunta al 1862 quan Gerardo Bertrán va instal·lar a Barcelona un taller de llauneria. A mitjan dècada de 1870 es va traslladar a Sant Martí de Provençals construint una moderna fàbrica dedicada a l'elaboració d'articles de fulla de llauna i envasos metàl·lics. A la seva mort, el 1898, tres dels seus fills el van succeir constituint-se com a societat mercantil col·lectiva. Aquesta forma jurídica es va mantenir fins el 1968, quan es va adoptar la de Societat Anònima. A finals de la dècada de 1920, donada la manca de descendents barons en la segona generació, la família Bertrán va iniciar una estratègia d'incorporació com a socis de directius contractats per assegurar la seva continuïtat. Com a fruit d'aquesta estratègia, i després d'una sèrie d'incorporacions i separacions, a partir de finals de la dècada dels quaranta, la firma es va convertir en una societat co-finançada i co-gestionada per membres de dues famílies: els hereus dels Bertrán, els Riera Bertrán, al capdavant dels quals hi havia Antoni Riera, i els Villaró, primer Casimiro Villaró i després el seu fill Joan. Amb tot, els successors dels Bertrán van mantenir una participació majoritària en la societat fins l'any 1969, quan van vendre les seves accions a Joan Villaró. Una dècada més tard, el 1978, l'empresa va tancar les seves portes.

En la història econòmica de l'empresa es poden distingir dos etapes. La primera, que transcorre des de la seva fundació fins a l'esclat de la guerra civil, és una etapa de creixement al llarg de la qual el traspàs del negoci d'una generació a una altra fins arribar a la tercera, no va comportar cap variació en la política del fundador. Aquesta política, caracteritzada per la innovació tant dels productes com de la tecnologia que s'anava desenvolupant a l'estranger, va ser la clau perquè l'empresa es consolidés com una de les més importants del sector a nivell nacional malgrat l'augment de la competència des de principis del segle XX. La segona etapa, que es va obrir el 1939, en canvi, es pot considerar com un llarg període de declivi. Als anys quaranta, quan la demanda interior d'envasos queia i les polítiques franquistes limitaven el desenvolupament del sector dins d'un marc d'escassetat i control de la distribució de matèries primeres, la societat va patir una dissolució parcial (1947). A banda dels efectes negatius més immediats, aquesta dissolució, que va deixar l'empresa descapitalitzada i amb una capacitat productiva escapçada, va tenir conseqüències a

llarg termini. A més, les polítiques franquistes discriminatòries en quant a autoritzar ampliacions i millores tecnològiques van restringir el potencial de l'empresa en un context favorable però crític. A principis dels anys cinquanta es recuperava la demanda interior d'envasos però també s'iniciava un període de creixement de la competència, ara protagonitzada per grans multinacionals. Així, malgrat l'empresa va experimentar una fase de bonança entre principis dels cinquanta i principis dels seixanta, finalment la pèrdua de rendibilitat, conseqüència directa d'una llarga aturada tecnològica, la resistència a l'entrada de capital extern i la gestió dirigida a l'enriquiment personal d'una quarta generació que encara no havia accedit a la propietat, van portar l'empresa a una situació financera insostenible.

6.1. Propietat i gestió d'un negoci familiar

6.1.1. La família Bertrán

Gerardo Bertrán i Maristany, nascut al Masnou el 1832, era fill de Luisa Maristany i Santpere i de José Bertrán i Maristany. Pertanyia, per tant, a les dos famílies més importants de Masnou, els Bertrán i els Maristany, aquests últims dedicats tradicionalment al negoci navilier (Nadal i Tafunell, 1992: 87). Casat en primeres núpcies amb Càndida Suñol i Buscareu (Masnou; 1844) i amb dos fills, Tomás (1857) i Josep (1861), el 1862 es va traslladar amb la seva família a Barcelona, on naixerien dos fills més, Rosa (1863) i Joan (1868). Anys més tard, en enviudar, Gerardo va contraure segones núpcies amb amb Jacinta Bertrán i Miró (Barcelona, 1842) amb qui no va tenir més fills.

Pel que fa als fills de Gerardo Bertrán, Tomàs, el fill gran, i Joan, el petit van restar solters. Joan, però, sembla que va tenir una filla il·legítima, Manuela Gómez Gómez (1899) a la qual va llegar, en morir el 1921, tots els seus bens inclosa la participació en l'empresa.¹⁵⁵ Aquest fet, com veurem, va tenir com a conseqüència la primera de les separacions que la firma va patir al llarg de la seva història.

---

¹⁵⁵ Conveni privat entre els hereus de Juan Bertrán i Suñol, 05/01/1921. Fons d'empresa, Caixa 2-Carpeta B1/4, AMDSM.

Josep, el fill segon, va contraure matrimoni amb Genoveva Pouquet i Dousson,¹⁵⁶ de nacionalitat francesa, qui s'havia instal·lat a Barcelona cap el 1888. El matrimoni no va tenir descendència però Genoveva aportava una filla, Ángeles Lebrún i Pouquet (vídua de Caparà), fruit d'un matrimoni anterior, qui heretaria la participació de la seva mare en l'empresa. Ángeles Lebrún i la seva filla, Ángeles Caparà Lebrún protagonitzaran també una separació de l'empresa, un capítol força obscur que conclourà amb la misteriosa desaparició d'ambdues dones a finals dels anys cinquanta del segle XX.

Rosa, l'única filla, i hereva dels seus germans, es va casar amb Antoni Rosell Lacambra, de qui enviudaria sense tenir fills. Amb la seva mort, el 14 de març de 1929, donat que cap dels quatre germans Bertrán Suñol havia tingut descendència directa i legítima, es tancava una etapa en la història de l'empresa.

6.1.2. Els primers anys de la Societat Col·lectiva: els germans Bertrán Suñol, socis i gestors, 1898-1921

En general, el traspàs del negoci d'una generació a una altra constitueix un greu problema a les empreses familiars (Gallo, 1998; de Arquer, 1979: 73). A HGB, aquest traspàs, determinat per la manca de descendents barons, serà una font de conflictes gairebé permanent al llarg del temps. De fet, els conflictes es van començar a gestar a la mort de Gerardo Bertrán, que va llegar una quarta part dels seus bens a cada un dels seus tres fills, Tomàs, Josep i Joan, i la quarta part restant a la seva segona dona Jacinta i a la seva filla Rosa.¹⁵⁷ Aquestes dues, però, van renunciar a la seva part a favor dels tres fills rebent una compensació econòmica.¹⁵⁸ Tot i aquesta primera

---

¹⁵⁶ Escritura d'augment de capital i modificació dels pactes de la Societat Mercantil Col·lectiva *Hijos de Gerardo Bertrán*, 18/03/1909. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta C10/2, AMDSM.

¹⁵⁷ Testament de Gerardo Bertrán, 7/12/1891. Fol.1886, vol. 2, notari Fernando Gasset i Font, AHPB.

A altres empreses catalanes de la metal·lúrgia, però també del tèxtil, el sistema hereditari de la progenitura –norma a Catalunya durant els primers anys de la industrialització–, va comportar la concentració de la riquesa i el poder familiar, una major longevitat de les empreses i una relativa facilitat en el moment de la successió. L'opció per la que va optar Gerardo Bertrán, en canvi, estava més en la línia del costum castellà i de les empreses agro-industrials del centre i sud espanyols, les quals van tenir una vida més curta a causa de la relativa dispersió de la riquesa familiar (Colli, Fernández Pérez i Rose, 2003: 39). Pel cas de la indústria farinera a Castella, dominada per grans sagues familiars: Moreno Lázaro (1996). Pel cas de la indústria de construccions mecàniques a Saragossa: Sancho (2000).

¹⁵⁸ Aquesta compensació, de 9.860 ptes. incloïa la tercera part de mobles i capital líquid que corresponia a Tomàs, Josep i Joan, i a la que ells van renunciar a favor de Jacinta i Rosa. Escritura-Inventari dels

separació de les dones de la família Bertrán del negoci, com anirem veient, la història de la Societat va estar estretament lligada a dones que heretaran la participació en aquesta dels seus marits i pares. No obstant això, a diferència d'altres empreses metal·lúrgiques catalanes on l'esposa o la filla del fundador van jugar un paper fonamental com a gestores (Fernández Pérez, 2000: 279; Fernández Pérez i Hamilton, 2007: 42), en aquest cas, les dones, quan hi tinguin participació, serà únicament com a propietàries i aportant finançament.

Fet efectiu el repartiment de bens de Gerardo Bertrán a la seva mort, el 5 de setembre de 1898 els germans Tomàs, Josep i Joan Bertrán succeïen al seu pare en el negoci, constituint-se com a Societat Mercantil Col·lectiva sota la raó social de *Hijos de Gerardo Bertrán*. El seu objectiu era continuar amb l'explotació de la indústria i fabricació d'articles de la fulla de llauna, envasos metàl·lics i els seus annexes. Segons l'acta de constitució, la Societat es dissoldria en un termini de 10 anys o abans si es produïa la defunció d'un d'ells o la pèrdua del 25% del capital social. Els germans restants, si continuaven la Societat, s'obligaven a mantenir-la per un període de 5 anys i a abonar, arribada la dissolució, un 6% de l'interès anual del capital o de l'últim balanç. Així, la vida de la Societat quedava lligada a la vida de tots tres germans i, si un moria, es garantia la seva continuïtat sense que una dissolució parcial provoqués un daltabaix en la marxa de l'empresa. Passats els deu anys, els tres germans van replantejar els termes en els que havien establert la continuïtat de la Societat finançant-la mentre algun dels tres germans visqués. Sempre i quan no es produís una pèrdua del 25% del capital social, la Societat es mantindria entre el germà/ns viu/s i els hereus del fallit, almenys durant deu anys més. D'altra banda, van establir que, en cas de ser més d'un, els hereus dels socis serien representats per una sola persona. S'asseguraven així que el número màxim de parts associades fos de tres, limitant el risc de possibles divergències en la gestió i la dissolució total de la Societat.

Malgrat que la participació dels tres germans en el capital social era idèntica (taula 6) i els tres ostentaven la gerència, es va establir que només Tomàs i Josep actuarien com a representants i administradors. El 1909, Joan es va desvincular del càrrec de gerent, un càrrec que no exercia ja que es dedicava a la construcció i reforma d'edificis juntament amb la seva germana Rosa. Tomàs i Josep quedaven com a únics gerents, directors i administradors a partir d'aleshores. Només ells podien fer servir la firma

---

bens de G. Bertrán i Maristany, 5/09/1898 Protocol núm. 917, vol. 1898, notari Joaquim Volart i Pou, AHPB.

social tot i que, per evitar un ús incorrecte d'aquesta, es va prohibir prendre diners a préstec, avalar o finançar operacions alienes a la Societat i realitzar negocis de Banca o Borsa en nom de la Societat. S'evitaven així possibles problemes de descapitalització derivats de la retirada de recursos de l'empresa per part d'algun dels germans amb l'objectiu de diversificar les seves inversions personals.¹⁵⁹ Aquests canvis deixen entreveure un conflicte entre Joan i els seus dos germans grans i les seves diferents vinculacions amb la Societat. Mentre per Joan era una inversió més, per Tomàs i Josep era el negoci al que hi dedicaven el seu esforç diari. Per això, tampoc el repartiment de beneficis era igualitari. En un principi es va establir que el repartiment de beneficis líquids anuals es faria en una proporció del 40% per Tomàs, del 35% per Josep i del 25% per Joan¹⁶⁰. Això indica una divisió jeràrquica de les funcions entre Tomàs i Josep, quelcom comú entre els socis familiars en d'altres empreses familiars (Benaul, 1996: 186, nota 38). En aquest cas, sembla que Tomàs s'encarregava de la direcció tècnica i Josep de la gerència¹⁶¹ però que aquesta divisió de funcions es va anar diluint fins que el 1909, mentre a Joan li seguia corresponent un 25% dels beneficis líquids, els seus germans grans van pactar rebre el 37,5% cada un.¹⁶²

La mort de Tomàs, el novembre de 1915, no va fer variar el caràcter familiar de la Societat. Mort en solteria, els seus germans Josep i Joan van augmentar la seva part de capital social (114.583,33 i 104.166,67 ptes. respectivament) i la seva germana Rosa va entrar a formar part de la societat amb una participació de 31.250 ptes. (taula 6).¹⁶³ La gerència, la direcció i l'administració efectiva va quedar en mans de Josep tot

---

¹⁵⁹ Aquesta situació entra dins les que es donen freqüentment a les empreses familiars com a conseqüència d'un malentès sentit de la propietat (de Arquer, 1979:66).

¹⁶⁰ Escriptura de Constitució de la Societat Hijos de Gerardo Bertrán, 5/09/1898. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A10/1, AMDSM.

¹⁶¹ Així ho fa pensar el fet que Tomàs signava les peticions d'instal·lacions industrials a l'Ajuntament mentre Josep s'encarregava de gestionar les relacionades amb altres qüestions com la realització d'obres menors a la fàbrica o de liderar a un grup d'empresaris contra la *Societat Deutsch i Cia* quan aquesta va pretendre fer unes obres en el seu edifici del Passeig del Cementiri el 1903. Expedient 1719, vol. I, 1898-1899; expedient 1766, vol. I, 1904; expedient 1215, vol. I, 1901 i expedient 800, vol. I, 1903. Registre d'expedients d'obres particulars, foment (propietaris), AMCB.

¹⁶² Escriptura d'augment de capital i modificació dels pactes de la Societat Mercantil Col·lectiva *Hijos de Gerardo Bertrán*, 18/03/1909. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta C10/2, AMDSM.

¹⁶³ Segons testament signat el 3/06/1913 i l'escriptura-inventari del bens de Tomás Bertrán, 27/03/1916. Fons d'empresa, Caixa 2-Carpeta B1/1 i B1/2, AMDSM.

i que legalment les compartia amb Joan des de març de 1916.¹⁶⁴ Tomás, amb el clar propòsit de mantenir l'empresa sota control familiar, s'havia assegurat que la participació dels seus germans augmentés amb la mort successiva de cadascun d'ells,¹⁶⁵ però tot i així, els problemes derivats de la successió van arribar ben aviat amb la mort de Joan, el gener de 1921.

Joan va nomenar hereva universal a Manuela Gómez Gómez,¹⁶⁶ una noia de 22 anys, filla de mare soltera, molt probablement la seva filla natural. En conseqüència, a la seva mort, Josep i Rosa van acumular el 47,92% i el 14,58% del capital total respectivament i Manuela es va convertir en la segona sòcia en quant a capital social, corresponent-li el 37,50% així com el 25% dels beneficis líquids anuals (taula 6). A banda de les implicacions econòmiques, Manuela va adquirir el dret a assistir i sancionar la gestió dels gerents en les juntes.¹⁶⁷ Els Bertrán Suñol no estaven disposats a acceptar-ho i es van afanyar a desfer-se'n de la noia. Josep, però, gerent únic a la mort de Joan, patia un càncer a conseqüència del qual va morir al cap de pocs mesos. Llavors, Rosa, nomenada gerent amb el seu germà al febrer de 1921,¹⁶⁸ va pactar amb Manuela la sortida d'aquesta de la Societat. Durant el procés de negociació, allargat per les discrepàncies al voltant de la xifra que sumaven els bens de Joan, la propietat de la Societat va patir un altre canvi arran de la mort d'en Josep el maig de 1921.

Josep havia nomenat hereva universal a la seva esposa Genoveva i, per tant, HGB subsistia a partir del maig de 1923 constituïda per tres sòcies: Rosa Bertrán amb una participació en el capital social del 23%, Manuela Gómez amb el 37,5% i Genoveva Pouquet amb el 39,60% (taula 6). Rosa, llavors l'única encarregada de la gerència, va convenir finalment amb Manuela la seva separació de la societat. Aquesta separació, escripturada el 2 de desembre de 1921, va costar l'empresa un total de 131.584,28 ptes.

---

¹⁶⁴ Escriptura de modificació de la Societat Hijos de Gerardo Bertan, 02/12/1921. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A10/3, AMDSM.

¹⁶⁵ Va establir en el seu testament una clàusula per la qual la meitat de la participació hereditària que rebien a la seva mort el seus germans quedaria, en morir aquests, a la lliure disposició del germà sobrevivent.

¹⁶⁶ Conveni privat entre els hereus de Juan Bertrán, 5/01/1921. Fons d'empresa, Caixa 2-Carpeta B1/4, AMDSM.

¹⁶⁷ Segons els pactes de modificació de la Societat establerts el 1909.

¹⁶⁸ Escriptura de modificació de la Societat Hijos de Gerardo Bertan, 2/12/1921, fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A10/3, AMDSM.

6.1.3. El pas de la segona a la tercera generació, 1921-1936

Amb la separació de Manuela, Rosa i Genoveva, van quedar com a úniques sòcies-gerents i, en haver-se reduït el capital social, van decidir augmentar-lo novament fins a 250.000 ptes., participant a parts iguals.¹⁶⁹ S'iniciava una nova etapa en la trajectòria d'HGB. Des de la mort del seu pare, Tomàs i/o Josep havien dirigit l'empresa. Ara, ni Rosa ni Genoveva ho farien directament. Van delegar l'ús de la firma social a dos treballadors de l'empresa, homes de confiança que segurament havien succeït primer a Tomàs i després a Josep en la direcció: Salvador Climent i Antoni Riera.¹⁷⁰ Ambdós van gestionar la societat a partir d'aleshores. Antoni Riera exercint les funcions comercials i administratives i Salvador Climent com a director tècnic. Sota les seves ordres, Casimiro Villaró, que havia entrat a treballar en l'empresa el 1914, va començar a destacar en aquests anys fins que l'any 1934 va ser nomenat director tècnic en substitució de Salvador Climent. Tots tres, Riera, Climent i Villaró, però també les seves famílies, van estar vinculats a la història de l'empresa. Per això, és necessari parlar d'ells, de qui eren i avançar ja quina relació tindrien els seus familiars amb HGB.

- Els successors dels Bertrán Suñol

▪ *Els Riera Bertrán*

Antoni Riera Romero, va néixer el 1890 al barri barceloní del Raval, fill d' Antonio Riera Utjes i Francisca Romero Ramón. El seu pare va treballar a HGB quan encara vivia Gerardo Bertrán arribant a ser encarregat de la secció de litografia. Tant Antoni com el seu germà gran, Jaume, van entrar a treballar a les oficines de ben joves. Jaume s'hi va estar un temps i després de treballar en una fàbrica de camises va tornar a reprendre la feina a HGB fins que es va jubilar l'any 1969. Antoni va ingressar el 1904, amb 14 anys, treballant-hi des d'aleshores a les oficines fins a assumir la direcció comercial-administrativa.¹⁷¹

---

¹⁶⁹ Ibidem. L'augment de capital es va fer part en efectiu i part en participacions de la finca-fàbrica del Pg. del Cementiri 8 (Avinguda Icària, 74).

¹⁷⁰ Així ho acrediten dos documents signats per Salvador Climent el 1924, un qüestionari dels Serveis Provincials d'Inspecció Industrial (24/03/1924) i una Pòlissa d'accidents de treball contractada amb la *Unió Industrial Metal·lúrgica* de Barcelona (5/11/1924). Fons d'empresa, Caixa 3-Carpeta C11.1/5. i Caixa 9-Carpeta E11.4/1, AMDSM.

¹⁷¹ Segons entrevista a Teresa Riera Bertrán i Francisco Font i Serrahima, realitzada el 17/09/1999.

Antoni va contraure matrimoni amb Antonia Bertrán i Coll el 1923. Antonia (Masnou, 1893) era filla d'un cosí germà dels Bertrán Suñol, Pere Bertrán. Amb aquest matrimoni, Antoni Riera va passar d'home de confiança en el negoci a formar part de la família Bertrán. Ben aviat van néixer les dues filles del matrimoni: Rosa el 1924 i Teresa el 1927. La primera es va casar amb Salvador Jané i Catafal, metge de professió. Teresa, que va treballar a l'empresa com a administrativa durant un curt període de temps als anys quaranta, ho faria amb Francisco Font i Serrahima, qui va exercir de gerent d'HGB durant uns mesos entre 1968 i 1969, quan l'empresa estava a punt de fer fallida. Com veurem, tots ells van jugar un o altre paper en l'empresa, especialment en els moments més difícils.

▪ *Els Climent Freixa*

Si la relació laboral dels Riera amb els Bertrán venia de lluny, també podria ser així en el cas de Salvador Climent i Font. Tot i que desconec quan va entrar a treballar a HGB, és clar es que al 1921 gaudia de la confiança de Rosa Bertrán. Climent (Vilanova i la Geltrú, 1872) es va instal·lar a Barcelona quan tenia uns 16 anys. El 1930 estava casat amb Ursina Freixa Verdala (Reus) qui tenia dos fills del seu matrimoni anterior amb David Gaseni, Mª Cinta i José, als que s'havia afegit la filla petita de tots dos, Ursina.

Mª Cinta Gaseni, nascuda el 1904, va començar la seva trajectòria laboral als 20 anys quan va ser contractada com a comptable a la sucursal que el *Credit Lyonnais* tenia al núm. 28 de la Rambla de Barcelona. Hi va treballar fins el 1929. Anys més tard, just acabada la guerra civil, i havent mort el seu padrastre, va reprendre la seva trajectòria laboral treballant a les oficines d'HGB fins el 1945. Josep, el seu germà va néixer el 1917. Pèrit industrial de formació va començar la seva trajectòria laboral a HGB el 1935 treballant-hi fins el 1946. La marxa de l'empresa d'ambdós germans està relacionada amb el procés de dissolució parcial de la Societat iniciat el 1945 i que va finalitzar el 1947. Aquesta dissolució va ser promoguda per la seva mare i la seva germana petita, Ursina, que havien heretat la part en la societat del pare, mort el 1936. La família Climent Freixa va començar aleshores un nou negoci també dedicat a l'elaboració d'envasos, al qual Josep s'hi devia dedicar fins el 1958 i que no devia reeixir, entrant llavors a treballar en la SEAT on es va jubilar el 1982.

▪ *Els Villaró Tarragó*

Si Salvador Climent i els seus hereus van jugar un paper determinant en la Societat entre els anys vint i meitat dels quaranta del segle XX, els Villaró, vinculats a la l'empresa almenys des de finals del segle XIX, van tenir un paper cada vegada més destacat des de principis dels anys trenta fins que es van fer amb el control de la Societat en els seus últims anys.

Casimiro Villaró Illa (Vila-Rodona, Tarragona, 1889) va arribar a Barcelona amb els seus pares i el seu germà gran, Estanislao (Vila-Rodona, Tarragona, 1882), quan tenia 12 anys. Casimiro, casat amb Antonia Tarragó (Vilosell, Lleida, 1889) va enviudar d'ella el 1938. Del matrimoni havien nascut Maria el 1916 i Joan el 1918, ambdós a Barcelona.

Casimiro va entrar a treballar a HGB el 1914 i quan tenia 25 anys, l'abril de 1934, va assolir la direcció tècnica. El seu germà gran, Estanislao, també va treballar HGB entre 1897 i 1922, quan sembla que un accident el va fer retirar. La relació dels Villaró amb els Bertrán, però, devia anar més enllà del merament professional. L'any 1930, Casimiro i la seva família residien a un dels pisos de l'edifici núm. 72 de l'Avinguda Icària, els baixos del qual tenia llogats la firma, i més tard, el 1950, al carrer de la Fusina, a un dels pisos d'un edifici construït per Joan i Rosa Bertrán i que Antonia Bertrán havia heretat a la mort d'aquesta.

Joan, fill de Casimiro, va iniciar la seva trajectòria laboral com a administratiu a l'empresa *Sedó* el 1935 on va treballar, al menys, fins l'esclat de la guerra civil. Posteriorment, el 1942, es va incorporar a HGB com a ajudant tècnic i el 1950 va ser nomenat director de fàbrica, compartint primer aquesta tasca amb el seu pare i substituint-lo després.

- La Societat a la mort de l'última Bertrán Suñol, 1929-1936

El 1921, Rosa Bertrán tenia 58 anys i se li plantejava la qüestió ineludible de a qui llegar la seva participació en la Societat. En el cas de Genoveva no hi havia dubte, la succeiria la seva filla Ángeles Lebrún, però Rosa no havia tingut fills. Cap de les dues dones tenia, doncs, hereus directes barons. Rosa, que el 1921 havia nomenat hereus de la seva participació en la societat a Antoni Riera, a Salvador Climent i a un parent de la branca dels Maristany, Pere Maristany i Casajuana, va canviar de parer el 1927,

dos anys abans de morir. Riera i la seva neboda Antonia havien ja contret matrimoni; un matrimoni estratègic que re-unificava família i negoci i que mostra com la contribució, sovint a l'ombra, de les dones en els negocis familiars va més enllà de la seva participació en la propietat o la direcció (Fernández Pérez i Hamilton, 2007: 7). Rosa tenia intenció de nomenar Riera únic hereu de la seva participació en la firma però finalment, aconsellada per ell mateix, va nomenar-lo hereu a parts iguals amb Salvador Climent.¹⁷²

En conseqüència, el març de 1929, en morir l'última Bertrán Suñol, la Societat va donar entrada a un nou propietari, aliè a la família, el que havia de potenciar la unitat i el compromís en l'exercici de la direcció, fins aleshores compartida per Riera i Climent com a treballadors sense participació en el capital. Com veure'm més endavant, aquesta serà una estratègia que Riera mantindrà quan, amb la mort de Climent i la dissolució parcial que protagonitzaran els seus hereus a mitjan dècada dels quaranta, doni entrada al successor de Climent en la direcció tècnica: Casimiro Villaró. D'altra banda, a partir de la mort de Rosa, cap més Bertrán va tenir participació en el capital de l'empresa. Aquesta va quedar vinculada als membres consanguinis de la família mitjançant el matrimoni entre Antoni Riera i Antonia Bertrán i Coll.

A partir del maig de 1929, doncs, i fins a l'inici de la guerra civil, la Societat va continuar entre Genoveva Pouquet, Antoni Riera i Salvador Climent. A cadascun d'aquests últims, com a successors de Rosa Bertrán, els va corresponia la participació de 62.500 ptes. en el capital. Ben aviat la van doblar i el capital social es va situar en 375.000 ptes., repartides a parts iguals.¹⁷³

En un primer moment, i per acord dels tres socis, només Salvador Climent i Antonio Riera es farien càrrec de la gerència, l'administració i l'ús de la firma social, però quan es va plantejar l'augment de capital, Genoveva va fer revisar les condicions en què tenia dret a participar en la societat. Per bé que s'havia mantingut al marge mentre Rosa havia exercit el lideratge familiar, ara no estava disposada a cedir el dret d'intervenció directa en el negoci. En escripturar-se l'augment de capital es va establir també que la gerència, l'administració i la direcció de la Societat així com l'ús de la

---

¹⁷² Escriptura de declaració de la Societat *Hijos de Gerardo Bertrán* i nomenament de gerents, 31/05/1929. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A10/4, AMDSM.

¹⁷³ Escriptura d'augment de capital de la Societat *Hijos de Gerardo Bertran*, 28/08/1929. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A10/5, AMDSM.

firma social correspondria indistintament als tres socis.¹⁷⁴ Genoveva, segurament aconsellada per Riera, evitava d'aquesta manera una possible paralització de les decisions empresarials si mai apareixien dissensions entre Riera i Climent i fiançava el poder de la part Riera Pouquet en la nova estructura de la propietat.

6.1.4. Els anys de la guerra civil i el reinici de l'activitat

Amb l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona, el 26 de gener de 1939, Antoni Riera, que no havia abandonat la ciutat durant la guerra civil, es va posar mans a l'obra per recuperar l'empresa i reprendre la fabricació i litografia d'envasos metàl·lics, aturada durant la guerra per produir bales de petit calibre. En pocs dies va començar el procés de recopilació de documentació per acreditar la propietat ja que, segons va declarar, els arxius de l'empresa havien estat cremats. Del que va passar a l'empresa durant els anys de la guerra, el mateix Riera va donar versions contradictòries. El febrer de 1939, va manifestar que l'empresa s'havia col·lectivitzat, l'octubre de 1936, arran de la disposició de la Generalitat de Catalunya¹⁷⁵ i que aleshores s'havia apartat "*de toda actividad industrial y comercial a los antiguos gerentes y propietarios*".¹⁷⁶ En canvi, mesos més tard va afirmar que, abans de ser oficialment col·lectivitzada, un comitè de control obrer havia confiscat tots els bens de la Societat, inclosos els diversos comptes corrents, consumant-se "*el completo despojo y usurpación de las pertenencias sociales con absoluto apartamiento de la legítima representación de la Sociedad*".¹⁷⁷

Fos com fos, el més destacable pel que fa a gestió en aquests anys, per les conseqüències que tindria en la futura composició de la Societat, va ser la participació de Casimiro Villaró com a membre del Comitè d'empresa. Director tècnic i home de confiança dels socis, sense la seva signatura no es podia portar a terme cap tràmit.¹⁷⁸

---

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Decret de 14 d'octubre de 1936 publicat el 31 d'octubre.

¹⁷⁶ Carta a la *Comisión de Movilización de Industrias civiles de la 4ª Región*. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A15/1, AMDSM.

¹⁷⁷ Acta sobre la col·lectivització de la raó social HGB, 3/11/1939. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A10/6, AMDSM.

¹⁷⁸ Segons s'establí a l'acta de legalització de la col·lectivització de 19 d'agost de 1937 i legitimava el mateix dia la Junta de Control Sindical Econòmic, alhora, delegada pel Consell d'Economia de la Generalitat, qualsevol tipus de moviment requeria de la firma de C. Villaró i d'un dels altres dos components del Consell d'Empresa que, en aquesta data, estava format per dos treballadors manuals. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A10/6, AMDSM.

Així doncs, malgrat la col·lectivització i la incautació dels bens de la Societat, Casimiro Villaró, va continuar dirigint la fàbrica en representació dels interessos dels propietaris.

A més, els locals d'Avinguda Icària estaven buits des de setembre de 1938, quan la Subsecretaria d'Armament de la Generalitat havia obligat l'empresa a concentrar-se amb *Cerraduras y Herrajes MON SA*, al barri de les Corts, i s'hi havia traslladat la maquinària. Calia doncs, recuperar-la; un procés que va durar fins el maig, quan es va reobrir l'empresa i es va reprendre l'activitat.

Quant a la gestió, Riera va tornar a exercir la direcció comercial i administrativa, supervisant la feina del l'equip d'administratius que, sota les ordres del seu germà Jaume, treballaven a les oficines del carrer Princesa; equip al que es va incorporar el fill de Casimiro, Joan Villaró, el febrer de 1942. Mª Cinta Gaseni, la fillastra de Salvador Climent, formava part d'aquest equip des d'agost de 1939. També Teresa Riera s'hi va incorporar l'octubre de 1944 però va abandonar la feina al cap de poc mesos. Casimiro Villaró va continuar dirigint la part tècnica des del despatx de la fàbrica. Josep Gaseni, fillastre de Climent, i pèrit industrial de formació, devia col·laborar amb ell. La futura direcció de l'empresa quedava garantida: per una banda Joan Villaró es perfilava com a successor d'Antoni Riera en la gerència i Josep Gaseni podria substituir a Casimiro Villaró en la direcció tècnica. Els plans, però, es van tòrcer ben aviat.

Salvador Climent havia mort el 29 d'octubre de 1936 i, per tant, un cop acabada la guerra es va donar compliment al seu testament. Havent nomenat hereves universals la seva esposa i la seva única filla natural, la Societat va quedar integrada per Genoveva Pouquet, Antonio Riera, Ursina Freixa i Ursina Climent a partir de l'abril de 1942. El capital social era aleshores de 375.000 ptes. De comú acord es va augmentar fins a la quantitat de 600.000 ptes., quedant el capital repartit a parts iguals (taula 6).¹⁷⁹ La mort de Climent i l'entrada de les noves sòcies va obrir un període durant el qual la Societat va experimentar canvis profunds en la seva composició. Les conseqüències econòmiques d'aquests canvis s'afegiran, agreujant-les, a les dificultats de la postguerra.

---

¹⁷⁹ Segons s'esmenta a l'escriptura d'augment de capital d'HGB, 10/04/1942. Sent Ursina Climent menor d'edat, la seva participació hereditària quedava sota la intervenció de la mare. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A11/1, AMDSM.

6.1.5. Ruptures en el si de la Societat i el fracàs de la gestió en la quarta generació, 1945-1978

- La dissolució parcial de la Societat, 1945-1947

A les empreses familiars és habitual que apareguin lluites de poder després de la segona generació o, inclús, que arribi el moment en què un dels propietaris vulgui separar-se perquè els interessos i les necessitats dels membres de les diferents branques familiars es distancien amb el pas del temps (de Arquer, 1979: 76; Gallo, 1998: 126-127). No sorprèn, per tant, que, al cap de pocs anys, sorgissin dissensions entre els Riera Pouquet i les Climent Freixa. L'origen del conflicte podria ser que els germans Gaseni, Josep i Mª Cinta, fillastres de Salvador Climent, havien estat apartats de la propietat pel seu padastre i de la presa de decisions per la seva mare. Descontents per la seva posició en l'organigrama jeràrquic de l'empresa, dins dle qual Casimiro Villaró i el seu fill Joan prenien cada cop més preeminència, sembla que podrien haver instigat la seva mare i la seva germanastra a separar-se de la societat i establir-se pel seu compte.

Al novembre de 1945, Antoni Riera i Ángeles Lebrún –com a representant legal de la seva mare, Genoveva Pauquet–, que continuaven la Societat, i les Climent Freixa, com a sòcies sortint, van signar un conveni que establia les condicions de la separació. Es va convenir valorar el capital líquid i la maquinària d'HGB, fer tres lots d'igual valor i sortejar-los. Cada lot incloïa també la part corresponent de matèries primeres assignades, treballadors, etc. Els immobles dels que la companyia era propietària i els que tenia arrendats s'adjudicaven a Á. Lebrún i A. Riera i les Climent Freixa rebien, en compensació, la tercera part del seu valor.¹⁸⁰ El procés fins arribar a la rescissió parcial de la Societat va ser lent, més per voluntat de la part Riera Lebrún que per la banda de les Climent Freixa. Una de les clàusules del conveni establia que a partir d'aleshores no afectarien als socis sortints les pèrdues o beneficis que poguessin haver fins la signatura de l'escriptura de rescissió. Riera, alentint el procés, intentava col·locar la Societat en una millor posició per afrontar la ruptura. Finalment, la dissolució parcial es va escripturar el 12 d'abril de 1947 i pocs dies més tard les

---

¹⁸⁰ Conveni privat de rescissió parcial de la companyia HGB. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A11/3, AMDSM.

Climent Freixa van rebre 313.441,76 ptes. a les que es van sumar les 284.040 ptes. Corresponents al lot de maquinària i utilatge corresponent.¹⁸¹

En definitiva, amb la marxa de les Climent Freixa l'any 1947, l'empresa va quedar reduïda a dos terços tant pel que feia al capital líquid com a la maquinària, però també en quant a la seva assignació de matèries primeres. En canvi, i per imposició del *Sindicato Nacional del Metal*, tot el personal va quedar adscrit a HGB i no com els socis havien pactat en el conveni privat de 1945, segons el qual la plantilla també havia d'haver estat distribuïda en tres terços. Dos terços haguessin continuat treballant a HGB i l'altre s'hauria incorporat a la nova empresa creada per les Climent Freixa. La Societat va quedar en una situació financera complicada i Riera i Lebrún no van poder afrontar-la en solitari. Donant entrada com a nou soci a Casimiro Villaró van obtenir una nova font de finançament, li van recompensar la seva actuació en la direcció de l'empresa durant la guerra i van intentar fidelitzar la seva gestió i la del seu fill com a directors tècnics en quedar aquesta gestió lligada als seus interessos com a propietaris.

El juny de 1947 es va portar a terme la modificació de la Societat per l'ingrés de Casimiro Villaró Illa com a nou soci i gerent amb un capital de 200.000 ptes. Antoni Riera i Ángeles Lebrún, que havia entrat a formar part de la Societat en qualitat de sòcia-gerent per la mort de la seva mare, van augmentar la seva participació en 200.000 ptes. cadascú. D'aquesta manera HGB tenia, l'any 1947, un capital de 1.000.000 de ptes. que corresponia en 400.000 ptes. a Ángeles Lebrún; 400.000 a Antoni Riera i 200.000 a Casimiro Villaró (taula 6). Aquestes aportacions, però, eren insuficients i van recórrer a l'emprestit familiar. Així, al mateix temps que es va signar la modificació de la Societat i l'augment de la inversió, Jaume Riera va signar un préstec de 200.000 ptes. a favor d'HGB a un interès del 4% anual.¹⁸² De fet, a partir d'aquest moment i fins el 1966, es va recórrer sistemàticament al préstec per part de membres de les famílies Riera Bertrán i Villaró Tarragó com a fórmula de finançament. La Societat va obtenir així capital sense fer ús de creditors externs, quelcom que hauria comportat un increment dels interessos dels crèdits –establerts a un 4%– i el més important, sense obrir la societat a socis externs a ambdues famílies.

---

¹⁸¹ Rebut de rescició parcial d'HGB, 7/06/1947. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A11/6, AMDSM.

¹⁸² Rebut de préstec, 27/06/1947. Fons d'empresa, Caixa 9-Carpeta D10. 1.1/1, AMDSM.

- La separació d'Ángeles Lebrún, 1953-1955

Es va iniciar llavors un període d'estabilitat en la direcció de l'empresa, que va quedar, a partir de 1947 i fins el 1969, en mans d'Antoni Riera i Casimiro Villaró, mantenint-se al llarg d'aquest període l'estructura de responsabilitat dividida entre les dues famílies que ja s'havia anat definint en els primers moments després de la guerra. Els Riera dirigien l'activitat comercial i administrativa. A partir de 1950, la direcció de la fàbrica va passar a ser, si no exercida a soles pel fill de Casimiro, Juan Villaró, sí almenys, compartida amb el seu pare. Joan Villaró, amb la retirada dels Gaseni i que cap de les filles d'en Riera havia mostrat massa interès pel negoci familiar, es fiançava com a únic successor al capdavant de l'empresa.

Aquesta estabilitat, però, es va veure amenaçada ben aviat per un intent d'intromissió en el control de la societat que va comportar una altra separació, ara protagonitzada per Ángeles Lebrún. Aquesta vegada, la separació no es va traduir en una liquidació parcial de la Societat ni tampoc va implicar canvis en la direcció però va constituir un esdeveniment ple de misteri amb conseqüències econòmiques.

El nomenament d'Ángeles Lebrún com a gerent havia estat quelcom merament formal ja que ni tant sols assistia a les juntes de socis.¹⁸³ Encara més, el juny de 1951 va dimitir de la gerència, però per la seva condició de sòcia va mantenir la potestat d'examinar els inventaris, els balanços i la comptabilitat, de promoure la dissolució de la societat i podia cedir a tercers la seva participació en la Societat així com tots els drets que se'n derivaven. A més, rebia una retribució mensual de 1.500 ptes.¹⁸⁴ i la part que li corresponia dels beneficis anuals.¹⁸⁵ L'agost de 1952, un any després de la seva dimissió, Ángeles Lebrún va delegar el dret a representar-la en la Societat en els seus advocats, Rafael Buxó i Rafael Solanes¹⁸⁶, que van intentar, primer, fer-se amb el cobrament directe de les retribucions d'Ángeles Lebrún. Després, el febrer de 1953, Buxó va instar Riera i Villaró a estudiar la separació de la seva representada,¹⁸⁷ al que

---

¹⁸³ Segons les actes de les juntes de socis de 30/04/1951 i 10/05/1952 Ángeles Lebrún no va assistir. Fons d'empresa, Caixa 1 – Carpeta A14/1, AMDSM.

¹⁸⁴ Establerta en l'escriptura de modificació de la societat, 7/06/1947.

¹⁸⁵ Segons s'havia establert el 1947 i ratificat en l'escriptura de remoció de càrrec atorgada por HGB, 28/06/1951. Fons empresa, Carpeta 9-Caixa E10.1/2, AMDSM.

¹⁸⁶ Segons Escripura de 23/08/1952 citada en una carta de Buxó a HGB, 12/09/1952. Fons d'empresa, Caixa 9-Carpeta E10.2.1/1, AMDSM

¹⁸⁷ Acta de requeriment notarial d'entrega de carta, 19/02/1953. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A12/3, AMDSM.

finalment Riera i Villaró van accedir, adquirint la participació de la Lebrún.¹⁸⁸ L'empresa patia encara les conseqüències de la dissolució parcial de les Climent Freixa i no podia permetre's portar a terme una altra dissolució.¹⁸⁹ El maig de 1953, finalment, es va escripturar la compra de la participació de la sòcia per 575.000 ptes., el pagament de les quals es va finançar mitjançant nous crèdits per part de Antonia Bertrán, Francisca Bertrán García-Barona i Juan Villaró.

La sortida, però, d'Ángeles Lebrún de la Societat, no va acabar amb la signatura de la compravenda. Ella i la seva filla Ángeles Capará Lebrún van desaparèixer sense deixar rastre. Riera i Villaró, conscients de que eren víctimes d'una estafa planejada per Buxó, van buscar les dues dones sense èxit.¹⁹⁰ La qüestió era que restaven pendents de pagament 100.000 ptes. per la compravenda de la participació d'Ángeles Lebrún en la Societat. Riera i Villaró es negaven a pagar aquests diners a Buxó, com a mandatari de Lebrún, sinó tenien la més absoluta certesa de que estava viva. Malgrat els intents per evitar el pagament, aquest es va fer efectiu el juny de 1955, completant-se així les gairebé 600.000 ptes. que havia costat a l'empresa el rescat de la participació d'Ángeles Lebrún.

- Dos socis, dues famílies: els Riera i els Villaró

Amb la compra de la participació de la Lebrún el 1953, el capital de la Societat va quedar, com fins aleshores, en un milió de pessetes. També com fins aleshores, Riera i Villaró actuaven com a gerents, directors i administradors, indistintament.¹⁹¹ L'empresa començava ara un període de recuperació però calia recapitalitzar-la. Riera i Villaró, lliures definitivament de possibles interferències en la gestió, van signar un augment de capital el juliol de 1956, doblant el capital social que va passar a ser de dos milions de pessetes. Corresponia a Riera el 66% i a Villaró el 34%.¹⁹² Alhora, els membres d'ambdues famílies van seguir fent aportacions mitjançant crèdits com a fórmula alternativa a l'entrada de inversors externs.

---

¹⁸⁸ Informe mecanografiat signat per Juan Font. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A12/3, AMDSM.

¹⁸⁹ A 29/07/1952 el total dels préstecs signats per membres de la família Riera Bertrán i de la família Villaró Tarragó ascendia a 700.000 ptes. Fons d'empresa, Caixa 4-Carpeta D10. 1.1/1, AMDSM.

¹⁹⁰ Còpia de la denúncia, 11/05/1954. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A12/6, AMDSM.

¹⁹¹ Escriptura de cesió de participació social i modificació de la Societat HGB, 23/05/1953. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A12/2, AMDSM.

¹⁹² Escriptura d'augment de capital i modificació de pactes de la Societat HGB, 5/07/ 1956. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A 12/9, AMDSM.

Pel que fa a la gestió en aquests anys, Riera i Villaró la van anar delegant en el fill d'aquest segon, Joan, qui representava ja la quarta generació en la direcció de l'empresa. Entre 1953 i 1961, l'empresa va viure un període de recuperació malgrat les dificultats provocades per la dissolució parcial de 1947 que, com veurem, es van agreujar pel ferri control de les institucions franquistes sobre la renovació tecnològica i el subministrament de matèries primeres. Aquests dos factors són fonamentals per entendre l'entrada en crisi de l'empresa a principis dels anys seixanta, moment en què la relació entre els Riera i els Villaró va començar a desballestar-se per les suspicàcies dels Riera Bertrán vers la gestió, poc clara, de Joan Villaró. Aquest es va enriquir utilitzant la Societat com a plataforma per portar a terme operacions immobiliàries i financeres especulatives poc afortunades que van acabar col·locant HGB en una delicada situació financera.¹⁹³ Oberta la crisi de l'empresa a mitjan dècada dels seixanta, en pocs anys, A. Riera i C. Villaró van decidir transformar la Societat de col·lectiva a anònima, el que es va fer efectiu a principis de 1968.¹⁹⁴ El capital social de dos milions de pessetes va quedar representat per "132 *acciones ordinarias de la Serie A de 10.000 ptes nominales cada una*" suscrites per Riera i "68 *acciones de la Serie B de 10.000 ptes nominales cada una*" suscrites per C. Villaró.

La fórmula de la SA permetia afrontar la crisi a cadascun d'ells en millors condicions, ja que la responsabilitat dels accionistes quedava limitada a la quantitat de les seves aportacions individuals.¹⁹⁵ A més, és clar que Riera volia exercir un control més directe sobre la gestió de J. Villaró. Al cap i a la fi no només era el soci majoritari. A finals de 1967, la Societat devia a la seva família un total de 4.300.0000 ptes. La inversió de la família Villaró era molt menor; els seus préstecs a la Societat sumaven 2.250.000 ptes. La fórmula de la S.A. permetia a la família Riera Bertrán un major poder de decisió perquè s'havia establert que el nomenaments dels càrrecs de poder del consell d'administració quedaven en mans de les accions de la sèrie A. D'aquesta manera, el primer consell d'administració va quedar integrat únicament per membres de la família

---

¹⁹³ Segons informa el diari *Sábado Gráfico* de 22/01/1972 en un article extret de *La Hoja del Lunes* de 10/01/1972 en relació a la suspensió de pagaments en cadena de IMSA, HGB i Joan Villaró Tarragó. Fons d'empresa, Caixa 2, Carpeta A16-3/1, AMDSM.

¹⁹⁴ Escripura de transformació de la Societat atorgada per la Companyia Mercantil Anònima *Hijos de Gerardo Bertrán S.A.*, 2/01/1968. Fons d'empresa, Caixa 1- Carpeta A 13/3, AMDSM.

¹⁹⁵ La societat col·lectiva, en canvi, implica que cada soci és individualment responsable de totes les obligacions de la societat.

Riera: Antoni com a president, el seu gendre, casat amb la seva filla Teresa, Francisco Font i Serrahima com a vocal i un advocat, Joan Pujades Obradors, com a secretari.

Alhora, Francisco Font, com a representant dels interessos de la família Riera Bertrán, va quedar encarregat juntament amb J. Villaró de la gerència¹⁹⁶. La seva actuació conjunta no va fructificar i la relació entre ambdues famílies es va trencar definitivament l'abril de 1969. L'empresa va deixar d'estar vinculada als successors dels germans Bertrán i Suñol. Els Riera Bertrán van dimitir de tots els càrrecs i van vendre les seves accions a J. Villaró a una desena part del seu valor inicial. Aquest, la seva germana, Maria Villaró i la seva esposa, Marcelina Pascuet, van passar a formar el nou consell d'administració. A més, a excepció de Jaume Riera, els Riera Bertrán també van renunciar al cobrament de les quantitats que tenien emprestades a la Societat, un total de 4.481.184 ptes., per "*posibilitar la continuación de las actividades de la misma, accediendo al ruego de los productores y empleados*"¹⁹⁷.

Malgrat aquestes contribucions, en finalitzar l'exercici de 1971, l'empresa va presentar la suspensió de pagaments. Aquest procés va acabar desembocant en el seu tancament definitiu el 31 de desembre de 1978, quan es va presentar la seva baixa a la Seguretat Social. Alguns treballadors van constituir llavors la cooperativa *Envases Metálicos Icaria* i van ocupar un dels locals que l'empresa tenia en lloguer (Icària 72), però aquesta iniciativa no va tenir continuïtat (Arranz i Güell, 1987-1988). El febrer de 1979, el comitè d'empresa i J. Villaró van acordar reconèixer la rescissió dels contractes de l'expedient de regulació de treball i es va procedir a pagar les indemnitzacions corresponents. Els treballadors es van comprometre a més, a desallotjar els locals de la fàbrica¹⁹⁸. El procés de desmantellament de l'empresa es va allargar fins a principis de 1980, quan es va acabar de vendre el que quedava de maquinària i es va completar el desallotjament definitiu de tots els locals¹⁹⁹.

---

¹⁹⁶ Assentament 575, Foli 54, Diari 261, Registre Mercantil.

¹⁹⁷ Pacte de cessió d'accions, 25/04/1969. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A13/2, AMDSM.

¹⁹⁸ Pactes entre el comitè d'empresa i Juan Villaró, 5/02/1979. Fons d'empresa, Caixa 2-Carpeta A16-4-2/3, AMDSM.

¹⁹⁹ Segons peticions de baixa de radicació de 10/04/1979 i 28/12/1979 així com segons contracte de subarrendament de 28/02/1980. Fons d'empresa, Caixa 2-Carpeta C10-1/9, AMDSM.

Taula 6. Evolució i distribució del capital social d'HGB, 1898-1968

	Data	Propietari	Ptes.	%
Societat Col·lectiva	1898	Tomás Bertrán	33.333,33	33,33
		José Bertrán	33.333,33	33,33
		Juan Bertrán	33.333,33	33,33
		Total	100.000,00	100,00
	1909	Tomás Bertrán	83.333,33	33,33
		José Bertrán	83.333,33	33,33
		Juan Bertrán	83.333,33	33,33
		Total	250.000,00	100,00
	1915	José Bertrán	114.583,33	45,83
		Juan Bertrán	104.166,67	41,67
		Rosa Bertrán	31.250,00	12,50
		Total	250.000,00	100,00
	01/1921	José Bertrán	119.791,67	47,92
		Rosa Bertrán	36.458,33	14,58
		Manuela Gómez	93.750,00	37,50
		Total	250.000,00	100,00
05/1921	Rosa Bertrán	57.291,67	22,92	
	Manuela Gómez	93.750,00	37,50	
	Genoveva Pauquet	98.958,33	39,58	
	Total	250.000,00	100,00	
05/1921	Rosa Bertrán	125.000,0	50,00	
	Genoveva Pauquet	125.000,0	50,00	
	Total	250.000,00	100,00	
	1929	Antoni Riera	125.000,00	33,33
Genoveva Pauquet		125.000,00	33,33	
Salvador Climent		125.000,00	33,33	
Total		375.000,00	100,00	
1942	Antoni Riera	200.000,00	33,33	
	Genoveva Pauquet	200.000,00	33,33	
	Climent Freixa	200.000,00	33,33	
	Total	600.000,00	100,00	
1947	Antoni Riera	400.000,00	40,00	
	Ángeles Lebrún	400.000,00	40,00	
	Casimiro Villaró	200.000,00	20,00	
	Total	1.000.000,00	100,00	
1953	Antoni Riera	660.000,00	66,00	
	Casimiro Villaró	340.000,00	34,00	
	Total	1.000.000,00	100,00	
	1956	Antoni Riera	1.320.000,00	66,00
Casimiro Villaró		680.000,00	34,00	
Total		2.000.000,00	100,00	
Societat Anònima		1968	Antoni Riera	1.320.000,00
	Casimiro Villaró		680.000,00	34,00
	Total		2.000.000,00	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de documentació diversa continguda al fons d'empresa, AMDSM.

6.2. El desenvolupament econòmic de l'empresa

Pel que fa al desenvolupament econòmic de l'empresa, es poden distingir dos grans etapes. La primera transcorre des de la seva creació com a taller de llauneria a La Barceloneta, el 1862, fins l'esclat de la guerra civil, i és un bon exemple d'èxit empresarial basat en una estratègia d'inversió tecnològica constant. Ni la mort del fundador, el 1898, quan els seus fills es van constituir en Societat Col·lectiva ni el traspàs del negoci a la tercera generació, encarnada per Antoni Riera i Salvador Climent, treballadors amb una llarga trajectòria a l'empresa, van suposar sotracs en la bona marxa de l'empresa. La segona etapa, entre 1939 i 1978, va ser molt diferent. Els canvis traumàtics en la titularitat del negoci durant els anys quaranta i la primera meitat dels cinquanta, a partir dels quals la propietat quedarà en mans d'Antoni Riera i Casimiro Villaró, i la gestió desenvolupada per Joan Villaró als anys seixanta, encarada més al profit particular que no pas a redreçar la productivitat de l'empresa, van contribuir de manera decisiva a la seva fallida econòmica.

Les dades disponibles indiquen clarament que des de la seva fundació, l'empresa va estar en continu creixement fins, almenys, els primers anys de la dècada dels trenta, quan sembla patir un cert estancament en consonància amb la crisi del sector metal·lúrgic, un dels més afectats per la depressió econòmica que va caracteritzar aquesta dècada. Mostra d'aquest creixement és que a la mort de Gerardo Bertrán, el 1898, el negoci, valorat en 28.065,96 ptes., va passar a estar constituït per un capital social de 100.000 ptes. que es va ampliar a 250.000 el 1909 i a 375.000 el 1929 (taula 6). El 1930 era la vint-i-novena empresa més important de Sant Martí de Provençals en quant a quota fiscal (Nadal i Tafunell, 1992: 306)²⁰⁰ i al llarg d'aquesta dècada va facturar un promig anual de 1.289.445,28 ptes.²⁰¹ Almenys des de 1882 ocupava més d'un centenar de treballadors, arribant a 156 el 1930 (taula 7). Aquesta xifra el situava entre les empreses més grans del sector metal·logràfic espanyol, caracteritzat, com hem vist al primer capítol, per l'escassa dimensió dels seus establiments en aquests anys.

Com veurem, la clau d'aquest creixement va ser la política d'adequació contínua a les exigències d'un mercat en expansió mitjançant la reinversió dels beneficis en

---

²⁰⁰ Cal tenir en compte que els autors no inclouen les societats per accions.

²⁰¹ Carta d'HGB a la *Comisión de Movilización Industrial de la 4ª Región Militar*, 05/06/1942. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta A15/2, AMDSM.

l'ampliació de l'espai productiu i la renovació tecnològica constant. Així, si a la mort de Gerardo Bertrán, la fàbrica que havia construït a Sant Martí de Provençals ocupava una superfície de 1.616,75 mts², els anys següents es van anar sumant diferents naus llogades fins que aquesta era ja de 3.336,75 mts.² a principis de la dècada de 1910. A més, si en aquests moments HGB concentrava al voltant del 8% dels jocs de premses de moviment mecànic instal·lats a Catalunya, aquesta xifra s'havia elevat gairebé al 20% el 1930. Així, malgrat l'augment i tecnificació de les empreses del sector a d'altres regions espanyoles, l'empresa va mantenir una quota de participació en el número de jocs de premses de moviment mecànic a tot l'estat espanyol del 2% entre 1910 i 1930.²⁰²

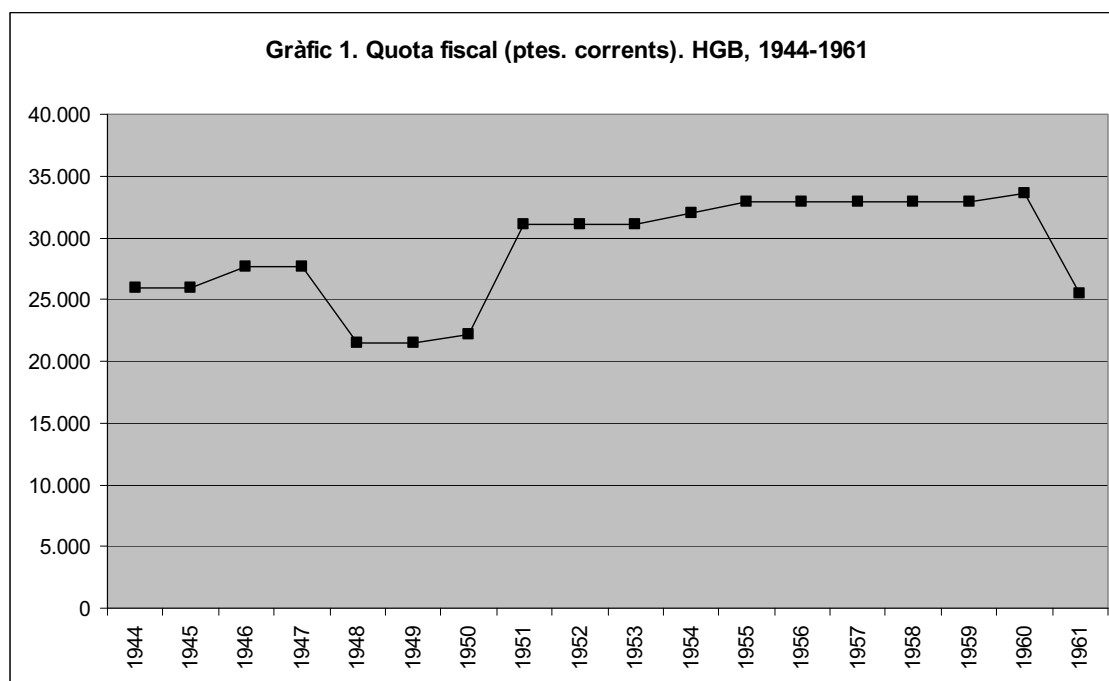
Al llarg de la segona etapa es poden distingir tres períodes. El primer transcorre des de finals de la guerra civil fins a principis de la dècada de 1950. En consonància amb el desenvolupament general del sector en aquests anys, l'empresa va passar per un moment d'estancament marcat per "*la crisis conjunta de pedidos*"²⁰³ però sobretot per la dificultat en la provisió de la fulla de llauna. El consum de matèria primera de l'empresa va caure en picat entre 1940 i 1945 a conseqüència de l'assignació, a partir de 1939, de l'anomenat "*cupo de matèrias primas intervenidas*", entre les quals es trobava la fulla de llauna. La quantitat de fulla de llauna assignada el 1940 representava un 54% de la que s'havia consumit el 1933 i el 1942 aquesta proporció havia caigut al 20%. En aquests primers anys, només l'augment de l'ús de la xapa negra i l'aplomada va permetre mantenir la producció i, inclús, augmentar els ingressos per vendes. Malgrat això, els beneficis líquids obtinguts no arribaven al mig milió de pessetes el 1945. La reducció de la plantilla en aquests anys indica també la marxa negativa de l'empresa. El 1933, quan, com veurem, s'havia finalitzat el procés d'inversió en espai productiu i maquinària iniciat durant la dècada de 1910, l'empresa donava feina a 161 treballadors. El 1943, amb 123 treballadors en plantilla, aquesta s'havia retallat en gairebé el 25% (taula 7). Aquesta reducció, per tant, no es pot atribuir a la millora dels sistemes de producció sinó a la necessitat d'adequar la

---

²⁰² Segons dades de les contribucions d'HGB en concepte de Matrícula Industrial. Districte Municipal Sant Martí de Provençals, província de Barcelona. Tarifa 3. Sèrie Matrícula Industrial, fons Hisenda, ACA i les *Estadísticas de Contribución Industrial*.

²⁰³ Instància de sol·licitud de perfeccionament de la indústria HGB i memòria acompanyadora, 29/04/1948. Expedient 19106/48, R.I. 8127 - DIE 0525,10, Registre d'Establiments Industrials - Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

plantilla al sostre productiu que suposava l'assignació d'unes quantitats de fulla de llauna que estaven molt per sota de la capacitat productiva de l'empresa.²⁰⁴

Font: Elaboració pròpia a partir de la Matricula Industrial (ACA)

La situació encara es va agreujar en la segona meitat de la dècada de 1940. A les dificultats de la postguerra, les restriccions d'electricitat, de combustible i de matèria primera, es va afegir la reducció a dos terços de l'empresa a conseqüència de la dissolució parcial de la Societat que, com hem vist, es va produir el 1947. Aquesta reducció és perfectament perceptible en l'important disminució de les quotes fiscals, el import de les quals no es va recuperar fins el 1951 (gràfic 1). La reducció de la maquinària i de la quota corresponent del "cupo" de fulla de llauna a dos terços va restar encara més capacitat productiva, quelcom que es va compensar pujant els preus de venda. Tot i així, els beneficis de 1950 no constituïen ni una quarta part dels que s'havien obtingut el 1945, en part perquè, en contra de l'acord entre HGB i les sòcies sortints, el *Sindicato del Metal* va obligar l'empresa a conservar tots els treballadors. Amb un excés de plantilla, no és estrany que HGB amortitzés

²⁰⁴ El 1946, l'empresa considerava que la seva producció de 1942 es podia incrementar en un 65% de no existir restriccions en l'aprovisionament de fulla de llauna. Memòria complementària que s'acompanya a la sol·licitud de perfeccionament d'indústria de la empresa HGB. 6/04/1951. Expedient: 11093/51, R.I. 8127 - DIE 0525,10, Registre d'Establiments Industrials - Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

paulatinament llocs de treball fins que el 1956, amb 67 treballadors, aquesta s'havia reduït al 77% de la que hi havia tot just abans de la dissolució parcial (taula 7).

En aquest moment, a mitjan anys cinquanta, l'empresa va entrar en una fase de relativa bonança emparada per l'augment de la demanda interior d'envasos i per la millora general en la disponibilitat de matèries primeres des de 1952.²⁰⁵ Respecte a principis de la dècada, el 1956 s'havia doblat el consum d'energia elèctrica i el de matèria primera consumida, creixent especialment el de la fulla de llauna. També havia augmentat considerablement el valor real de les seves vendes i el 1963 havia recuperat el nombre de treballadors d'abans de la dissolució parcial, situant-se en els 118 (taula 7).

La recuperació, però, no va durar gaire. El 1963 l'empresa va presentar la meitat dels beneficis líquids de l'any anterior i el 1964 va entrar en situació de pèrdua (taula 7). Malgrat l'augment del volum anual de les vendes, de la producció i dels preus de venda, l'empresa perdia rendibilitat molt ràpidament a conseqüència del seu baix coeficient de productivitat. Segons un informe extern, una de les causes era l'augment del cost de la mà d'obra. Aquest cost es va més que duplicar entre 1961 i 1966, en part perquè la plantilla havia augmentat assolint gairebé la xifra de preguerra i, en part, pel creixement que els salaris estaven experimentant des de la represa de la negociació col·lectiva a partir de la llei de convenis col·lectius de 1958 (taula 7). Per una altra banda, al darrera de la baixa rendibilitat de l'empresa, que la conduirà a la seva fallida pocs anys després, hi havia també "*la falta de automoci3n en el proceso de la producci3n*"²⁰⁶. I és que l'aturada tecnol3gica iniciada durant la conjuntura recessiva dels anys trenta es va perllongar fins aquest moment, quan la situaci3n financera de l'empresa era ja massa precària per introduir les "*muy radicales innovaciones de todo orden necesarias para que la explotaci3n industrial sea rentable*".²⁰⁷

---

²⁰⁵ Respecte a la millora en la disposici3n de matèries primeres: Informe de l'enginyer de la *Delegaci3n de Industria* de Barcelona encarregat de tramitar la instància presentada per HGB en data 19/07/1958 per la supressi3n de la condici3n 7^a de l'autoritzaci3n d'ampliaci3n de maquinària de 30/10/1952 que negava el dret de modificaci3n de la quantitat de matèries primeres assignades a HGB. Expedient 11093/51, R.I. 8127 - DIE 0525,10, Registre d'Establiments Industrials - Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

²⁰⁶ Dictamen comptable sobre les causes del rendiment decreixent de l'empresa, 09/04/1966. Fons d'empresa, Caixa 9 - Carpeta D11.1/2, AMDSM.

²⁰⁷ Ibidem.

Taula 7. Dades sobre l'evolució econòmica d'HGB, 1898-1970

Any	Superfície Industrial (mts. ²)	Núm. Maquines	Beneficis líquids (ptes. Corrents)	Consum Mat. primeres (Kgs.)	Vendes		Plantilla	Salaris Anuals		Consum Energia Elèctrica Anual (KWTS)
					Ptes. corrents	Ptes. constants 100=1950(1)		Ptes. corrents	Ptes. constants 100=1950(1)	
1898	1.616,75									
1911	3.336,75									
1918				439.970						
1924		96					130	61.925	3.179	
1930										
1931				512.650			161			
1932				465.550						
1933		261		506.100		1.289.445,28	161	424.955	2.169.243	
1934				497.450						
1935				504.600						
1936										
1940				380.356		1.279.907,63				
1941				437.175		1.521.451,56				
1942						1.512.365,00				
1943							123			
1945			438.643,95	114.000						
1946		198					118			
1947		132								
1950			82.24679	142.033	2.939.795,00	2.939.795,00	100			26.603
1951			105.189,12	149.520	3.235.944,91	2.957.361,46	94			27.304
1952				100.468	2.793.603,08	2.604.272,47	86			27.569
1953		109								
1956				289.166	4.916.149,00	4.045.880,17	67			44.991
1961			1.461.817,16					6.436.257	3.819.737	59.015
1962			1.141.925,38							
1963			587.844,38				118			
1964		97	-354.226,05							
1965			-538.334,14							
1966										
1967				1.927.974	4.876.000,00	1.821.578,00	141	14.044.641	5.586.127	
1970		156					119			

(1) Deflactat amb l'IPC elaborat per Carreras i Tafunell (2004).

Font: Elaboració pròpia a partir de documentació diversa continguda en el fons d'empresa (AMDSM) i els expedients corresponents a l'empresa en el fons del Registre d'Establiments Mercantils, fons del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya (ANC).

6.3. Les polítiques en inversió i innovació

6.3.1. La llauneria de Gerardo Bertrán: una fàbrica pionera, 1862-1898

El primer taller de llauneria de Gerardo Bertrán, establert el 1862, en instal·lar-se a Barcelona amb la seva família, estava especialitzat en la producció d'embalatges per oli. Tenint en compte que, durant la segona meitat del segle XIX, es va produir un gran creixement del sector oleïcultor català, Bertrán devia veure una clara oportunitat de negoci i la va aprofitar. Es va situar al millor dels emplaçaments, al Passeig Nacional, a tocar del port, el que facilitava l'exportació dels seus productes. En els anys següents, l'extraordinari desenvolupament d'altres indústries alimentàries com l'elaboració de pastes per sopa, de galetes, bombons, etc. a Barcelona (Nadal 1987: 23-37), va afavorir la consolidació de Bertrán com a productor i comerciant d'envasos. Així, en pocs anys *"con el renombre adquirido y la perfección de los productos que elaboraba tuvo la necesidad, por los muchos pedidos que se le hacían, de extender su fabricación, montando una fábrica de su propiedad en el Paseo del Cementerio"*.²⁰⁸ Bertrán va ser, per tant, un dels primers empresaris metal·lúrgics que es van instal·lar a Sant Martí de Provençals quan la indústria martinenca s'afermava bàsicament en el tèxtil. La seva fàbrica va ser la primera a Catalunya que es dedicava a l'elaboració d'envasos metàl·lics i, si no la primera, almenys sí una de les que primer ho va fer a Espanya.

A diferència d'altres industrials martinencs que, en instal·lar-s'hi, van llogar naus conjuntament per estalviar costos (Mirri, 2001: 17), Bertrán va invertir en la compra d'un solar i va construir un edifici que va pertànyer a la família fins pràcticament la seva demolició als anys vuitanta del segle XX. Aquest solar estava situat al Passeig del Cementiri núm. 6, posteriorment re-enumerat com núm. 8. Més tard, el Passeig va canviar el seu nom pel de Avinguda Icària i, en establir-se una nova numeració, l'edifici es va convertir en el núm. 74. Durant els anys del Franquisme, l'avinguda va tornar a canviar de nom pel de *Avenida* del Capitán López Varela fins el 1978, quan va recuperar el nom d'Icària. L'elecció de l'emplaçament no podia ser millor. Per una banda, Sant Martí era la població dels afores de Barcelona més propera al barri marítim i l'única que hi tenia accés directe. Per altra, el solar limitava a l'est amb la via del ferrocarril que unia Barcelona amb França i estava a un tir de pedra de la futura estació de França.

---

²⁰⁸ *Industria e invenciones*, gener 1884, núm. 2: 15-16.

El solar, d'una superfície total de 579 metres, el va comprar en dues fases, pagant un total de 11.971 ptes. El 1870 va adquirir una primera porció de terreny de 518 metres.²⁰⁹ Durant quatre anys, va portar a terme una primera fase en la construcció de l'edifici.²¹⁰ Acabada aquesta fase, el 1874, Bertrán va traslladar el gruix de la seva activitat productiva tot mantenint obert el taller del Passeig Nacional (núm. 10) i una botiga al carrer Argenteria (núm. 64).²¹¹ Bertrán, però, no va aturar les obres per gaire temps i el

Imatge 2. Façana principal de l'edifici núm. 6 (posteriorment núm. 8) del Passeig del Cementiri, 1879.

Font: Fons Urbanisme i Obres, expedient 13494//943 especial, AMCB.

1875, després de comprar una porció de terreny contigu de 61 metres de superfície,²¹² va emprendre una segona fase de construcció de l'edifici que va finalitzar el 1879.²¹³

Donat que l'oferta de crèdit bancari per a la inversió industrial era molt escassa en aquesta època (Benaul, 1996), Bertrán, com molts altres industrials, va recórrer a les xarxes de crèdit informal per finançar l'ampliació del negoci a partir de 1875. Va signar diversos préstecs, garantint-los amb hipoteques sobre la finca, que, el 1891, sumaven un total de 57.000 ptes. i que no van ser liquidats completament pels seus fills fins el 1916.²¹⁴ Aquests préstecs no només li van servir per ampliar l'espai productiu, també li

²⁰⁹ Finca núm. 352, inscripció 1, Registre d'Orient, RPB.

²¹⁰ Expedient 12454//879 especial, fons d'expedients d'obres, AMCB.

²¹¹ Escritura-Inventari dels bens de G. Bertrán i Maristany, 5/09/1898. Protocol núm. 917, vol. 1898, notari Joaquim Volart i Pou, AHPB.

²¹² Finca núm. 2492, inscripció 1, Registre d'Orient, RPB.

²¹³ Finca núm. 1298-3489, inscripció 9, Registre d'Orient, RPB

²¹⁴ Gerardo Bertrán va demanar un préstec de 20.000 ptes a Gabriel Maristany i Mitjans el 1875. El 1879, Florencia de Llíria i Tintoré, vídua de Joan Buscareu, parent de Cándida, la seva primera dona, li va prestar 25.000 ptes. Aquest mateix any va morir Gabriel Maristany i el crèdit hipotecari va passar al seus hereus. Bertrán, per fer front al pagament, va demanar un altre préstec de 30.000 ptes. a Elvira Artau i Girbau, que quedava encarregada de liquidar el préstec amb els Maristany Mitjans. A finals de 1891, Bertrán va cancel·lar parcialment el crèdit hipotecari a favor de Florència de Liria pagant 13.000 ptes. i subsistint la hipoteca per les restants 12.000 ptes. quan encara mantenia les càrregues d'aquesta

van permetre realitzar la inversió tecnològica necessària per augmentar i diversificar la producció, mecanitzant el procés de producció.

L'inici de la fabricació a Espanya de la fulla de llauna, però sobretot la progressiva reducció de la protecció efectiva sobre la seva importació des de 1869 (Carmona, 1985, 1994), així com les baixes tarifes establertes per a la entrada de maquinària estrangera des de 1841 (Sáez, 2004)²¹⁵ propiciaven la inversió tecnològica en aquests moments. Almenys des de principis de la dècada de 1880, a la fàbrica d'en Bertrán funcionaven "*mil medios mecánicos [...] para dar á la plancha de hojadelata todas las formas imaginables*"²¹⁶. L'adopció dels moderns sistemes de producció que s'havien anat introduint a nivell internacional des de mitjan segle XIX, com veurem en detall més endavant, el situaven com a model "*de adelanto*"²¹⁷ entre els industrials martinencs i barcelonins i la seva empresa destacava per no tenir "*parió a Barcelona, i potser, a tot Catalunya*" (Nadal i Tafunell, 1992: 204). Això li havia permès proveir empreses de l'àrea de Barcelona i de ciutats catalanes com Tortosa, Reus (Tarragona) i Girona però també exportar a Mallorca, València i a algunes províncies andaluses com Cadis, Sevilla i Màlaga.²¹⁸ A més, s'havia fet amb el subministrament de "*todos los objetos de hojalatería necesarios a bordo*" dels mercants catalans²¹⁹ i en una dècada, el 1890, havia aconseguit "*desalojar a la industria similar extranjera del*

Imatge 3. Pot per "*Especias Extras Garantizadas*" fabricat per HGB.

5,9 x 4,5 Ø cm

---

hipoteca i la que havia contret a favor d'Elvira Artau. El 1892, Bertrán va hipotecar novament la finca a favor de José Albertos i Ballester i Catalina Tomás i Alorde que li havien fet un préstec de 15.000 ptes. El maig de 1900, José Bertrán va finalitzar el pagament del préstec hipotecari de 30.000 ptes. a favor d'Elvira Artau. El juliol de 1908 es va fer efectiva la cancel·lació del préstec hipotecari de 15.000 ptes. a favor José Albertos i Ballester i Catalina Tomás i Alorde. Finalment, la finca va quedar lliure de càrregues l'abril de 1916 en liquidar-se les 12.000 ptes. corresponents al préstec contret amb Fancisca de Liria i Tintoré. Finca núm. 352, inscripció 2 i finca núm. 1298-3489, inscripcions 2, 4, 7, 9, 12, 15 i 17. Registre d'Orient, RPB.

²¹⁵ Aquest autor constata que els drets aplicats a la introducció de maquinària, concretament de l'agrícola van ser molt baixos fins 1891 mentre que productes manufacturats com claus, ferradures, etc. van gaudir de suficient protecció durant la major part del període.

²¹⁶ *La Vanguardia*, 09/04/1890: 2

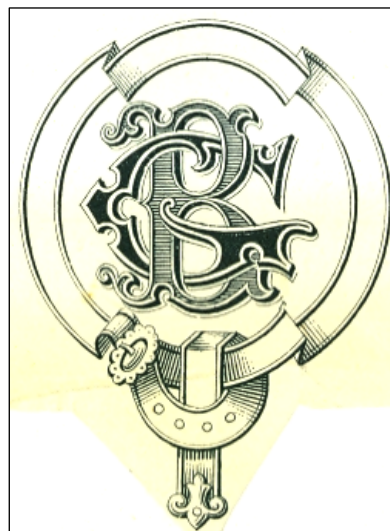
²¹⁷ *Industria e invenciones*, gener 1884, núm. 2: 15-16.

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ *La Vanguardia*, 2/06/1927: 7.

mercado nacional, pues compite en perfección y baratura con la industria francesa y resiste bien á la alemana".²²⁰

Fins a principis de segle, de fet, l'empresa tenia pocs competidors a Espanya. Sembla que aquesta competència encara l'exercien només unes poques empreses del nord d'Espanya. Entre aquestes destacava *La Société Générale des Cirages Françaises*, establerta a Santander el 1877, que produïa més de 10 milions d'envasos amb un valor estimat de 800.000 ptes. el 1904 (Ortega, 1990: 86 i 101 nota 54). A Biscaia, *Ricardo Rochelt* que, com he dit, havia començat a fabricar envasos el 1878 i era una de les empreses més importants del sector, sembla que podria haver estat la primera firma que, cap a 1880, va introduir a Espanya l'estampació mecanitzada de la fulla de llauna (Domench, Galatas i Unsain, 2005: 191).²²¹

Imatge 4. Marca Gerardo Bertrán, 1887.

Font: Base de datos de solicitudes de marcas (1865-1907), Archivo Histórico-OEPM.

Si no abans, el 1890, Bertrán també havia mecanitzat l'estampació dels envasos. Des de que s'havia instal·lat a Sant Martí, havia continuat dedicant-se especialment a la fabricació d'envasos per olis, des de petites caixes fins a grans dipòsits, però havia començat a fabricar també embalatges corrents per a tot tipus de dolços i conserves i, amb l'objecte d'aprofitar els nombrosos residus a la fàbrica, construïa tota mena d'objectes de llautó, ferro i zinc així com de fulla de llauna: "*desde el clásico candil y el abigarrado canuto en que los soldados guardan su licencia, hasta las cafeteras y los envases hermosamente litografiados a varias tintas*" passant per gàbies, envasos varis d'ús domèstic, lavabos, làmpades, etc. Tenia instal·lades, a més, màquines que podien fabricar un total de 300.000 tatxes diàries.²²²

El desenvolupament de tots aquests nous productes i la seva millora constant va ser la

²²⁰ *La Vanguardia*, 9/04/1890: 2.

²²¹ Segons aquests autors, Robert Barclay va posar al mercat la primera màquina litogràfica plana-cilíndrica per a la impressió de fulla de llauna el 1876-77.

²²² *Industria e invenciones*, gener 1884, núm. 2: 15-16 i *La Vanguardia*, 09/04/1890: 2.

peça clau del creixement de l'empresa en aquests anys.²²³ D'aquesta política d'innovació en donen fe les sis patents d'invenció que se li van concedir entre 1887 i el 1897, quan Gerardo Bertrán va registrar la seva pròpia marca, així com els diversos guardons que va rebre en diversos concursos i fires (taula 8). Potser, entre aquests guardons cal destacar la medalla de primera que va rebre a la Fira-Concurs Agrícola que va tenir lloc a Barcelona entre el maig i el juny de 1898.²²⁴ La medalla se li va concedir –a títol pòstum ja que Gerardo Bertrán havia mort el 20 d'abril–, en part, per les seves neveres “*para casas particulares, fondas, cafés y restaurantes*”. Aquest era un producte molt innovador que segurament havia començat a comercialitzar el 1896, any durant el qual li va donar especial difusió mitjançant anuncis publicitaris a la premsa,²²⁵ una estratègia de promoció que Bertrán va utilitzar de forma moderada, coincidint gairebé sempre amb l'obtenció de premis en fires.

---

²²³ Un bon exemple d'aquesta política de millora dels productes que fabricava són els polvoritzadors que van guanyar el primer premi en les fires agrícoles de Badalona (Barcelona), Épila (Saragossa) i Reus (Tarragona) el març de 1890. Un mes després d'obtenir els guardons, Bertrán havia renovat els polvoritzadors de manera que “*los nuevos aparatos ya no son de latón pintado sino de latón bruñido, con lo que tiene mejor aspecto. Están dotados de un agitador de hierro de quita y pon que puede colocarse en el fondo del depósito, cosa que no tenía el modelo el modelo que vimos en Badalona, la lanza de metal para dirigir el chorro es más larga, lo cual facilita más la pulverización en todos los sentidos, y por último, gracias á una rosca muy bien combinada se pueden registrar y limpiar las válvulas si es menester, sin necesidad de desmontar el aparato*”. *La Vanguardia*, 6/03/1890: 1 i 3 i 09/04/1890: 2.

²²⁴ Alguns altres premis que van obtenir els seus expositors van ser una medalla d'or en la Reunió Agrícola de Tarrassa el juliol de 1891 i un primer premi en l'Exposició Agrícola, Minera i Industrial de Tremp el setembre de 1892. *La Vanguardia*, 01/08/1891: 2 i 18/09/1892: 3.

²²⁵ La concessió de la medalla a: *La Vanguardia*, 25/07/1898:3. La publicitat de les neveres a: *La Vanguardia*, 31/07/1896: 3 entre d'altres.

Taula 8. Patents d'invençons concedides a GB/HGB, 1878-1966

Núm. Patent	Títol	Data de concessió	Sol·licitants
7665	<i>Perfeccionamientos introducidos en jaulas de alambre estañado</i>	18/02/1888	G. Bertrán
14655	<i>Un armazón soporte para lámparas de alcohol</i>	28/07/1893	
18985	<i>Un mosquero para cazar moscas e insectos</i>	16/06/1896	
19233	<i>Un procedimiento para suprimir y estampar en relieve dibujos cualesquiera sobre láminas de metal</i>	18/07/1896	
19343	<i>Un procedimiento para fabricar medidas métrico-decimales de hoja de lata</i>	07/08/1896	
21670	<i>Una mejora en los envases metálicos para aceites</i>	15/11/1897	
28640	<i>Perfeccionamientos en la fabricación de tapas para envases metálicos</i>	18/11/1901	Germans Bertrán
36140	<i>Un sistema de lamparilla de noche o mariposa de aluminio u otra plancha delgada de metal y corcho</i>	05/06/1905	
36887	<i>Mejoras introducidas en los aparatos cazamoscas</i>	16/10/1905	
37178	<i>Un procedimiento para fabricar juegos de metal para lavabo o decorados litográficamente</i>	24/11/1905	
37202	<i>Un procedimiento para fabricar toda clase de objetos de hoja lata y otros metales de forma redonda u ovalada cilíndrica o cónica, dando a los cuerpos secciones verticales solamente en el centro sin poder los bordes la configuración primitiva</i>	12/02/1909	
37562	<i>Un perforador de plancha metálica con parte punzante para perforar las tapas de los envases metálicos y facilitar por un orificio bien formado limpio y regular la salida del líquido sin manchar el envase</i>	08/02/1906	
39377	<i>Un procedimiento de abertura fácil de los envases metálicos con incisión y sin cerquillos interiores o exteriores evitando el derrame del contenido al abrir y después de abierto, dejando que la tapa se utilice bien ajustando sobre el cuerpo del envase hasta el completo consumo del producto alimenticio, sólido o líquido u otro cualquiera que contenga</i>	19/11/1906	
40900	<i>Un sistema de tapones-vertederos de fácil abertura con o sin sus correspondientes tapas para su utilización de los envases metálicos para aceite u otros líquidos</i>	08/06/1907	
44280	<i>Una nueva cafetera individual denominada "Unitas Perfecta" constituyendo un aparato</i>	15/12/1908	
46042	<i>Un procedimiento para evitar el despliegue de las secciones de que están constituidos los recipientes metálicos plegables</i>	30/08/1909	
46786	<i>Un nuevo sistema de tuerca con cierre hermético y de seguridad, constituyendo un aparato</i>	05/01/1910	
46886	<i>Unos nuevos cierres para envases metálicos</i>	20/01/1910	
49200	<i>Una disposición mecánica para el cerramiento en los tapones de envases metálicos</i>	28/11/1910	
52249	<i>Un procedimiento para dar a las láminas metálicas litografiadas el efecto de tapices</i>	20/03/1912	
85210	<i>Un nuevo cierre con vertedero para toda clase de envases metálicos</i>	14/05/1923	A. Riera & C.Villaró

Font: Bases de datos Históricas de Patentes (1878-1966). Archivo Histórico OEPM.

La participació en exposicions i fires-concursos sembla haver estat un dels mitjans per fer publicitat dels productes i obtenir clients, els quals, com a estratègia de fidelització rebien cada primers d'any un almanac o algun altre petit objecte litografiat. Aquest costum, que també incloïa a alguns diaris de la ciutat, es va mantenir fins a principis dels anys trenta del segle XX.²²⁶ Un altre mecanisme per crear clients va ser la venda directa a la botiga del carrer Argenteria, on s'hi devien comercialitzar sobretot els utensilis d'ús domèstic. Segurament, però, el principal instrument per ampliar mercats i constituir-se com a proveïdor d'envasos per a empreses situades fora de Catalunya van ser els representats, la presència dels quals he pogut documentar en el cas de Navarra.²²⁷

Imatge 5. La Rendición de Breda (Velázquez).
Xapa publicitària fabricada per HGB, 1930.

No hi ha dubte del caràcter d'empresari emprenedor amb molt poca aversió al risc de Gerardo Bertrán. De fet, el negoci constituïa la pràctica totalitat del seu patrimoni inventariat a la seva mort –un 97%–. No hi ha dubte tampoc que aquesta va ser l'actitud que van mantenir els seus fills primer, i els successors d'aquests després. La inversió era necessària per afrontar amb èxit els reptes que implicava el creixement de la competència interior a tot el llarg del primer terç del segle XX.

6.3.2. Creixement i innovació davant l'augment de la competència, 1898-1933

Durant la primera dècada del segle, com hem vist, el sector va créixer i es va mecanitzar ràpidament. Especialment Galícia va començar a convertir-se en un gran centre d'elaboració d'envasos. Les dades de les estadístiques de la contribució industrial indiquen que de 8 fàbriques existents el 1900 es va passar a 78 el 1910, les quals concentraven ja el 46% del total de premses mecàniques de tot l'Estat. Amb tot, a la majoria de petites empreses galegues, la manufactura d'envasos seguia sent un procés artesanal (Muñoz, 2003: 288-289). A Barcelona, tot i que en menor mesura, també va créixer el nombre d'empreses d'elaboració d'envasos. Entre aquestes, la més important va ser l'empresa fundada el 1905 per l'italià G. de Andreis a Badalona,

²²⁶ Veure, entre d'altres: *La Tomasa*, 5/01/1899: 755, 11/01/1900: 26, 17/01/1901: 646; *L'Esquella de la Torratxa*, 12/01/1912: 14 i 9/01/1931: 7; *La Libertad*, 6/01/1924: 6; *La Vanguardia*, 6/01/1898: 3; 3/01/1899: 6; 19/01/1910: 10 i 9/02/1911: 13.

²²⁷ *El Eco de Navarra*, 23/04/1898: 2.

que, pocs anys després, es va fusionar amb una altra empresa, també italiana, passant a denominar-se *G. de Andreis-Metalgraf Española, S.A* (Villarroya, 1999: 251-252). Amb 15 màquines de litografia a la dècada de 1920 (Sadurní, 2007: 27) i 769 treballadors el 1936,²²⁸ concentrava el 70% de la producció catalana (Giráldez, 2010: 131). Així doncs, coneguda popularment com *La Llauna*, *La Metalgraf* no només era la major productora d'envasos de metall de tot el país en aquestes dates (Sadurní, 2007:27), sinó també la competidora més directa d'HGB.

Al mateix temps que augmentava la competència, el desenvolupament de l'envàs de tapa oberta, conegut com a envàs sanitari o "*open top can*", enfront del "*hole-in-top*", facilitava l'omplert dels envasos i amb això, les seves aplicacions més enllà del sector alimentari.²²⁹

Aquest avenç tècnic obria nous mercats que calia abastir com el de les pintures, vernissos, greixos i molts altres productes industrials. Per fer-ho, els germans Bertrán van patentar entre 1901 i 1912 diverses millores relatives al tancament dels envasos mitjançant tapes i taps, sistemes d'obertura fàcil i tancaments hermètics de seguretat (Taula 8). Ara, entre els clients d'HGB hi havia empreses no només alimentàries com *Hijos de G. Sensat* (Barcelona) que, dedicada a la comercialització d'oli i olives, també fabricava envasos, sinó químiques com *Mongay SA* i *Titán*, fundades ambdues el 1917, o automobilístiques com la *Hispano Suiza*.

Imatge 6. Capsa per Pomada Estruch, fabricada per HGB.
2 x 4,6 Ø cms.

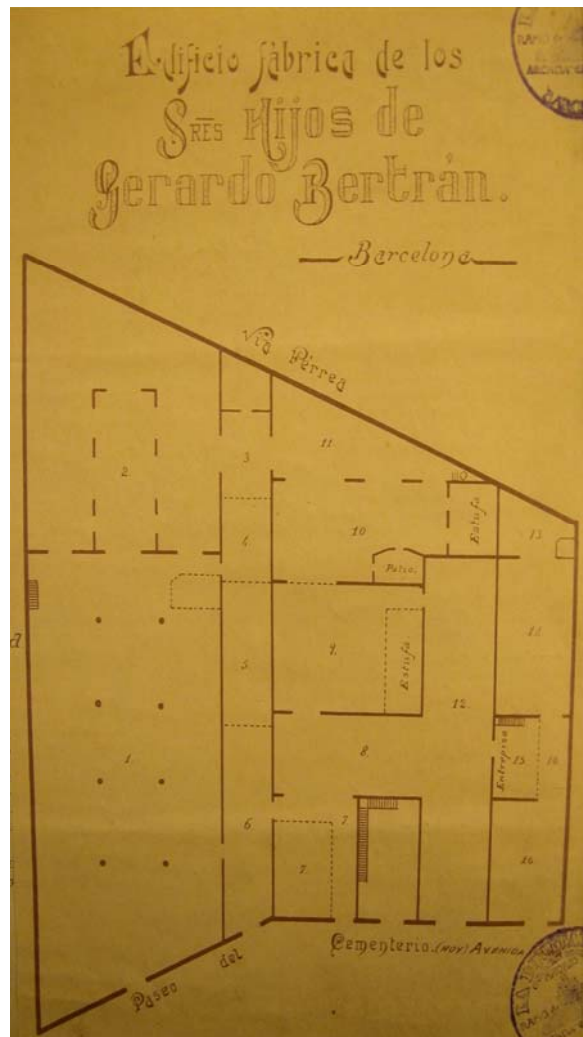
L'enorme dificultat d'estandardització, donada la diversitat de mides i formes d'envasos i la necessitat de fer servir diferents tipus de màquines per a fabricar cada tipus d'envàs, va contribuir a alentir la difusió del canvi tècnic en el sector conserver gallec (Muñoz, 2002: 112). Els Bertrán van encarar aquesta qüestió amb una nova ampliació de l'espai productiu: invertir en maquinària significava invertir en espai. Així,

²²⁸ Segons consta al document "*Relación de industrias existentes en esta ciudad, clasificadas por ramos, con expresión del nombre de la razón social, número de obreros empleados en cada una de ellas y volumen del semanal que se paga; diciembre de 1936*" (Signatura C2234/12, AHBDN).

²²⁹ L'envàs conegut com a "*hole-in-top*" comptava amb un orifici en la part superior per on es procedia a l'omplert. Aquest orifici es tancava després amb la col·locació d'un disc de fulla de llauna soldat (Vidales, 1999: 235). La primera patent del "*open top can*" data de 1894 però el seu ús es va difondre a partir de 1903. El 1911, la majoria d'empreses californianes fabricaven ja aquest envàs sanitari (IMACS guide, disponible on-line a <http://www.anthro.utah.edu/labs/imacs.html> (consultat el 02/08/2013).

transcorreguts set mesos des de la constitució com a Societat Col·lectiva (1898), HGB va arrendar els baixos i la primera planta de la finca contigua a la núm. 74 d'Avinguda Icària, la núm. 72.²³⁰ L'ocupació d'una de les botigues de la finca núm. 70, que incloïa un entresol, és possiblement també contemporània al lloguer del núm. 72 (Arranz i Güell, 1987-1988). HGB, incorporant aquests baixos, ocupava una superfície industrial de 1.616,75 mts.² ja a finals del segle XIX.²³¹

També contemporani a l'arrendament dels baixos 70-72 de l'Avinguda Icària va ser el lloguer d'una de les botigues de l'edifici núm. 50 del carrer Princesa.²³² Segurament, en substitució dels local del Passeig Nacional i del carrer Argenteria, aquest local va albergar el despatx de contractació de vendes i la botiga de venda directa des d'aleshores. Aquest espai al núm. 50 del carrer Princesa es va ampliar el 1918, quan Josep Bertrán va llogar un altre dels locals. D'aquesta manera, el 1939, HGB ocupava tota la planta baixa i el soterrani, on s'emmagatzemava tot

Imatge 7. Planta dels locals núm. 70-74 (d'esquerra a dreta) de l'Avinguda Icària, 1939.

Font: Fons d'empresa, Caixa 3 - Carpeta C11.3-1/4, AMDSM.

²³⁰ Corresponent al núm. 6 i posteriorment 4 del Passeig del Cementiri. Contracte d'arrendament, 1/02/1899. Fons d'empresa, Caixa 1-Carpeta C10-1/1, AMDSM.

²³¹ Qüestionari per la qualificació d'activitats ja existents abans del 7 de març de 1962 o de nova instal·lació des de la mateixa data (Avda. Icària, 70-74), 02/05/1967. Fons d'empresa, Caixa 3-Carpeta C11.1/9, AMDSM.

²³² L'Ajuntament va concedir un permís per repintar el rètol i la façana dels baixos d'aquest edifici a petició d'HGB el 1900. Expedient 2114. vol. I, 1898-1899. Registre d'expedients d'obres particulars, foment (propietaris), AMCB.

tipus de matrius i utilatge divers,²³³ un espai que HGB compraria molts anys més tard, el 1963.²³⁴

La superfície d'ús industrial d'HGB es va tornar a incrementar notablement el 1911, quan es va arrendar la nau del Passeig del Cementiri núm. 56 (Avda. Icària núm. 96), la més gran on l'empresa va establir part del seu procés productiu. El seu bastiment, que es va dur a terme entre 1910 i 1911, mostra de manera clara la seva expansió industrial en aquests anys (Arranz i Güell, 1987-1988). HGB s'hi va anar instal·lant a mesura que avançava la seva construcció, modificant l'inicial contracte d'arrendament per incloure les parts de la nau que s'anaven aixecant fins a formar una unitat amb els baixos dels edificis contigus (98-100) que sumava una superfície total de 1.720 mts².²³⁵ En acabar-se la construcció d'aquesta nau, a principis de la dècada de 1910, HGB ocupava una superfície total de 3.336,75 mts².

Imatge 8. Planta dels locals núm. 96, 98, 100 de l'Avinguda Icària, 1939.

Font: Fons d'empresa, Caixa 3 - Carpeta C11.3-1/4, AMDSM.

²³³ Expedient de valoració (edificis i maquinària) de l'empresa HGB realitzat per Galtier Hispania, 1955. Fons d'empresa, Caixa 5-Carpeta HGB42, AMDSM.

²³⁴ Contracte de compravenda del local del c/ Princesa 50 a favor de la Societat Regular Col·lectiva HGB, 29 /11/1963. Fons d'empresa, Caixa 2-Carpeta C10-2/1, AMDSM.

²³⁵ Qüestionari per la qualificació d'activitats ja existents abans del 7 de març de 1962 o de nova instal·lació des de la mateixa data (Avda. Icària, 70-74), 02/05/1967. Fons d'empresa, Caixa 3-Carpeta C11.1/9, AMDSM.

Es va iniciar llavors un procés de compra de maquinària que es va allargar fins a principis dels anys trenta. El 1913, l'empresa comptava amb un total de quatre premses de moviment mecànic. El 1933, en sumava 14, totes d'importació, alemanyes (*Bliss, Evers, Kircheis, Schuler*) i britàniques (*Rhodes & Sons*). El fet que deu d'aquestes premses es van adquirir entre 1919 i 1923 revela l'efecte positiu que la I Guerra Mundial va tenir per l'empresa i com els germans Bertrán van aprofitar els beneficis reinvertint-los en la millora del sistema productiu (taula 9).

Taula 9. Número de premses instal·lades. HGB, 1913-1941

Anys	Número de Premses
1913-1918	4
1919-1922	10
1923-1933	14
1941	14

Font: Elaboració pròpia a partir de la Matricula Industrial. Districte Municipal Sant Martí de Provençals, província de Barcelona. Tarifa 3. Sèrie Matricula Industrial, fons Hisenda, ACA.

La inversió en maquinària, però, no es va reduir a la compra de premses. El 1904, s'havia ampliat la secció de litografia mecànica amb la instal·lació de tres màquines de litografia i dos forns-estufes per l'assecat de les planxes litogràfiques que es sumaven al que ja s'hi havia instal·lat anys abans²³⁶ i, el 1902, els germans Bertrán havien obtingut tota la maquinària de la fàbrica d'en Domingo Dalmaso en retirar-se aquest del negoci.²³⁷ D'aquesta manera, entre 1924 i el 1933, l'empresa va passar de 94 màquines a 261. Va ser llavors, a principis dels anys trenta, coincidint amb la greu crisi del sector metal·lúrgic, quan es va aturar la fase d'expansió i renovació tecnològica. L'empresa va entrar sí no en un moment de recessió sí d'estancament, quelcom reflectit en l'estabilitat del consum de matèries primeres entre 1931 i 1936 (taula 7).

En definitiva, com ja havia avançat, la successió a la segona generació no va suposar un canvi en la política iniciada per Gerardo Bertrán en quant a inversió en innovació i creixement empresarial. Ben al contrari, coincidint amb el que seria el moment de

²³⁶ Expedient de denúncia contra los senyors Hijos de Gerardo Bertrán instal·lant sense permís una estufa als baixos de la casa núm. 6 del Cementeri. Registre d'expedients d'obres particulars, foment. Propietaris. Any 1904, vol. I, Expedient 1766, AMCB.

²³⁷ *La Vanguardia*, 1/04/1902: 3.

maduració del negoci, la seva mort el 1898 i el traspàs del negoci als seus fills, van propiciar una reactivació de l'activitat.²³⁸ HGB que, com hem vist, va néixer aleshores sota la fórmula de societat col·lectiva es va consolidar, com moltes altres empreses familiars catalanes, fruit d'un procés d'acumulació gradual i de reinversió de beneficis seguint la fórmula d'associació de capitals estrictament familiars.²³⁹ El canvi a la tercera generació, ben planificat per Rosa Bertrán i Antoni Riera, en tant que va reunificar la propietat i la gestió en mans del mateix Riera i de Casimiro Villaró, tampoc va fer variar la trajectòria de l'empresa en aquest sentit. Molt diferent seria l'etapa que es va obrir després de la fi de la guerra civil. Durant la postguerra, uns anys de grans dificultats pel desenvolupament de l'economia en general, del sector metal·logràfic i de l'empresa, aquesta va anar abandonant l'esperit renovador que l'havia caracteritzat, un esperit que acabaria de perdre's en fer-se efectiu el traspàs de la direcció del negoci a la quarta generació, encarnada, com hem vist, per Joan Villaró.

6.3.3. Trenta anys d'aturada tecnològica: l'impacte de les polítiques franquistes, 1953-1978

Segons la pròpia empresa, fins a la dissolució parcial, el 1947, el principal fre al seu normal desenvolupament havia estat "*la falta de primera materia*" però sobretot la "*irregularidad en el suministro de las cantidades*" assignades.²⁴⁰ Després de la dissolució, la qüestió de l'aprovisionament de la fulla de llana va passar a un segon pla durant un temps. El més important en aquell moment era tornar a assolir la capacitat productiva i la rendibilitat d'abans de la dissolució i això implicava reprendre la inversió tecnològica. Els intents, però, per pal·liar el dèficit de maquinària provocat per la separació de les Climent Freixa es van estavellar amb la negativa reiterada de les autoritats franquistes a autoritzar cap ampliació substancial fins a principis dels anys seixanta.

---

²³⁸ La maduració del negoci seria el moment en què les vendes començarien a aturar-se primer, a caure poc a poc després i en picat més tard. Les empreses arribarien a aquesta situació als 20-30 anys de la seva existència, quan el fundador tindria uns 60-70 anys. Si en aquest moment no s'hagués produït ja l'entrada de directius joves, l'organització hauria envellit amb el seu fundador, menys capaç i menys motivat per prendre riscos donat l'augment de la seva necessitat d'estatus i de seguretat econòmica (Gallo, 1998: 15).

²³⁹ Pel cas de la indústria llanera catalana durant la primera industrialització: Benaul (1993) i Sánchez (1996, 2000). Pel cas del sector del metall: Fernández Pérez (2004, 2007).

²⁴⁰ Memòria complementaria que acompanya la sol·licitud de perfeccionament d'indústria, 6/04/1951. Expedient 11093/51, R.I. 8127 - DIE 0525,10. Registre d'establiments mercantils, fons del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

El 1946, en quedar inscrita al registre del cens industrial, les autoritats franquistes van considerar l'empresa com "*bien instalada y con amplia capacidad de producción*".²⁴¹ Tenia instal·lades, aleshores, un total de 198 màquines, de les quals van quedar 144 després de la dissolució parcial. Amb el repartiment, els trens de fabricació de l'empresa, organitzats segons les formes i les mides dels envasos perquè la seva elaboració es realitzés en sèrie, van quedar coixos. L'equipament subsistent no permetia "*ni con mucho, desarrollar ninguna de las modalidades [d'envasos] ni en la cantidad que le fue asignada ni en las condiciones económicas en que la industria las llevaba a cabo*". Els costos de producció havien augmentat, no només per la pèrdua de temps que implicava la fabricació d'un envàs en diferents trens, també per l'"*excesivo empleo de mano de obra*"²⁴². Per aquests motius, i perquè "*lo contrario sería económicamente una locura*", el 1948 l'empresa va iniciar un llarg recorregut burocràtic per que se li autoritzés la compra de maquinària. Va presentar una instància de perfeccionament on sol·licitava autorització per la compra de 30 màquines, el cost total de les quals, incloses les despeses d'instal·lació, era de 425.000 ptes. Aquest import, donat que el capital social de 1.000.000 de ptes., estava completament absorbit, es va haver de finançar amb préstecs.

La *Delegación de Industria* de Barcelona va considerar que la petició corresponia a una ampliació i no a un perfeccionament i que, per tant, dur-la a terme podia comportar "*un aumento de la capacidad de producción*". HGB va presentar una nova memòria en què dividia la seva petició en dos parts. En una sol·licitava l'ampliació de les seccions de fabricació d'envasos, la secció de litografia i el taller mecànic per cobrir els forats que havia deixat la reducció a dos terços amb 22 màquines, el cost total de les quals havia de ser de 300.000 ptes. En l'altra es demanava, com a perfeccionament de les mateixes seccions, l'autorització per comprar set màquines, amb un cost de 125.000 ptes. La *Delegación de Industria* de Barcelona va emetre un informe favorable. El *Sindicato Nacional del Metal* va emetre una autorització parcial per instal·lar les màquines considerades de perfeccionament fora del termini reglamentari, fet pel qual

---

²⁴¹ Proposta d'inscripció al Registre del Cens Industrial, 14/11/1946. Expedient 32737/ R.I. 8127 - DIE 0525,10. Registre d'establiments mercantils, fons del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

²⁴² Instància de sol·licitud de perfeccionament de la indústria i memòria acompanyadora, 29/04/1948. Expedient: 19106/48, R.I. 8127 - DIE 0525,10. Registre d'establiments mercantils, fons del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

s'havia de considerar que no existia cap impediment per autoritzar la petició.²⁴³ Tot i així, un any després de que l'empresa hagués iniciat el tràmit, la *Delegación General de Industria* de Madrid va denegar la sol·licitud perquè “*la industria similar [es] muy numerosa y las primeras materias de gran escasez*”. L'empresa, però, no es va resignar i va presentar un recurs d'alçada el març de 1949. El recurs insistia en el fet que la instal·lació de la nova maquinària no suposaria un increment de producció i que tampoc es pretenia demanar un augment de la matèria primera assignada. Finalment, la *Delegación General de Industria* de Madrid va autoritzar la instal·lació de totes les màquines a excepció de les més fonamentals per recuperar la producció a la secció d'envasos, sis grans premses.²⁴⁴

A principis dels anys cinquanta, l'empresa corria el perill de “*convertirse en un museo de maquinaria vieja*”. La producció tirava endavant amb uns motllos “*que se vienen arrastrando desde el año 1864*” i la maquinària més moderna s'havia adquirit el 1932. Des d'aleshores, el mercat havia anat patint transformacions “*debidas en parte a las variaciones del gusto del consumidor y en parte a las disposiciones oficiales sobre tipos y tamaños dictados por el Estado con vista a una cierta uniformidad y a unos modelos para la exportación*”.²⁴⁵ HGB, de fet, havia ja concentrat l'esforç productiu en la fabricació d'envasos per poder cobrir aquesta demanda. Havia abandonat la fabricació d'utensilis domèstics i la venda directa al local núm. 50 del carrer Princesa, fent-lo servir només de magatzem, i s'havia convertit, així, exclusivament en proveïdor d'envasos i cartells-reclam per a empreses.²⁴⁶ Arribat aquest punt, l'empresa havia de prendre una decisió: recórrer als serveis d'altres empreses en la fase d'acabament

---

²⁴³ Segueix la normativa establerta a l'Ordre Ministerial de 12/09/1939 sobre instal·lació de noves indústries i ampliació de les existents i la circular 4-23-1 per la fabricació d'envasos. Les empreses metal·logràfiques havien de presentar la sol·licitud a la *Delegación Provincial de Industria*, la qual s'encarregava de publicar al *BOE* una nota anunciant la petició així com de trametre la sol·licitud al *Sindicato de Metal*, l'informe del qual s'enviava amb el de la mateixa *Delegación Provincial de Industria* a la *Delegación General de Industria* de Madrid. L'enginyer en cap redactava un nou informe després del qual es resolvia l'expedient i s'enviava la resposta a la *Delegación Provincial*, que informava a l'empresa.

²⁴⁴ Expedient de tramitació de sol·licitud d'instal·lació de maquinària. Expedient: 19106/48, R.I. 8127 - DIE-0525.10. Registre d'establiments mercantils, fons del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

²⁴⁵ Memòria complementària que acompanya a la sol·licitud de perfeccionament d'Indústria, 6/04/ 1951. Núm. Exp: 11093/51, R.I. 8127 - DIE 0525,10. Registre d'establiments mercantils, fons del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

²⁴⁶ Expedient de valoració (edificis i maquinària) de l'empresa HGB realitzat per *Galtier Hispania (1955)* i escrit de recurs contra una multa, 29/11/196. Fons d'empresa, Caixa 5 - Carpeta HGB42 i Caixa 9 - Carpeta D10.7.1/4, AMDSM.

d'alguns tipus d'envasos o "renunciar a la elaboración de algunos modelos que actualmente no puede efectuar con lo que deja insatisfecha a su numerosa y antigua clientela". Per aquests motius, el 1951, va tornar a demanar una nova sol·licitud de compra de nou màquines, el valor de les quals pujava a 48.000 ptes., quantitat que va fer efectiva gràcies als fons en metàl·lic dels que disposava en aquells moments (taula 10). El circuit burocràtic es va tornar a posar en marxa. L'enginyer encarregat de l'expedient a la *Delegación de Industria* de Barcelona va emetre un informe favorable en considerar que "la instalación de este mínimo de máquinas se halla completamente justificado" per "cerrar el ciclo de fabricación de aquella parte de la industria que por la segregación [...] quedó incompleta para la producción de ciertos tipos de envases que realizaban". El *Sindicato Nacional del Metal* es va mostrar contrari a l'autorització i la *Dirección General de Industria*, fent prevaldre el criteri del *Sindicato*, va denegar l'autorització al·ludint una altra vegada a "la numerosa industria similar". HGB va presentar un nou recurs d'alçada i, finalment, la *Dirección General de Industria* va autoritzar la compra de la maquinària sol·licitada, la posada en marxa de la qual es va dur a terme a principis de 1953, després de més d'un any d'haver-la sol·licitat.

La instal·lació de la nova maquinària va donar un respir a l'empresa que, com hem vist, va començar a superar les conseqüències de la dissolució parcial de 1947 i la negativa de la *Dirección General de Industria* a reposar les premses perdudes en aquella data. L'extraordinari avenç de la indústria a Sant Martí al llarg dels anys cinquanta, sens dubte, va afavorir la recuperació de l'empresa. La inauguració, l'any 1953, de *Cobega*, la primera planta embotelladora de la Coca-Cola a Espanya, situada a Sant Martí de Provençals,²⁴⁷ va obrir una nova via de negoci per HGB, que es va convertir llavors en subministrador de taps corona, les famoses "chapas", per a aquesta marca. A més, l'empresa va seguir abastint amb tot tipus d'envasos, des dels més grans als més petits, a fabricants de pintures, carburants, vernissos, productes farmacèutics, galetes i conserves, els quals tornaven, ara, a incrementar les seves comandes. Tant va ser així que, segons apunten els testimonis d'alguns/es treballadors/res, aquest augment es va haver de cobrir a base d'hores extres i doblant el torn de treball.²⁴⁸

---

²⁴⁷ Segons s'informa a la pàgina web de la pròpia empresa: <http://conoce.cocacola.es/conocenos/enespana/historia> (consultada el 08/07/2013).

²⁴⁸ Entrevistes realitzades a A.H.M., treballadora d'HGB entre 1958 i 1959 i entre 1966 i 1968 (entrevista realitzada el 5/05/1999), a A.R.B., treballador d'HGB entre 1948 i 1972 (entrevista realitzada el 31/05/1999) i a J.M.R., treballador d'HGB entre 1928 i 1977 (entrevista realitzada el 7/5/1999).

La producció, però, seguia tenint el sostre que marcava el “cupo” de matèria primera assignada ja que la concessió d’ampliació de maquinària de 1953 no suposava el dret a modificació d’aquest “cupo”. En canvi, segons la pròpia empresa va denunciar, les noves empreses que van anar sorgint als anys cinquanta, o a aquelles que havien demanat ampliacions de maquinària amb posterioritat a 1953, estaven obtenint “cupos” més alts. Per tant, l’empresa, en condicions d’inferioritat respecte aquestes, perdia competitivitat i, disposada a posar-hi remei, el juliol de 1958 va demanar que fos eliminada la clàusula que impedia la variació dels seus “cupos”. La petició, però va ser denegada per la *Dirección General de Industria*, que, després d’un nou recurs de l’empresa, es va ratificar en la seva decisió el juliol de 1959.

Taula 10. Cost de la inversió en maquinària instal·lada. HGB, 1948-1970

Any		Màquines instal·lades	
Sol·licitud	Concessió	Número	Valor de compra (ptes.)
1948	1950	24	309.100
1951	1953	19	48.000
1960	1962	2	400.000
	1962	3	1.837.381
	1964	44	1.116.000
	1965	39	164.250
	1970	18	3.102.000
Total		149	6.976.731

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients de l’empresa al Registre d’Establiments Mercantils, fons del Departament d’Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

Tot i així, l’accés a la fulla de llauna ja no era problemàtic i, a principis dels anys seixanta, gràcies als beneficis que s’estaven obtenint, l’empresa portava a terme una nova adequació de l’espai productiu. Es van remodelar els locals de l’Avinguda Icària (López Varela) 96, 98 i 100²⁴⁹ i es va comprar el local d’oficines del carrer Princesa núm. 50. La remodelació de les naus d’Icària precedia un nou cicle d’inversió en maquinària, l’inici del qual no estaria exempt de problemes. Després de dos anys d’haver presentat l’autorització pertinent, el 1962, HGB va aconseguir substituir dues

²⁴⁹ Autorització de modificacions dels veïns de la finca Avda. Icària 98 i 100, 16/01/1962. Autorització d’obres reforma per a la instal·lació d’una estufa d’assecat continu a Avda. Icària 96, 98, 31/03/1962. Liquidació de drets de permís d’obres sol·licitat per Antoni Riera, 18/06/1962. Fons d’empresa, Caixa 2 - Carpetes C10-1/4, C10-1/5 i C10-4/1, AMDSM.

màquines de la secció d'elaboració d'envasos en mal estat per dues procedents d'Itàlia, per un cost total de 400.000 ptes. (taula 10). L'arribada d'una nova màquina importada d'Alemanya va quedar aturada per traves burocràtiques i, finalment, l'empresa va renunciar a la seva instal·lació.²⁵⁰ Només a partir d'aquell moment van desaparèixer les traves administratives i, en pocs mesos al llarg de 1962, es va renovar quasi per complet la secció d'estampació litogràfica amb un cost total de gairebé dos milions de pessetes (Taula 10). L'objectiu era "*atender los pedidos cada día mayores de envases litografiados y barnizados*" millorant la qualitat i la productivitat de l'empresa, però l'obsolescència de la major part de la maquinària, que datava de principis de segle, ho feia impossible. Calia augmentar la producció i reduir costos per fer front a la competència sorgida a finals dels anys cinquanta a tot l'Estat. Així, el 1964, HGB va iniciar una nova ampliació i reajustament de la maquinària que, segons les previsions, havia d'incrementar la producció de 1.650.000 unitats a 2.400.000, és a dir, gairebé doblar-la. Per això, entre 1964 i 1965, es va donar de baixa una part de la maquinària existent i es va invertir 1.280.250 ptes. en la compra de 46 noves màquines, especialment premses. A més, amb la intenció d'arribar a suprimir totes les transmissions existents, es va procedir a l'acoblament de motors a moltes de les màquines que, fins aleshores, havien funcionat per embarrat. Amb tot, és més que evident que no es van assolir els objectius i que la productivitat de l'empresa estava tocada de mort. En comparació amb deu anys enrere, el 1967, s'havia més que duplicat el consum de matèries primeres però els ingressos per vendes s'havien estancat. Recuperat el control de l'empresa per part de A. Riera i C. Villaró, i un cop constituïda aquesta com a Societat Anònima, el 1970, encara es van instal·lar 18 màquines, algunes d'elles de segona mà, per un valor total de 3.102.000 ptes. (taula 10). Aquest intent posava punt final als que s'havien fet la dècada anterior i que no podien compensar el que havia estat una parada tecnològica gairebé total al llarg de trenta anys.

En resum, en la història econòmica de l'empresa es poden distingir dos grans etapes. La primera, iniciada el 1862 quan Gerardo Bertrán es va instal·lar a Barcelona fundant el seu taller de llauneria es va tancar amb l'inici de la guerra civil. Va ser una etapa de creixement al llarg de la qual el traspàs del negoci d'una generació a una altra, fins arribar a la tercera, no va comportar cap variació en la política del fundador. Aquesta política, caracteritzada per la innovació tant dels productes com de la tecnologia que

---

²⁵⁰ Carta d'HGB dirigida a la *Delegación de Industria* de Barcelona, 23/05/1962. Núm. Expedient.14272/60, R.I. 8127 - DIE 0525,10. Registre d'establiments mercantils, fons del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

s'anava desenvolupant a l'estranger, va ser la clau perquè l'empresa es consolidés com una de les més importants del sector a nivell nacional malgrat l'augment de competència des de principis del segle XX.

La segona etapa es va iniciar el 1939, en recuperar els propietaris el control de l'empresa un cop acabada la guerra civil, i va finalitzar el 1978, quan l'empresa va tancar les portes. S'hi distingeixen tres períodes en el seu desenvolupament econòmic. El primer, encetat amb el final de la guerra civil, es va tancar a principis dels anys cinquanta. Va ser un període de dificultats, condicionat per la situació de postguerra i per la dissolució parcial de la societat que es va dur a terme el 1947, a partir de la qual la firma es va convertir en una societat co-finançada i co-gestionada per dues famílies, els Bertrán i els Villaró. Amb tot, les dificultats es van superar i, des de l'inici de la dècada dels cinquanta fins a principis dels seixanta, l'empresa va viure una fase de creixement durant la qual es va intentar superar els estralls que l'aturada tecnològica de les dues dècades anteriors estava provocant en la seva rendibilitat. No obstant això, degut en part a la descapitalització de l'empresa per causa de les ruptures i, en part, per la política discriminatòria de les autoritats franquistes en quant a autoritzacions d'ampliació i renovació de maquinària, les inversions van ser insuficients per afrontar els canvis que s'estaven produint en el sector i en el mercat. En conseqüència, a principis dels seixanta es va iniciar una nova fase de crisi. La resistència a l'entrada de capital extern i les inversions especulatives van portar l'empresa a una delicada situació financera que va acabar desembocant en el seu tancament a finals de 1978.

Capítol 7

Organització del treball i condicions laborals a la indústria metal·logràfica: HGB, 1884-1978

7.1. L'organització de la producció a HGB

7.1.1. La distribució de l'espai productiu: seccions, trens de fabricació, maquinària i processos de treball

A mitjan dècada de 1880, quan Gerardo Bertrán ocupava únicament l'edifici núm. 74 de l'Avinguda Icària i havia acabat la seva construcció, el taller d'elaboració dels envasos d'ús industrial –oli, conserves, dolços– es situava a la planta baixa, juntament amb les oficines i una part dedicada a emmagatzemar els productes acabats. El primer pis acollia el magatzem de primeres matèries, un petit taller de reparació i una màquina de gas horitzontal de dos cavalls de la casa Miquel Escuder. Al segon pis es trobaven el taller d'envernissat i pintat i el taller d'elaboració de tots els objectes de zinc i llautó d'ús domèstic separat dels quals hi havia la maquinària de fabricació de tatxes de fulla de llauna.²⁵¹

El 1899, convertida ja en societat col·lectiva sota el comandament dels germans Bertrán Suñol, l'empresa, havia ocupat els locals dels edificis contigus al núm. 74 de l'Avda. Icària (baixos i primera planta del núm. 72 i botigues del núm. 70) i havia convertit la planta baixa en un espai continu que acollia una oficina i el despatx de direcció així com la major part de les seccions de producció. S'hi va mantenir el taller de serralleria o taller mecànic auxiliar on es construïa petit utilatge, motllos, matrius, etc., part indispensable per al correcte funcionament de la producció. També, s'hi va traslladar l'ara denominada secció de llauneria, on es fabricaven tota mena d'accessoris industrials i utensilis diversos d'us domèstic que, com he dit, almenys fins a principis dels anys cinquanta es venien directament al públic a la botiga del carrer Princesa. Igualment es va traslladar i ampliar la que a partir d'aleshores seria la secció de litografia mecànica, on les planxes tallades a partir de bobines rebien el decorat litogràfic i l'envernissat, passos previs a la construcció dels envasos. Les llaunes multicolors que, com hem vist, havien entrat al mercat internacional a la dècada de

²⁵¹ *Industria e invenciones*, gener 1884, núm. 2: 15-16.

1880, ho feien ara a HGB gràcies a quatre premses de reportar i tres màquines litogràfiques planes²⁵² d'importació alemanya que es van instal·lar juntament amb dues estufes assecadores estàtiques que funcionaven amb sistema d'aire calent per fogons a carbó.²⁵³ El 1947, arran de la dissolució parcial de la Societat, aquesta secció va ser traslladada a la planta baixa del local 96-100. Des d'aleshores, la secció la van conformar dues de les màquines planes de litografia, tres de les premses de reportar i quatre forns assecadors –un dels antics a carbó i tres nous a gas–. D'aquests, un s'alimentava en cadena i tenia acoblada una màquina d'envernissar i els altres dos s'alimentaven amb carros moguts a braç. Hi havia, a més, dos altres màquines d'envernissar. El 1962, quan, com hem vist, l'empresa va iniciar una nova etapa inversora, aquesta secció es va traslladar novament a la planta baixa del local 70-74 i es va renovar gairebé per complert, instal·lant-se un forn-estufa d'assecat continu i una màquina automàtica per apilar les xapes. Aquesta instal·lació, completament automatitzada, venia a substituir els tres forns antics alimentats manualment.

Com he dit, el taller de construcció d'envasos ocupava, des de mitjan anys vuitanta del segle XIX, part de la planta baixa de local 70-74 i les dues plantes superiors. Des de principis de la dècada de 1910, quan l'empresa havia ampliat novament el seu espai productiu, creant un únic local amb els baixos dels números 96, 98 i 100, la producció dels envasos va estar sempre dividida en dos grans seccions. Una primera secció, situada al local 70-74, estava dedicada a la fabricació dels envasos circulars o cilíndrics. En l'altra, situada al local 96-100, es fabricaven els envasos quadrangulars, curvats-oblongs i altres formes irregulars per a continguts especials. Aquest local acollia, a més, els elements de transport i el magatzem. Cadascuna de les seccions de fabricació d'envasos es dividia en dos: una per la fabricació de peces de fins a 14 centímetres d'alçada i l'altra per la fabricació de peces de més d'aquesta alçada. Dintre d'aquestes quatre seccions basades en la mida de les peces, existien altres subseccions, unes fixes pel envasos de tipus més comú i altres variables, apropiades per als envasos més complexos. I és que malgrat l'aparent senzillesa del procés de fabricació mecànica dels envasos –tallar i gravar la planxa, muntar les peces i un cop acabats els envasos, embalar-los–, les característiques d'una demanda creixent que exigia produccions a baix preu, en grans quantitats i terminis breus d'entrega de tipus d'envasos cada cop més diversos tant en forma i mida com en detalls de construcció i

---

²⁵² També anomenades premses cilíndriques.

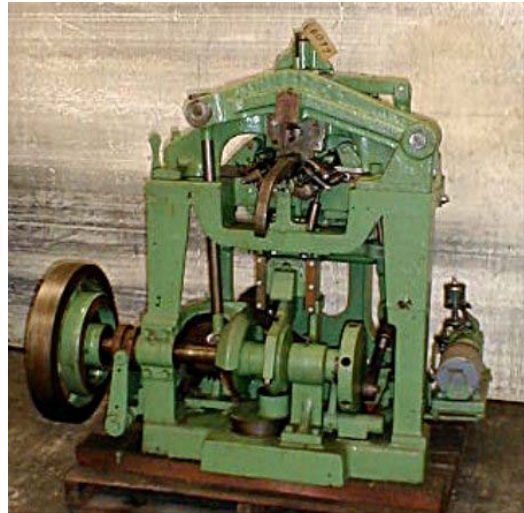
²⁵³ Expedient de denúncia contra los senyors *Hijos de Gerardo Bertrán* instal·lant sense permís una estufa als baixos de la casa núm. 6 del Cementeri. Registre d'expedients d'obres particulars, foment. Propietaris. Any 1904, vol. I, Expedient 1766, AMCB.

decoració, requeria, en la majoria dels casos, d'un gran nombre d'operacions cadascuna de les quals s'efectuava en una màquina especial. De fet, només les operacions comuns en els envasos de tres peces –tallat, doblat de vores, bordonat, despuntat, trepatge, tancament– requerien de diverses màquines de cada tipus, les quals formaven els diversos trens de fabricació de l'empresa. Aquests trens estaven organitzats segons les diferents operacions que seguien al litografiat de les planxes: el tall, la formació de cossos, tapes i fons, i, en el cas dels envasos de tres peces, la unió d'aquestes.

Així, en primer lloc, a partir de les planxes, es tallaven les peces que havien de constituir l'envàs: el cos, les tapes i els fons. A la dècada de 1880, aquesta operació es realitzava en cisalles manuals. A principis dels anys vint i fins a l'esclat de la guerra civil, es van instal·lar noves tisores i cisalles que, tot i de moviment muscular, s'accionaven a pedal o a palanca. Així, de les 36 cisalles per tallar que hi havia a l'empresa el 1937, només cinc eren de moviment mecànic. El procés de tall seguia sent, per tant, molt manual, però ho era a tota la indústria d'elaboració d'envasos espanyola. També a les fàbriques galeges es van introduir aquest tipus de premses talladores als anys vint (Muñoz 2002: 116). A partir de finals dels anys quaranta, a mesura que l'empresa va anar instal·lant noves cisalles mecàniques, també la resta es van anar mecanitzant progressivament fins a mitjan anys seixanta.

En segon lloc, es procedia a formar el cos mitjançant una sèrie d'operacions sobre la peça tallada fins a completar el cilindre. Es despuntava i es feia la incisió de les vores que després s'unien, es plegaven per configurar els ganxos i, sobre un tambor se li donava la forma cilíndrica, s'unia i es reblava la costura lateral. El 1884, cadascuna d'aquestes operacions s'efectuava en una màquina diferent –màquines de despuntar, maquinetes per fer incisió, màquines de doblar vores, cilindres formadors, màquines de reblar cossos, engatilladores–; màquines que Gerardo Bertrán havia importat i que, de fet, mai deixarien de fer-se servir. Ben aviat, però, almenys des de principis del segle XX, l'empresa va anar instal·lant premses formadores alemanyes (*Bliss, Evers, Kircheis, Schuler*) i britàniques (*Rhodes & Sons*) que realitzaven totes aquestes operacions de forma seqüencial.

Igualment, l'empresa va instal·lar, també des de principis de la dècada de 1910, premses estampadores –d'excèntrica, amb volant a fricció i de plat revòlver–, models de les mateixes marques estrangeres i, a partir de principis dels anys vint, de les marques catalanes *Torras i Bordas* i *Sapé*. En algunes d'aquestes premses es tallaven les planxes que després passaven a la litografia abans de començar el procés de tall de les peces i la formació i tancament dels envasos. En d'altres, s'elaboraven els cossos i tapes dels envasos embotits,

Imatge 9. Formadora o "bodymaker" marca Bliss.
Font: Valderas (2007).

també anomenats de dues peces, en els que s'eliminava la necessitat de soldar la costura lateral i la unió amb el fons i que havien fet la seva aparició al mercat internacional a principis del segle XX. A HGB, aquests envasos eren habitualment cilíndrics, de mides reduïdes i sovint no portaven la tapa soldada sinó que aquesta, també embotida, tancava els envasos per encaix. Aquest tipus d'envasos es fabricaven normalment per contenir petites quantitats de productes, per exemple, de cosmètica i farmàcia –pomades, píndoles, etc. –. Després de la premsa estampadora, els envasos i les tapes embotides passaven per una premsa auxiliar –màquina de revorejar– on es retallava el sobrant de la vora. Si es tractava d'un envàs de dues peces que no portés la tapa soldada, estava ja pràcticament acabat. Per això, varies d'aquestes premses estampadores i revorejadores formaven un tren de fabricació a part de la resta.

En el cas dels envasos de tres peces, un cop format el cos, s'havia de soldar la costura lateral. L'empresa havia ja mecanitzat aquest procés a mitjan dècada dels vuitanta del segle XIX amb una màquina soldadora mitjançant la qual els cossos es submergien parcialment en un bany d'aliatge fos d'estany i plom. Més tard, segurament als anys vint, sembla que aquest sistema, si més no en el cas dels envasos de mides reduïdes, es va substituir per una tècnica diferent que consistia en introduir una cinta d'aliatge d'estany-plom entre els marges de la costura i, a continuació, aplicar calor per a la seva fusió. Aquesta aplicació de calor es realitzava amb soldador manual.

El cos acabat passava a la màquina bordejadora o pestanyadora que plegava lleugerament els extrems del cos configurant les pestanyes necessàries per després rebre les tapes i facilitar l'operació de tancament. El tancament tenia lloc a les màquines tancadores semiautomàtiques i automàtiques que s'havien anat instal·lant, juntament amb les premses estampadores, des de principis de la dècada de 1910. Aquestes funcionaven mitjançant dos corròs que actuaven de manera successiva mentre l'envàs girava; el primer corró plegava l'extrem de la tapa sobre la pestanya del cos i el segon aixafava aquest plegat (Valderas, 2007). Tapes i fons havien passat prèviament per la pestanyadora, la revorejadora i l'engomadora, on, almenys des de principis dels anys vint, se'ls i aplicava un anell màstic (anell de goma segellant) per garantir l'hermeticitat de l'envàs, quedant així obsolet el tancament amb soldadura a base d'estany i plom que s'havia efectuat fins aleshores. Finalment, un cop s'havia acabat el procés de fabricació, es provava la resistència i hermeticitat dels envasos i s'embalaven per transportar-los al magatzem.

L'organització de les seccions d'elaboració d'envasos formant trens de fabricació en funció de la forma i la mida dels envasos, és a dir, en funció del producte i no del procés, estava en consonància amb la pràctica americana de la producció en massa (Wigthman, 1999). De fet, segons A. Riera, responia a una racionalització del procés productiu que evitava l'encariment de costos derivats dels trasllats de peces d'una secció a una altra, quelcom que sembla haver estat comú a les empreses elaboradores d'envasos en aquesta època.²⁵⁴ Aquesta distribució dels trens de fabricació, però, es va haver de modificar el 1947 a conseqüència de la dissolució parcial i la pèrdua d'un terç de la maquinària. Com ja he dit, la secció de litografia es va traslladar del núm. 70-74 al núm. 96-100 així com també algunes màquines per completar els trens de fabricació d'aquest local. La maquinària del local 70-74 també es va redistribuir. Les premses estampadores i, pràcticament, tota la maquinària de tall i d'elaboració de tapes i fons es van concentrar a la planta baixa. La maquinària de formació de cossos i tancament dels envasos es va situar a les plantes superiors es va situar. Aquesta disposició es va mantenir sense canvis substancials fins que, el 1970,

---

²⁵⁴ Muñoz (2002: 116-117, 2010:69-77) descriu, bàsicament, aquest mateix procés d'elaboració d'envasos en les empreses conserveres galegues als anys vint. Valderas (2006) descriu de forma general, pel primer terç del segle XX, una línia d'assemblatge que coincideix amb la seqüència del procés de fabricació a HGB i la disposició de la maquinària al local 70-74 de l'Avda. Icària. Vegis els plànols de disposició en planta de la maquinària adoptada el 1948 arran la dissolució parcial i la que es va adoptar el març de 1970 en l'apèndix documental.

es va iniciar el desmantellament de l'empresa amb l'abandonament del local 70-74 i la instal·lació de la maquinària al local 96-100.

7.1.2. La divisió sexual del treball

Els estudis existents sobre l'organització del treball als tallers d'elaboració d'envasos de les indústries conserveres en diferents països coincideixen a afirmar que la incorporació de la mà d'obra femenina en aquests tallers es va produir arran de la mecanització d'algunes fases de la producció (Pulido Valente, 1981; Brown i Philips, 1986; O'Bannon 1987; Hviding 1994). Així va ser també en el cas de les indústries metal·logràfiques galegues sorgides, a principis de segle XX, al socaire de l'expansió de la indústria conservera (Muñoz, 2003, 2010) i el cas barceloní no és pas una excepció.

A la Barcelona de mitjan segle XIX, l'elaboració dels envasos, efectuada de forma artesanal, era, com pràcticament totes les activitats metal·lúrgiques, una activitat que ocupava exclusivament mà d'obra masculina.²⁵⁵ Com acabem de veure, un quart de segle més tard, Gerardo Bertrán havia mecanitzat la producció adoptant tots els avenços tecnològics disponibles fora de les fronteres espanyoles per tal d'abastir la creixent demanda d'envasos tant a Catalunya com a d'altres zones d'Espanya amb un indústria conservera en creixement, i desbancar la competència estrangera, especialment la francesa. Així, si no abans, el 1884 *"todos los envases fabricados lo son mecánicamente por medio de ingeniosos aparatos que cortan, doblan, embuten, etc., hasta dejar completamente terminado el envase, excepto el estañado o soldadura. Para esto las cajas están ya cortadas de tal modo, que se sostiene toda ella, y la soldadura se efectua sin soldador, mecánicamente se puede decir, por introducción de las piezas á soldar en un baño en fusión de la aleacion para soldadura. En los casos de tener que hacer uso de soldador, no se emplean otros que los soldadores á gas"*. Com a conseqüència, Bertrán ja *"no necesita[ba] oficiales diestros en el oficio, pues á los dos días de aprendizaje los tiene ya aptos para cualquiera faena de las que se hacen en la casa, bastándole dos o tres buenos oficiales para aquellos trabajos más delicados. El número de operarios que emplea comunmente es de unos 120 entre hombres, mujeres y niños, habiendo mayor número de éstos que de los primeros"*.²⁵⁶

---

²⁵⁵ El 1856, Cerdà va censar, entre llauiners i courers, 202 oficials i 61 aprenents barons.

²⁵⁶ *Industria e invenciones*, gener 1884, núm. 2: 15-16.

Així doncs, a la capital catalana, les dones es van incorporar a l'elaboració d'envasos quasi dues dècades abans de que el mateix procés de feminització s'iniciés a Galícia,²⁵⁷ on, a més, aquest procés es va alentir per l'escassa estandardització de les llaunes de conserves, producció principal de les metal·logràfiques galegues en aquests anys, i per la frontal oposició de les associacions de soldadors, col·lectiu que veia amenaçats els seus llocs de treball (Muñoz, 2002, 2010; Giráldez, 2010). A HGB, en canvi, no hi ha constància de que l'entrada de les dones aixequés cap mena d'oposició perquè quan es va produir sembla que els treballadors llauners encara no estaven organitzats a Sant Martí de Provençals.²⁵⁸ També, cal tenir en compte que la població d'aquest municipi s'havia més que triplicat entre 1860 i 1897 en convertir-se, a conseqüència del seu desenvolupament industrial, en un pol d'atracció d'immigració, especialment de famílies on tothom havia de treballar (Mirri, 2001: 39-40). A més, l'entrada femenina a la fàbrica no va suposar una veritable amenaça pel treball masculí qualificat en aquell moment perquè la diversitat de productes que es fabricaven va comportar el manteniment de llauners d'ofici. De fet, aquest col·lectiu no desapareixeria de l'empresa encara que, a partir de la dècada de 1950, les seves funcions van quedar reduïdes un cop la producció es va concentrar en l'elaboració d'envasos. D'altra banda, sempre van exercir les posicions d'encarregats de les diferents subseccions de construcció d'envasos malgrat la superioritat numèrica de les dones dins d'aquestes.

I és que les dones no van accedir ni a totes les seccions de l'empresa ni tampoc a tots els oficis i categories laborals. Les dones van conformar sempre la majoria dels denominats "operaris", és a dir, de la mà d'obra que participava directament en el procés de construcció mecànica dels envasos. L'empresa mai va contractar dones com a administratives amb l'excepció de Teresa Riera i Mª Cinta Gasseni. Ambdues, com he dit, filles dels propietaris, van treballar a les oficines durant la dècada de 1940.

---

²⁵⁷ A Galícia, l'entrada de les dones als tallers d'envasos no es constata fins a principis de segle amb la instal·lació de les primeres fàbriques metal·logràfiques. Així, mentre el 1893, a un taller d'envasos d'una fàbrica mitjana, com era la de Ferrer Alonso a la localitat de Bueu, treballaven només homes (un mestre, 18 oficials i 4 aprenents), a *La Metalúrgica* de Vigo, creada el 1900, hi havia presència de mà d'obra femenina i infantil el 1901 (Muñoz, 2010: 70-72).

²⁵⁸ Encara que, el 1870, s'havia constituït la Societat Cooperativa de Courers, Lampistes, Llauners i Fonedors de bronzo de Barcelona i que va estar activa durant almenys dos anys (*La Federación*, 22/05/1870, núm. 42: 4.), no he trobat constància de la seva continuïtat fins que, el 1890, es va registrar la Societat de Lampistes, Llauners i Courers de Barcelona i els seus voltants al Govern Civil de Barcelona (Vicente, 1992).

Tampoc es van contractar dones com a subalternes. Els porters, serens i ordenances van ser sempre llocs de treball reservats a treballadors barons de certa edat, de vegades com a feina complementària i de vegades a mode de retir dintre la pròpia empresa.

Pel que fa a les categories obreres, com era d'esperar, les dones mai van treballar al taller de serralleria, feu de mecànics torners i ajustadors; oficis que requerien un llarg aprenentatge formal pràctic i teòric reservat exclusivament als nois. La secció de llauneria, la més antiga i que menys es va mecanitzar, també va ser sempre una secció masculina on, com he apuntat, un grup de llauners qualificats -mestres, oficials i aprenents-, portava a terme la construcció, quasi artesanal, d'accessoris industrials i utensilis domèstics de zinc especials en petits tiratges i preparaven les mostres dels envasos que es fabricaven en grans sèries.

En la producció dels envasos, la decoració de les planxes de fulla de llauna, un procés mecanitzat però que requeria en quasi totes les seves fases d'una mà d'obra molt qualificada, era executat majoritàriament per homes. Els granejadors preparaven les plaques abans que els reportadors traspasessin els dibuixos originals realitzats

Imatge 10. Sala de la fàbrica *G.de Andreis-Metalgraf Española* on treballaven els dibuixants.

Font: Col·lecció Miquel Soler. Arxiu d'imatges, MB.

sobre aquestes pels dibuixants litògrafs, tècnics que pràcticament mai van estar en la nòmina de l'empresa sinó que treballaven per compte propi. Les plaques passaven llavors a les màquines planes on el maquinista litògraf, auxiliat pels ajudants i els marcadors, portava a terme la seva impressió. Un cop impreses, per procedir a l'assecament de les tintes, les planxes es col·locaven horitzontalment per pisos en carros que entraven als forns-assecadors, la temperatura dels quals era mantinguda i controlada pels enforadors.²⁵⁹ A les fàbriques galegues, el 1920, les dones s'ocupaven com a reportadores i, des de principis de segle, ho feien

²⁵⁹ Segons entrevista a Teresa Riera Bertrán i Francisco Font i Serrahima, realitzada el 17/09/1999.

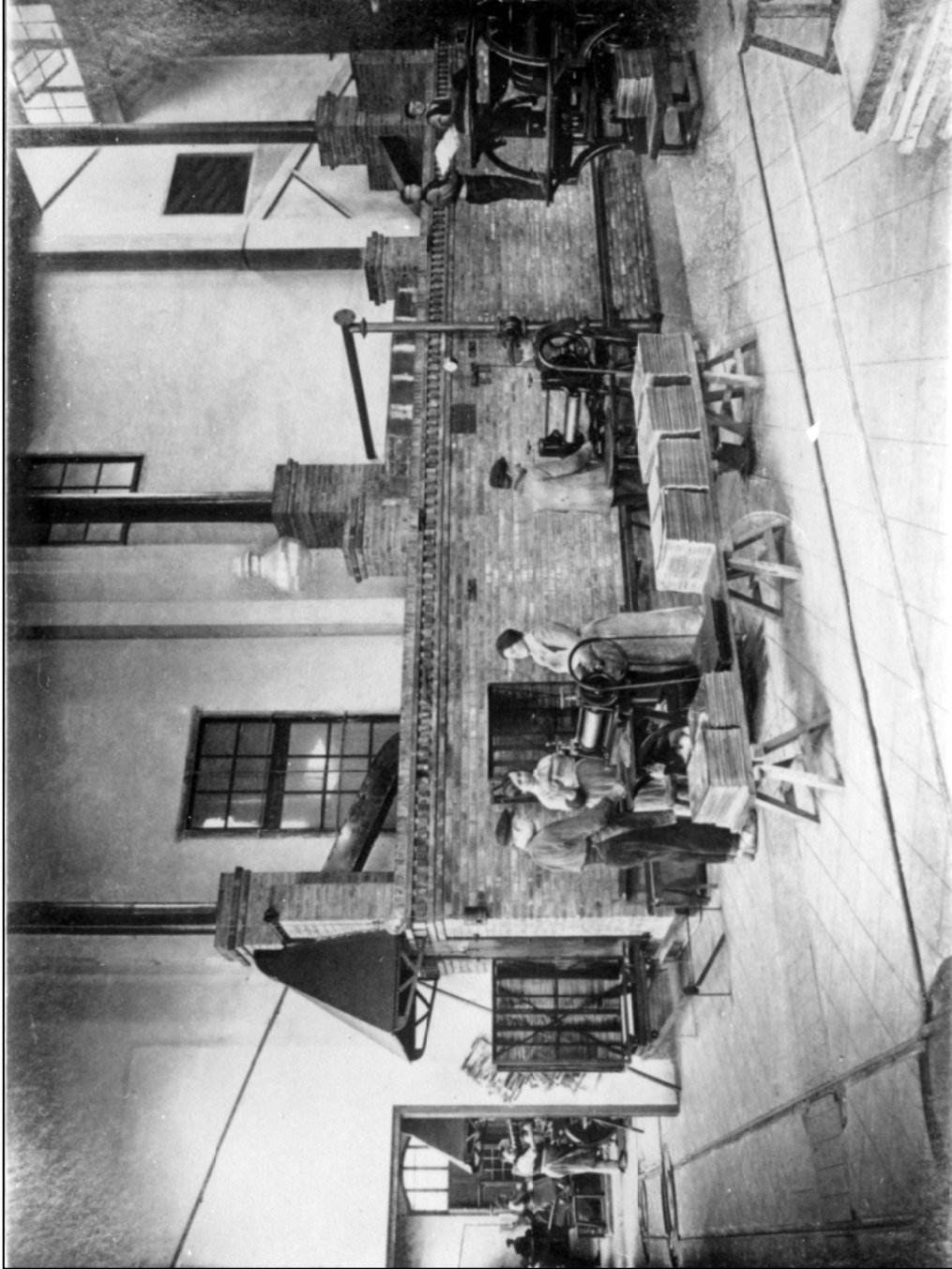
com a recollidores, però també com a marcadores, és a dir, presentant les fulles metàl·liques en les màquines impressores (Muñoz, 2010: 100-101). Aquesta ocupació, una feina semi-qualificada,²⁶⁰ va ser també una de les primeres que les dones van desenvolupar a la badalonina *G. de Andreis-Metalgraf Española* (Sadurní, 2007: 37 i 65; nota 12). A HGB, però, és només a partir de la dècada de 1940 quan es constata l'ocupació femenina com a marcadores en aquesta secció. També s'encarregaven de tota mena de tasques auxiliars com envernissar les llaunes, carregar les xapes als carros, que els peons introduïen als assecadors alimentats manualment, i apilar-les un cop aquests les havien extret. També els peons s'encarregaven del transport de les xapes des d'aquesta secció fins als diferents trens de fabricació de l'empresa. Les dones però, només carregaven les xapes de mides reduïdes, les grans eren cosa dels homes.²⁶¹

A la dècada de 1920, i segurament havia estat així des de que les dones s'havien incorporat a la fàbrica, els trens de fabricació eren ocupats per homes o dones en funció de la mida dels envasos. Mentre les dones ocupaven els trens de fabricació dels envasos de mides reduïdes, els homes ocupaven els trens de fabricació dels grans contenidors. Això no vol dir, però, que els homes no s'ocupessin també en la fabricació dels envasos mitjans o petits, ja que aquests conformaven la major part de les comandes que rebia l'empresa, però no sembla que fos gens habitual que les dones participessin en la fabricació dels grans envasos. Així, a HGB totes les operacions principals que tenien lloc al llarg del procés de construcció dels envasos, des del tall en cisalles, passant per la formació dels cossos, fins arribar al tancament dels envasos, les podien realitzar tant homes com dones, però no treballaven conjuntament en aquelles operacions que requerien de més d'un treballador. D'aquesta manera, per exemple, a principis de la dècada de 1920, el treball en les cilindres formadors de cossos el realitzava una parella d'homes o dones (vegis la imatge 11: la parella de dones apareix amb un supervisor que sembla donar indicacions a la més jove). També en les premses tancadores, els equips, formats per un/a especialista i un/a ajudant/a que col·locava les tapes en la premsa, eren sempre del mateix sexe.

---

²⁶⁰ De fet, les marcadores eren l'especialitat, dins la metal·logràfica, on les dones cobraven el salari mínim legal més elevat a partir de 1940.

²⁶¹ Un resum sobre la tècnica litogràfica i la cromolitografia a Sadurní (2007:31-38).

Imatge 11. Interior del local 70-74 d'Avinguda Icaria. HGB, 1920. Autor desconegut.

Font: Fons de fotografies de l'AHPN.

És difícil dir si aquesta divisió sexual de tasques en funció de la mida del producte es produïa també entre la mà d'obra infantil. Sens dubte, a HGB, els nois eren considerats una mà d'obra més versàtil. Podien ocupar-se en totes les seccions i accedien o no, en funció de les necessitats de l'empresa, a l'aprenentatge d'un ofici qualificat dins les seccions de litografia, serralleria o al taller mecànic, previ pas en tasques auxiliars en aquestes pròpies seccions o al taller de construcció d'envasos. En aquesta secció, i concretament en els trens de fabricació d'envasos de mides reduïdes, sembla que nens i nenes constituïen una mà d'obra quasi intercanviable que s'ocupava de tasques que podien ser realitzades individualment o en parelles de menors i que no sempre eren auxiliars. Així, el 1920, nens de curta edat s'ocupaven extraient planxes tallades d'una gran premsa d'excèntrica, una tasca perillosa però considerada auxiliar (imatge 11). Per a la soldadura manual realitzada amb soldador, tasca que en cap cas era una feina auxiliar, a finals de la dècada de 1910, també es contractaven menors, concretament nenes menors de 14 anys, tot i que aquesta era una activitat prohibida pel decret de 25 de gener de 1908 a noies menors de 23.²⁶²

En definitiva, els homes acostumaven a ocupar-se de la fabricació de les peces i els envasos més grans que requerien un important esforç físic, sobretot en aquella maquinària que s'alimentava manualment i que, a HGB, era majoritària. També el trasllat d'aquests envasos entre màquines consecutives era una feina pesada ja que l'empresa no va arribar mai a instal·lar sistemes de transport mecànic. Tenint en compte que, tradicionalment, els treballs de força s'han considerat masculins, no és estrany que l'empresa atribuís una menor productivitat de les treballadores en aquests trens, fet pel qual, segurament, mai els va feminitzar. Amb tot, era habitual que homes i dones ocupessin les mateixes màquines i fabriquessin els mateixos tipus d'envasos mitjans i petits, especialment a partir de la redistribució de maquinària de 1947. No obstant això, ni l'empresa ni els treballadors barons van reconèixer mai el mateix valor al treball femení que al masculí. Aquests últims tampoc assumien amb normalitat que les dones, tot i que els seus salaris base fossin molt menors, gràcies a la seva perícia i a les primes de producció, poguessin obtenir un jornal a vegades més elevat inclús que el dels treballadors qualificats.²⁶³

---

²⁶² Vegis el testimoni de Rosario Ruiz, treballadora d'HGB cap a 1919 recollit a Vilanova, 1996: 358-359 i reproduït a la nota 273.

²⁶³ [...] *trabajaban muchos pero bueno, trabajaba mucha gente. Las mujeres...es la faena más sencilla, más... ¿sabes? [...] Estábamos en departamentos..., ella [en referència a la seva esposa] estaba en un departamento que la faena más pequeñita, esos botes redondos para las pinturas*". Testimoni de J.M.R., treballador d'HGB entre 1928 i 1977 (entrevista realitzada el 7/05/1999).

Encara que, als anys cinquanta, l'empresa assenyalava que *"la maquinaria antigua – és a dir pràcticament tota la que funcionava aleshores– requiere de mano de obra especializada"* i remarcava la importància del personal femení dins d'aquesta, tampoc reconeixia les qualificacions de les treballadores, ni tant sols quan aquestes desenvolupaven tasques igual o més qualificades que els homes. Així, el 1921, quan, en compliment de la llei,²⁶⁴ va donar d'alta al personal en la cotització del Retir Obrer, va classificar totes les treballadores com "ajudantes". Per contra, va classificar els homes amb un ofici inclús quan realitzaven tasques semi-qualificades equiparables a les que realitzaven les dones. Treballadors enregistrats amb l'ofici de litògrafs en aquest primer llistat apareixien més tard com a simples "peons". Igualment, es van registrar com a llauners tots aquells treballadors implicats en la construcció d'envasos, independentment de si treballaven a la secció de llauneria o si eren peons especialitzats dels tallers de fabricació d'envasos. Posteriorment, al llarg dels anys vint i trenta, en les altes enregistrades, inclús quan es tractava de reingressos, molt poques treballadores van ser inscrites amb la seva especialitat. En canvi, els peons de la secció de litografia seguien apareixent amb l'ofici de litògraf. En les seccions de construcció d'envasos, encara que es va començar a fer constar l'especialitat concreta dels treballadors, era habitual que se'ls inscrivís sota l'ofici de llauner i/o les categories d'oficial i aprenent (taula 1). Per tant, als nois se'ls reconeixia com a tal un aprenentatge que, de la mateixa manera que en el cas de les noies, consistia, bàsicament, en aprendre mirant i ajudant a un operari maquinista que ja no podia considerar-se com un llauner d'ofici. De la mateixa manera, tampoc podia ja considerar-se d'ofici el treball dels soldadors. Aquesta tasca, automatitzada o efectuada amb soldadors manuals a la taula de soldadura, era efectuada tant per homes com per dones, i inclús, com he dit, per nenes menors de 14 anys.

Només a partir dels anys quaranta, en els llistats de personal que es van enviar a la *Comisión de Movilización Industrial de la 4ª Región*, es va reconèixer a les treballadores la categoria d'especialista. Tot i així, tampoc s'explicitava el lloc de treball ocupat, quelcom que sí succeïa en el cas dels especialistes barons, el que reflecteix,

---

"En la época mía casi todo eran chicas, menos los encargados, que el encargado siempre tenía unas preferidas, que cobraban más que ninguno de nosotros y se armaban unos tacos allí, mira que no hacen nada y cobran más primas que yo!". Testimoni d'A.R.B., treballador d'HGB entre 1948 i 1972 (entrevista realitzada el 31/05/1999).

²⁶⁴ Reglamento general para la aplicación del Real decreto de 11 de Marzo de 1919 sobre intensificación del régimen de retiros obreros. Reial Decret de 21/01/1921 a *Gaceta de Madrid* de 23/01/1921 núm. 23: 262-270.

clarament, el menor valor social que l'empresa continuava atribuint al treball femení. Amb tot, en consonància amb les classificacions establides per les reglamentacions laborals nacionals, en les fitxes de personal va anar desapareixent progressivament l'enregistrament de tots els nois com a aprenents. Aquesta denominació va anar quedant restringida a aquells que treballaven a la secció de mecànics, de llauners o de litografia mecànica (taula 11). La resta, els que s'ocupaven al taller d'envasos, eren consignats com a "*pinches*" i, un cop assolida l'edat corresponent (20 anys el 1942 i 18 a partir de 1948), com a peons o especialistes, detallant-se normalment la seva especialitat. A les dones, per la seva banda, se les va continuar assignant majoritàriament la categoria d'ajudanta o de "treballs secundaris". Aquestes denominacions es van fer servir indistintament –malgrat que legalment només era vàlida la segona– per quasi totes les feines, registrant-se normalment l'especialitat de les treballadores tan sols quan s'havia d'aplicar un augment salarial (taula 11). D'aquesta manera, si més no, l'aplicació de la reglamentacions nacionals va servir perquè l'empresa reconegués els treballs més qualificats que realitzaven les dones.

Taula 11. Nombre d'enregistraments del personal segons el sexe i el lloc de treball. HGB, 1921-1969

Secció	Ofici	1920s			1930s			1940s			1950s			1960s			
		H	D	T	H	D	T	H	D	T	H	D	T	H	D	T	
Serralleria	Mecànics	23		23	14		14	12		10							
	Liauners	99		99	35		35	21		5							
Liauneria	Repujadors				2												
	Dibuixants litògrafs				1												
Litografia mecànica	Granejadors				1			1		1							
	Litògrafs	24		24	23		11	11		3							
	Reportistes				2		2	2		3							
	Marcadors				3		3	5		6							
	Maquinistes	2		2	2		3	3		2							
	Pintors	1		1			3	3		7							
	Ajudants-Treb.Secundaris									4							
	Talladors (cisalles)	2	3	5	2	7	9	2	8	10	8	20	28	8	3	11	
	Estampadors		1	1	3	1	4	5	8	13	17	13	30	11	17	28	
	Soldadors	6	8	14	8	9	17	19	19	38	6	22	28	4	10	14	
Construcció d'envasos	Serfidors i Tancadors						1	10	11				12	12	24		
	Engatilladors i Engomadors												2	6	8		
	Especialistes						2	11	13	18	39	57	11	38	49		
	Oficials	4		4	15		15	4		2			1				
	Aprenents	67	10	77	33		33			2			3				
Desconeguda	Peons	52		52	22		22		11	33	64	33	64	64			
	Pirches						36	13	49	81	81	81	62	4	66		
	Ajudants-Treb.Secundaris		218	218		97	97	74	74	115	115	115		125	125		
	No consta				10		10	3	4		2	2	5	16	21		
	Fusters	2		2			0										
	Aserradors												1				
	Caixoners							1	1	1	7	7					
	Embaladors	1		1	1		1	1	1								
	Carreters	1		1	1		1										
	Xofers	1		1	2		2	2	2								
Subalterns	Peons-Ajudants						1	2	1	2		2		2	2		
		3		3	4		4	12	12	6		6	6		6		
Administratius		13		13	12		12	9	2	11	11	11	16		16		
		301	240	541	193	114	307	151	164	300	219	226	226	235	461		
Total																	

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients i fitxes laborals dels treballadors d'HGB (AMDSM) i dels butlletins de cotització d'HGB a les assegurances socials –Retir Obrer Obligatori, 1921-1939; Assegurança de Vellesa i Invalidesa, 1940-1959 i Seguretat Social-TC2, 1960-1977– (Arxiu i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS).

7.1.3. L'estructura per edats de la força de treball

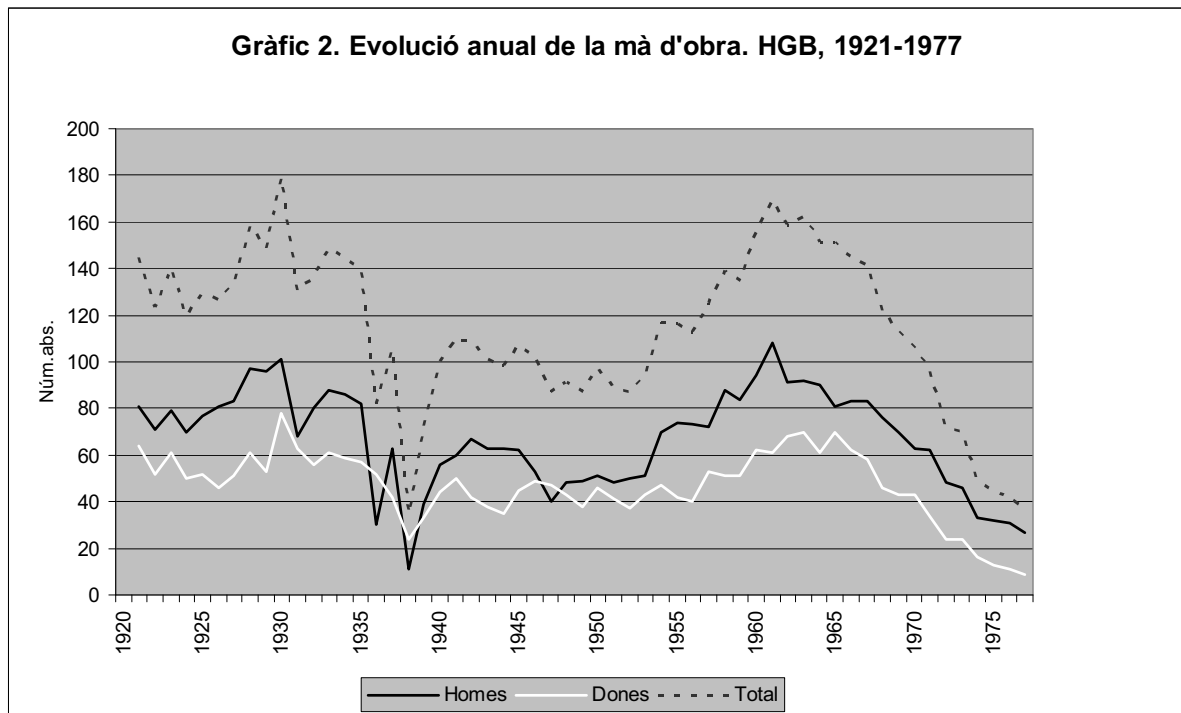
A mitjan dècada dels vuitanta del segle XIX, dones i nens suposaven la majoria de la plantilla d'HGB.²⁶⁵ Des d'aleshores, i fins a principis de la dècada de 1920, la composició del personal de l'empresa no sembla que patís canvis substancials perquè des de la direcció, la contractació de dones i adolescents, no es va considerar mai com una opció possible. Era una opció econòmicament necessària per la viabilitat no només de l'empresa, sinó de tot el sector, per competir amb els "*artículos similares al mercado internacional*". Així, segons afirmava Antoni Riera el 1958, "*la industria de construcción de envases requiere mano de obra femenina y pinches en un porcentaje bastante elevado*"²⁶⁶ i de fet, des de 1921, HGB es va caracteritzar per ocupar un elevat percentatge de dones i joves d'ambdós sexes. Fins pràcticament el seu tancament, a finals de la dècada de 1970, les dones van representar al voltant del 40-45% del total de la força de treball de l'empresa i, amb l'excepció dels anys de la guerra civil, la mà d'obra menor de 25 anys no va ser mai inferior al 20%, arribant en determinats moments a assolir valors superiors al 50%.

Com es pot observar al gràfic 2, el nombre total de treballadors de l'empresa presenta una gran variabilitat que no és, però, de tipus estacional. A diferència de les indústries metal·logràfiques d'altres zones d'Espanya, com a Galícia fins la dècada de 1920, quan les empreses metal·logràfiques van començar a diversificar la seva producció (Giráldez, 2010: 137), HGB no va dependre mai de la indústria conservera, que sí estava lligada a l'estacionalitat de la pesca i les collites. L'empresa abastia un ampli espectre d'indústries i sectors amb envasos de tipus molt divers. Les variacions en les xifres d'ocupació, reflecteixen, per tant, les diferents fases d'expansió i crisi per les que va passar l'empresa i afecten especialment a dones i joves, i entre aquests, sobretot a les treballadores joves. Aquestes, considerades com una mà d'obra menys versàtil que els nois, conformaven, per tant, el col·lectiu més prescindible en moments de crisi de treball.

---

²⁶⁵ *Industria e invenciones*, gener 1884, núm. 2: 15-16.

²⁶⁶ Fons d'empresa, Caixa 3-Carpeta C11.1/3, AMDSM.

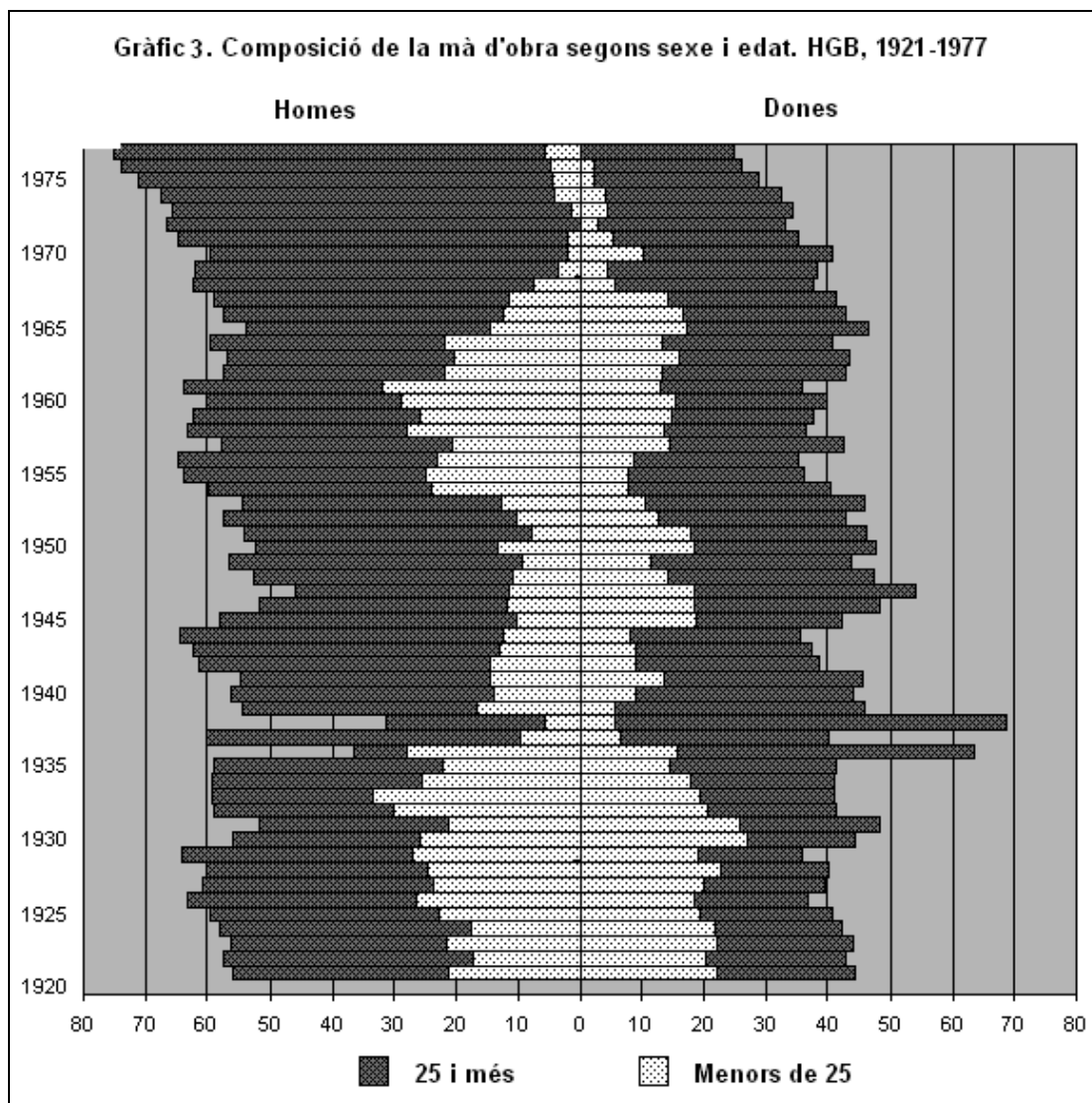
Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients i fitxes laborals dels treballadors d'HGB (AMDMS) i dels butlletins de cotització d'HGB a les assegurances socials –Retir Obrer Obligatori, 1921-1939; Assegurança de Vellesa i Invalidesa, 1940-1959 i Seguretat Social-TC2, 1960-1977– (Arxiu i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS).

Amb tot, les variacions en les xifres d'ocupació segons el sexe i l'edat no estan relacionades només amb les diferents conjuntures econòmiques per les que va passar l'empresa. La renovació tecnològica i la diversificació en la producció dels envasos van ser fonamentals per obrir les portes a la mà d'obra femenina i infantil a mitjan dècada de 1880. Posteriorment, aquests dos factors van ser també peça clau en la seva política de contractació. Així, a la dècada de 1920, l'augment de la presència de joves d'ambdós sexes s'ha de relacionar amb l'última fase del procés d'ampliació i renovació tecnològica que s'havia iniciat el 1913. Entre 1923 i 1933, es van instal·lar noves cisalles accionades a pedal i a palanca així com premses estampadores i tancadores automàtiques i semiautomàtiques que simplificaven el procés de fabricació dels envasos. Aquest augment dels joves es va produir especialment entre la mà d'obra femenina (gràfic 3), en primer lloc, per l'estandardització dels envasos que servia l'empresa a bona part dels seus clients. En segon lloc, va ser decisiu el major pes que van anar assolint dins la producció el envasos de mides mitjanes i reduïdes per la comercialització de productes alimentàries o químics. Com hem vist, aquest tipus d'envasos constituïa una especialitat fonamentalment femenina.

Entre mitjan anys cinquanta i mitjan anys seixanta, l'augment de la presència de treballadors joves, ara sobretot nois (gràfic 3), té a veure amb les inversions en maquinària que va fer l'empresa, especialment, al taller de construcció d'envasos. Aquestes inversions s'havien dut a terme per cobrir els dèficits en els trens de fabricació que havia provocat la dissolució parcial de 1947, però, sobretot, per canviar el perfil del personal a contractar. Així, l'objectiu era reduir els costos salarials gràcies a que la *“maquinaria moderna [...] para sustituir la antigua, permit[ia] por su fácil manejo y concepción ser manipuladas por personal sin especializar”*.²⁶⁷ S'intentava, també, fer front a la fugida constant de la mà d'obra semi-qualificada que estava provocada, com explicaré, per la manca de promoció i les condicions d'inseguretats en què es desenvolupava la feina.

---

²⁶⁷ Fons d'empresa, Caixa 3-Carpeta C11.1/3, AMDSM

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients i fitxes laborals dels treballadors d'HGB (AMDSM) i dels butlletins de cotització d'HGB a les assegurances socials –Retir Obrer Obligatori, 1921-1939; Assegurança de Vellesa i Invalidesa, 1940-1959 i Seguretat Social-TC2, 1960-1977– (Arxiu i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS).

La legislació és, també, un factor explicatiu de les polítiques de contractació de l'empresa. Segurament, la prohibició de contractar “pinches” femenins el 1947 va influir perquè l'empresa optés per ocupar major proporció de nois que de noies entre mitjan anys cinquanta i mitjan anys seixanta. De fet, entre el personal més jove (14-19 anys), el nois havien guanyat terreny a les noies des de l'entrada en vigor d'aquesta norma, una tendència que no es va revertir fins a principis dels anys seixanta (taula 12). Com hem vist, va ser llavors quan es va renovar quasi per complet la secció de litografia, una secció fonamentalment masculina, on l'automatització del procés d'assecat i envernissat va

comportar la reducció de la mà d'obra “*dedicada a esta función*” perquè “*apenas [se] necesita personal de vigilancia*”.²⁶⁸

Taula 12. Composició per sexe de la mà d'obra d'entre 14 i 19 anys. HGB, 1945-1965

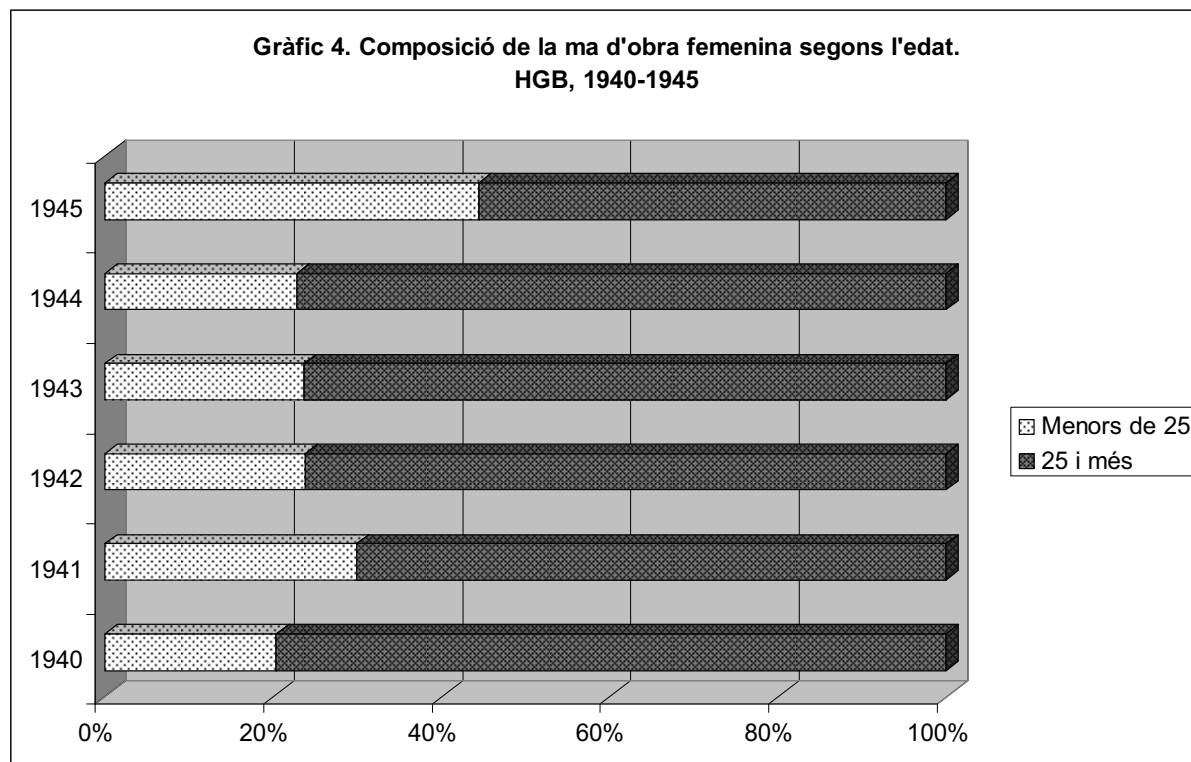
Any	Nois	Noies	Total=100
1945	54,55	45,45	11
1947	61,54	38,46	13
1949	71,43	28,57	7
1951	63,64	36,36	11
1953	100,00	0,00	9
1955	83,33	16,67	23
1957	72,00	28,00	25
1959	57,58	42,42	33
1961	71,74	28,26	46
1963	48,28	100,00	29
1965	18,75	81,25	16

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients i fitxes laborals dels treballadors d'HGB (AMDSM) i dels butlletins de cotització d'HGB a les assegurances socials –Retir Obrer Obligatori, 1921-1939; Assegurança de Vellesa i Invalidesa, 1940-1959 i Seguretat Social-TC2, 1960-1977– (Arxiu i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS).

La influència de la legislació en les polítiques de contractació és evident, sobretot, en el procés de rejuveniment del personal femení que va tenir lloc entre 1942 i 1945 (Gràfic 4). Aquest procés està vinculat a l'entrada en vigor de la reglamentació nacional metal·logràfica de 1942 i a la necessitat de l'empresa de reduir costos en un moment d'especial dificultat. Com ja he analitzat anteriorment, la reglamentació rebaixava els salaris femenins vigents però no permetia modificar ni la categoria ni el sou de les treballadores en plantilla. Per poder adoptar els nous salaris, HGB va aplicar l'excedència per matrimoni malgrat no existia obligació legal. De fet, a la reglamentació d'àmbit nacional aprovada per a la indústria metal·logràfica el 1942 ni tan sols s'hi feia esment. Així, a cost zero, ja que no estava obligada a indemnitzar les treballadores acomiadades per motiu de matrimoni, l'empresa va

²⁶⁸ Expedient 5593/52, R.I. 8127 - DIE 0525,10. Registre d'establiments mercantils, fons del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC.

renovar bona part del personal femení, doblant-se, entre aquest, el pes que havia tingut el grup de menors de 24 anys des del reinici de l'activitat després de la guerra civil.²⁶⁹

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients i fitxes laborals dels treballadors d'HGB (AMDSM) i dels butlletins de cotització d'HGB a les assegurances socials –Retir Obrer Obligatori, 1921-1939; Assegurança de Vellesa i Invalidesa, 1940-1959 i Seguretat Social-TC2, 1960-1977– (Arxiu i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS).

²⁶⁹ De fet, inclús quan ja s'havia imposat l'excedència voluntària per matrimoni l'any 1958 amb dret a dot en el cas de treballadores amb tres o més anys d'antiguitat, sembla que l'empresa va continuar sense abonar aquesta quantitat a les treballadores que optaven per deixar la feina en contraure matrimoni. Per aquest fet, algunes van interposar la queixa corresponent al Sindicat Vertical (segons testimoni de R.B.G., treballadora d'HGB entre 1954 i 1959; entrevista realitzada el 31/05/1999).

7.2. Les condicions de treball a HGB

7.2.1. La temporalitat

La contractació de mà d'obra jove aportava a HGB una gran capacitat d'adaptació a les necessitats d'una producció condicionada pel sistema de comandes sota el qual treballava. Per adequar el personal a les necessitats productives, la temporalitat va ser, almenys des de principis de la dècada dels vint, la norma que va regir la contractació. Els contractes, almenys entre el personal de la construcció d'envasos, acostumaven a tenir una duració de tres mesos. Després d'aquest període es procedia a l'acomiadament, el contracte es prorrogava per un termini determinat –normalment de tres o sis mesos– depenent de les necessitats productives o, si es considerava oportú pel bon rendiment del treballador/a, es prorrogava indefinidament. D'aquesta manera, en períodes de bonança, pràcticament la meitat del personal contractat no va arribar a tenir una permanència superior a l'any, xifra que es va reduir en els moments de crisi –anys trenta i quaranta– (taula 13). L'empresa va optar, llavors, per retenir el personal més qualificat reduint el nombre de contractacions i, si calia, recorria a les hores extraordinàries, una pràctica comú durant els primers anys cinquanta, quan HGB va iniciar la seva recuperació després de la llarga crisi de postguerra.²⁷⁰ Aquesta política, en general, es va aplicar tant en el cas dels homes com en el de les dones fins al punt que no s'observen grans diferències en quant a la permanència dels uns i les altres a l'empresa fins a finals de la dècada de 1950. La rotació del personal femení es va elevar llavors de manera sostinguda (taula 13), sembla que incentivada per l'entrada en vigor, el 1958, de l'excedència voluntària per matrimoni que establia el cobrament de la dot per a les treballadores amb un mínim de tres anys d'antiguitat.

---

²⁷⁰ De fet, les hores extraordinàries van ser quelcom habitual en la indústria espanyola fins mitjan dècada de 1970 ja que els empresaris les utilitzaven com a estratègia d'adaptació de les estructures productives a la conjuntura econòmica sense necessitat de modificar les seves plantilles (Serrano i Malo de Molina, 1979: 152 i 140-163, citat per Vilar, 2005: 23).

Taula 13. Mà d'obra contractada segons la seva permanència a l'empresa. HGB, 1921-1970

Permanència	Període de contractació																			
	1921-1930				1931-1940				1941-1950				1951-1960				1961-1970			
	H	D	T		H	D	T		H	D	T		H	D	T		H	D	T	
<3 mesos	19,14	19,38	19,24	6,34	7,51	10,34	8,33	21,46	5,92	10,34	8,33	21,46	28,17	24,57	23,98	22,41	23,98	22,41	23,24	23,24
3-6 mesos	11,13	15,50	13,01	4,95	4,62	9,85	8,87	11,34	7,69	9,85	8,87	11,34	15,49	13,26	6,63	12,64	6,63	12,64	9,46	9,46
6-9 mesos	7,81	8,27	8,01	8,51	4,62	6,90	7,80	4,45	8,88	6,90	7,80	4,45	9,86	6,96	5,10	7,47	5,10	7,47	6,22	6,22
9-12 mesos	13,87	6,72	10,79	12,48	6,36	9,85	8,33	4,05	6,51	9,85	8,33	4,05	3,29	3,70	5,10	5,17	5,10	5,17	5,14	5,14
< 1 any	51,95	49,87	51,06	32,28	37,05	36,95	33,33	41,30	28,99	36,95	33,33	41,30	56,81	48,48	40,82	47,70	40,82	47,70	44,05	44,05
1-2 anys	14,26	13,70	14,02	11,49	16,76	10,34	12,63	13,36	15,38	10,34	12,63	13,36	15,02	14,13	10,20	13,79	10,20	13,79	11,89	11,89
2-3 anys	3,52	5,68	4,45	6,73	6,36	8,37	9,95	10,93	11,83	8,37	9,95	10,93	8,45	9,78	14,80	11,49	14,80	11,49	13,24	13,24
3-4 anys	4,10	4,65	4,34	7,13	9,25	6,40	7,53	3,64	8,88	6,40	7,53	3,64	3,76	3,70	3,06	8,05	3,06	8,05	5,41	5,41
4-5 anys	2,93	4,13	3,45	7,33	9,25	5,42	6,72	4,05	8,28	5,42	6,72	4,05	3,29	3,70	6,63	3,45	6,63	3,45	5,14	5,14
1-5 anys	24,80	28,17	26,25	32,67	41,62	30,54	36,83	31,98	44,38	30,54	36,83	31,98	30,52	31,30	34,69	36,78	34,69	36,78	35,68	35,68
5-10 anys	11,72	13,95	12,68	19,80	22,54	19,70	16,40	13,36	12,43	19,70	16,40	13,36	7,04	10,43	16,33	12,07	16,33	12,07	14,32	14,32
10-15 anys	6,84	4,13	5,67	6,53	4,62	2,46	4,30	4,86	6,51	2,46	4,30	4,86	3,29	4,13	5,61	3,45	5,61	3,45	4,59	4,59
15-20 anys	1,76	2,07	1,89	3,17	3,47	2,46	2,15	5,26	1,78	2,46	2,15	5,26	1,41	3,48	2,55	0,00	2,55	0,00	1,35	1,35
20 anys i +	2,93	1,81	2,45	5,54	4,62	7,88	6,99	3,24	5,92	7,88	6,99	3,24	0,94	2,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients i fitxes laborals dels treballadors d'HGB (AMDSM) i dels butlletins de cotització d'HGB a les assegurances socials –Retir Obrer Obligatori, 1921-1939; Assegurança de Vellesa i Invalidesa, 1940-1959 i Seguretat Social-TC2, 1960-1977– (Arxiu i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS).

Més enllà, però, de que la temporalitat laboral derivés de les necessitats de producció de l'empresa, el cert és que, un cop els treballadors i treballadores assolien la categoria de "fixes" al cap de sis o nou mesos, molts abandonaven la feina de forma voluntària no gaire temps després. D'aquesta manera, entre un 70-80% de la plantilla no arribava a traspasar la frontera dels cinc anys de permanència a l'empresa. Com veurem tot seguit, la insalubritat i el risc de sinistralitat a la secció de construcció d'envasos no incentivaven la continuïtat de la mà d'obra a HGB, i les condicions salarials, especialment en el cas de les treballadores, menys encara. A més, com havia avançat, les oportunitats de promocionar dins l'empresa eren molt escasses tant pels homes com per les dones, però especialment per aquestes. En general, els homes començaven treballant com ajudants per passar després a la categoria de peons ordinaris en qualsevol secció o com a especialistes en la secció de litografia o en el taller d'envasos. L'aprenentatge com a mecànic, litògraf o, inclús, com a llauner en la secció de llauneria, estava restringit a uns pocs perquè aquestes seccions ocupaven un nombre reduït de treballadors. D'altra banda, el nombre de supervisors de les diferents seccions d'envasos no només eren també escassos sinó que, com he dit, aquesta era una feina desenvolupada per llauners d'ofici que provenien de la secció de llauneria. A més, en alguns casos es traspassava de pares a fills, el que encara tancava més l'accés a aquests llocs de treball. Pel que fa a les dones, es començava a treballar com ajudant d'una operària premsista fins que es considerava que podia passar a ocupar un lloc com a premsista. I aquest era el millor dels casos. L'alternativa era, un cop passat el període de prova, treballar com a soldadora o desenvolupar tasques de les considerades auxiliars o secundàries (com envernissar a la secció de litografia o treballant en màquines de reblar o revorejar en el taller d'envasos).

7.2.2. La in-seguretat laboral

Als tallers de construcció d'envasos, les seccions que ocupaven la majoria de la mà d'obra a les indústries metal·logràfiques, el treball es caracteritzava per la seva perillositat. Com ja he assenyalat, per treballar com a maquinista calia una bona dosi de destresa i rapidesa, qualificacions que s'adquirien amb la pràctica. Si la màquina que s'operava era una premsa, llavors, era imprescindible també un considerable grau de concentració. Aprendre a conviure amb l'estrès que provocava sostenir un alt ritme de treball davant un elevat risc d'accidents no era gens fàcil pels operaris ni pels seus

ajudants i no tothom ho aconseguia.²⁷¹ A HGB, els talls en mans i dits eren moneda corrent i, en concret en les premses, sovint es produïen amputacions.²⁷² També la soldadura dels cossos, realitzada amb soldador manual a base d'estany i àcid clorhídric rebaixat amb aigua, era una activitat altament nociva que podia arribar a provocar intoxicació per inhalació dels gasos de clor. Sense arribar a aquest extrem, era habitual que els treballadors patissin una constant irritació a les vies respiratòries per causa dels vapors.²⁷³ L'elevat risc laboral, lluny de ser quelcom privatiu dels anys anteriors a la guerra civil, a HGB es va perpetuar, com a conseqüència de l'aturada tecnològica almenys, fins a finals dels anys seixanta, quan, com hem vist, es va fer l'últim i ineficaç esforç d'inversió tecnològica. A finals dels anys cinquanta, la pròpia direcció reconeixia implícitament l'escassa seguretat laboral que regnava en el taller de construcció d'envasos quan al·ludia a la necessitat de renovar les premses "corrientes" per automàtiques per arribar a la "supresión total del peligro de accidentes". També la instal·lació d'una moderna màquina de soldar cossos era necessària si es volia posar fi al "problema de los soldadores manuales".²⁷⁴

---

²⁷¹ "[...] no me fue bien, me cargaba más envases de los que hacía, me cargaba muchos envases, tenías que ir deprisa y si no estás..., porque había mujeres allí, que iban "a preu fet" y buf!, yo aparte que era muy nerviosa, claro si no la ponías centrada, con tal que bajaba la prensa, pues el tapón, por ejemplo la tapadera, pues, eso, tienes que volver a hacer, eso se desmontaba se chafaba y a chatarra." Testimoni d'A.H.M., treballadora d'HGB entre 1958 i 1959 i entre 1966 i 1968 (entrevista realitzada el 5/05/1999).

²⁷² "Estuve un tiempo, bastante, en las prensas que pones la lata y hay unas guías para ir cortando aquello, bien, una flecha, pim pam, tenías que tener cuidado porque si no pones bien los dedos te corta pero volando. [...] Tuve al lado un muchacho que se cortó cuatro dedos. Yo tocaba muchas máquinas. Me he cortado muchas veces, todavía tengo la cicatriz". Testimoni de J.M.R., treballador d'HGB entre 1928 i 1977 (entrevista realitzada el 7/05/1999).

"[...]peligroso, que si te ponías en la prensa, había gente con los dedos cortados y todo, claro, si con el esto no te das cuenta [...].Había mucha gente con los dedos cortados y todo, yo gracias a Dios lo único que me cortaba era con las latas, para coger las latas que te hacías cortes, trabajaban con guantes muchos, pero..., era peligroso en el sentido que, claro, si la prensa bajaba y te..., y no te dabas cuenta y no quitabas la esto, pues..., había mucha gente con los dedos cortados, pero muchísima gente. [...] porque claro si hacías más primas ganabas más, y la necesidad obligaba a trabajar deprisa y...tenías que hacerlo". Testimoni d'A.H.M., treballadora d'HGB entre 1958 i 1959 i entre 1966 i 1968 (entrevista realitzada el 5/05/1999).

²⁷³ "Yo me puse a trabajar en el puente de San Carlos [...] en una fábrica de latas. Tenía 11 años. No me preguntaron la edad. Entonces no preguntaban nada [...]. Yo era soldadora, me enseñaron enseguida con un soldador con el estaño y sulfumán y eso hacía. [...]. No me acuerdo cuanto tiempo estuve. Me fui a otra fábrica porque me darían más y además no tenía el perjuicio del sulfumán, que el sulfumán al estañar los botes siempre aquella peste se ponía a la garganta". Testimoni de Rosario Ruiz (Lorca, 1908), treballadora d'HGB cap a 1919, recollit a Vilanova, 1996: 358-359).

²⁷⁴ Fons d'empresa, Caixa 3-Carpeta C11.1/3, AMDSM.

L'elevada sinistralitat laboral no era exclusiva d'HGB. En altres empreses metal·logràfiques catalanes, encara als anys quaranta, sembla que els accidents estaven a l'ordre del dia.²⁷⁵ Una dècada abans, entre desembre de 1929 i desembre de 1930, aproximadament un terç dels treballadors de la *G. de Andreis-Metalgraf Española* va haver de rebre assistència mèdica a conseqüència d'un accident laboral.²⁷⁶ No és gens estrany, per tant, que el 1930, diferents diaris es fessin ressò d'una carta de denúncia contra la *Metalgraf* perquè “*per la índole del seu treball, és una fàbrica molt perillosa per els obrers que hi treballan. Es infinit el nombre d'obrerres i adhuc d'obrerres, que hi han deixat en les màquines de dita fàbrica, algunes de les quals porten el nom de «cortadors», no un dit; sinó dos, tres i fins quatre*”. Tant era així que, segons el denunciador, “*l'obrer mancat de treball no acut a la «Llauna» –nom popular de l'empresa–, sinó com a darrer recurs*”.²⁷⁷ Així doncs, més enllà de les polítiques empresarials, la feminització dels tallers de construcció d'envasos a la indústria metal·logràfica catalana es va veure afavorida perquè les pèssimes condicions de seguretat convertien aquests tallers en una opció poc atractiva per la mà d'obra masculina, especialment en moments de creixement econòmic. De fet, a HGB, la insalubritat i la sinistralitat constituïen, juntament amb els baixos salaris, els principals motius que portaven tant als treballadors com a les treballadores a abandonar la feina.²⁷⁸ Això no va ser un gran problema durant els anys de la

---

²⁷⁵ En referencia a la dècada de 1940: “*Acabé la escuela a los doce años. Entonces buscamos una fábrica, Can Gil, de latas, de hacer latas para leche condensada, para las conservas (...) Era una fábrica muy peligrosa. [...] Recuerdo que era tan pequeña que me ponían en una máquina muy alta y el encargado me tenía que coger y subirme en un taburete que me hicieron especial para poder llegar a la máquina. Eran unas prensas donde bajaba un molde que si te pillaba la mano te la cortaba. Teníamos que ir poniendo la mano para colocar un trozo de chapa par que se hiciera la pieza que luego tapaba el bote. Bueno..., allí lo normal era cortarse dedos. Me acuerdo que a una niña como yo se le enrolló el pelo que era largo, porque había unas máquinas que eran unos rollos, y entonces se le llevó el pelo y le arrancó toda la piel de la cabeza, no se le quedó la cabeza allí por poco porque pudieron pararse las máquinas (...) Habían tres niñas como yo.*” Testimoni d'una treballadora recollit a: Ferrando, 2000: 57.

²⁷⁶ Segons les dades que consten al llibre de registre d'accidents laborals a la ciutat de Badalona durant aquest període (LL. 1559, AHBDN) i utilitzant la xifra de 769 treballadors que ocupava l'empresa l'any 1936 (que consta al document “*Relación de industrias existentes en esta ciudad, clasificadas por ramos, con expresión del nombre de la razón social, número de obreros empleados en cada una de ellas y volumen del semanal que se paga; diciembre de 1936*”, Signatura C2234/12, AHBDN).

²⁷⁷ *Lluita*, 29/0971930: 5.

²⁷⁸ “*Me salí de ahí [d'HGB], trabajé poco tiempo, me interesó más la fábrica de esto de..., yo allí me cortaba mucho con las latas y todas esas cosas, entré en los enchufes, en la casa Simon, allí en Pueblonuevo también. [...] Pagaban más, también hacía topes allí de enchufes, pero pagaban más, el oficio más limpio, estabas más sentada, entonces ya estabas poniendo tornillos a los enchufes y eso, y estaba más limpio, por eso entré.*” Testimoni d'A.H.M., en relació al període que va treballar a HGB entre

immediata postguerra. En canvi, a finals dels anys cinquanta es va convertir en un motiu més per tirar endavant les inversions tecnològiques que li havien de permetre rebaixar tant la qualificació de la mà d'obra com el risc d'accidents ja que s'havia arribat a trobar en una situació de “*escasez de elemento productor especializado*”, el que posava en perill l'abastiment d'una demanda que estava augmentant “*en proporciones extraordinarias*”.²⁷⁹

7.2.3. Els salaris

Almenys des de la dècada de 1920, a HGB coexistien dos formes de remuneració: a jornal i a prima. A les seccions de serralleria, llauneria i a la litografia mecànica, on es concentrava major nombre de treballadors qualificats, es cobrava una quantitat fixa a jornal. Al taller d'envasos, la major part dels treballadors i treballadores cobraven a prima; és a dir, al jornal es sumava, a partir d'una producció mínima, un complement fixat per trams de producció. Els caps de secció eren els encarregats de controlar la producció en els trens de fabricació d'envasos. Al final del torn de treball, comptaven i revisaven les peces i envasos, màquina a màquina, determinant quina era la producció defectuosa ja que existia un sistema de multes mitjançant el qual aquesta es descomptava del salari final.²⁸⁰ Als anys cinquanta, malgrat la supervisió de la feina seguia a càrrec dels caps de secció, la seva tasca s'havia reduït al control de la qualitat i a l'aplicació de les multes per producció defectuosa ja que el temps i la producció es controlava, aleshores, mitjançant els comptadors que s'havien instal·lat a les premses.

1958 i 1959 (entrevista realitzada el 5/05/1999). Vegis també el testimoni de Rosario Ruiz, treballadora d'HGB cap a 1919, recollit a Vilanova, 1996: 358-359 i reproduït a la nota 273.

²⁷⁹ Fons d'empresa, Caixa 3-Carpeta C11.1/3, AMDSM.

²⁸⁰ Segons testimoni de J.M.R., treballador d'HGB entre 1928 i 1977 (entrevista realitzada el 7/05/1999). També a la *Metalgraf Española* s'aplicaven aquestes multes “*por cualquier pequeña negligencia, olvido y muchas veces por capricho [...] multas que oscilan en una y cinco pesetas*” (*Solidaridad Obrera*, 01/10/1930: 7), les quals formaven, igualment, part del sistema de remuneració als tallers de construcció de llaunes de les empreses conserveres galegues (Muñoz, 2010: 91).

Taula 14. Salari hora (mitjana ponderada)⁽¹⁾ dels homes oficials en el sector metal·lúrgic. Barcelona, 1930

Rànquing salarial	Professió	Ptes. hora	Rànquing salarial	Professió	Ptes. hora
1	Fumistes	1,88		Plombistes	1,38
2	Calefacció (obrers)	1,63	8	Siderúrgia (fàbriques)	1,38
	Emmotlladors	1,63		Plaquers	1,38
3	Laminació d'acers (<i>Altos Hornos de Cataluña</i>)	1,57		Calderers en ferro	1,38
4	Ajustadors	1,56	9	Relotges (fàbrica)	1,34
5	Torners	1,5	10	Muntadors	1,31
	Forjadors	1,5		Mecànics (en conjunt)	1,31
	Calderers en coure	1,5		Maquinària Terrestre i Marítima	1,31
	Ascensors (obrers)	1,5	11	Fonedors (en conjunt)	1,28
	Estampadors en metall	1,5	12	Alumini (foneria)	1,25
	Relotgers	1,5		Niqueladors	1,25
	Soldadors	1,5		Planxistes de ferro	1,25
	Cadenes (fàbrica)	1,5		Bicicletes (reparació)	1,25
	Làmpades (fàbrica)	1,5		Càpsules metàl·liques (fàbrica)	1,25
	Pans d'or (fàbrica)	1,5		Modelistes	1,25
	Metalls (restauració)	1,5		Metalls (foneria)	1,25
Argenters	1,5	13	Bascules i arque (fàbrica)	1,19	
6	Maquinària begudes carbòniques	1,46	14	Llauners	1,13
7	Serrallers	1,45		Bronzes (foneries)	1,13
				Lampistes	1,13

⁽¹⁾ Segons s'indica a la pàgina XVI.

Font: Dirección General de Trabajo, 1931:116.

Durant la dècada de 1930, a HGB, els salaris era pràcticament idèntics als que es pagaven al conjunt de la indústria metal·logràfica de Barcelona.²⁸¹ Dins d'aquesta, els llauners eren els que rebien salaris més baixos. De fet, estaven entre els oficials metal·lúrgics pitjor remunerats de la ciutat (taula 14). Els oficials soldadors i estampadors encara tenien salaris elevats, però a HGB aquests llocs de treball els ocupaven majoritàriament dones i joves des de finals del segle XIX. El 1930, a la metal·lografia badalonina, les dones cobraven salaris inferiors als dels homes, inclús quan desenvolupaven la mateixa feina, especialment als tallers de construcció

²⁸¹ Així ho indica la comparació dels pocs registres salarials del personal d'HGB que s'han conservat d'abans de 1940 amb les estadístiques disponibles per als anys trenta (Dirección General de Trabajo, 1931) i amb les bases de treball pactades per sindicats i patrons.

d'envasos.²⁸² A més, el diferencial salarial entre homes i dones era més elevat que a la major part de branques metal·lúrgiques amb presència de mà d'obra femenina a Barcelona. No obstant això, nens i nenes cobraven el mateix salari ja que segurament executaven les mateixes tasques. Les diferències apareixien entre la mà d'obra adolescent i eren encara més elevades entre els treballadors i treballadores adults; és a dir, el diferencial salarial s'incrementava amb l'edat (taula 15).

Taula 15. Salari femení respecte al masculí segons la categoria en les fàbriques metal·logràfiques i metal·lúrgiques. Barcelona i Badalona, 1930

Salari femení / Salari masculí (%)			
Fàbriques de	Oficials-les	Ajudants-tes	Aprenents-tes
Litografia en metalls (1)	56,1	63,6	95,0
Càpsules metàl·liques	50,4	47,9	
Cadenes	46,0	44,0	
Pans d'or	46,0	36,0	
Làmpades	45,3	66,7	
Envasos metàl·lics (1)	41,2	43,6	100,0
Relotges	40,3	0,0	

(1) correspon a Badalona, la resta correspon a Barcelona ciutat.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades contingudes a Dirección General de Trabajo (1931: 126).

A HGB les coses no diferien gaire. Les dones cobraven jornals inferiors als dels homes. De fet, l'estalvi en el preu del jornal que suposava contractar dones en lloc d'homes era aproximadament d'un 20% el 1940.²⁸³ I és que les dones cobraven menys també quan desenvolupaven el mateix treball i, inclús, quan ocupaven les mateixes màquines i produïen el mateix tipus d'envasos, com he dit, quelcom habitual sobretot a partir de la segona meitat de la dècada dels quaranta. Al llarg de la dècada de 1950, les diferències en el salari mig es van anar reduint, en part, perquè els salaris mínims legals femenins van experimentar majors augments que els masculins i també com a resultat de l'augment entre la mà d'obra masculina de treballadors molt joves –entre 14 i 19 anys– amb salaris molt baixos (taula 16).

²⁸² El mateix succeïa en les empreses metal·logràfiques galegues des de principis de segle XX (Muñoz, 2010: 100-101, taules III.4 i III.5).

²⁸³ Sense incloure les primes per productivitat.

Taula 16. Salari promig ⁽¹⁾ (ptes. dia) segons ofici i sexe. HGB, 1940-1960

Secció	Ofici	1940			1950			1960		
		Homes	Dones	% dones / homes	Homes	Dones	% dones / homes	Homes	Dones	% dones / homes
Serralleria	Mecànics	14,17			32,41			103,73		
Liauneria	Liauners	9,95			32,80			97,80		
Litografia mecànica	Litògrafs	7,52			34,80					
	Reportadors				28,70			80,50		
	Granejadors							52,90		
	Marcadors	10,83							38,00	
Construcció d'envasos	Talladors	10,75	6,50	60,47	20,80			46,00		
	Estampadors	13,67	7,25	53,06	21,85	15,18	69,45	53,03	41,25	77,79
	Soldadors	11,10	6,75	60,81	21,73	14,50	66,73	51,99	41,80	80,41
	Sertidors				19,88	13,11	65,98	45,51	34,00	74,71
Expedició	Tancadors							44,00	37,41	85,03
	Engatilladors								40,37	
	Engomadors								36,00	
	Xofer	8,90								
Expedició	Embalador	11,00								
	Armador de gàbies i caixes							48,50		
	Serrador							50,00		

⁽¹⁾ Correspon al preu del jornal més plusos. No s'inclou els jornals dels encarregats.

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients i fitxes laborals dels treballadors d'HGB (AMDSM).

A HGB, a més, com succeïa a les metal·logràfiques badalonines a principis dels anys trenta, el diferencial salarial entre homes i dones també s'incrementava amb l'edat. Així, concretament al taller d'envasos, els salaris dels homes seguien una trajectòria ascendent fins aproximadament els 45-50 anys mentre que els de les dones s'estancaven a partir dels 20 anys (taula 17). El mateix s'ha observat a les conserveres galegues i s'ha relacionat, en part, amb el fet que les dones assolien una menor antiguitat que els homes (Muñoz, 2010: 96 i 98). Com hem vist, però, a HGB pràcticament no hi ha diferències en la permanència d'homes i dones. En aquest cas, l'augment del diferencial salarial en funció de l'edat es devia a una legislació clarament discriminatòria per les treballadores. En primer lloc, els salaris mínims estipulats pels "pinches" de 17 anys eren més elevats que qualsevol dels salaris mínims femenins. En segon lloc, com hem vist en el capítol quart, inclús en les especialitats que podien ocupar tant homes com dones, s'havia establert una escala salarial diferent en funció del sexe que comportava uns increments salarials per canvi de categoria menors en el cas de les treballadores. A més, en tant que els salaris mínims masculins augmentaven molt abans i en major quantitat que els femenins, el cobrament dels plusos legals, iguals per homes i dones a excepció del plus per càrregues familiars, però establerts com a proporció del salari mínim legal, també feia que el diferencial salarial entre homes i dones augmentés amb l'edat.²⁸⁴

Taula 17. Salari ⁽¹⁾ (ptes. dia) d'homes i dones al taller d'envasos. HGB, 1940-1960

Any	Edat	Homes			Dones			%Dones/Homes		
		Mín.	Prom.	Màx.	Mín.	Prom.	Màx.	Mín.	Prom.	Màx.
1940	<24	3,50	5,21	6,66	4,50	5,35	7,50	128,57	102,68	112,61
	25 y +	9,50	11,18	15,83	4,66	6,19	7,25	49,05	55,37	45,80
1950	<24	9,00	12,03	17,22	10,80	12,92	15,78	120,00	107,34	91,64
	25 y +	19,00	22,56	30,00	11,75	13,18	16,61	61,84	58,41	55,37
1960	<24	13,50	29,19	40,75	28,75	30,89	38,70	212,96	105,83	94,97
	25 y +	26,80	45,98	65,15	28,75	32,97	44,52	107,28	71,71	68,33

⁽¹⁾ Correspon al preu del jornal més plusos. No s'inclou els jornals dels encarregats.

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients i fitxes laborals dels treballadors d'HGB (AMDSM).

Els diferencials, però, no s'incrementaven només com a conseqüència d'unes reglamentacions laborals discriminatòries. Aquest augment es produïa també perquè l'empresa pagava rigorosament els salaris mínims legals només en el cas de les

²⁸⁴ Pel cas de la indústria tèxtil i de la sastreria: Vilar (2005: 28-29).

treballadores. Així, aquestes només obtenien increments salarials –a banda dels plusos– intensificant el seu ritme de treball. En canvi, els treballadors barons, inclús quan treballaven a prima, rarament cobraven el jornal mínim establert les reglamentacions sinó que, gradualment, se'ls concedien millores voluntàries per incentivar la seva productivitat i permanència. Almenys a partir dels anys cinquanta, les treballadores percebien aquesta pràctica com una injustícia i sovint plantejaven queixes individuals reivindicant augments salarials. Davant d'aquestes accions, l'empresa només cedia a augmentar l'import de les primes de producció i justificava les diferències en el jornal d'homes i dones amb un "*porque los hombres son hombres*"; el que posa de manifest que la discriminació social era l'única base que sostenia els diferencials salarials per sexe.²⁸⁵

---

²⁸⁵ “[Los hombres] cobraban más, aún siendo la misma faena, era la pelea que teníamos muchas veces, como ahora muchas veces pasa, cobraban más los hombres, en la misma prensa, haciendo casi más faena la mujer. [...]. Claro que se quejaban, [...], quejándose, lo que podías decir, eh! por qué si llevan los mismos trabajos?, y ya muchas veces te ponías borde, pues dices, pues ahora voy a hacer menos. Se lo decías al encargado, o me pagas más o no hago tantos envases-. [...]. Ibas a la oficina lo decías y te decían, bueno, ya te daré, la prima te la subiré. Se quejaban [...] a ver que pasa, por qué tiene que ganar más, trabajando yo lo mismo. Ah!, porque los hombres son hombres, es lo que te decían”. Testimoni d’A.H.M., treballadora d’HGB entre 1958 i 1959 i entre 1966 i 1968 (entrevista realitzada el 5/05/1999).

Conclusions (II part)

A Espanya, la indústria metal·logràfica, branca industrial que pertany al sector metall·mecànic, va néixer com a tal en l'últim quart del segle XIX. Des d'aleshores, amb l'excepció dels anys de la I Guerra Mundial i els immediatament posteriors i la dècada de 1940, no ha deixat de créixer, contribuint decisivament al desenvolupament d'altres sectors claus per a l'economia espanyola com l'agroalimentari. L'adopció de les innovacions tecnològiques que s'anaven desenvolupant a l'estranger va ser fonamental per finançar el creixement de la indústria metal·logràfica durant el primer terç del segle XX. Durant els anys quaranta, però, l'aturada en la renovació d'equipament que va patir aquesta indústria com a conseqüència, en part, de les polítiques del *Ministerio de Industria*, va suposar un gran fre. Amb una estructura on predominaven les petites i mitjanes empreses familiars, aquesta aturada va contribuir a què moltes d'elles tanquessin portes als anys setanta i vuitanta. Amb instal·lacions obsoletes i sense capacitat financera per invertir i modernitzar-les, bona part no va poder fer front a la competència de les grans multinacionals que havien començat a instal·lar-se a Espanya des de principis de la dècada dels cinquanta. Fruit d'aquest procés, en la segona meitat del segle XX, el sector ha passat a estar dominat per unes poques empreses multinacionals.

La història de l'empresa metal·logràfica barcelonina *Hijos de Gerardo Bertrán* (HGB) il·lustra perfectament el que ha estat l'evolució d'aquesta indústria i és un bon exemple de com s'ha desenvolupat el sector metall·mecànic a Espanya. Des de la seva creació, el 1862, fins l'inici de la guerra civil, el negoci dels Bertrán va viure una etapa de creixement sostingut gràcies a una política d'innovació tant dels productes com de la tecnologia que s'anaven desenvolupant a l'estranger. Pel que fa a la producció, l'empresa va passar de fabricar envasos pel transport d'oli a produir tota mena d'embalatges metàl·lics per productes alimentaris i químics així com d'accessoris industrials i utensilis d'us domèstic de llautó, ferro i zinc. Pel que fa a la tecnologia, a finals del segle XIX havia mecanitzat tant el procés de construcció d'envasos com la seva estampació litogràfica important la maquinària disponible a països com Anglaterra i Alemanya, un procés que es va allargar fins a principis de la dècada de 1930. La constant reinversió en la millora dels mitjans productius els va permetre assolir la competitivitat necessària davant els productes estrangers i mantenir-se com una de les més importants de la indústria metal·logràfica tot i l'augment de la

competència nacional. La introducció del treball femení i infantil en l'últim quart del segle XIX va ser també peça clau per l'estalvi de costos que representava. De fet, l'elevada presència femenina –al voltant del 40%- i de joves –mai inferior al 20%– seria una característica de l'empresa fins el seu tancament a finals dels anys setanta.

En un context de creixement industrial general a Sant Martí, l'adopció de nous sistemes de treball i l'entrada de dones i nens a la fàbrica no van provocar reaccions de protesta per part dels treballadors barons com les que es van produir en altres empreses catalanes –la *G. de Andreis-Metalgraf Española*– als anys trenta o, també, en les empreses metal·logràfiques galegues. A HGB no es van arribar a produir veritables tensions entorn al treball femení, ni tant sols durant els anys trenta quan la crisi del sector metal·lúrgic va impel·lir els sindicats a adoptar mesures restrictives al treball femení, perquè mai va intentar feminitzar llocs de treball que, per la qualificació o la força física que requerien, es poguessin considerar masculins.

Les dones mai van entrar al taller mecànic, on totes les ocupacions requerien d'un llarg aprenentatge formal i pràctic. Tampoc van accedir a la secció de llauners, on treballadors d'ofici s'encarregaven de la construcció, quasi artesanal, de tota mena d'utensilis industrials, de preparar les mostres dels envasos i de la supervisió de la feina en els diferents tallers de construcció d'envasos. A la secció de litografia, a diferència d'altres empreses metal·logràfiques, a HGB no hi ha constància de que les dones s'ocupessin com a reportadores, un treball qualificat, ni tant sols a partir dels anys quaranta, quan sí es constata que hi treballaven com a marcadores, una feina semi-qualificada. Les treballadores d'HGB es concentraven en la secció de construcció d'envasos, treballant com a operadores de maquinària, com a soldadores o realitzant tasques auxiliars i s'ocupaven en la fabricació d'envasos mitjans i petits. En aquesta secció, els homes realitzaven les mateixes tasques que les dones però, a més de fabricar envasos de mides reduïdes, també s'encarregaven de la fabricació de grans contenidors, el que requeria un important esforç físic. A banda d'això, en aquesta secció, el treball d'homes i dones diferia ben poc. No es requeria un aprenentatge formal sinó pràctic i no existien gairebé possibilitats de promoció. Tot i així, els homes, inclús quan operaven les mateixes màquines i produïen els mateixos envasos que les dones, encara el 1960, cobraven un jornal superior en un 20-25%. Aquesta discriminació, com la pròpia empresa arribaria a reconèixer, es basava en la concepció de que els homes, pel fet de ser-ho, tenien dret a un major salari. A més, les diferències salarials entre homes i dones augmentaven amb l'edat, quelcom que es produïa com a conseqüència d'unes reglamentacions laborals clarament

discriminatòries i perquè l'empresa aplicava al jornal millores voluntàries progressives amb l'edat només en el cas dels homes. Així, en aquest cas, l'augment del diferencial salarial no es atribuïble a diferències en l'antiguitat. De fet, a HGB, les trajectòries d'homes i dones es van caracteritzar per la seva curta durada i no només com a conseqüència d'una política de l'empresa. Els baixos salaris en la secció d'envasos, la insalubritat i l'elevat risc de sinistralitat desincentivaven la permanència de la mà d'obra. D'aquesta manera, només un grup reduït de treballadors i treballadores, els de major qualificació, encara que aquesta no fos reconeguda en el cas de les dones, van tenir trajectòries realment llargues.

El menor preu del treball femení, més enllà d'una base cultural, tenia també un clar fonament econòmic. El treball femení –desvalorat i barat– no només va contribuir a l'enlairament de l'empresa en els seus inicis. Va contribuir, igualment, a la seva sostenibilitat durant la crisi de postguerra –el 1940 la contractació de dones suposava per a l'empresa un estalvi aproximat d'un 20%–. Hem vist com a les dificultats pròpies d'aquest període –caiguda de la demanda, inaccessibilitat a les matèries primeres, etc.– es van sumar les causades per la dissolució parcial de la societat el 1947. Així, si l'empresa va poder superar la descapitalització provocada per la ruptura i l'aturada tecnològica que s'allargava per la negativa de les autoritats franquistes a autoritzar l'ampliació i millora de la maquinària, va ser, en part, gràcies als reduïts salaris mínims que es van establir a la indústria metal·logràfica el 1942 per la mà d'obra més jove i, especialment, per a les treballadores. La reglamentació va rebaixar la major part dels salaris femenins vigents –els que regien a la siderometal·lúrgia– a l'entorn d'un 10-20%. No és casual que l'empresa apliqués llavors l'excedència per matrimoni, encara que la reglamentació no l'havia imposat, per renovar el personal femení contractant dones més joves. Només així podia aplicar els nous salaris en un moment d'especial dificultat. Tampoc és casual que l'empresa pagués rigorosament els salaris mínims legals només en el cas de les treballadores. La productivitat femenina s'incentivava pujant el preu de les primes per producció, el que animava a intensificar el ritme de treball amb el conseqüent augment de la inseguretat laboral. En canvi, la productivitat masculina s'incentivava mitjançant millores voluntàries sobre el jornal, quelcom que, com he dit, contribuïa a l'increment del diferencial salarial entre homes i dones amb l'edat. Els menors salaris femenins permetien, doncs, augmentar els jornals masculins per sobre del que estipulaven les reglamentacions i mantenir-los al mateix nivell que en d'altres sectors. L'empresa tractava, així, de conservar el reduït nombre de treballadors qualificats i semiqualficats amb més experiència, necessaris en aquells llocs de treball que no es podien cobrir amb joves inexperts. No és estrany, per tant,

que, a mitjan anys seixanta, la igualtat de salaris imposada per llei en les especialitats mixtes, agreugés la manca de rendibilitat que l'empresa havia ja començat a patir. L'empresa va renovar bona part de la maquinària llavors amb l'objectiu de reduir la necessitat tant de mà d'obra com de la seva qualificació. Era un intent de disminuir costos –que com fonamental sobretot tenint en compte que els salaris mínims legals no deixaven de augmentar–, millorar la rendibilitat i, de pas, posar fi a les pitjores condicions de seguretat laboral. Aquesta renovació, però, va resultar insuficient. Era ja massa tard per posar-se en condicions d'igualtat davant la competència que exercien les modernes empreses altament tecnificades gràcies a la inversió estrangera; més encara quan l'empresa va optar per realitzar inversions especulatives que acabarien en fracàs i la conduirien al seu tancament definitiu.

Part III

**Les treballadores d'HGB:
estratègies familiars i trajectòries laborals,
1921-2004**

Introducció

En la primera part d'aquesta tesi he analitzat l'evolució de l'estructura ocupacional del sector metal·lúrgic entre mitjan segle XIX i principis dels anys vuitanta del segle XX. He avaluat el pes dels factors institucionals –polítiques empresarials, sindicals i estatals– en l'evolució de la divisió sexual que ha caracteritzat aquest sector, on les dones han ocupat sempre les posicions considerades de menor qualificació. En la segona part m'he centrat en l'anàlisi de la història de la indústria d'elaboració d'envasos i l'he exemplificat amb el cas d'HGB. Aquesta empresa, paradigmàtica del sector, m'ha permès aprofundir en l'anàlisi de l'organització de la producció, les polítiques de contractació i les condicions de treball en aquesta branca industrial.

En aquesta tercera part, l'objectiu és doble. El primer és conèixer qui eren les treballadores d'HGB, component principal del treball en aquesta empresa. El segon és analitzar el seu comportament laboral i els factors que el van determinar. L'oferta de treball femenina obeeix a múltiples determinants que no sempre juguen de la mateixa forma. Les característiques de la demanda i les estructures locals dels mercats de treball, la legislació laboral i les polítiques empresarials i sindicals són alguns d'aquests factors que ja he analitzat en capítols anteriors. L'oferta de treball femenina no pot, però, analitzar-se al marge de la família. Per això, mitjançant fonts empresarials i demogràfiques, analitzo les característiques sociodemogràfiques d'aquestes treballadores i de les seves famílies així com també les seves trajectòries laborals i les estratègies de treball de les seves llars, quelcom que no permeten les fonts macroestadístiques.

Aquesta tercera part s'estructura en cinc capítols. En el primer (vuitè), faig balanç dels estudis que s'han dut a terme a Catalunya, dins del context espanyol, sobre reconstrucció de l'activitat femenina plantejant quins són els debats vigents entorn als factors que la determinen. En el capítol novè, descriu breument les fonts principals i la metodologia emprada en aquesta última part. El capítol desè es centra en conèixer qui eren les dones que van treballar a HGB. Dirigeixo l'atenció cap algunes qüestions –origen sociodemogràfic, nivell educatiu, comportament reproductiu, lloc de residència–, que sabem influeixen, també, en el desenvolupament de les trajectòries laborals individuals. En el capítol onzè, analitzo l'evolució de la taxa d'ocupació femenina en funció del cicle de vida familiar atenent especialment a l'impacte sobre aquesta del

canvi d'estat civil, la càrrega reproductiva i l'estructura familiar. L'últim capítol conté l'anàlisi de les trajectòries laborals d'aquestes dones al llarg del període 1921-2004 en funció de la generació a la que pertanyen.

Capítol 8

Treball femení i estratègies familiars a Catalunya, segle XX: un estat de la qüestió

La reconstrucció de l'activitat femenina i l'anàlisi dels seus determinants és un tema complex d'abordar perquè les fonts documentals acostumen a ocultar el treball femení. Inclús la font que s'està utilitzant en els últims anys, els Padrons Municipals d'Habitants, subregistra sistemàticament el treball femení.²⁸⁶ Són ja suficients els estudis que mostren com aquest subregistre afecta pràcticament tots els sectors econòmics, no tan sols l'agrari, el realitzat a domicili o en tallers artesans i comerços familiars.²⁸⁷ També el treball industrial resta ocult en aquesta font inclús quan era a temps complert i en treballs qualificats.²⁸⁸ Aquesta ocultació de l'activitat femenina en les estadístiques oficials s'ha atribuït a que la seva construcció reflecteix la ideologia burgesa de l'home guanyador de pa/dona mestressa de casa dins la qual el treball femení s'assumeix com marginal (Arbaiza, 2000, 2002; Borderías, 2003).²⁸⁹ S'ha atribuït també a l'assumpció progressiva, al llarg del primer terç dels segle XX, de l'ideal de la domesticitat per part de la classe obrera, incloses les pròpies dones. D'aquesta manera, en tant que les dones col·laboraven en l'elaboració dels padrons, l'augment de la rúbrica "mestressa de casa" reflectiria la transformació identitària de les treballadores (Arbaiza, 2000, 2002). Aquest plantejament, però, ha estat molt

---

²⁸⁶ Un extens estat de la qüestió sobre el subregistre en les fonts estadístiques oficials a Borderías, Villar i González-Bagaria (2011).

²⁸⁷ Pel cas del sector agrari: Pérez-Fuentes (1995) i Sarasúa (2000). Pel cas del comerç: Pareja (2006); Pallol (2006) i Moya (2006).

²⁸⁸ A Sevilla, un 75% de les cigarrereres van ser enregistrades com "amas de casa" en el padró de 1924 (Gálvez, 2000: 173). En aquesta mateixa data, al municipi gallec de Bueu, l'ocultació del treball femení en la indústria conservera és d'un mínim del 21% (Muñoz, 2007: 226 nota 33). A Catalunya, el 1920, un 40% de les obreres Industrials sabadellenques no va declarar la seva ocupació al padró (Camps, 1997: 53) i en altres municipis amb diferents tipus de economies (agrària, industrial, comercial, mixta), en general, el subregistre de l'activitat femenina va ser també elevadíssim a principis dels anys vint (Borderías, 2012: 31). A Barcelona, el 60,75% de les treballadores de l'empresa tèxtil *La España Industrial* no va declarar ocupació al padró de 1930 (Borderías, Villar i González-Bagaria, 2011). En les dècades de 1920 i 1930, entre els casos explorats fins ara, de fet, el registre de l'activitat femenina ha resultat realment fiable només en les colònies tèxtils de Gironella, amb tan sols un subregistre del 9,4% (González-Bagaria, 2010). Les dades i referències sobre el subregistre de l'activitat femenina en altres sectors fora de l'industrial a Espanya poden trobar-se a Borderías (2012: 13 nota 6).

²⁸⁹ Un estat de la qüestió sobre els motius del subregistre del treball femení en les fonts estadístiques oficials pot trobar-se a Humphries i Sarasúa (2012).

recentment qüestionat a la llum de l'enorme variabilitat de la qualitat dels padrons municipals catalans en el primer terç del segle XX en quant a la declaració d'activitat femenina; una variabilitat que no pot atribuir-se a les característiques dels mercats de treball locals ni a la mida o tipus de població ni tampoc al nivell d'alfabetització dels seus habitants. Així, l'ocultació del treball femení, més que provenir de les pròpies famílies, podria estar relacionada amb altres variables com el perfil de les autoritats municipals, les instruccions rebudes pels agents censals o, inclús, la pròpia personalitat d'aquests (Borderías, 2012: 31-32). De fet, alguns estudis internacionals han constatat casos en què els agents van obviar el treball femení registrat a les fulles padronals a l'hora d'elaborar els llibres censals (Higgs, 1987) i s'ha suggerit, a més, que si el subregistre de l'activitat ha estat més alt entre les casades que entre les vídues podria ser perquè, en el cas de les primeres, eren normalment els marits els que emplenaven les fulles padronals (August, 1994).²⁹⁰ Això permet plantejar que l'ocultació del treball femení en els padrons pot reflectir no tant l'autorepresentació que feien les dones de classe obrera d'elles mateixes com la representació que feien els marits de sí mateixos com a guanyadors de pa.

A Catalunya, els estudis que han abordat la reconstrucció de l'activitat femenina i l'anàlisi dels seus determinats s'han centrat entre mitjan segle XIX i el primer terç del segle XX.²⁹¹ Fins no fa gaire, aquests estudis, realitzant un l'anàlisi restringit a la perspectiva de l'oferta en localitats tèxtils, mostraven un model d'activitat femenina molt vinculat al cicle de vida familiar i al salari del marit (Nicolau, 1990; Camps, 1995, 1997; Llonch, 1993, 2007). Les investigacions més recents, però, estan posant de manifest que, més enllà d'aquestes variables, l'estructura dels mercats de treball locals és un factor explicatiu decisiu de l'activitat femenina (Borderías, 2002, 2003, 2004, 2012, 2013; Borderías i López Guallar, 2003; Enrech, 2009; Borderías, Villar i

---

²⁹⁰ En el cas del cens de Manlleu de 1920, l'agent censal podria haver estat poc escrupolós a l'hora de copiar les declaracions d'activitat de les dones que constaven en les fulles padronals. Va anotar sistemàticament una "D" en la casella d'ocupació tant en el cas de les dones com dels nens i nenes, el que probablement remet a la seva condició de depenent del cap de casa. No obstant això, el mateix agent va modificar la casella "observacions" convertint-la en un "*¿Qué trabajan?*" a la que va contestar si/no tant en el cas dels homes com en el cas de les dones, el que indica que aquestes havien declarat la seva ocupació real en les fulles padronals. Aquest padró pot consultar-se a l'Arxiu Municipal d'aquesta població. En el cas del País Basc, el padró de Vitòria de 1950 presenta una irregularitat similar. En molts casos, encara que no apareix l'ocupació de les dones sí apareix recollida la percepció d'un ingrés procedent d'una activitat laboral (Sáenz, 2010).

²⁹¹ Sobre l'evolució dels estudis sobre treball femení i estratègies familiars a Catalunya i Espanya dins del context internacional en les últimes dècades: Borderías (2003, 2004) i Borderías i Pérez-Fuentes (2009).

González-Bagaria, 2011).²⁹² Així, allà on el mercat oferia oportunitats satisfactòries, les dones, inclús les casades, responien positivament de manera que, entre la classe obrera, la intensitat del treball femení era màxima entre tots els grups d'edat (Borderías, 2012).²⁹³ En el cas de Barcelona, les deficiències dels escassos padrons municipals que s'han conservat i la manca de censos obrers nominatius han limitat les possibilitats de l'anàlisi de la transició de l'activitat femenina durant el procés d'industrialització (Borderías, 2003).²⁹⁴ A hores d'ara, els estudis de cas mitjançant fonts empresarials han vingut a fiançar una hipòtesi ja apuntada amb anterioritat: durant el primer terç del segle XX, la continuïtat de les trajectòries laborals femenines depenia sobretot dels factors de demanda, de les oportunitats de treball disponibles i de la possibilitat de recórrer al suport d'altres dones per desenvolupar el treball domèstic (Borderías, 2002, 2003, 2004; Borderías i López Guallar, 2003; Borderías, Villar i González-Bagaria, 2011). Així, les principals dificultats per la participació laboral femenina a la capital catalana a principis de la dècada de 1930 no estarian en el costat de l'oferta sinó en el de la demanda; una demanda caracteritzada per una intensa segmentació dels mercats de treball i per les restriccions a l'entrada de les dones (Domènech i Elu-Terán, 2008).

Alguns d'aquests estudis han observat també que, al llarg del primer terç del segle XX, les trajectòries laborals de les dones en la indústria tèxtil catalana es van allargar guanyant en continuïtat com a resultat d'un cúmul de factors: la disminució de la natalitat i el retard en l'edat d'incorporació al mercat de treball dels menors per l'efecte de la legislació laboral i educativa, però també per l'augment de les oportunitats laborals per les dones adultes a conseqüència de la segona industrialització (Camps, 1997, 1998, Ferrer, 1994, Llonch, 1993, 2007).²⁹⁵ A manca, però, de treballs que mesurin l'activitat femenina a partir de fonts fiables és quasi res el que es pot donar per cert sobre l'evolució en aquesta tendència durant el franquisme.²⁹⁶

---

²⁹² Un recent estudi sobre reconstrucció de la taxa d'activitat femenina en els municipis gallecs de Bueu, Nigran i La Corunya arriba a la mateixa conclusió (Muñoz 2012b).

²⁹³ El mateix s'ha comprovat en diferents poblacions de les costes galega i portuguesa on la indústria conservera era clau en les economies regionals (Muñoz, 2012a).

²⁹⁴ El primer padró municipal d'habitants complet que es conserva de la ciutat és el de 1930.

²⁹⁵ El mateix s'ha observat en el cas d'Indianapolis als Estats Units (Robinson, 1995).

²⁹⁶ Un estat de la qüestió sobre el treball femení a Espanya durant el franquisme a Sarasúa i Molinero (2009).

Fora de Catalunya, els estudis locals disponibles mostren que la pauta de comportament laboral de les dones casades pràcticament no s'ha modificat entre principis del segle XX i els anys seixanta-setanta del segle XX.²⁹⁷ A Barcelona, en canvi, la reconstrucció de les taxes d'activitat femenina a partir de les escasses i poc fiables dades dels Censos Nacionals de Població (Borderías, 1993a) indica que el franquisme podria haver suposat un període de disminució en la participació de les dones casades en el mercat de treball.²⁹⁸ Un estudi sociològic realitzat a principis de la dècada de 1970 (Pinilla, 1979) va vincular aquest descens, concretament el que mostren les fonts censals a Barcelona i la seva àrea metropolitana entre 1960 i 1970, al fort increment del moviment immigratori iniciat a principis dels anys cinquanta.²⁹⁹ Constatant que la participació en el treball assalariat era menor entre les immigrants que entre les catalanes, aquest estudi relacionava la caiguda de l'activitat femenina amb les pautes de fecunditat més elevades de les primeres i amb factors culturals, concretament, la menor tradició de treball fora de casa de les immigrants.³⁰⁰ Ara sabem, però, que la càrrega reproductiva no sempre és un factor determinant d'abandonament del mercat de treball assalariat i que les dones han desenvolupat tota mena d'estratègies per compaginar el treball productiu i reproductiu (Llonch, 1993, 2007; Borderías, 1996, 2003, 2006; Borderías, Villar i González-Bagaría, 2011). D'altra banda, un treball, que analitzava les trajectòries socials d'un col·lectiu de dones immigrants a Barcelona entre el primer terç del segle XX i els anys setanta, va posar de relleu la forta relació que aquestes mantenien amb la feina i com les seves pràctiques laborals es caracteritzaven per l'adaptació contínua a les oportunitats del mercat. Amb tot, el mateix estudi apuntava que les seves competències, adquirides de manera informal en l'àmbit familiar i en els llocs d'origen, imminentment rurals, no

---

²⁹⁷ Vegis Muñoz (2010) pel cas de Bueu –Galícia– i Uriarte (2006) pel cas d'Eibar –Guipúscoa–.

²⁹⁸ Segons els Censos Nacionals de Població, a la ciutat de Barcelona, la taxa d'activitat femenina, en creixement des de principis del segle XX, es va estancar entre 1930 i 1970 (al voltant d'un 30%), la participació de les dones casades en la població activa femenina va patir una davallada important (entre 1930 i 1970 va passar del 39,43% al 19%) i el sector industrial va experimentar una creixent masculinització (el percentatge de dones va passar entre 1930 i 1975 del 33,24% al 19,49%). Vegis aquestes dades a Borderías (1993a: 35-38 i quadres 3, 6 i 9). Segons les dades de l'Enquesta Sociodemogràfica de 1991, també es va produir un descens en les taxes d'activitat de les dones d'entre 25 i 45 anys en el conjunt d'Espanya entre 1940 i mitjan anys setanta (Miret, Alustiza i Cámara, 2001).

²⁹⁹ Vegis les dades a Pinilla (1979: apèndix núm. 7, quadres 189 i 190: 559-560)

³⁰⁰ En el cas del municipi mallorquí de Lloseta s'ha assenyalat, també, que la gran càrrega reproductiva de les immigrants casades amb miners podria ser, juntament amb els elevats salaris dels seus marits, un dels factors pels quals la seva presència a les fàbriques de producció de calçat va ser pràcticament nul·la en les dècades de 1950 i 1960, precisament quan va augmentar la presència de treballadores casades en aquestes (Bibiloni i Pons, 2001).

hauria facilitat la seva inserció en el mercat de treball industrial de la ciutat (Borderías, 1993b).³⁰¹ De moment, no comptem amb estudis històrics que comparin les pautes laborals femenines en funció de l'origen –catalanes/immigrants–. No obstant això, recentment s'ha suggerit que, a la Barcelona de principis de la dècada de 1930, en estrats obrers poc qualificats –en els que els immigrants tindrien una major presència–, les treballadores interrompien més fàcilment la seva trajectòria laboral quan arribaven els fills i no es comptava amb suport femení familiar per atendre el treball domèstic perquè el seu salari no permetria externalitzar-lo (Borderías, Villar i González-Bagaria, 2011). Igualment, aquest factor –la racionalitat econòmica de les famílies– s'ha considerat clau per entendre el baix nivell de permanència en el mercat de treball després del matrimoni de la població immigrada femenina a la perifèria sud madrilenya entre els anys quaranta i seixanta (Fernández Gómez, 2000).

En els últims anys s'ha emfatitzat la importància de tenir en compte els factors institucionals a l'hora d'analitzar el treball femení i les estratègies familiars durant el franquisme. En aquest sentit, s'ha argumentat que una estratègia maximitzadora dels ingressos familiars podia anar contra la permanència de les casades al mercat de treball ja que, segons la legislació, el marit deixava de cobrar el plus de càrregues familiars (Babiano, 2005). Sembla, però, arriscat generalitzar ja que no sempre el plus familiar podria compensar el salari de l'esposa. Depenia de la quantia d'aquest salari i de la que es cobrava en concepte del plus; una quantitat extremadament variable perquè depenia del número de fills menors de 14 anys i de la nòmina total de l'empresa on treballava el marit. De moment, no disposem d'estudis que mesurin l'impacte d'aquests plusos en els ingressos monetaris de les famílies obreres. Tot i així, sembla que aquesta estratègia –plus de càrregues familiars en comptes del salari de les mares– hauria estat més habitual entre les treballadores en sectors amb salaris més baixos i amb escasses oportunitats de desenvolupar una carrera laboral (Fernández Gómez, 2000).

S'ha insistit també en el fet que la legislació discriminatòria i desincentivadora del treball de les casades implementada pel règim franquista va obstaculitzar les seves trajectòries laborals empenyent-les a engrandir les files del mercat de treball submergit (Pérez-Fuentes, 2003; Vilar, 2006; Pérez Pérez, 2007). S'ha constatat que una de les

---

³⁰¹ Alguns altres treballs han constatat que les dones immigrants han ocupat tradicionalment els estrats inferiors de l'estructura ocupacional catalana, tenint menys presència en la indústria, concretament en el sector tèxtil, i més en les branques de menor valor afegit del sector terciari com el servei domèstic (Solé, 1981; Llonch, 1994; López Guallar, 2004).

principals característiques del treball femení durant el franquisme va ser l'elevat nivell de subocupació i dels treballs irregulars (Babiano, 2005). Amb tot, també s'ha assenyalat que la presència femenina en treballs submergits i precaris, més elevada que la masculina, no es pot considerar producte del règim franquista sinó que es tracta d'un aspecte tradicional del mercat de treball (Sarasúa i Molinero, 2009). És cert que la represa de l'excedència forçosa per matrimoni, practicada per les empreses amb anterioritat i abolida per la legislació republicana, va expulsar les dones de sectors i treballs qualificats –el cas de l'administració pública i empreses estatals–.³⁰² Aquesta norma, però, no es va arribar a imposar en sectors com el tèxtil, on la participació femenina era tradicionalment molt elevada a Catalunya. Tenint en compte això, s'ha considerat que la possible davallada en la participació de les dones casades en el sector industrial barceloní podria estar més relacionada amb la greu crisi d'aquest sector durant les dues dècades posteriors a la fi de la guerra civil (Borderías, 1993a); una hipòtesi encara per verificar.

A més, s'ha de tenir en compte que el règim franquista va ampliar la cobertura de les assegurances socials incloent el treball a domicili,³⁰³ cas paradigmàtic de treball submergit dins del sector industrial i una de les bosses de treball femení “en negre” tradicionalment més important juntament amb el servei domèstic. Aquesta legislació, en augmentar la càrrega existent fins aleshores sobre el treball a domicili, podria haver promogut l'augment del frau en les cotitzacions a les assegurances socials durant la llarga postguerra. Però aquest frau ni era nou ni es restringia a treballs desenvolupats fora de les fàbriques.³⁰⁴ En qualsevol cas, si hagués crescut el recurs al treball a domicili durant la postguerra, els estudis que han analitzat aquest sector en diferents períodes cronològics indiquen que aquest creixement s'hauria d'entendre, fonamentalment, com una estratègia empresarial dirigida a rebaixar els costos de producció en un moment de crisi i d'incertesa econòmica; estratègia que hauria trobat els seus millors aliats en l'augment de l'atur i els condicionants socials –en el cas de

---

³⁰² Sobre la legislació discriminatòria vers les dones durant el Franquisme: Scanlon (1976). Sobre les conseqüències de l'aplicació de l'excedència forçosa per matrimoni en el cas de La Companyia Telefònica: Borderías (1993a).

³⁰³ Els treballadors a domicili estaven inclosos en el Retir Obrer Obligatori (RO) des de la seva implantació el 1921. El 1938, en crear-se el Règim de Subsidis familiars (Llei de 18/07/1938 a BOE núm. 19 de 19/07/1938: 272-275.) i el 1942 l'Assegurança Obligatòria d'Enfermetat (Llei de 14/12/1942 a BOE núm. 361 de 27/12/1942: 10592-10597) es va incloure entre els beneficiaris als treballadors a domicili.

³⁰⁴ És el cas, per exemple, de la indústria de mantegades d'Estepa, a Sevilla, on la manca de contracte de les “*mantecaeras*” era una característica en les primeres dècades del segle XX que es va mantenir durant tot el franquisme (Téllez, 2002).

les casades– (Miguélez, 1982; Sanchís 1982; Bibiloni i Pons, 2001, Domínguez, 2005; Téllez i Martínez Guirao, 2009).

En definitiva, comptem encara amb pocs estudis sobre els determinants de l'activitat femenina a Catalunya, però aquests mostren la clara necessitat d'atendre tant a factors d'oferta com de demanda així com a factors institucionals i culturals. D'aquesta manera, encara que l'activitat femenina s'ha d'analitzar en el marc de les estratègies familiars, cal incorporar a aquest l'anàlisi elements com l'origen i els nivells de formació, factors que determinen les oportunitats laborals dels individus en el mercat de treball. Així mateix, cal tenir en compte la influència sobre les estratègies individuals i familiars de les polítiques estatals laborals i socials i de les polítiques de contractació empresarials, un factor aquest últim que encara no ha rebut suficient atenció. Tot i que la investigació està avançant, de moment, quasi no s'ha iniciat pel que fa a la segona meitat del segle XX. No és estrany. De fet, per aquest període, estan encara per reconstruir unes taxes d'activitat femenina sobre dades més sòlides que les que aporten els Censos Nacionals de Població. L'existència dels registres de cotització a les assegurances socials per la província de Barcelona des de la implantació del Retir Obrer, el 1921, obre la porta a futures investigacions en aquesta línia. Aquest treball constitueix un modest primer pas. Si es vol, un assaig per testar la potencialitat d'aquesta font i del seu creuament amb els padrons municipals per respondre, sense ànim de generalitzar, a algunes qüestions. Així, com he avançat en la introducció, l'objectiu és analitzar, tant des de la perspectiva de l'oferta com de la demanda, l'evolució de les pautes de comportament laboral al llarg del temps (1921-2004) de les dones que en algun moment de la seva vida van treballar a HGB; un anàlisi que s'aborda a partir de la reconstrucció de les seves vides laborals.

Capítol 9

Fonts i metodologia

Un dels objectius fonamentals d'aquesta última part és analitzar, entre la dècada de 1920 i l'actualitat, les pautes de comportament laboral de les treballadores que en algun moment de la seva vida van treballar a HGB. Com he dit, els estudis que aborden la reconstrucció de l'activitat femenina ho fan mitjançant els Padrons Municipals d'Habitants, però aquesta font resulta poc fiable. Per aquest motiu, al l'igual que s'està fent en altres països europeus, a Espanya, cada vegada més es recorre a fonts alternatives, generades per les empreses o l'administració, que permetin la seva correcció.³⁰⁵ No obstant això, els padrons no permeten fer un veritable seguiment de les trajectòries laborals femenines. Els registres de cotització a les assegurances socials, que es conserven en el cas de la província de Barcelona des de 1921 fins a l'actualitat, a partir dels quals es poden reconstruir les "vides laborals" individuals, sí permeten fer aquest seguiment.³⁰⁶

Vaig iniciar la reconstrucció de les vides laborals de les treballadores d'HGB amb el buidatge de les dates d'alta i baixa que constaven en els butlletins de cotització generats per l'empresa entre 1921 i 1978 en una base de dades. D'aquesta manera vaig conformar un llistat de 727 dones que hi van treballar al llarg d'aquest període; un llistat que completava el que havia obtingut mitjançant els expedients laborals que es conserven en el fons d'empresa (taula 1).³⁰⁷ Posteriorment, vaig localitzar tots els registres d'alta-baixa en la cotització d'aquestes dones en les diferents assegurances socials fins el 2004, obtenint així la informació sobre les empreses on havien treballat. Després, un cop reconstruïdes les seves trajectòries de cotització, vaig incorporar els períodes de no cotització que s'havien succeït al llarg de la seva vida per controlar la seva situació laboral (treballa/no treballa) des del moment del naixement fins el de la mort, si aquesta s'havia produït abans de 2004. Tenint en compte, però, que la base de dades cobreix el període 1921-2004, he extret dels càlculs aquelles dones que van morir abans de complir els 60 anys així com aquelles que he pogut comprovar van

---

³⁰⁵ Sobre les metodologies alternatives emprades per corregir el subregistre de l'activitat femenina en els censos i padrons d'habitants a Espanya i a Europa: Borderías, Villar i González-Bagaría (2011).

³⁰⁶ Els registres de cotització s'han extret dels "Butlletins de cotització al Retir Obrer Obligatori" (1921-1939); dels "Butlletins de cotització a l'Assegurança de Vellesa i Invalidesa" (1940-1959) i dels "Butlletins de cotització a la Seguretat Social-TC2" (1960-2004). Arxius i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'INSS.

³⁰⁷ Dipositat a l'AMDSM.

arribar a Barcelona després de complir els 16 anys. La reconstrucció de les “vides laborals” es pot considerar complerta –entre els 16 i els 60 anys– en el cas de les 473 treballadores nascudes entre 1905 i 1944 (taula 1). És aquest col·lectiu, entre les que, com veurem, es diferencien clarament dos grups generacionals, les nascudes entre 1905 i 1924 i les nascudes entre 1925 i 1944, que centren l’anàlisi realitzat al capítol dotzè.

Taula 1. Treballadores d’HGB segons les fonts on han estat localitzades

Període de Naixement	Núm. Treb.HGB amb Registres de Cotització (1921-2004)	Núm. Localitzades a algun Padró Municipal	Núm. Localitzades a cada Padró Municipal			
			1930	1940	1945	1950
1867-1904	131	102	80	72	36	67
1905-1924	262	202	132	144	78	143
1925-1944	254	119	21	55	52	91
1905-1944	516 (473)*	321	153	199	130	234
1945-1956	69	8				8
No consta	11					
Total	727	431	233	271	166	309

* Xifra de dones amb trajectòries laborals complertes entre els 16 i els 60 anys un cop descomptades aquelles que van morir abans de complir els 60 anys i les que van arribar a Barcelona després dels 16 anys.

Malgrat que, en la resta de casos, la “vida laboral” és incomplerta –perquè eren majors de 16 anys el 1921 o perquè encara no havien arribat a l’edat de jubilació el 2004–, aquesta reconstrucció parcial ha estat fonamental per resoldre, mitjançant el creuament nominatiu amb els padrons municipals, el problema del subregistre de l’activitat femenina en aquesta font. Malauradament, només se’m va autoritzar la consulta dels padrons municipals duts a terme entre 1930 i 1950, el que ha restringit l’anàlisi sobre l’impacte dels factors familiars en l’activitat d’aquestes dones a aquest període. Aquest és, però, un període clau en tant que les dades disponibles, com hem vist, apunten a que s’hauria pogut produir un canvi en les pautes d’activitat femenina a la capital catalana. En aquests padrons vaig localitzar 431 treballadores que havien treballat a HGB, la majoria d’elles nascudes abans de mitjan anys vint, que conformen l’univers que centra l’anàlisi realitzat al capítol onzè (taula 1).

S’ha d’assenyalar que els registres de cotització no constitueixen una font exempta de problemes. En primer lloc, cal tenir en compte que, des de la implantació de la primera

assegurança social –el Retir Obrer (RO)–, el 1921, la cotització obligatòria es va limitar segons criteris d'edat. Encara que des de 1900, a banda de les excepcions imposades per llei,³⁰⁸ l'edat legal mínima per treballar eren els 10 anys, la cotització es va restringir als treballadors entre els 16 i els 65 anys fins l'any 1946,³⁰⁹ quan es va ajustar l'edat de cotització al Subsidi de Vellesa a l'edat legal per treballar, que el 1944 s'havia establert en els 14 anys.³¹⁰ Aquesta font, per tant, no permet analitzar el treball infantil.

També des de l'inici, la cotització obligatòria va quedar restringida segons criteris econòmics en establir-se un màxim d'ingrés anual a partir del qual o no s'afiliava al treballador o, en cas de sobrepassar-lo en algun moment, se'l podia donar de baixa. Aquestes restriccions segons l'ingrés, amb tot, no sembla que pugui afectar les trajectòries de cotització d'aquestes treballadores, les quals, pels salaris mínims legals establerts en els sectors en què han cotitzat, difícilment podien superar els ingressos màxims establerts. En tot cas, aquestes restriccions econòmiques s'haurien de tenir molt en compte alhora d'analitzar trajectòries laborals masculines ja que, entre els homes, la probabilitat de traspasar els màxims seria més elevada.³¹¹

---

³⁰⁸ Llei dictant disposicions per a que els menors d'ambdós sexes que no hagin complert els 10 anys no siguin admesos en cap mena de treballs de 13/03/1900, *Gaceta de Madrid* núm. 73 de 14/03/1900: 875-876.

³⁰⁹ Ordre de 24/10/1946 per la que es van modificar alguns articles del Reglament del Subsidi de Vellesa de 02/02/1940, *BOE* núm. 314 de 10/11/1946: 8173-8174.

³¹⁰ La Llei de Contracte de Treball de 1944 (*BOE* núm. 55 de 24/02/1944:1627-1634 i *BOE* núm. 102 de 11/04/1944: 2877 a 2886) va fixar l'edat legal mínima per treballar en els 14 anys ja que entre aquesta edat i els 18 anys es podia ser subjecte actiu de contractació si es disposava de l'autorització paterna o dels tutors legals.

³¹¹ El Reglament del RO de 21 de gener de 1921 la limitava als treballadors per compte d'altri que no excedissin uns ingressos anuals de 4.000 ptes. Durant la guerra civil, el govern republicà va ampliar aquest límit a 6.000 ptes. però el va eliminar posteriorment perquè l'alça general dels salaris estava provocant que els patrons donessin de baixa als treballadors (Decret de 7/03/1937, *Gaceta de la República* de 9/03/1937: 1119 i Decret de 16/11/1939, *Gaceta de la República* de 18/11/1939: 636-637). Acabada la guerra, el setembre de 1939, Franco va signar l'establiment del Subsidi de Vellesa (SOVI), que substituïa al RO (Llei de 1/09/1939, *BOE* de 9/09/1939: 5017), recuperant en la seva normativa d'aplicació el límit de 6.000 pessetes i que va ser elevat a 9.000 ptes. el 1941 (Ordre de 2/02/1940, *BOE* de 8/02/1940: 1024-1027 i Decret de 6/12/1941, *BOE* de 15/12/1941: 9781). El 1948, aquest límit es va eliminar pels treballadors manuals i es va establir la cotització obligatòria en el cas dels treballadors no manuals que no excedissin les 12.000 ptes. d'ingrés anual (Decret de 9/01/1948, *BOE* de 21/01/1948: 291-292). El 1959, es va restablir el màxim, fixat ara en 40.000 ptes. anuals per tots els treballadors per compte d'altri i, a partir de 1962, el mínim salarial per ser inclòs en les assegurances socials no seria

Fins l'any 1940, la font no inclou registres de cotització fora de la província de Barcelona i, fins 1943, no inclou registres de cotització al Règim Especial Agrari (REA).³¹² Això podia generar falses diferències en les trajectòries de les dones nascudes abans de 1925 depenent del seu origen, especialment si tenim en compte que, com veurem, les immigrants, quasi el 60% d'aquestes treballadores, procedien majoritàriament de zones rurals. Aquesta limitació, però, no sembla que pugui esbiaixar significativament l'anàlisi de les trajectòries laborals. Quasi el 80% de les immigrants nascudes abans d'aquesta data que he localitzat als padrons municipals van arribar a Barcelona abans de complir els 16 anys. No obstant això, com he avançat, per evitar al màxim possibles desviacions, he eliminat dels càlculs que es mostren al capítol dotzè totes aquelles immigrants que, segons els padrons, van arribar a la ciutat després de complir els 16 anys.

El problema més important per reconstruir el treball femení a partir dels registres de cotització a les assegurances socials no prové tant de les limitacions assenyalades fins ara com de la dedicació de les dones en feines per les quals, normalment, no es cotitzava. Així, la font no inclou registres de cotització en el servei domèstic fins el

---

inferior a 750 pessetes mensuals o 25 diàries. Finalment, la Llei de Bases de la Seguretat Social de 1963 va eliminar aquest mínim.

³¹² El Reglament del RO (21/1/1921) disposava en el seu article 4^{art} que hi tindrien dret "*los obreros, cualquiera que sea su sexo, su patrono, la clase de su trabajo, agrícola, Industrial o mercantil y la forma de su remuneración*". No obstant això, l'incompliment de la llei en les zones agràries –amb excepció de les àrees latifundistes d'Andalusia– era sistemàtic (Elu-Terán, 2006: 61). Sobre els problemes en la implantació del RO en l'agricultura: Aznar (1925). No és fins el 1943 (Llei de 10/2/1943 i Reglament de 26/5/1943) quan es va establir el Règim Especial de la Seguretat Social Agropecuària (RESSA), que incloïa tant els treballadores per compte d'altri com els treballadores per compte propi o autònoms que constessin al cens laboral agrícola o als sindicats de treballadors autònoms. La inclusió del treballador en el cens determinava automàticament la seva inclusió al RESSA. El 1961, es va constituir la *Mutualidad Nacional de Previsión Social Agraria* (2/03/1961) i es va portar a terme un nou ordenament de la Seguretat Social Agrària que substituïa el RESSA i que incloïa tots els treballadors majors de 14 anys fixes o eventuals que realitzessin tasques per compte d'altri de caràcter agrícola, forestal o ramader o que habitualment i, permanentment, prestessin serveis no pròpiament agrícoles en explotacions d'aquest tipus per compte d'empresaris agrícoles, així com a tots els treballadors autònoms agropecuaris (art.8 Estatuts de 21/06/1961). Finalment, la Llei de Bases de la Seguretat Social de 28/12/1963 incloïa dins del règim especial de la Seguretat Social Agrària "*a los trabajadores dedicados a las actividades agrícolas, forestales y pecuarias y a los empresarios de pequeñas explotaciones que cultiven directa y personalmente sus fincas*". El Règim Especial Agrari de la Seguretat Social (REA) es va aprovar el 1966 (Llei 38/1966 de 31 de maig) i la seva aplicació progressiva es va iniciar el 1 de gener de 1967 (Montoya, 1966: 100 i ss.)

1942.³¹³ A partir d'aquesta data aquests registres són molt infreqüents perquè, com és ben sabut, aquesta ocupació acostuma a desenvolupar-se en l'economia submergida. Encara que la font inclou els registres de cotització en el treball a domicili des del 1921,³¹⁴ sabem que aquest era també una de les bosses tradicionals més importants de treball femení submergit. Cal igualment tenir en compte que si bé la cotització dels treballadores per compte d'altri en el comerç era també obligatòria des de 1921,³¹⁵ degut a les característiques d'aquest sector –petit comerç familiar–, la cotització femenina en aquesta activitat econòmica és pràcticament inexistent, al menys, fins la implantació del Règim Especial de Treballadors Autònoms (RETA) el 1960. És a partir de llavors quan la font inclou registres de cotització de treballadors per compte propi o autònoms.³¹⁶ Per tant, les trajectòries inclouen l'autoocupació dels majors de 18 anys només en el cas de les treballadores nascudes amb posterioritat a 1940 i, per suposat, sempre que aquesta impliqués l'afiliació al Règim Especial de Treballadors Autònoms (RETA).

---

³¹³ El RO no contemplava la cotització pels treballadors domèstics ja que aquesta es restringia al treball agrícola, industrial o mercantil (veure nota anterior). La Llei de 14/12/1942, per la qual es va crear l'Assegurança Obligatòria d'Enfermetat (SOE,) va establir l'obligatorietat de la cotització d'aquests en les mateixes condicions que qualsevol altre treballador per compte propi o d'altri. Igualment, la Llei de 19/07/1944 (BOE núm. 203 de 21/07/1944) va fer extensius els beneficis dels subsidis de vellesa i invalidesa i del subsidi d'accidents al personal del servei domèstic. El 1969, es va crear el Règim Especial de la Seguretat Social per al Servei Domèstic quedant integrat al sistema de la Seguretat Social encara que amb condicions diferenciades en quant a cotització i prestacions (Colectivo IOÉ, 1990). El 1985, el Real Decret 1412/85 va regular novament el denominat Règim Especial de Treballadores de la Llar (REEH) establint una cobertura discriminatòria respecte als treballadors per compte d'altri inclosos al Règim General. Destaca entre aquestes discriminacions el fet que l'afiliació i l'alta correspon a l'ocupador només quan es tracti de treballadors a temps complet i dedicació exclusiva en una llar. En la resta de casos, l'afiliació i l'alta corresponen al treballador.

³¹⁴ En tant que el Reglament del RO especificava que "*están [...] incluidos los trabajadoras a domicilio y destajistas*".

³¹⁵ Veure nota 312.

³¹⁶ En aquesta data (Decret 1177/1960, de 23 de juny- BOE del 27) es van estendre els beneficis del mutualisme laboral als treballadors independents i autònoms dins dels règims predecessors del sistema de la Seguretat Social. Posteriorment, la Llei de la Seguretat Social de 21 d'abril de 1966 (BOE del 22 i 23) preveia la creació d'un règim especial (apartat c del núm. 2 de l'article 10), la regulació del qual es va fer efectiva amb el Decret 2530/1970, de 20 d'agost, pel qual es va regular el règim especial de la Seguretat Social dels treballadors per compte propi o autònoms que, amb modificacions, segueix vigent en l'actualitat. Una de les particularitats d'aquest règim es la cotització obligatòria per als majors de 18 anys.

En definitiva, els registres de cotització a les assegurances socials, com és lògic, permeten reconstruir les trajectòries laborals en el mercat de treball regulat i, dins d'aquest, fonamentalment en el sector secundari fins a principis dels anys seixanta i, posteriorment, també en el comerç i l'autoocupació. Malgrat aquestes limitacions, aquests registres constitueixen la font més fiable de la que disposem per analitzar la participació de les dones al mercat de treball al llarg del segle XX en la província de Barcelona.

Capítol 10

Les treballadores: característiques socio-demogràfiques

10.1. L'origen geogràfic i l'arribada a Barcelona

HGB, situada en el límit entre el barri del Poblenou (districte de Sant Martí de Provençals) i el de la Barceloneta (districte de Ciutat Vella), ocupava a treballadores que, almenys entre 1930 i 1950, residien majoritàriament en aquests barris (Imatge 2). Sant Martí de Provençals, municipi independent de Barcelona fins el 1897, s'havia

convertit, ja en la segona dècada del segle XIX, en un punt geogràfic receptor de població immigrant gràcies al seu gran creixement industrial (Mirri, 2001); creixement que faria a aquesta població mereixedora del sobrenom de "la Manchester catalana". Així, si el 1860, Sant Martí comptava amb 9.333 habitants, el 1940 havia arribat als 82.305.³¹⁷ El

Imatge 1. Vista aèria del Poblenou, 1928. Autor desconegut.

Font: Fons de fotografies de l'AHPN.

Poblenou, però, a diferència

d'altres barris martinencs situats al nord, com el Clot, on almenys fins el 1920, es va anar instal·lant una població essencialment catalana, va créixer gràcies a la immigració procedent de la resta d'Espanya (Alabart, 1982: 63). Igualment, la Barceloneta també s'ha caracteritzat per una elevada concentració d'immigrants, especialment murcians i, sobretot, andalusos (Tatjer, 1980; Oyón, Maldonado i Griful, 2001). No és cap sorpresa, per tant, que les treballadores que van passar per HGB fossin majoritàriament d'origen immigrant i que la proporció de catalanes nascudes fora de la ciutat fos poc rellevant. El pes de les immigrants ha estat especialment elevat entre les generacions més joves. Mentre el 45,2% de les nascudes entre 1915 i 1924 era immigrant, en el cas de les nascudes a partir de 1945 ho era gairebé el 80%. En

³¹⁷ Segons les dades del Cens Nacional de Població de 1860 i l'*Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona* de 1940.

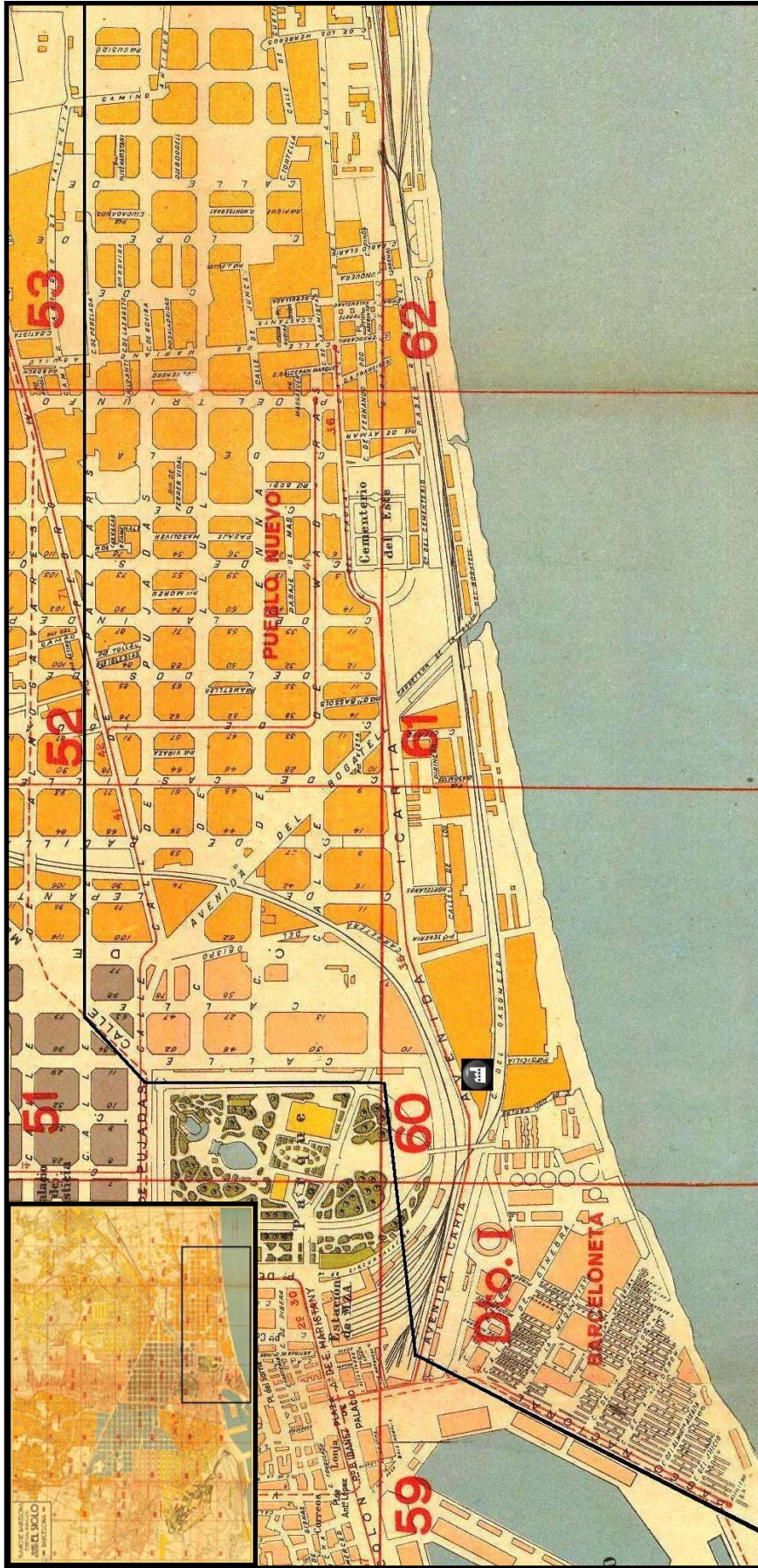

consonància amb l'evolució de la composició social d'aquests barris, a més, el grup d'andaluses ha estat cada vegada més important, suposant el 40% de les nascudes a partir de 1925 (taula 2). Els immigrants andalusos, amb especial pes d'almeriencs, van començar a arribar a Barcelona a principis del segle XX, sobretot durant els anys de la I Guerra Mundial. Encara que la seva arribada es va frenar en els primers anys vint, aquesta es va intensificar novament a partir de 1925 com a conseqüència de la gran demanda de mà d'obra poc qualificada que van generar les obres de construcció del Metro i de l'Exposició Internacional de 1929 (Tatjer, 1997:102-103; Oyón, Maldonado i Griful, 2001). D'aquesta manera, ja en aquests anys, la immigració andalusa es va situar en el segon lloc entre les regions que més immigrants aportaven a Catalunya (Recaño, 1996: 25) arribant a constituir quasi el 30% de la població barcelonina a finals dels anys cinquanta (Bolós, 1959: 31).

Taula 2. Origen geogràfic de les treballadores d'HGB (en %)

Període Naixement	Barcelona Capital	Resta Catalunya	Aragó	Com. Valenciana	Múrcia	Andalusia	Castella, Extremadura Madrid i La Rioja	Galícia, Astúries, Cantàbria, País Basc i Navarra	No peninsulars i estrangers	No consta	Total =100
Fins 1904	20,6	5,3	5,3	13,7	19,1	7,6	6,1	0,8	1,5	19,8	131
1905-1914	29,6	2,6	3,7	7,4	14,3	14,3	1,6	2,1	2,1	22,2	189
1915-1924	52,1	6,8	1,4	2,7	5,5	13,7	9,6	2,7	2,7	2,7	73
1925-1934	36,0	2,4	0,8	3,2	4,8	43,2	5,6	1,6	2,4	0,0	125
1935-1944	21,7	2,3	0,8	3,9	2,3	43,4	6,2	11,6	6,2	1,6	129
1945-1964	17,4	0,0	1,4	2,9	1,4	46,4	15,9	10,1	1,4	2,9	69
Total	28,8	3,2	2,5	6,3	9,2	26,4	6,1	4,3	2,8	10,3	716

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

Imatge 2. Situació de l'empresa HGB en el mapa de Barcelona i àrea de residència de les seves treballadores.

Font: "Plano de Barcelona especial para los Grandes Almacenes El Siglo", Barcelona, 1931. Autor: Conde, Puerto y Cía. Institut Cartogràfic de Catalunya.

La majoria de les treballadores d'HGB va arribar a Barcelona sent molt joves, quan encara no havien complert els 14 anys, especialment les nascudes a partir de 1915 (taula 3). Es tracta, per tant, de dones que van emigrar acompanyant els seus pares. Aquest és un fet gens estrany si es té en compte que, dins la regió mediterrània (Catalunya, Comunitat Valenciana i les Illes Balears), la immigració d'origen familiar va tenir una major presència entre 1920 i 1940 que en les dècades anteriors per l'augment de les migracions de llarga distància procedents de la resta d'Espanya (Recaño, 1996:16-18). Així, l'emigració andalusa a Catalunya ha tingut un caràcter eminentment familiar (Martín 1991: 303; De Miguel 2002, 2007: 25); caràcter que predominava entre els immigrants andalusos més recentment establerts el 1930 al Gasòmetre, zona amb característiques de casc antic i cinturó industrial situat a la Barceloneta que feia frontera amb el Poblenou (Tatjer 1980: 132).³¹⁸ D'altra banda, l'arribada en família, característica dels corrents migratoris cap als nuclis industrials a tota Europa (González Portilla i García Abad, 2006),³¹⁹ sembla haver tingut un gran pes en la immigració a Sant Martí ja des de mitjan segle XIX. Les famílies augmentaven així les possibilitats d'ingressos donada l'abundant demanda de mà d'obra infantil i femenina (Mirri, 1996: 88).

L'arribada en família és també majoritària en el cas de les treballadores que es van instal·lar a la ciutat entre els 14 i els 19 anys. Pel que fa a les nascudes abans de 1914 (39 casos), i que, per tant, van arribar a Barcelona fins a principis de la dècada de 1930, només dues ho van fer en solitari; 12 ho van fer amb el marit, acabades de

---

³¹⁸ Els estudis que focalitzen l'anàlisi de la immigració andalusa en diverses localitats catalanes – Sabadell, Sant Feliu de Llobregat, Palafrugell– assenyalen, també, el seu caràcter predominantment familiar. Val a dir, però, que aquests contempnen únicament la segona meitat del segle XX, quan, de fet, es va produir l'arribada massiva d'immigrants andalusos fora de la ciutat de Barcelona (Barruti, 1990; Pujadas, 1990; Puig, 1995; Rosas, 1999; Solana, 2003).

³¹⁹ En el cas de l'àrea metropolitana de la ria de Bilbao, aquests autors quantifiquen la immigració corresponent al nucli familiar al voltant del 70% del total d'immigrants, tant per la primera fase de la industrialització (1884-1900) com el 1960, a mitjan la segona. Algunes investigacions que han posat de manifest la rellevància del model migratori familiar citades per aquests autors són: Hareven (1982); Doherty (1985); Pooley i Doherty (1991); Root i De Jong (1991) i Schurer (1991) per Anglaterra; Baud (1994) per Holanda; Gribaudo (1987) i Manfredini (2003) per Itàlia; Reher (1990) per Cuenca; Pérez-Fuentes (1993); Pareja (1997, 2000); Arbaiza (1998); González Portilla (2001) i García Abad (2005) pel País Basc. En el cas català, l'estudi de Camps (1995: 98-111) sobre Sabadell mostra, igualment, que la immigració es composava sobretot per famílies que decidien moure's en les primeres fases del seu cicle de formació amb diversos fills menors de 14 anys i amb una mitjana de 4 ó 5 persones. Aquest tipus d'emigració sembla haver estat, també, característica en el cas dels jornalers immigrants al Madrid de finals del segle XIX (Pallol, 2004).

casar, o per reunir-se amb ell que ja havia arribat amb anterioritat. Les 21 restants ho van fer amb altres parents, normalment els pares, o almenys amb un d'ells, i amb germans. En el cas de les nascudes a partir de 1915 (14 casos), arribades entre 1929 i principis dels anys seixanta, només una podria haver-se instal·lat a la ciutat en solitari. La resta ho va fer majoritàriament amb pares i germans. Entre les que van arribar sent majors de 19 anys (10 casos) també la majoria va arribar en família, amb els pares les més joves i amb el marit i els fills les més grans. Només dos noies, entre aquestes, es van instal·lar soles a mitjan anys quaranta treballant com a serventes domèstiques, casos que, de cap manera, reflecteixen la importància de la immigració a Barcelona de noies solteres que s'integraven al servei domèstic.³²⁰ Així doncs, l'emigració en família, sovint comptant amb el suport de parents i coneguts, així com les relacions establertes després d'emigrar, molt probablement, van afavorir l'accés al mercat laboral industrial de les treballadores d'HGB; un accés que en molts casos va tenir lloc en la pròpia empresa, on no era estrany que hi treballessin familiars, tant pares i fills com germans.³²¹

---

³²⁰ Aquest moviment migratori, constatat, almenys, des de finals del segle XVIII (Carbonell, 1997) només va començar a retrocedir a mitjan dècada de 1950 (Bolós 1959: 223-224). De fet, durant la segona meitat del segle XIX, la immigració femenina, especialment de dones adultes, va augmentar per sobre de la masculina a Barcelona provocant la disminució de la taxa de masculinitat (Mora, 2010: 103), quelcom que no és estrany ja que, a mitjan segle XIX, la migració femenina era majoritària en els desplaçaments de curta distància a la regió mediterrània. El predomini de noies joves i solteres en la població immigrant, així com la seva integració al servei domèstic, s'ha comprovat també en el cas del Bilbao de finals del segle XIX (González Portilla i Garcia Abad, 2006) i a Saragossa durant el primer terç del segle XX (Silvestre, 2004: 68). Una major concentració de dones entre els immigrants joves és, també, present a Manchester (Estats Units) a principis del segle XX (Hareven, 1982: 168). Sobre el paper de les dones com a subjectes protagonistes dels projectes migratoris familiars en tant que elaboren o contribueixen decisivament a elaborar aquest projecte, la cadena del qual pot iniciar un altre membre de la família: Borderías (1993c). Una quantificació de la presència femenina en les migracions espanyoles entre mitjan segle XIX i l'actualitat es pot trobar a Cuesta (2008).

³²¹ Sobre la importància de les relacions de parentiu o paisanatge com a font d'informació i factor d'atracció a l'hora de d'emigrar així com de suport fonamental per trobar feina i allotjament pel cas de Barcelona entre 1940 i 1975: Bordetas (2009a).

Taula 3. Treballadores immigrants d'HGB segons l'edat d'arribada a Barcelona (en %)

Període naixement	<13	14-19	20 i +	Total=100
Fins 1904	56,58	25,00	18,42	76
1905-1914	60,92	33,33	5,75	87
1915-1924	75,00	12,50	12,50	24
1925-1934	77,27	18,18	4,55	44
1935-1944	81,25	18,75	0,00	16
1945 en endavant	100,00	0,00	0,00	6
Total	66,01	24,51	9,49	253

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

En definitiva, l'arribada d'aquestes dones a la ciutat es va produir, en general, com a conseqüència del procés d'emigració familiar, normalment iniciat per la generació anterior. De fet, quasi el 80% de les nascudes a Barcelona eren filles de pare immigrant. Entre les nascudes abans de 1924 destaca el major pes de pares catalans, valencians i aragonesos, grups que van predominar entre els immigrants arribats a la ciutat fins a principis dels anys trenta. Posteriorment, com he dit, malgrat que la immigració va perdre empenta a conseqüència de la crisi d'aquests anys, mantenint-se a un nivell inferior fins als anys cinquanta, l'augment de les arribades d'andalusos i murcians, va comportar que aquests es convertissin en els grups d'immigrants majoritaris a la ciutat. Aquesta tendència, si més no, l'augment de la immigració andalusa, es reflecteix en el pes creixent dels pares andalusos entre les generacions més joves de treballadores que arriba, entre les nascudes a partir de 1935, al 60,87% (taula 4).

Taula 4. Treballadores d'HGB nascudes a Barcelona segons l'origen del pare (en %)

Període naixement	Barcelona Capital	Catalunya	Aragó	Comunitat Valenciana	Múrcia	Andalusia	Castella, Extremadura, Madrid i La Rioja	Galícia, Astúries, Cantàbria, País Basc i Navarra	Total =100
Fins 1914	5,00	25,00	10,00	15,00	5,00	25,00	10,00	5,00	20
1915-1924	25,81	16,13	9,68	22,58	6,45	19,35	0,00	0,00	31
1925-1934	21,21	6,06	6,06	6,06	18,18	33,33	3,03	6,06	33
1935 en endavant	34,78	0,00	0,00	0,00	4,35	60,87	0,00	0,00	23
Total	22,43	11,21	6,54	11,21	9,35	33,64	2,80	2,80	107

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

10.2. L'origen social

La major part de les treballadores d'HGB pertanyien a famílies proletàries de baix estatus social: el 80%, eren filles de treballadors no qualificats entre els quals s'observa un elevat nivell d'analfabetisme (42%). El perfil proletari de les famílies d'aquestes treballadores és, però, més accentuat entre les famílies de les nascudes a partir de 1925, quelcom que es reflecteix en la major ocupació dels seus pares fora de la indústria i dels serveis, concretament com a pescadors. Això, relacionat amb la major presència de d'andalusos i murcians procedents de municipis costaners que van continuar exercint aquesta activitat en arribar a la ciutat, indica també les dificultats dels immigrants més recents, tant els d'origen català com els de la resta de l'estat, provinents majoritàriament del món rural, per incorporar-se al treball industrial durant els anys de la postguerra (taula 5).

Taula 5. Pares pescadors segons el període de naixement de les treballadores d'HGB (en %)

Ocupació del pare	Fins 1924	1925 en endavant	Total
Pescador/Mariner	22,68	36,36	29,95
Jornaler/Peó	49,48	47,27	48,31
Altres	19,59	14,55	16,91
Desconeguda	8,25	1,82	4,83
Total = 100	97	110	207

S'ha observat la professió del pare en el primer padró en què ha estat localitzat.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950.

Els nivells d'alfabetització, especialment baixos en el cas dels pares nascuts a Andalusia, és un altre indicador del menor nivell socioeconòmic de les famílies de les treballadores més joves. És cert que el percentatge d'alfabetitzats era lleugerament més elevat entre els pares andalusos de les treballadores de les generacions més joves (taula 6), quelcom que s'ha de relacionar amb el considerable increment de les taxes d'alfabetització enregistrat a Andalusia entre 1900 i 1930 (d'un 30% a un 50%).³²² No obstant això, els pares de les treballadores nascudes abans de 1925 tenien un nivell d'alfabetització major que el dels residents en el lloc d'origen, quelcom comprovat també per Tatjer entre els almeriencs que residien el 1930 al Gasòmetre. Aquesta dada, a despit de la caracterització general dels andalusos en aquest barri

³²² Segons les dades dels Censos Nacionals de Població.

com una mà d'obra de baix estatus social i escassa qualificació, indicaria la “selectivitat” d'aquesta emigració (Tatjer, 1980: 138). En canvi, el percentatge d'alfabetitzats entre els pares de les nascudes a partir de 1925 era menor que entre els residents al lloc d'origen, fet que no deixa lloc a dubtes sobre la major correspondència d'aquest grup de pares amb el perfil del jornaler analfabet. Aquesta major correspondència s'ha observat, també, el 1930 en el conjunt de Barcelona, on la immigració més recent, entre la que destacaven els almeriencs, era la que presentava majors percentatges d'analfabetisme (Oyón, Maldonado i Griful, 2001: 51 i 61-62).³²³

Taula 6. Alfabetització dels pares andalusos segons el període de naixement de les treballadores d'HGB (en %)

Pares	Període de naixement de les treballadores		Total
	Fins 1924	1925 en endavant	
Alfabetitzats	46,4	51,7	50,0
No alfabetitzats-semialfabetitzats	53,6	48,3	50,0
Total=100	26	49	75

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

10.3. L'alfabetització

L'evolució de la taxa d'alfabetització de les pròpies treballadores reflecteix també el menor estatus social de les famílies immigrades més tardanament i posa de manifest que l'empresa HGB va recórrer, cada vegada més, a contractar les seves treballadores entre els sectors obrers més deprimits. Entre les nascudes abans de 1904, les immigrants tenen una taxa d'alfabetització major que les barcelonines. En canvi, en el grup de nascudes després de 1924, les quals s'haurien hagut d'escolaritzar entre principis del anys trenta i mitjan anys cinquanta, les barcelonines presenten una taxa d'alfabetització molt superior a les immigrants (taula 7) .

³²³ També en el cas de Bilbao, en l'últim terç del segle XIX, els immigrants es caracteritzaven pel seu elevat capital humà presentant un major nivell d'escolarització que els nadius. En canvi, en el primer terç del segle XX, els nadius acumularien més capital humà que els immigrants (García Abad, 2005: 193-196 i 205-208).

Taula 7. Taxa d'alfabetització de les treballadores d'HGB segons el seu origen (en %)

Període naixement	Barcelonines	Immigrants	Andaluses
Fins 1904	48,00	59,74	60,00
1905-1924	78,02	75,89	69,70
1925-1944	70,73	45,00	34,09

S'ha observat la dada d'alfabetització en les declaracions de les treballadores localitzades en els padrons sent majors d'onze anys. S'han considerat alfabetitzades només aquelles que van declarar saber llegir i escriure.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

La davallada en les taxes d'alfabetització entre les treballadores immigrants es deu a l'augment d'andaluses procedents de nuclis costaners de la zona oriental –Còrdova, Granada, Jaén i Màlaga–. El seu menor nivell d'alfabetització respecte a les treballadores immigrants de les generacions anteriors no indica només que HGB va anar augmentant la contractació de dones escassament qualificades, com hem vist, gràcies a la implantació de sistemes de producció cada vegada més sofisticats. Aquesta davallada de la taxa d'alfabetització posa de manifest les mancances en l'educació femenina en el lloc d'origen d'aquestes treballadores. El 1930, les taxes d'analfabetisme femení en l'àrea oriental d'Andalusia es situava en un 60-69% (Capel, 1982: 376-377). A més, darrera d'aquest baixíssim nivell d'alfabetització de les andaluses més joves no hi ha només el menor nivell socioeconòmic de les seves famílies. Sens dubte, cal tenir en compte, també, el trencament de la seva escolarització a conseqüència de la guerra civil i del propi procés d'emigració durant els difícils anys de la postguerra. En aquest sentit, les nascudes abans de 1925, escolaritzades abans de 1936, van ser receptores dels avenços en la instrucció elemental que es van produir des de principis de segle, especialment a partir de la dècada de 1920.³²⁴ A més, bona part d'elles es van escolaritzar, si més no parcialment, a Barcelona (el 46,52% havia arribat abans dels 11 anys), la segona ciutat espanyola en quant a disminució d'analfabetisme entre les dones durant el primer terç del segle XX (Capel, 1982: 373). Les que van arribar a edats superiors podien gaudir de les majors oportunitats que Barcelona oferia per adquirir almenys uns

³²⁴ Sobre l'evolució de l'alfabetització femenina a Espanya entre mitjan segle XIX i el primer terç del XX, per províncies: Capel (1982). Sobre l'educació de les dones a l'Espanya contemporània: Ballarín (2001).

mínims educatius.³²⁵ En concret, a Sant Martí, malgrat l'escassetat d'escoles municipals, l'educació obrera va rebre una especial atenció per part del seu importantíssim moviment associatiu des de la segona meitat del segle XIX.³²⁶ Els partits polítics de tot signe i les associacions i sindicats obrers van engregar escoles i tota mena de societats instructives amb l'objectiu de millorar la qualitat de vida de la classe obrera i controlar-la ideològicament. Tot i les duríssimes condicions de vida i de treball imperants, l'activitat en matèria educativa d'aquestes societats, que anaven des de classes de primeres lletres fins a la formació professional més qualificada, van contribuir a rebaixar l'elevat nivell d'analfabetisme que caracteritzava la població martinenca a principis del segle XX,³²⁷ així com els de tota la ciutat.³²⁸ Semblant era el cas del barri de la Barceloneta, igualment caracteritzat per un fort moviment associatiu des de mitjan segle XIX, a on l'Església va portat a terme iniciatives en matèria d'educació per mitigar la insuficiència d'escoles i constituir una força d'oposició a

---

³²⁵ Entre aquestes estarien les Escoles Nocturnes per a Adultes que es van establir des de principis de la dècada de 1910. A Barcelona, a part de la iniciativa municipal, aquestes van ser desenvolupades, també, des de sectors del catolicisme social. La seva implantació es va iniciar el 1913 en crear-se 14 escoles. El 1930, a la ciutat, la xifra d'assistents a les Escoles Nocturnes era de 1.009 alumnes (Capel, 1982: 408-414). També a la Barcelona de principis de segle tindran lloc les primeres experiències coeducatives en la *Escuela Moderna*, racionalista, creada per Francisco Ferrer i Guardia, els resultats de les quals semblen haver estat bastant bons malgrat les fortes resistències que va suscitar (Ballarín, 2001: 94).

³²⁶ En quant a l'escassetat d'escoles públiques, el 1932, E. Payà denunciava a "Atlantida" que "*la nostra barriada* [en referència al Clot-Camp de l'Arpa] *s'ha distingit sempre de les demés de Barcelona per la poca atenció que el nostre Consistori ha posat en els nostres assumptes, i molt especialment en el que ateny a ensenyament*" (citada per Huertas i Fabre, 2000: 223). Huertas i Fabre assenyalen que, a principis del segle XX, al Poblenou "*la major part de les insuficients escoles municipals eren pisos llogats on es barrejaven diferents cursos*" (2000: 233). Quant a la importància del moviment associatiu a Sant Martí, entre 1878 i 1966 s'hi van crear, d'acord amb el Registre d'associacions del Govern Civil de Barcelona, 913 associacions, número només superat per l'antic municipi de Gràcia i els barris del centre històric, Ciutat Vella-El Raval i l'Eixample dret (Solà, 1993: 43).

³²⁷ Pels volts de 1900, el 57% de la població del Clot-Camp de l'Arpa era analfabeta i al Poblenou ho era el 66% (Huertas i Fabre, 2000: 219 i 233). Malauradament aquests autors no donen detall sobre l'evolució posterior de l'analfabetisme a Sant Martí, evolució que d'altra banda no pot resseguir-se als Censos Nacionals de Població ja que Sant Martí va ser agregat a Barcelona el 1897. Una descripció més detallada del teixit associatiu martinenc i les seves activitats entre 1862 i 1925 a Mirri (2001: 89-105).

³²⁸ En aquest sentit, la xarxa d'ateneus obrers catalans va tenir un important pes específic en l'educació popular durant les dues darreres dècades del segle XIX (Solà, 1978). El mateix autor constata, a principis de segle XX, majors índex d'alfabetització a zones industrialitzades, la ciutat de Barcelona i a les comarques de la costa catalana, que a les comarques de muntanya i considera que la dificultat operativa i la feblesa dels canals associatius té a veure amb aquestes diferències (Solà, 1993: 16).

l'ensenyament laic cada cop més influent als barris obrers.³²⁹ Amb la victòria franquista, les oportunitats educatives fora del circuit de les escoles públiques a l'abast de les immigrants nascudes a partir de 1925 pràcticament van desaparèixer.³³⁰ A més, la indiferència davant el problema escolar va caracteritzar de tal manera l'actitud del règim franquista que si el dèficit escolar espanyol era de 282.000 places el 1939, el 1957 havia arribat a les 720.000 (Navarro, 1989: 177). Aquest problema afectava especialment les escoles per nenes ja que no estaven suficientment equipades (Rosado, 2003: 31). Això, sumat als elevats índexs d'absentisme escolar femení, va tenir com a conseqüència el creixement gradual de la proporció de dones dins la població analfabeta fins arribar a assolir, a principis dels anys setanta, una proporció de més de dos analfabetes per cada home analfabet (Vilanova i Moreno, 1992: 302-337). A Sant Martí, la tradicional insuficiència del servei educatiu públic es va mantenir fins el final del règim, pal·liada, tan sols en part, per escoles privades i acadèmies que difícilment estaven a l'abast dels nou vinguts durant els anys de postguerra, pels quals l'arribada a la ciutat constituïa una fugida de la pobresa rural (Balfour, 1994: 67).³³¹

10.4. Comportament reproductiu i pautes matrimonials

El comportament reproductiu de les treballadores d'HGB, especialment de les més joves, es caracteritza per l'elevat índex de fecunditat, tant entre les nascudes a Barcelona com entre les immigrants. Així, en el cas de les treballadores que van néixer abans de 1914, el promig de número final de fills va ser de 2,97 i, en el cas de les nascudes amb posterioritat, de 4.³³² A Catalunya, si bé és cert que la descendència final va ser més elevada entre les generacions nascudes durant el període 1926-1945

---

³²⁹ Les primeres escoles públiques al barri es van crear a la dècada de 1830, però aquestes no van disposar d'edificis propis i ben adequats fins el segle XX, quan, el 1921, es va obrir l'Escola del Mar, derruïda per un bombardeig durant la guerra civil (Huertas i Fabre, 2000: 203 i 212).

³³⁰ Bona mostra de l'escapçament del moviment associatiu és que, segons el registre del Govern civil, el 1930, hi havia inscrites a la capital catalana 2.143 associacions mentre que, el 1940, hi havia 549 i el 1950, 601 (Solà, 1993: 43).

³³¹ Aquest dèficit es va mantenir fins la dècada de 1980. Així, el 1975, en constituir-se l'Associació de Veïns del Clot i Camp de l'Arpa, entre les seves primeres reivindicacions hi havia la de la creació de més escoles ja que mancava al barri el 38% de places d'Educació General Bàsica. D'altra banda, al Poblenou, a principis dels anys vuitanta, ni tan sols hi havia un institut d'educació secundària (Huertas i Fabre, 2000: 225-226 i 244). Sobre la manca de serveis educatius al Poblenou durant la dictadura franquista i l'existència d'escoles i acadèmies privades: Arxiu Històric del Poblenou (1991: 81-82).

³³² Aquest és un càlcul aproximat realitzat sobre 157 dones de les quals he obtingut el nombre de fills amb els que van conviure entre els 20 i els 45 anys mitjançant els padrons. És tracta, per tant, d'una aproximació a la baixa.

que entre les nascudes durant el període 1906-1925, aquesta va mantenir en valors entre 1,99 i 2,28 (Cabré i Pujades, 1987: 7). El nombre final de fills d'aquestes dones, per tant, pràcticament dobla els promitjos catalans, quelcom que s'explica per una cada vegada més prematura edat al matrimoni i a la primera maternitat, especialment entre les nascudes fora de la ciutat, que eren, recordem, la gran majoria entre les que van néixer a partir de 1925 (taula 8).

Taula 8. Edat mitjana al naixement del primer fill de les treballadores d'HGB

Període naixement	Barcelonines	Immigrants
Fins-1904	23,77	25,71
1905-1924	23,12	23,23
1925-1944	21,71	19,11

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

Així doncs, el comportament reproductiu de les treballadores va variar en funció de la generació a la que pertanyien, les més joves és van casar més aviat i van tenir més fills. També les condicions que van influir en la seva elecció del cònjuge, malgrat no dispo d'informació sobre els marits de les dones nascudes a partir de 1935, van ser clarament diferents segons la seva generació.

Entre les nascudes abans de 1919, les barcelonines presenten un comportament endogàmic en funció de l'origen molt superior al de les immigrants (taula 9). Això sembla lògic perquè, en principi, a major mobilitat espacial augmenta la probabilitat de conèixer gent nascuda en d'altres municipis (López, Montoro, Caparrós i Pons, 2006: 102). Aquesta lògica, però, no s'observa entre les nascudes amb posterioritat. En relació al grup anterior, la proporció de barcelonines nascudes entre 1920 i 1934 casades amb homes del mateix origen era inferior i entre les nascudes fora de la capital catalana era superior, malgrat que, com hem vist, no van arribar a la ciutat a edats més tardanes (taula 8). Aquest fet indica que no hi va haver un canvi en les pautes de comportament derivat de la diferent composició per origen de les immigrants nascudes a partir de 1920, entre les que, recordem, destaca el pes de les andaluses. De fet, les andaluses nascudes entre 1905 i 1919 no es van casar amb homes procedents de la mateixa comunitat d'origen més que les valencianes, aragoneses o murcianes (al voltant d'un 25-30%).

Taula 9. Endogàmia matrimonial segons el lloc d'origen de les treballadores d'HGB

Període naixement	Fins 1904		1905-1919		1920-1934	
	Mateix municipi	Total=100	Mateix municipi	Total=100	Mateix municipi	Total=100
Origen						
Barcelonines	53,3	15	47,1	51	44,4	18
Immigrants	16,4	55	6,1	66	31,3	16
Total(1)	24,3	70	23,9	117	38,2	34
Origen	Mateixa Província	Total=100	Mateixa Província	Total=100	Mateixa Província	Total=100
Barcelonines	53,3	15	51,0	51	40,0	20
Immigrants	28,1	57	18,6	70	31,3	16
Total	33,3	72	32,2	121	36,1	36
Origen	Igual CCAA	Total=100	Igual CCAA	Total=100	Igual CCAA	Total=100
Barcelonines	66,7	15	64,7	51	45,0	20
Immigrants	36,8	57	27,1	70	50,0	16
Total	43,1	72	43,0	121	47,2	36

S'observa el lloc de naixement del primer marit registrat als padrons.

(1) No s'inclouen els casos en els que es desconeix el municipi d'origen d'algun dels cònjuges .

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

El baix nivell d'endogàmia matrimonial segons l'origen entre les nascudes abans del final de la I Guerra Mundial apunta a que l'entorn on vivien i treballaven –La Barceloneta i El Poblenou–, va perdurar com un entorn sense guetos tancats, si més no, fins la dècada de 1930. De fet, segons Oyón (2008), en aquests anys, tant La Barceloneta, dins del centre històric, com El Poblenou, dins del “suburbi popular” que era Sant Martí, es caracteritzaven per la “barreja social popular”, dins la qual conviuen jornalers amb obrers d'ofici, artesans i, en menor mesura, petits comerciants i grups d'empleats i dependents. Aquesta barreja era segurament més accentuada a la Barceloneta. Malgrat això, al llarg del primer terç del segle XX, aquests barris van sofrir canvis considerables lligats a l'allau immigratori des de principis de segle i, especialment, a partir de la I Guerra Mundial. Ambdós, i molt especialment la seva franja costanera, es van consolidar com les àrees més pobres de la ciutat al socaire de l'arribada dels immigrants. Els residents nascuts a la ciutat van disminuir i, dins la ciutat, La Barceloneta es va configurar com un dels bastions de la immigració andalusa, que també va tenir una presència cada cop més destacada al Poblenou. En tant que la composició de la població d'aquests barris va anar canviant, les possibilitats de trobar parella també ho van fer. D'aquesta manera, entre les treballadores nascudes durant el període 1920-1934, i per tant en edat de casar-se entre mitjan anys

quaranta i mitjan anys cinquanta, tant entre les barcelonines, recordem, majoritàriament immigrants de segona generació, com entre les immigrants, va ser considerablement major el pes dels casaments amb andalusos que entre les nascudes en el període anterior (taula 10). Aquestes dades reflecteixen el procés de segregació i concentració proletària immigrant en determinades àrees de Barcelona fins la dècada dels trenta, procés que es va accentuar durant la postguerra i, encara més, als anys seixanta, en plena tercera onada migratòria (Oyón, 2008).³³³ Va ser llavors quan els vells districtes obrers de la ciutat, com La Barceloneta, van començar a decaure com a centres ocupacionals. Les indústries van anar tancant o desplaçant-se cap al primer anell de la corona barcelonina i la forçada mobilitat geogràfica de les famílies immigrants va trencar els llaços de veïnatge entre la feina i la residència (Balfour, 1994: 63).

Taula 10. Origen dels marits segons l'origen de les treballadores d'HGB (en %)

Treballadores		Origen del marit			
Període naixement	Origen	Catalunya	Andalusia	Altres	Total=100
Fins 1904	Barcelonines	66,67	6,67	26,67	15
	Immigrants	31,58	12,28	56,14	57
	Total	38,89	11,11	50,00	72
1905-1919	Barcelonines	64,71	9,80	25,49	51
	Immigrants	45,71	17,14	37,14	70
	Total	53,72	14,05	32,23	121
1920-1934	Barcelonines	45,00	40,00	15,00	20
	Immigrants	25,00	50,00	25,00	16
	Total	36,11	44,44	19,44	36
Total general		46,29	17,90	35,81	229

S'observa el lloc de naixement del primer marit registrat als padrons.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

³³³ Sobre la formació d'enclavaments homogàmics entre la població immigrada a Barcelona durant el període 1956-1973: Pinilla (1979: 43-55).

10.5. Mobilitat social i residencial

A la Barcelona d'entreguerres, el procés de segregació que va experimentar la classe jornalera a la ciutat feia difícil moure's de forma ascendent en l'escala social.³³⁴ Les perspectives de millora de la classe obrera eren molt limitades i, en tot cas, eren les dones les que tenien més probabilitats d'ascens social mitjançant el matrimoni (Oyón, 2008: 66 i 68). En aquest sentit, no és gens menyspreable el nombre de treballadores d'HGB –un 41%– que es van casar amb un treballador de qualificació superior a la del pare. No obstant això, normalment, el matrimoni no va comportar la sortida de la classe obrera (taula 11). De fet, en el 70% dels casos pels que dispo de informació es van casar amb treballadors no qualificats sense que s'observin diferències per origen o generació.

Taula 11. Treballadores d'HGB segons la professió del pare i del marit (en %)

Ocupació del pare	Ocupació del marit		
	Forces públiques, artesans i obrers qualificats	Obrers no qualificats	Total=100
Forces públiques, artesans i obrers qualificats	12,50	87,50	8
Obrers no qualificats	40,74	59,26	54
Total	37,10	62,90	62

S'ha observat la professió del pare i del marit en el primer padró en què han estat localitzats.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

Només tres de les 54 filles de treballadors no qualificats es van casar amb treballadors no manuals, dos dependents i un empleat. La resta, filles sobretot de jornalers i pescadors, es van casar amb obrers d'ofici (paleta, linotipista, impressor, electricista, xofer, cuiner, mecànic ferroviari, etc.). Val a dir, però, que tenir un pare amb un ofici qualificat, en els casos que he pogut comprovar, no assegurava casar-se, ni tan sols, amb un altre obrer qualificat. Dels vuit casos de filles de treballadors amb un cert estatus, només la filla d'un venedor el va mantenir casant-se amb un adobador de pells. Les set restants, dos filles de carrabiners, una de pare dedicat al comerç, dos de sabaters, una de calafat i una altre filla de treballador metal·lúrgic es van casar amb

³³⁴ Sobre la integració de la població immigrada masculina al mercat laboral de la ciutat de Barcelona a principis de la dècada de 1930: Silvestre, Ayuda i Pinilla (2011).

jornalers, peons, mossos i un porter. D'altra banda si l'habitual era que a pare no qualificat el marit tampoc ho fos, no era freqüent que tots dos compartissin professió a excepció del cas dels pescadors: onze de les vint-i-tres dones (47,8%) amb pare pescadors es van casar amb pescadors. Aquesta dada indica la importància dels vincles de paisanatge i veïnatge en les relacions de sociabilitat dins dels barris, especialment en el cas d'aquestes dones, que es caracteritzen per un alt nivell d'estabilitat residencial intrabarrial.

L'estabilitat residència intrabarrial d'aquestes treballadores entre 1930 i 1940 va ser més elevada que pel conjunt de la població de La Barceloneta i El Poblenou, on, com he avançat, es concentrava la major part d'elles: el 77,8% de les treballadores el 1930 i el 65,4% el 1950. Així, en el transcurs d'aquests deu anys, només un terç de les treballadores que he localitzat en ambdós padrons va canviar de domicili i el 76% continuava residint al mateix barri. Entre 1940 i 1950, per bé que es van produir més canvis de domicili (entorn al 50%), el percentatge de les que van romandre al mateix barri va ser lleugerament superior (taula 12).

Taula 12. Mobilitat residencial de les treballadores d'HGB, 1930-1950 (en %)

Permanència	1930-1940		1940-1950	
	al mateix domicili	al mateix barri	al mateix domicili	al mateix barri
Poble Nou %	28	56		
Barceloneta %	22	46		
Treb. HGB %	31	76	55	80
Treb. HGB núm. total	83		139	

S'observa la mobilitat de les majors de 20 anys.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950. Les dades del Poblenou i la Barceloneta provenen de Oyón (2008: 290)

Aquestes dades reflecteixen, de fet, un canvi en la distribució per barris d'aquestes treballadores en funció no tant de l'origen com del temps de residència a la ciutat. Entre el grup treballadores nascudes abans de 1924, les barcelonines es concentraven a La Barceloneta mentre que les immigrants ho feien al Poblenou (taula 13). Entre les nascudes amb posterioritat, tant les unes com les altres, es concentraven majoritàriament a La Barceloneta, fet que s'explica per l'augment de les que residien als nuclis de barraques d'aquest barri, especialment al Gas i al Somorrostro (taula 12).

El barraquisme, però, no era exclusiu de La Barceloneta. A Sant Martí, amb un desenvolupament urbanístic mancat de qualsevol planificació, els nuclis de vivendes insalubres i precàries també s'havien multiplicat des de finals del segle XIX (Fabre i Huertas, 1980; Mirri, 2001). De fet, la seva franja costanera, que s'estenia des de Poblenou fins a La Barceloneta, constituïa el 1930 una de las zones de barraques més extenses de la ciutat –concentrava més de vuit vegades la mitjana barcelonina de barraques– i destacava per ser una de les àrees de la ciutat amb major taxa d'amuntegament de la població (Oyón, Maldonado i Griful, 2001).

Taula 13. Distribució per barris de les treballadores d'HGB, 1930-1950

Període Naixement	Districte	Barri	Barcelonines			Immigrants		
			1930	1940	1950	1930	1940	1950
Fins 1904	Ciutat Vella	Barceloneta	72,7	70,6	73,3	55,2	40,0	38,5
		Parc	4,5	11,8	13,3	6,9	5,5	9,6
		El Gòtic	0,0	0,0	0,0	0,0	5,5	5,8
		Raval	4,5	0,0	0,0	8,6	12,7	7,7
	Sant Martí	Poblenou	4,5	5,9	6,7	22,4	27,3	25,0
	Altres		13,6	11,8	6,7	6,9	9,1	13,5
	Total=100		22	17	15	58	55	52
1905-1914	Ciutat Vella	Barceloneta	75,0	55,3	55,6	51,6	37,5	25,0
		Parc	0,0	2,6	0,0	4,8	12,5	8,9
		El Gòtic	2,5	5,3	5,6	0,0	3,6	5,4
		Raval	10,0	2,6	5,6	4,8	3,6	7,1
	Sant Martí	Poblenou	7,5	13,2	11,1	27,4	25,0	14,3
		Clot	2,5	2,6	0,0	1,6	0,0	5,4
		Verneda	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8
	Altres		2,5	18,4	22,2	9,7	17,9	32,1
Total=100		40	38	36	62	56	56	
1915-1924	Ciutat Vella	Barceloneta	66,7	60,0	56,7	50,0	40,0	47,6
		Parc	12,5	13,3	6,7	0,0	5,0	4,8
		El Gòtic	0,0	3,3	0,0	0,0	0,0	0,0
		Raval	4,2	0,0	3,3	0,0	5,0	4,8
	Sant Martí	Poblenou	4,2	10,0	16,7	33,3	25,0	23,8
	Altres		12,5	13,3	16,7	16,7	25,0	19,0
	Total=100		24	30	30	6	20	21
1925- en endavant	Ciutat Vella	Barceloneta	65,0	64,3	68,9	100,0	84,6	69,8
		Parc	10,0	4,8	2,2	0,0	0,0	3,8
		El Gòtic	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,9
		Raval	10,0	7,1	11,1	0,0	7,7	7,5
	Sant Martí	Poblenou	5,0	2,4	4,4	0,0	7,7	5,7
		Besòs	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,9
		Clot	5,0	2,4	2,2	0,0	0,0	0,0
	Altres		5,0	19,0	11,1	0,0	0,0	9,4
Total=100		20	42	45	1	13	53	
Total general			106	127	126	127	144	182

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

Entre les treballadores barcelonines nascudes abans de 1924 residir en una barraca era un fet minoritari tant el 1930 com el 1950 i entre les immigrants nascudes en el mateix període, el percentatge de les que hi residien, tot i que sempre superior al de les barcelonines, va disminuir entre aquestes dues dates. De fet, aquestes, sense distinció per origen, es concentraven als nuclis centrals de La Barceloneta i El Poblenou tot i que després de la guerra s'observa un cert moviment cap a d'altres zones de la ciutat, especialment del centre, com el voltant del Parc de la Ciutadella, el

Gòtic o el Raval, però també cap a d'altres suburbis perifèrics de marcat caràcter obrer, com Sants al nord-oest i el Guinardó o el Bon Pastor cap a la zona alta de la ciutat. En canvi, les treballadores nascudes a partir de 1925, majoritàriament filles d'immigrants que havien arribat a Barcelona des dels anys finals de la I Guerra Mundial, es van concentrar en les àrees costaneres més degradades de La Barceloneta i El Poblenou. Així, per aquelles que havien nascut a Barcelona poc després de que els seus pares s'instal·lessin a la ciutat, viure en una barraca el 1930 ja no era un fet tan minoritari, ho feia el 30% i, el 1950, aquesta xifra havia augmentat fins gairebé el 38%. Entre les que no havien nascut a la ciutat i que, per tant, havien arribat encara més tard, entre 1930 i 1950, el percentatge de les que residia en una barraca de La Barceloneta o El Poblenou era de més del 60% quan entre les immigrants nascudes amb anterioritat no arribava al 5% (taula 14).

Imatge 3. Vista aèria del Somorrostro, 1950.

Autor: Sergi Palao.

Font: Fons de fotografies de l'AHPN.

Taula 14. Treballadores d'HGB residents en nuclis de barraques de La Barceloneta i El Poblenou (en %)

Període Naixement	Barraques a	1930		1940		1950	
		Barcelonines	Immigrants	Barcelonines	Immigrants	Barcelonines	Immigrants
Fins 1904	Barceloneta	4,5	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0
	Poblenou	0,0	5,2	0,0	0,0	0,0	1,9
	Total = 100	22	58	17	55	15	52
1905-1914	Barceloneta	0,0	16,1	2,6	3,6	5,6	3,6
	Poblenou	0,0	1,6	0,0	0,0	0,0	0,0
	Total= 100	40	62	38	56	36	56
1915-1924	Barceloneta	12,5	33,3	13,3	5,0	6,7	4,8
	Poblenou	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	Total = 100	24	6	30	20	30	21
1925 en endavant	Barceloneta	25,0	0,0	26,2	46,2	35,6	56,6
	Poblenou	5,0	0,0	2,4	7,7	2,2	5,7
	Total = 100	20	1	42	13	45	53

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

En definitiva, entre aquestes dones, si no abans, almenys a partir dels anys trenta, l'experiència de la vida a la barraca no era exclusiva de les que tot just arribaven a la ciutat. La segregació i la concentració de la misèria en aquestes zones de la ciutat va avançar en aquesta dècada de crisi. Aquesta situació encara es va fer més greu després de la guerra civil amb l'arribada de la immigració "dels anys de la fam" i la desídia de les autoritats franquistes que, combinada amb la paràlització quasi total de la construcció d'habitatges, va permetre l'extensió del fenomen barraquista (Bordetas, 2009b).³³⁵ Així, durant aquests anys, per moltes treballadores d'HGB, la possibilitat de sortir dels nuclis de vivenda marginals va quedar escapçada. Una experiència que, segurament, per les que havien arribat amb anterioritat havia estat de més curta durada, es va allargar fins a convertir-se gairebé en permanent, donant-se casos de treballadores que, havent nascut en una barraca, hi van residir un mínim de 25 anys.³³⁶

Imatge 4. Inundacions al barri del Somorrostro, 1953. Autor: Pérez de Rozas.

Font: Fons de fotografies de l'AFB.

³³⁵ L'any 1929, segons el Patronat de l'Habitació de Barcelona, havia 6.478 barraques en els barris de Montjuïc, la Barceloneta, Horta i Sant Andreu. Vint anys després, el Servei de repressió del barraquisme de la ciutat les xifrava en unes 15.000 disseminades en 387 nuclis diferents (Moliner i Ysàs, 1997: 131). El 1957, els nuclis del Somorrostro, Pekín i Camp de la Bota, a la zona marítima de Barcelona, sumaven 12.000 barraques i a la zona de Llevant, situada al districte de Sant Martí, unes altres 2.900 (*Los Suburbios, 1957. Compendio de las ponencias y coloquios desarrollados durante la Semana del Suburbio*, Barcelona [1957] citat per Bordetas (2009b: 63).

³³⁶ Un cas, probablement dels més extrems, és el de M.M.R. Nascuda a La Ràbita (Granada) el 1918, va arribar a Barcelona amb els seus pares aquest mateix any. El 1930, residien a les Barraques del Gas amb els altres quatre fills del matrimoni que havien nascut ja a Barcelona. L'he localitzat vivint a les barraques del Gas al padró de 1940, quan tenia 23 anys i s'havia casat amb un pescador almerienc i tenia tres fills. El 1950 encara hi residia, aleshores amb el seu segon marit, també pescador, nascut a Polopos (Granada), el seus tres fills i el sogre. Segons un document del seu expedient laboral a HGB, el 1955 continuava residint al Gas, el que vol dir que hi va viure, almenys, durant 25 anys. Suposant que els seus pares s'haguessin instal·lat a les barraques del Gas en arribar a la ciutat el 1918, hi hauria viscut un mínim de 37 anys.

En resum, les treballadores ocupades a HGB al llarg de la seva història eren, en una proporció aclaparadora, d'origen immigrant. Només al voltant d'un 30% van néixer a Barcelona i, en qualsevol cas, la majoria d'elles eren immigrants de segona generació. A les immigrants d'origen català, valencià i aragonès nascudes entre finals del segle XIX i principis del XX les van succeir immigrants d'origen andalús que procedien de zones rurals molt deprimides. Majoritàriament, totes pertanyien a famílies proletàries de baix estatus social i el matrimoni no va suposar, en general, un canvi substancial en aquest estatus ja que majoritàriament es van casar amb treballadors no qualificats. Amb tot, aquesta pertinença és més acusada entre les treballadores nascudes a partir de 1925, especialment en el cas de les immigrants de primera generació, les quals es distingeixen de les nascudes a la ciutat per la seva elevadíssima taxa d'analfabetisme. Això reflecteix com, a mida que va avançar el temps, HGB va recórrer cada vegada més a la contractació de treballadores dintre dels sectors més deprimits de la classe obrera, treballadores amb un escassíssim nivell de qualificació, que, recordem, almenys a partir de la dècada de 1920 i especialment després de 1942, entraven a l'empresa sent molt joves i normalment no s'hi estaven més d'uns pocs mesos. És signe també, per suposat, de l'augment de les arribades a la ciutat de la immigració rural que intentava sortir de la pobresa de les seves àrees d'origen. Igualment, l'augment de l'analfabetisme entre aquestes treballadores s'ha de vincular als obstacles per accedir a l'educació tant en el lloc d'origen –la zona oriental d'Andalusia– com posteriorment a Barcelona, on van arribar en les dècades de 1930 i 1940. I és que les dades de les que dispo apunten a que les dificultats d'aquestes dones i les seves famílies per a integrar-se a la ciutat van anar augmentant com a conseqüència del procés de segregació i concentració de la població immigrada en les àrees més degradades de la ciutat de les que cada vegada seria més difícil sortir. Així, quan més tard van néixer les treballadores d'HGB més elevat és el percentatge de les que residien en els nuclis de barraques de La Barceloneta i El Poblenou i més baixa va ser la seva mobilitat residencial entre 1930 i 1950. Segurament, aquest procés va contribuir a elevar l'índex de fecunditat fruit d'un prematur accés al matrimoni i a la primera maternitat entre les més joves; un comportament reproductiu més propi de la població en les àrees d'origen que no pas de la població catalana autòctona.

Amb tot, l'augment de la taxa d'analfabetisme entre aquestes dones, del percentatge de les que residien en barraques i del descens de la seva mobilitat residencial no són els únics indicadors de l'empitjorament de les seves condicions de vida al llarg d'aquest període. Com veurem tot seguit, és cert que la precarietat era la norma que regia la seva quotidianitat a principis de la dècada de 1930. La guerra i el llarg període

de crisi que es va obrir després d'aquesta sota la dictadura franquista, però, va tallar de soca-rel qualsevol possibilitat de millora, almenys fins el 1950, mantenint a moltes d'elles i a les seves famílies en situacions d'extrema pobresa.

Capítol 11

Estratègies familiars i ocupació femenina en un context de pobresa creixent, 1930-1950

11.1. L'estructura de les llars: la família extensa-múltiple com a forma de supervivència

Un símptoma clar de les condicions de precarietat en què vivien les famílies de les treballadores d'HGB el 1930 és l'elevat promig de persones per llar, de 5,16³³⁷ i que en el 40% dels domicilis convivien més de sis persones. Per suposat, la guerra i els seus efectes no van contribuir a disminuir l'amuntegament en aquestes llars obreres. Molt al contrari, el 1950, el número mig de membres per llar s'havia situat en 6,23 i el percentatge de domicilis amb sis o més residents s'havia elevat al 53% com a conseqüència, sobretot, d'una estratègia de reagrupament que va permetre a aquestes famílies afrontar la profunda crisi de postguerra.

Entre aquestes famílies predominaven les llars d'estructura extensa-múltiple ja el 1930 (36,76%) en major mida que en el conjunt de Barcelona. A més, a diferència del que succeïa a la capital catalana i també en d'altres ciutats espanyoles, el pes d'aquesta estructura era encara major quan els cònjuges eren immigrants (taula 15).³³⁸ Això no és estrany perquè, malgrat la immigració pot comportar la ruptura dels lligams familiars, en el cas de les treballadores d'HGB no va ser així. Com hem vist, la majoria van arribar a Barcelona sent encara molt joves i acompanyades de les seves famílies d'origen. Més aviat al contrari, l'experiència de la immigració va contribuir a reforçar els llaços familiars. Així, moltes d'aquestes famílies van gaudir de l'ajuda de parents per a establir-se a la ciutat i elles mateixes van ajudar altres parents, normalment col·laterals (germans, cosins) i descendents (nebots), especialment dones, que van arribar amb posterioritat. D'altra banda, també a diferència del que s'observa pel conjunt de la

---

³³⁷ Una xifra per sobre del promig a Barcelona que, segons dades del padró de Barcelona, era del 4,4.

³³⁸ A Pamplona, tant el segle XIX com el 1930, s'ha observat que l'origen natiu dels dos cònjuges donava lloc a unes llars més grans, amb major grau de complexitat, quelcom que s'explica perquè la immigració fa més difícil la formació de llars complexes per l'absència física de parents residents a la ciutat. També entre els matrimonis natis el nombre de fills era més elevat. Totes aquestes dades indicarien la major precarietat i inestabilitat de les llars d'immigrants, una ruptura més forta dels lligams familiars i un menor nivell econòmic (Mendiola, 2002: 218).

ciutat, el percentatge de l'estructura extensa-múltiple era aclaparador quan la llar estava encapçalada per un/a immigrant vidu/a, quelcom que reflecteix, clarament, l'elevat grau de dependència intergeneracional en aquestes famílies fruit de les dificultats per acumular estalvis al llarg de la vida activa.³³⁹

Taula 15. Llars extenses-múltiples segons l'origen dels caps. Famílies de treballadores d'HGB, 1930-1950 (en %)

Famílies de treballadores HGB					
Llars	Origen	1930	1940	1945	1950
Encapçalades per vidus/es	Barceloní/na	30,77	81,82	42,86	33,33
	Immigrant	50,00	51,92	39,29	51,95
Encapçalades per un matrimoni	Barceloní	26,67	35,00	36,84	53,85
	Barceloní/na-Immigrant	30,56	55,56	70,00	53,57
	Immigrant	36,17	39,25	43,75	39,09
	Total	37,25	47,13	47,30	46,34
Barcelona					
Llars	Origen	1930			
Encapçalades per vidus/es	Barceloní/na	22,45			
	Immigrant	22,12			
Encapçalades per un matrimoni	Barceloní	31,31			
	Barceloní/na-Immigrant	32,51			
	Immigrant	21,37			
	Total	24,97			

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950. Les dades de Barcelona provenen del buidatge d'una mostra aleatòria de 1.000 famílies corresponent al 0,5% del padró.³⁴⁰

De fet, l'estructura extensa-múltiple era especialment important entre els matrimonis més joves (taula 16), el que indica que les parelles tenien series dificultats per a independitzar-se en contraure matrimoni i que aquestes dificultats no es superaven fins edats en què els fills podien començar a treballar. Aleshores, era ja més probable que s'hagués produït la desaparició dels progenitors, amb qui la coresidència era el

³³⁹ També a Manchester (Estats Units), a principis de segle XX, es donava un major nivell de convivència d'almenys un fill adult (sent la llar nuclear o extensa) amb els pares en el cas dels immigrants, ja que les parelles immigrants eren més dependents de l'assistència dels seus fills en la vellesa per les escasses oportunitats que tenien d'acumular estalvis (Hareven, 1982: 180).

³⁴⁰ Aquest buidatge forma part de la base de dades PADROCAT elaborada en el marc dels projectes *La reconstrucció de la activitat econòmica en la Catalunya Contemporànea (siglos XIX-XX): trabajo y movilidad social* (HAR2008-01998/HIST) i *La reconstrucció de la activitat econòmica en la Catalunya contemporànea (siglos XIX-XX: trabajo, demografía y economía familiares)* (HAR2011-26951) IP: Cristina Borderías.

cas més habitual. Segurament, el fet de contraure matrimoni sent molt jove augmentava les dificultats per establir una llar pròpia ja que això reduïa el temps per acumular recursos propis, quelcom que encara es feia més complicat amb l'arribada, quasi immediata, dels fills.

Taula 16. Tipus de llar segons l'edat de l'esposa. Famílies de treballadores d'HGB, 1930-1950 (en %)

1930				
Tipus llar	<30	30-39	40-49	Total
Simple	54,7	61,5	71,4	58,1
Extensa-Múltiple	45,2	38,4	28,6	41,9
Total	61,63	30,2	8,14	100=86
1940				
Tipus llar	<30	30-39	40-49	Total
Simple	38,7	50	56,5	48,4
Extensa-Múltiple	61,3	50	43,5	51,7
Total	16,67	52,8	30,6	100=122
1945				
Tipus llar	<30	30-39	40-49	Total
Simple	40	50	47,8	47,4
Extensa-Múltiple	60	50	52,1	52,6
Total	19,74	50	30,3	100=76
1950				
Tipus llar	<30	30-39	40-49	Total
Simple	39,3	50	45,9	45,8
Extensa-Múltiple	60,8	50	54,1	54,2
Total	19,72	28,2	52,1	100=142

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

Després de la guerra, aquestes famílies es van veure obligades a recórrer encara més a la coresidència amb parents: el 1950 els domicilis extensos-múltiples representaven el 46%. Entre les llars encapçalades per immigrants, saturades ja en quant a número de membres aliens a la família nuclear abans de la guerra, el pes de l'estructura extensa-múltiple a penes va variar. En canvi, entre les llars encapçalades almenys per un cònjuge nascut a la ciutat, l'estructura extensa-múltiple va augmentar molt considerablement. Per una banda, l'augment entre les famílies múltiples de la coresidència de nuclis col·laterals (9,76% en 1930 i 23,38% en 1950) o del que és el mateix, de l'associació sota el mateix sostre de quantes més persones en edat de

treballar millor, indica clarament les majors necessitats de sumar ingressos.³⁴¹ D'altra, l'increment de l'estructures més complexes (tipus 4d i 5e) reflecteix la reacció solidària d'aquestes famílies front els efectes de la guerra, la repressió i la crisi, en reagrupar-se i acollir a tot tipus de parents, ja fossin solters o vidus, joves o grans, que havien perdut els seus familiars més directes durant la guerra i que no podien encarar en solitari la nova situació. Això mostra que l'assistència mútua entre familiars funcionava inclús quan aquests no residien en la mateixa llar i que aquesta assistència es reforçava en temps de crisis i d'absència d'altres formes de suport.

11.2. Composició per sexe i edat de les famílies

Les famílies de les treballadores d'HGB conformaven un col·lectiu caracteritzat per la seva joventut. Amb un promig d'edat de 26 anys el 1930 i de 29 el 1950, a l'entorn del 70% dels seus membres estaven en edat activa i els domicilis amb una ratio d'actius no ocupats/actius ocupats menor de 1 constituïen el 84% el 1930 i el 74% el 1950.³⁴² És a dir, en aquestes famílies treballava pràcticament tothom que podia fer-ho.

Aquestes famílies es caracteritzen, a més, per l'elevat nombre de dones que les integraven tant en edats joves –fins els 24 anys– com en edats avançades –a partir dels 55 anys– (gràfics 1 a 4). Això es deu en bona part a la major proporció de dones entre els parents col·laterals, sovint germanes i cunyades solteres que, juntament amb els pares o la mare vídua d'un dels membres del matrimoni, normalment el germà o la germana gran, constituïen el segon nucli resident al domicili. Després de la guerra, a més, com he dit, va ser també molt habitual que es sumessin parents joves a conseqüència de la desaparició dels seus pares. Aquests parents eren sobretot dones, nebodes i netes, normalment ja en edat de treballar. També va ser molt habitual que parelles que s'havien emancipat anys enrere tornessin a conviure amb parentes ascendents vídues, normalment les mares però també avies o tietes i, fins i tot, parentes més llunyanes. Aquestes situacions reflecteixen, sens dubte, les grans dificultats de les dones joves i ancianes per mantenir-se en solitari, especialment en moments de crisi quan és ben sabut que augmenta el nivell de feminització de la

---

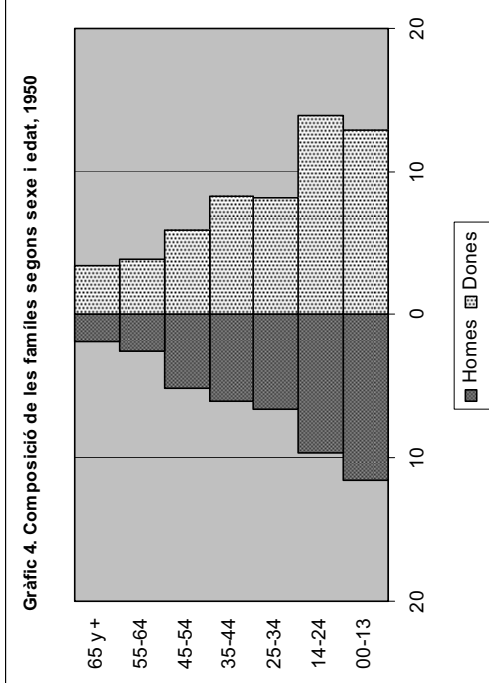
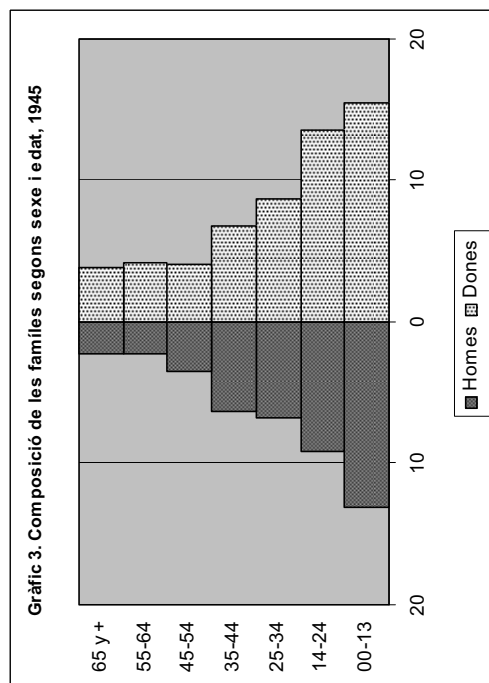
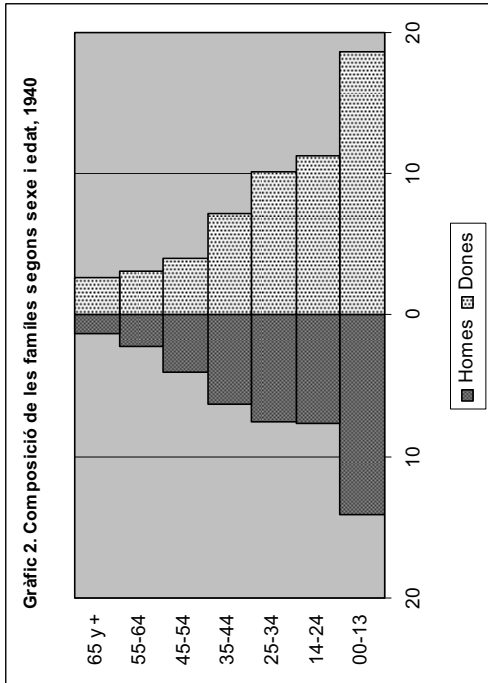
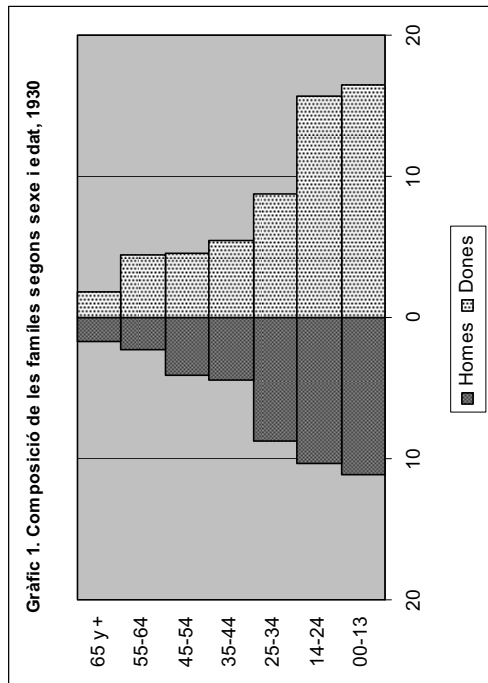
³⁴¹ L'acumulació de salaris va ser també una estratègia bàsica per a la supervivència familiar en les primeres fases de la industrialització basca, quan els baixos nivells de vida van generar una gran dependència de l'organització familiar entre la classe treballadora (Arbaiza, 2000). Sobre les estratègies de coresidència entre famílies de miners vegis Pérez-Fuentes (1995: 172-175) i sobre treballadors industrials Arbaiza (1994: 127)

³⁴² Considerant com actius els membres d'entre 14 i 64 anys.

pobresa.³⁴³ Més enllà d'això, com veurem tot seguit, aquestes dones, lluny de ser una càrrega per aquestes famílies van jugar un paper fonamental en el seu sosteniment.

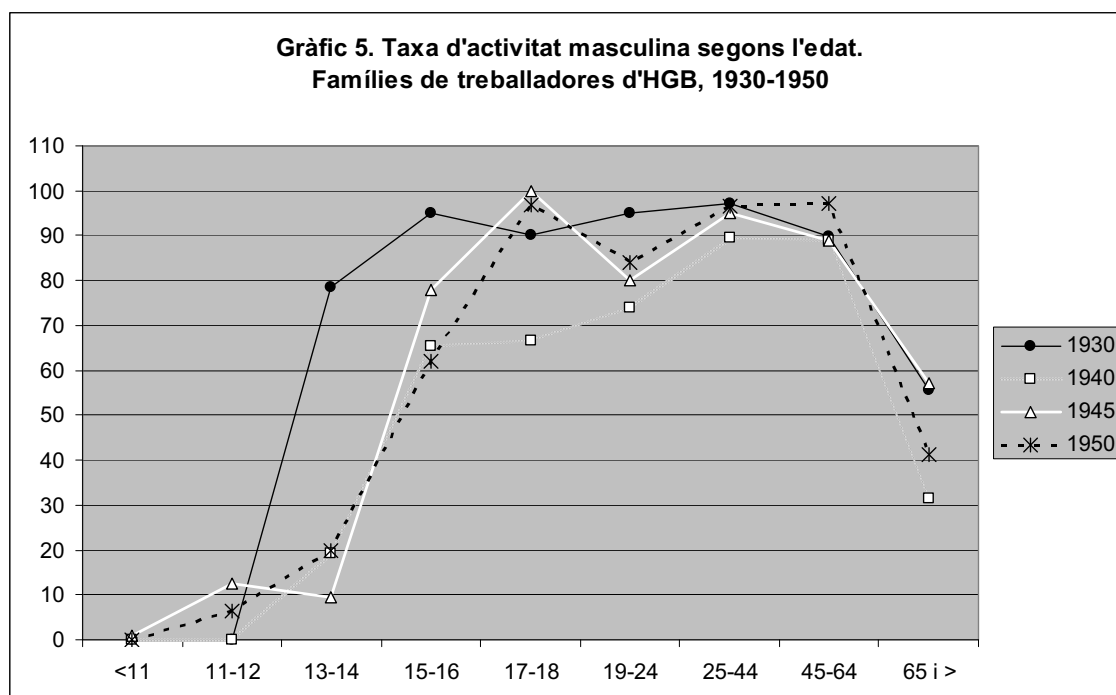
³⁴³ Sobre la major incidència de la pobresa entre la població femenina i les seves estratègies de supervivència en contextos històrics vegis, per exemple, el cas de Guipúscoa a finals de segle XIX i principis del XX: Valverde (2011).

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950.

11.3. L'ocupació masculina

Pel que fa al treball assalariat d'aquestes famílies, com era previsible, el 1930 treballaven pràcticament tots els homes que estaven en edat de fer-ho (gràfic 5). De fet, el 80% dels nois de 13 anys declaraven exercir una activitat laboral remunerada i, entre els majors de 64 anys, ho feia el 55%. L'atur entre els homes d'aquestes famílies era, aleshores, pràcticament inexistent. Els que no treballaven era per estar realitzant el servei militar en el cas dels joves solters o per incapacitació en el cas dels més grans. El 1940, la situació era ben diferent. La taxa d'ocupació s'havia reduït considerablement, fonamentalment en el cas dels més joves. Per una banda, es va incrementar el percentatge d'escolaritzats d'entre 13 i 14 anys però molt especialment el dels nois que no van declarar cap mena d'activitat (de 0% al 39%). Per d'altra, entre els joves de 15 a 24 anys va augmentar el nombre d'absents per estar realitzant el servei militar, per desaparició i per empresonament, així com el nombre d'aturats. Aquestes situacions van anar disminuint a mida que va anar avançant la dècada i la taxa d'activitat masculina en aquestes famílies es va anar recuperant. Amb tot, el 1950, encara no havia assolit la xifra de 1930. El percentatge de nens de 13-14 anys que, suposadament, ni estudiava ni treballava es va mantenir elevat (40%) i va créixer la taxa d'escolarització masculina a edats més tardanes (el 1930 estudiava el 5,9% dels nens d'entre 13 i 16 anys i el 1950 ho feia el 19%).

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950.

Pel que fa a les ocupacions, com era també ben previsible, el pes dels ocupats en oficis qualificats era escàs, només al voltant d'un 20%, i la majoria treballava en oficis industrials. El 1930, quasi un 70% va declarar treballar com a jornalier, fonamentalment en tallers i fàbriques, percentatge que es va reduir en els anys següents a favor d'altres ocupacions, especialment en el sector primari i, concretament, la de pescador (taula 17). Com ja he assenyalat, aquest augment dels pescadors es deu a la creixent presència de famílies procedents de zones rurals costaneres del llevant espanyol. Més enllà d'això, sens dubte, els homes d'aquestes famílies, la majoria joves i molt probablement sense qualificació prèvia en la indústria, van tenir serioses dificultats per accedir al treball de fàbrica, especialment durant la dècada de 1940. Els treballs temporals i precaris que a penes requerien qualificacions en altres sectors –pescador, portuari, mosso de comerç– i, en menor mesura l'autoocupació –venedor ambulat–, es van convertir llavors en sortides laborals alternatives, que, a tenor del limitat però constant augment del percentatge de treballadors de fàbrica entre 1940 i 1950, especialment jornaliers, s'abandonaven en quant era possible.

Taula 17. Homes actius segons grup professional. Famílies de treballadores d'HGB, 1930-1950 (en %)

Grup Professional	1930	1940	1945	1950
Llauradors i pescadors	7,89	16,86	21,72	13,86
Oficis qualificats	12,30	22,78	15,98	19,48
Jornaliers	67,82	36,69	47,95	45,58
Treballadors del comerç	2,21	7,69	2,87	4,22
Empleats transports i comunicacions	3,15	6,80	6,97	8,03
Altres	6,62	9,17	4,51	8,84
Total=100	317	338	244	498

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950.

11.4. L'ocupació femenina

Com he dit anteriorment, la reconstrucció de les vides laborals a partir dels registres de cotització a les assegurances socials de les dones que en algun moment de la seva vida van treballar a HGB, més enllà del seu pas per aquesta empresa, informa dels períodes durant els quals van estar ocupades en el mercat de treball regulat entre 1921 i 2004. Això permet: a) calcular el subregistre de l'activitat femenina en els padrons municipals i b) calcular la taxa d'ocupació d'aquest grup de dones en

qualsevol data al llarg d'aquest període.

11.4.1. El subregistre

Entre les treballadores d'HGB que estaven en "actiu" al mercat laboral quan es van elaborar els padrons municipals durant el període 1930-1950, el nivell d'ocultació del seu treball va ser molt elevat: en un 45-60% dels casos no es va enregistrar cap mena d'activitat remunerada. Havent descartat que tingui una relació directa amb el lloc d'origen o l'alfabetització, aquesta ocultació només pot vincular-se a dos variables. Una és l'estat civil. El subregistre afecta especialment a l'activitat de les casades. De fet, la norma general va ser enregistrar-les sota un "*sus labores*", sobretot en edats en què el número de fills és més elevat. No obstant això, el subregistre també va ser molt elevat entre solteres i vídues (taula 18).³⁴⁴ En el cas d'aquestes últimes, però, va disminuir considerablement en el anys de la postguerra, quelcom que ha de vincular-se a l'augment de fulles signades per elles mateixes.

Taula 18. Subregistre de l'activitat de les treballadores d'HGB en els padrons municipals segons el seu estat civil, 1930-1950 (en %)

Estat civil	1930	1940	1945	1950
Solteres	39,58	62,96	40,00	33,33
Casades	85,71	73,53	82,35	85,71
Vídues	50,00	30,77	33,33	14,29
General	58,43	62,16	54,17	46,67

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

I és que l'ocultació de l'activitat d'aquestes dones sembla estar relacionada també amb qui signa la fulla padronal.³⁴⁵ Així, tot i que el subregistre és alt quan una dona va signar la fulla, especialment si estava casada, aquest és significativament més elevat quan ho va fer un home de la família –el més habitual– o l'agent censal (taula 19),

³⁴⁴ El mateix s'ha observat en altres localitats catalanes i entre les treballadores de l'empresa tèxtil *La España Industrial* (Borderías, 2012; Borderías, Villar i González-Bagaria, 2011).

³⁴⁵ És cert que la signatura del full no té necessàriament perquè correspondre a la persona que va emplenar-lo, però l'observació de les fulles permet afirmar que, en general, era així i que, per tant, constitueix una bona aproximació.

quelcom que passa sobretot entre les casades: tant el 1940 com el 1945 el nivell d'ocultació del seu treball va ser quasi el doble quan el signant de la fulla era un familiar home.³⁴⁶

Taula 19. Subregistre de l'activitat de les treballadores d'HGB en els padrons municipals segons el signant de la fulla, 1930-1950 (en %)

Signant de la fulla	1930		1940		1945		1950	
	Casos	Subregistre	Casos	Subregistre	Casos	Subregistre	Casos	Subregistre
Un home	42,70	60,53	52,70	82,05	56,25	62,96	47,78	60,47
Una dona	17,98	50,00	33,78	40,00	22,92	45,45	31,11	28,57
L'agent censal	30,34	59,26	6,76	60,00	4,17	0,00	3,33	100,00
No consta	8,99	62,50	6,76	20,00	16,67	50,00	17,78	31,25
Total	100	58,43	100	62,16	100	54,17	100	46,67

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

En definitiva, en aquest cas –i sense ànim de generalitzar–, sembla clar que l'elevadíssim subregistre del treball femení s'explica en part perquè normalment no van ser elles mateixes qui va enregistrar la seva ocupació. Ho van fer uns homes que, suposadament, actuaven com a proveïdors si no exclusius, sí principals, dels recursos econòmics de les seves famílies. És evident que aquesta és la imatge que reflecteixen els padrons municipals en quant a les estratègies familiars davant el treball sinó s'aplica cap correcció a la declaració femenina. De no fer aquest correcció, tampoc seria vàlid l'anàlisi sobre els factors determinants de l'activitat femenina. Per això, aquest anàlisi, que es desenvolupa tot seguit, ha de quedar necessàriament restringit a les treballadores d'HGB, per les quals compto amb informació sobre la seva posició en el mercat de treball regulat al llarg d'aquest període, sense incloure la resta de dones residents als seus domicilis.

³⁴⁶ De fet, he constatat que, de vegades, les declaracions d'activitat, no només de l'esposa sinó de totes les dones de la llar, van ser rectificades pel caps de casa barons, signants de les fulles, que van canviar el que clarament era un treball remunerat per un "sus labores". És el cas, per exemple, de J.P.H. de 44 anys i de la seva filla de 19, que, el 1950, van declarar ser "mecàniques", declaració sobre la qual el seu marit va sobreescríure "sus labores". La vida laboral de J.P.H. indica que la declaració de "mecàniques" fa referència a la feina de costurera a màquina.

11.4.2. L'ocupació en relació al cicle de vida familiar

- Ocupació i edat

Segons els registres de cotització a les assegurances socials, entre 1925 i 1955, la taxa d'ocupació –fonamentalment en la indústria– d'aquest col·lectiu de dones va passar per tres etapes: una primera d'augment fins a 1930, quan, partint d'un 37%, va assolir un màxim de gairebé el 45%. Es va obrir llavors una etapa de descens que va cobrir tota la dècada de 1930, descens que es va accentuar durant la guerra civil. Així, el 1938 l'ocupació entre aquestes dones es va situar en el mínim de tot el període amb un 18,7%. Durant la tercera etapa, iniciada a la fi de la guerra, el 1939, l'ocupació es va recuperar ràpidament en els primers anys quaranta, situant-se en un 30%, xifra que va restar estable fins el 1955 (taula 20).

Taula 20. Taxa d'ocupació⁽¹⁾. Treballadores d'HGB (majors de 15 anys), 1925-1955

Data	Núm. Ocupades	Núm. Total	Taxa Ocupació	Data	Núm. Ocupades	Núm. Total	Taxa Ocupació
1925	67	181	37,02	1940	82	296	27,70
1926	68	201	33,83	1941	91	304	29,93
1927	70	212	33,02	1942	91	311	29,26
1928	89	223	39,91	1943	86	314	27,39
1929	90	232	38,79	1944	95	323	29,41
1930	108	241	44,81	1945	101	329	30,70
1931	102	243	41,98	1946	104	337	30,86
1932	94	248	37,90	1947	102	345	29,57
1933	95	261	36,40	1948	107	356	30,06
1934	94	265	35,47	1949	106	363	29,20
1935	90	266	33,83	1950	111	367	30,25
1936	85	274	31,02	1951	110	368	29,89
1937	78	278	28,06	1952	127	370	34,32
1938	53	283	18,73	1953	120	371	32,35
1939	61	290	21,03	1954	109	368	29,62
				1955	106	374	28,34

⁽¹⁾ Correspon a la taxa calculada a partir dels registres de cotització a les assegurances socials. S'ha observat la posició en el mercat de treball regulat (treballa/no treballa) a 31 de desembre de cada any de totes les dones majors de 15 anys per a les quals s'ha reconstruït la seva vida laboral entre 1925 i 1955.

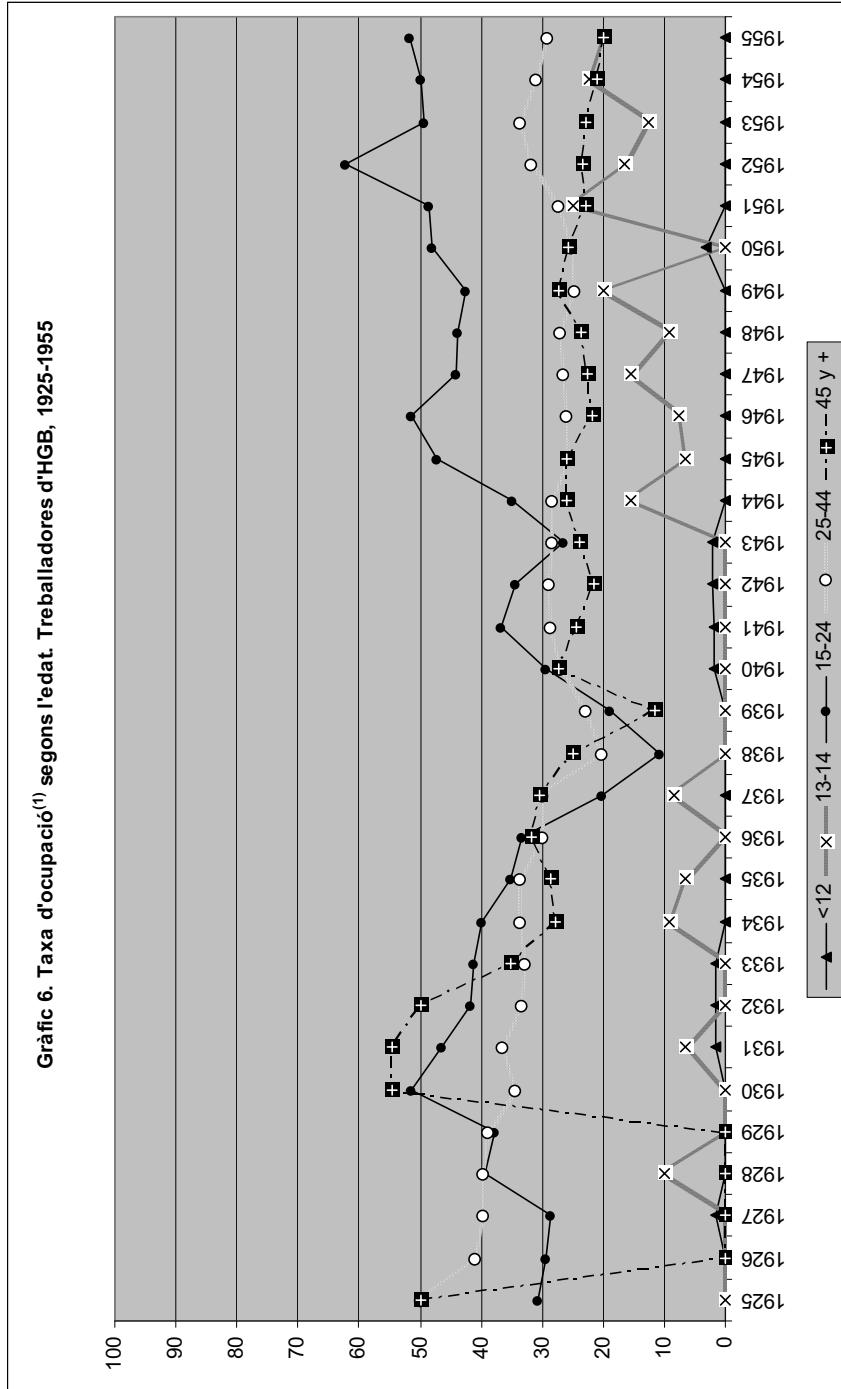
Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

Observant l'ocupació segons grups d'edat, es constata que l'augment de l'ocupació entre aquestes dones durant la segona meitat de la dècada de 1920 es va produir

entre les joves de 15 a 24 anys; no així entre les de més edat, la taxa de les quals, molt elevada el 1925, va caure en picat, especialment entre les majors de 35 anys. Aquesta caiguda, tot i que més moderada, va continuar al llarg dels anys trenta quan també va caure la taxa d'ocupació de les joves menors de 25 anys. Després de la guerra, també van ser les més joves les que van protagonitzar l'increment de l'ocupació. En canvi, la taxa d'ocupació de les dones entre 25 i 34 anys es va mantenir al mateix nivell que durant els anys anteriors a la guerra i entre les majors de 35 anys es va produir un descens progressiu, una tendència especialment accentuada en el cas de les majors de 44 anys (gràfic 6). No n'hi ha, a més, diferències considerables segons l'origen –barcelonines/immigrants– en aquesta evolució.³⁴⁷ Com veurem en el capítol següent, és només entre la generació de dones nascudes a partir de mitjan anys vint quan s'observen diferències en les trajectòries ocupacionals en funció de l'origen.

---

³⁴⁷ Vegis els gràfics corresponents en l'apèndix de gràfics.

(1) Correspon a la taxa calculada a partir dels registres de cotització a les assegurances socials. S'ha observat la posició en el mercat de treball (treballa/no treballa) a 31 de desembre de cada any de totes aquelles dones per a les quals s'ha reconstruït la seva vida laboral entre 1925 i 1955.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

El creuament nominatiu dels registres de cotització amb les declaracions d'ocupació al padró confirma, en línies generals, aquestes tendències en l'ocupació segons l'edat entre 1930 i 1950. Com a resultat d'aquest creuament, però, s'observa que les taxes eren substancialment més elevades en tots els grups d'edat, especialment entre les més joves si les comparem amb les taxes calculades només a partir dels registres de cotització i especialment entre les de mitjana edat si les comparem amb les calculades a partir de la declaració padronal. Així, entre 1930 i 1950, l'ocupació de les adolescents i les joves (15-24 anys) es va mantenir relativament estable, però no al voltant d'un 30% com indiquen els registres de cotització sinó al voltant d'un 60-70%, amb l'excepció de 1940, un moment en què l'atur, com en el cas dels homes, també les va afectar més que a les dones de mitjana edat. Com és ben sabut, l'atur juvenil, típic en els moments de crisi, ho és especialment entre la població amb un baix nivell d'educació general o professional. De fet, l'ocupació de les dones d'entre 25 i 34 anys encara es va mantenir més estable, entorn a un 45% i no d'un 20% com resulta de les dades padronals. Al llarg d'aquest període només va descendir de forma substancial l'ocupació entre les majors de 34 anys, especialment entre les majors de 44, i tot i així, la seva taxa d'ocupació entre 1940 i 1950 es situava al voltant d'un 30% (taula 21).

Taula 21. Taxa d'ocupació segons l'edat. Treballadores d'HGB, 1930-1950

Edat	Registres cotització(1)				Dades padronals				Creuament fonts			
	1930	1940	1945	1950	1930	1940	1945	1950	1930	1940	1945	1950
<12	0,00	2,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2,50	0,00	0,00
13-14	11,11	0,00	22,22	0,00	22,22	0,00	11,11	40,00	22,22	0,00	33,33	40,00
15-24	53,06	31,48	45,24	49,18	42,86	24,07	42,86	40,98	71,43	48,15	61,90	62,30
25-34	36,84	32,94	29,73	38,89	21,05	17,65	16,22	31,48	43,86	40,00	35,14	48,15
35-44	50,00	36,21	25,00	25,56	15,00	22,41	7,50	15,56	55,00	39,66	27,50	28,89
45 i +	50,00	29,17	28,57	21,62	40,00	20,83	33,33	18,92	70,00	33,33	38,10	29,73
Total 15-65	62,70	33,33	33,09	37,59	32,97	21,00	24,46	25,55	76,22	41,55	41,73	45,62

(1) S'ha observat la posició en el mercat de treball (treballa/no treballa) a 31 de desembre de 1930, 1940, 1945 i 1950 de totes aquelles dones per a les quals s'ha reconstruït la seva vida laboral entre 1925 i 1955 a partir dels registres de cotització i que s'han localitzat en els padrons municipals.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

El creuament també treu a la llum part del treball infantil, ocult quasi per complet en els registres de cotització. Les dades padronals indiquen que el treball de les menors de 15 anys no era infreqüent entre les famílies d'aquestes treballadores el 1930 i que

aquest es va intensificar durant la postguerra, encara que això a penes va quedar reflectit en la cotització al Subsidi de Vellesa, almenys no fins 1950, malgrat l'obligatorietat de les empreses de donar d'alta als treballadors de 14 anys a partir l'any 1944 (taula 21). Aquestes noies van haver d'avançar la seva entrada al mercat de treball i ho van fer a costa de la seva trajectòria educativa: de les nou que comptaven 13-14 anys el 1930, cinc declaraven estar escolaritzades mentre que el 1945, d'11, només una declarava estar-ho i, a més, treballava en una empresa de fabricació de bastons. Aquest avançament es va produir quan, recordem, el percentatge dels seus familiars barons escolaritzats als 13-14 anys va augmentar i la seva taxa d'ocupació va disminuir; una taxa molt per sota de la d'aquestes noies entre 1945 i 1950, el que indica que la seva incorporació al mercat laboral va ajudar a allargar l'escolarització dels seus germans.³⁴⁸

En definitiva, entre 1930 i 1950 es va produir una caiguda de l'ocupació a fàbrica entre aquest col·lectiu de dones. No obstant això, a diferència del que podrien fer pensar les dades padronals, l'inici d'aquesta caiguda no s'ha de situar en la postguerra sinó a principis dels anys trenta. Va estar motivada, per tant, per la conjuntura de crisis que es va iniciar aleshores i que, malgrat la lleugera recuperació a mitjan dècada, va enllaçar amb l'esclat de la guerra i la crisi de postguerra. La crisi dels anys trenta va afectar greument el sector metal·lúrgic, on, com veurem al capítol següent, hi treballava la majoria d'elles. Els empresaris d'aquest sector, recordem, van afrontar aquesta crisi intensificant el procés de mecanització i augmentant els ritmes de treball sota el sistema de pagament de primes per producció, quelcom que comportava una reducció en la demanda de mà d'obra femenina.

De fet, acabada de la guerra, l'ocupació de les dones fins els 34 anys ben aviat va presentar valors idèntics als de principis dels anys trenta. L'estabilitat d'aquests valors, trencada únicament en els primers anys de la postguerra, fins a mitjan anys cinquanta, posa de manifest l'escàs impacte que va tenir sobre l'ocupació a fàbrica d'aquestes dones l'establiment de l'excedència forçosa per matrimoni en les bases de treball franquistes i que, com havíem vist, en el sector metal·lúrgic es va implantar l'any 1946. El retrocés de l'ocupació en la indústria a partir de 1940 només es verifica en el cas de

---

³⁴⁸ És habitual que la disminució de recursos econòmics de les famílies afecti en major grau a les trajectòries educatives femenines que a les masculines ja que les primeres acostumen a interrompre's per avançar l'entrada al mercat laboral i evitar, així, que la formació dels nois es vegi afectada per la crisi (Borderías, 1991: 480).

les majors de 34 anys, però aquest retrocés s'havia iniciat ja abans de la crisi dels trenta –com a mínim, a mitjan anys vint– com a conseqüència directa de les polítiques empresarials en el sector metal·lúrgic. Com hem vist al capítol quart, els empresaris es van inclinar cada vegada més per la contractació de noies joves gràcies a l'adopció de maquinària que rebaixava els nivells de qualificació requerits, una política que es va intensificar durant la postguerra incentivada per la legislació laboral del sector.

- L'impacte del matrimoni

Segons les declaracions padronals, casar-se tindria sobre les trajectòries laborals femenines un impacte molt negatiu (taula 22) però, com veurem al capítol següent, només al voltant d'un 25% d'aquestes dones van abandonar definitivament el mercat de treball abans de complir els 25 anys, quan pràcticament totes elles havien contret matrimoni. De fet, utilitzant únicament els padrons municipals es conclouria que el treball de les casades era una pràctica minoritària entre aquestes famílies.

Taula 22 . Taxa d'ocupació segons l'estat civil. Treballadores d'HGB, 1930-1950

Data	Solteres		Casades		Vídues	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
1930	53,41	75,00	9,30	44,19	50,00	71,43
1940	31,94	54,17	9,84	30,33	35,48	48,39
1945	47,27	65,45	4,00	22,67	42,86	57,14
1950	52,33	70,93	4,96	21,99	39,58	43,75

(1) Correspon a la taxa calculada a partir de les dades padronals.

(2) Correspon a la taxa calculada a partir del creuament de les dades padronals amb els registres de cotització a les assegurances socials.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

La correcció de les declaracions padronals indica clarament que no era així. És cert que les taxes calculades a partir del creuament de les fonts mostren un descens de l'ocupació de les casades entre 1930 i 1950, però aquest també es va produir entre les vídues. Aquest descens no està, per tant, tan relacionat amb l'estat civil sinó amb l'edat i també amb la composició de les llars i les estratègies familiars de distribució del treball productiu i reproductiu. Així, el descens en l'ocupació entre les casades no va afectar les més joves, aquelles que es van casar al llarg dels anys quaranta i que, dins les llars, ocupaven les posicions de filles, nores, nebodes, etc. Aquest descens es va produir només entre les dones de la generació anterior, les cap de casa, les germanes

i cunyades d'aquesta o les tietes, etc. (taula 23). Aquestes, per una qüestió d'edat, tenien menys oportunitats en el mercat de treball i això les convertia en les candidates perfectes per a ocupar-se de la gran càrrega en treball domèstic que suposaven unes llars plenes de persones; càrrega que es va endurir en la postguerra, especialment en entorns com els nuclis de barraques, on no es comptava amb cap mena de servei, ni tant sols amb aigua corrent.

Taula 23. Taxa d'ocupació⁽¹⁾ segons l'estat civil i el parentiu amb el cap de casa. Treballadores d'HGB, 1930-1950

Parentiu	E. civil	1930	1940	1945	1950
Cap de casa		85,71	50,00	66,67	37,93
Esposa		45,00	26,97	14,29	17,92
Parentes ascendents i col·laterals	Casada	33,33	12,50	50,00	0,00
	Altres	61,54	50,00	55,56	61,11
Filles, joves i altres parentes descendents	Casada	52,63	52,63	50,00	57,89
	Altres	74,36	50,00	70,21	66,22

⁽¹⁾ Correspon a la taxa calculada a partir del creuament de les dades padronals amb els registres de cotització a les assegurances socials.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

- L'impacte de la maternitat

Abans de la guerra, la càrrega que implicava tenir fills en edat dependent no influïa de manera determinant en l'ocupació d'aquestes treballadores: el 1930, la diferència que separava l'ocupació de les casades sense fills d'aquelles que sí els tenien era de poc més d'un 10% i quasi el 40% de les casades amb tres fills o més menors de 15 anys, treballava. L'impacte negatiu del nombre de fills sobre l'ocupació va ser major després de la guerra, quan el nivell d'ocupació era menor a igual número de fills que el 1930 (taula 24). Aquesta disminució, però, no s'ha de relacionar amb un major abandonament definitiu de l'activitat laboral a conseqüència del naixement dels fills després de la guerra. Com veurem més endavant, la càrrega reproductiva, més que provocar l'abandonament definitiu del mercat de treball, potenciava la discontinuïtat, un tret característic de les trajectòries laborals d'aquestes dones, especialment en les edats centrals del cicle vital, però que no pot mesurar-se mitjançant els padrons municipals.

Taula 24. Taxa d'ocupació⁽¹⁾ segons el número de fills menors de 15 anys. Treballadores d'HGB, 1930-1950

Núm. Fills <15 anys	1930	1940	1945	1950
0	50,00	53,85	33,33	28,57
1	41,67	30,00	33,33	21,15
2	40,00	26,32	12,50	22,73
3 i +	38,46	14,29	12,50	5,26

⁽¹⁾ Correspon a la taxa calculada a partir del creuament de les dades padronals amb els registres de cotització a les assegurances socials.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

Observant la situació laboral d'aquestes dones en el moment de naixement dels fills es comprova que, de fet, entre 1921 i 1939, l'ocupació no es reduïa significativament fins després del naixement del tercer fill. En canvi, en els anys de la postguerra, la xifra de les ocupades era bastant més baixa en el moment de tenir el segon fill i, encara més, tot just abans de tenir el tercer, quan només el 10% treballava (taula 25). No obstant això, no era tant el nombre de fills inactius el que influïa en l'aturada de l'activitat laboral d'aquestes treballadores sinó el nombre de fills inactius de molt curta edat. D'aquesta manera, abans de la guerra, quan el naixement del segon fill tenia lloc molt seguit, durant els dos anys següents al naixement del primer, les possibilitats de la seva mare de continuar treballant es reduïen considerablement, ho feia el 23,53% mentre que si aquests s'havien produït en un lapse de temps major ho feia el 44,12% (taula 11).

Taula 25. Taxa d'ocupació⁽¹⁾ al naixement dels fills segons el temps transcorregut entre aquests. Treballadores d'HGB, 1921-1955

En néixer el:	Anys entre naixements	1921-1939	1940-1955
Primer fill		44,63	44,44
Segon fill	<2	42,31	0,00
	2 i +	35,09	36,00
	Total	36,90	28,13
Tercer fill	<2	23,53	12,50
	2 i +	44,12	9,09
	Total	36,54	10,00
Quart fill i següents		22,73	16,13

⁽¹⁾ Correspon a la taxa calculada a partir dels registres de cotització a les assegurances socials.

S'han considerat ocupades aquelles que ho estan en el moment de néixer els fills. En el cas de no estar-ho s'ha utilitzat la dada sobre ocupació en el moment d'inici de l'embaràs.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

I és que si bé les casades abandonaven el treball al naixement dels fills es reincorporaven tan aviat com era possible. Entre 1921 i 1939, gairebé el 60% de les baixes, quan aquestes coincideixen amb el naixement d'un fill, duraven menys de tres mesos (taula 26). En els anys del franquisme, en canvi el percentatge de baixes de llarga duració després del naixement dels fills, en consonància amb el que ja hem vist, va augmentar considerablement. Aquesta tendència a abandonar durant més temps el mercat laboral formal a conseqüència de la maternitat està, sens dubte, relacionada amb l'augment de l'índex de fecunditat de les treballadores nascudes a partir de 1914 i, per tant, amb la disminució del temps entre els naixements dels fills. No pot descartar-se, però, que en un moment de crisi industrial i d'augment de l'atur, resultés més difícil trobar feina després d'un temps fora del mercat de treball i que aquest allargament dels períodes de baixa per maternitat no fos voluntari. Segurament, la política de subsidis familiars iniciada pel règim franquista el 1938 va contribuir a allargar, o més aviat a suportar l'allargament dels períodes que aquestes treballadores van restar fora del mercat laboral industrial després de la guerra. Recordem que aquest subsidi s'abonava a partir del segon fill menor de 14 anys. De fet, aquestes ajudes no van eliminar la necessitat de les famílies d'obtenir ingressos complementaris. Al contrari, com veurem tot seguit, l'abandonament del treball a fàbrica de les casades joves per atendre la cura dels fills tenia series conseqüències

en el nivell de vida de les seves famílies quan la pèrdua d'aquest salari no es veia compensada pel salari d'algun parent. Així, la manca de l'ingrés obtingut per l'esposa en el mercat de treball formal durant els moments més crítics del cicle vital comportava recórrer a estratègies com el relloguer per reduir despeses o acollir hostes per obtenir ingressos.

Taula 26. Baixes després de la maternitat segons el temps de duració. Treballadores d'HGB, 1921-1955 (en %)

Durada de les baixes	1921-1939	1940-1955
Menys de 3 mesos	58,77	43,33
Entre 3 mesos i 5 anys	17,54	13,33
Més de 5 anys	23,68	43,33
Total	100	100

Font: Elaboració pròpia a partir les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

- La influència de l'estructura familiar en l'ocupació de les dones casades

Com havíem vist, la coresidència en llars extenses i múltiples constituïa una estratègia econòmica d'aquestes famílies per fer front a la gran precarietat en què vivien. Per això, era més freqüent en les fases del cicle de vida quan la ràtio actius-inactius era particularment desfavorable. Més enllà d'això, aquesta coresidència ¿facilitava la continuïtat del treball en el mercat de treball formal de les dones? Per contestar aquesta pregunta, examinem, primer, les estratègies davant el treball de les famílies nuclears.

El 1930, entre les famílies nuclears, les parelles sense fills recorrien majoritàriament al treball de l'esposa (57,1%) per augmentar els ingressos del marit. No és estrany si tenim en compte la carestia de la vida a Barcelona el 1930 i els baixos salaris que havien de cobrar aquests treballadors, la majoria no qualificats. Les que no ho feien havien abandonat la feina sent encara molt joves, probablement en contraure matrimoni, i no el van tornar a reprendre. La manca d'aquest ingrés es compensava reduint despeses. Entre aquests, el lloguer era, sense cap mena de dubte, el més lesiu pels pressupostos familiars. Per això, algunes d'aquestes parelles es veien obligades a recórrer a l'hostalatge-relloguer (21,4%). També compartien la vivenda algunes parelles amb fills dependents (14,3%) quan l'esposa no treballava, que, d'altra banda,

en aquest moment era la majoria (67,9%), perquè pràcticament totes elles tenien ja dos o més fills, un d'ells menor d'un any. Aquesta situació no la compartien les que sí treballaven (35,7%), el fill menor de les quals, en general, tenia més d'un any. A més, en la major part d'aquestes famílies, els fills entraven en el mercat laboral en quant assolien l'edat per fer-ho (85,7% el 1930). Aleshores, la majoria de les seves mares seguien treballant (71,4 %), segurament perquè el salari d'aquests fills, encara molt joves, no era suficient per suplir el seu sense perill del pressupost familiar, quelcom que no succeïa el 1950, quan ja bona part dels fills havien pres el relleu de la seva mare dins del mercat laboral (taula 27).

Taula 27. Estratègies familiars d'ingressos⁽¹⁾ de les famílies nuclears. Treballadores d'HGB, 1930-1950

Tipus de famílies nuclears	Estratègia	1930	1940	1945	1950
Sense fills	Treballa el marit	21,4	33,3	60,0	28,6
	Treballen el marit i l'esposa	57,1	44,4	20,0	14,3
	Treballen el marit i l'esposa - tenen/són hostes	0,0	11,1	20,0	28,6
	Treballa el marit - tenen/són hostes	21,4	11,1	0,0	28,6
	Total=100	14	9	5	7
Només amb fills menors de 14 anys	Treballa l'esposa	3,6	3,6	0,0	0,0
	Treballa l'esposa -tenen/són hostes	0,0	3,6	7,1	0,0
	Treballa el marit	53,6	82,1	50,0	56,5
	Treballen el marit i l'esposa	28,6	7,1	7,1	4,3
	Treballen el marit i l'esposa - tenen/són hostes	3,6	0,0	7,1	8,7
	Treballa el marit - tenen/són hostes	14,3	10,7	35,7	30,4
	Total=100	28	28	14	23
Amb fills de 14 i més anys	Treballa l'esposa	0,0	5,0	0,0	2,9
	Treballen l'esposa i els fills	0,0	10,0	0,0	0,0
	Treballen els fills	0,0	0,0	12,5	0,0
	Treballa el marit	14,3	40,0	25,0	28,6
	Treballen el marit i l'esposa	0,0	0,0	6,3	2,9
	Treballen el marit, l'esposa i els fills	71,4	10,0	6,3	11,4
	Treballen el marit, l'esposa i els fills - tenen/són hostes	0,0	5,0	0,0	0,0
	Treballen el marit i l'esposa - tenen/són hostes	0,0	0,0	0,0	5,7
	Treballen el marit i els fills	14,3	20,0	43,8	42,9
	Treballen el marit i els fills -tenen/són hostes	0,0	0,0	0,0	2,9
	Treballa el marit - tenen/són hostes	0,0	10,0	6,3	2,9
	Total=100	7	20	16	35
Número total de famílies		50	59	36	65

⁽¹⁾ Correspon al càlcul realitzat a partir del creuament de les dades padronals amb els registres de cotització a les assegurances socials.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

L'hostalatge, una de les poques formes de treball submergit que documenten els padrons, poc estès el 1930, va anar *in crescendo* durant la postguerra. Aquest fet indica que l'abandonament de la fàbrica de les casades de major edat no implicava la fi de l'activitat remunerada sinó que, durant aquests anys, va passar a desenvolupar-se en l'economia submergida en major mesura que en l'etapa anterior a la guerra.³⁴⁹ Així, el 1950, quasi un terç de les famílies nuclears (26,15%) hi tiraven mà per fer front al deteriorament de les condicions de vida i ho feien inclús parelles joves en què ambdós cònjuges treballaven (28,6%).

Amb tot, durant la postguerra, el recurs a l'hostalatge-relloguer no va ser un recurs exclusiu de les famílies nuclears. Es va donar també en combinació amb la coresidència entre parents. De fet, mentre el 1930 només en el 5% de les llars extenses-múltiples apareixien hostes i rellogats, el 1950, aquesta xifra havia crescut fins el 22% donant-se situacions esfereïdores com les de barraques on apareixien més de 20 persones empadronades. Aquest fenomen no és d'estranyar en uns anys caracteritzats per la crisi econòmica, els baixos salaris, el racionament dels articles bàsics de consum, el mercat negre i la inflació, sense parlar de la repressió omnipresent, especialment en un barri tradicionalment anarquista com Sant Martí.³⁵⁰

A les famílies extenses-múltiples, les casades tenien trajectòries laborals més discontinues que en les llars nuclears ja abans de la guerra. El matrimoni implicava la major part de les vegades l'abandonament de la feina, almenys de forma temporal, de manera que les casades sense fills treballaven en menor proporció que en les llars nuclears (taula 28). L'acumulació de salaris del marit i els parents (normalment germans/nes i cunyats/des solters) així com la reducció de despeses en compartir la vivenda feia més fàcil prescindir d'aquest ingrés i les famílies alliberaven braços per assumir les majors càrregues domèstiques que implicava una llar extensa-múltiple. Malgrat això, quan les necessitats econòmiques ho requerien, la llar extensa-múltiple també facilitava un recurs més intensiu al treball de tots els seus membres, incloses les casades, que podien articular els seus horaris laborals amb els de les altres dones de la casa per atendre a la vegada el treball assalariat i el treball domèstic.

---

³⁴⁹ En el cas del País Basc durant el primer terç del segle XX, les dones casades, desplaçades d'un mercat de treball masculinitzat –mineria i siderúrgia– van trobar en l'hostalatge una importantíssima font d'ingressos alternativa al treball industrial (Pérez-Fuentes, 2003).

³⁵⁰ Sobre la repressió a la fàbrica Rivière de Sant Martí de Provençals: Monjo i Vega, 1986.

Taula 28. Taxa d'ocupació⁽¹⁾ de les casades segons nombre de fills i tipus de llar. Treballadores d'HGB, 1930-1950

Núm. fills <14 anys	Núm. fills 14 anys i +	1930		1950	
		Llars simples	Llars extenses-múltiples	Llars simples	Llars extenses-múltiples
0	0	57,14	40,00	42,86	42,70
1	0	46,15	40,00	16,67	30,77
2 i +	0	25,00	55,56	9,09	26,67
Amb fills de 14 anys i +		71,43	0,00	22,86	8,57
Total		46,00	41,67	21,54	22,08

(1) Correspon al càlcul realitzat a partir del creuament de les dades padronals amb els registres de cotització a les assegurances socials.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrans Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

D'aquesta manera, a diferència del que passava en les llars simples, en les extenses-múltiples amb fills en edat depenent, les mares treballaven més quan hi havia dos o més fills dependents (taula 28), i ho feien més freqüentment quan a la llar hi havia una dona més gran, normalment la mare o la sogra, perquè aquesta assumia la cura dels fills i les tasques domèstiques. Aquest esforç podia relaxar-se quan els fills arribaven a l'edat de treballar, fase en què, efectivament, en aquest tipus de llars, les dones treballaven en menor percentatge que en les llars nuclears. Així, en resposta a la pregunta de si la coresidència amb parents va facilitar la continuïtat del treball en el mercat de treball formal d'aquestes dones, s'ha de respondre que no. La seva entrada-retirada del mercat de treball depenia de les necessitats econòmiques familiars i de la disponibilitat d'altres membres de la família per treballar i/o per atendre el treball domèstic. En qualsevol cas, l'estructura extensa i múltiple oferia a les famílies majors possibilitats per adaptar-se a les diferents situacions.

En resum, les estratègies posades en lloc per aquestes famílies subratllen la gran precarietat econòmica en què vivien ja el 1930, especialment les immigrants. El predomini de les llars d'estructura extensa-múltiple així ho indica: les parelles tenien dificultats per emancipar-se i les persones grans tenien dificultats per mantenir la seva independència. Amb tot, cal llegir l'elevat pes de l'estructura extensa-múltiple entre els immigrants en un sentit positiu: les xarxes de solidaritat familiars funcionaven a la perfecció davant d'aquesta precarietat, especialment quan es tractava de rebre parents que tot just acabaven d'arribar a la ciutat. Aquestes xarxes, a més, no van deixar de funcionar durant la postguerra. Al contrari, els llaços familiars es van

estrènyer encara més i les famílies van recórrer al reagrupament per fer front a la situació de crisi; una crisi que va afectar en major mesura a les dones, tant les joves com les més grans, que tenien menys possibilitats de mantenir-se en solitari.

Pel que fa al treball dins les famílies, en el cas dels homes la postguerra va suposar un període de reducció de la taxa d'ocupació, fonamentalment entre els més joves. Aquesta reducció va ser fruit de l'obligatorietat d'acomplir amb el servei militar i de la repressió, però també de l'augment de l'atur; un atur que va comportar un retard en l'accés al mercat laboral i una moderada extensió de l'escolarització. La repressió i l'atur van tenir un impacte molt menor en el cas dels homes de mitjana edat, entre els quals, però, va augmentar l'ocupació en activitats no industrials caracteritzades per la temporalitat i l'escassa qualificació, el que indica les majors dificultats dels immigrants per recents per accedir al treball de fàbrica, especialment durant la dècada de 1940.

En quant al treball femení, ha quedat palès que no és possible reconstruir-lo de manera fiable mitjançant només la declaració d'ocupació enregistrada als padrons municipals. Entre aquestes treballadores el subregistre era elevadíssim, especialment en el cas de les casades, però també era important en el cas de solteres i vídues, en part, perquè no eren elles les que normalment emplenaven les fulles padronals sinó que ho feien els homes, normalment els casats caps de casa. Aquests acostumaven a omplir la casella d'ocupació de les dones de la seva família amb un "*sus labores*", influïts per una ideologia que els col·locava com a únics responsables del sosteniment econòmic de la seva família.

En aquest sosteniment, però, les dones jugaven un paper fonamental. Així, el seu treball assalariat era important per aquestes famílies des de que eren ben joves, especialment durant la postguerra, quan les treballadores d'HGB, aquelles que eren encara unes nenes, van entrar el mercat de treball trencant les seves trajectòries educatives a favor de les dels seus germans. Contraure matrimoni no era un factor determinant per abandonar definitivament el mercat de treball. Tampoc ho era la maternitat, encara que és cert que l'ocupació disminuïa quan s'acumulava un elevat número de fills petits. Abans de la guerra, les baixes per maternitat d'aquestes treballadores acostumaven a ser de molt curta durada. Després de la guerra, les treballadores van allargar considerablement aquestes baixes perquè van acumular una major càrrega reproductiva en menys temps i perquè els resultava més difícil el retorn al mercat laboral en una situació de crisi i elevat atur. A més, el cobrament del subsidi familiar faria més suportable l'allargament de la seva retirada del mercat de treball.

Aquests plusos, però, de cap manera compensaven la pèrdua del salari guanyat a fàbrica, de manera que moltes d'aquestes famílies es van veure obligades a reduir les despeses rellogant-se o a incrementar els seus ingressos mitjançant l'hostalatge, un dels pocs treballs submergits que documenten els padrons i que va augmentar notablement durant els anys quaranta.

La freqüència dels naixements dels fills no era l'únic factor que incidia en la continuïtat laboral d'aquestes dones. L'estructura familiar sembla haver tingut un pes igualment rellevant. Quan aquestes dones vivien en una llar nuclear, difícilment es retiraven durant molt de temps del mercat de treball laboral mentre els fills eren petits. Ni tan sols en els primers anys d'incorporació d'aquests al mercat de treball, elles deixaven de treballar. I quan ho feien, molt sovint havien renunciar a la intimitat d'una llar independent. En alguns casos, les parelles optaven per rellogar-se i reduir així la major despesa dins del pressupost: el lloguer. En d'altres, la majoria, aquesta renúncia permetia tenir cura dels fills al mateix temps que s'obtenien uns ingressos "en negre" mitjançant l'acolliment d'hostes. Després de la guerra, aquesta estratègia permetia el manteniment dels subsidis, que, en cas de tornar al treball regulat, es perdien.

Viure en una família extensa-múltiple no contribuïa a la continuïtat laboral de les dones casades. En general, en contraure matrimoni moltes passaven a ocupar-se de la càrrega domèstica. Tenint en compte l'elevat número de membres en aquestes seves llars, aquesta càrrega havia de ser molt intensa, especialment durant la postguerra, quan només l'aprovisionament dels productes alimentaris bàsics podia ocupar bona part de la jornada diària. La pèrdua del seu salari en la primera fase del matrimoni quedava compensada pels ingressos d'altres parents, normalment solters. Ara bé, quan augmentava el número de boques per alimentar, és a dir, quan arribaven els fills, aquestes dones sortien a treballar igual o en major percentatge que a les llars nuclears. El treball domèstic quedava, llavors, en mans de les dones de més edat o es compartia entre les altres que també treballaven fora de casa. Això indica la gran fragilitat econòmica que patien aquestes famílies malgrat l'elevat nombre de salaris amb els que comptaven.

12.1. Caracterització de les trajectòries laborals segons la generació i l'origen

Com hem vist al capítol desè, entre les treballadores d'HGB es distingeixen dos grups amb característiques socio-demogràfiques ben diferenciades. El primer el conformen les que van néixer abans de 1925, majoritàriament immigrants d'origen català, aragonès i valencià, entre les quals la taxa d'alfabetització era elevada (70%) i residien en les àrees centrals del Poblenou i La Barceloneta. Entre el segon grup, les nascudes a partir de 1925, en canvi, eren majoria les immigrants procedents de zones rurals molt deprimides, especialment de l'Andalusia oriental. La seva taxa d'alfabetització era molt menor (55%) i residien a les zones més degradades dels mateixos dos barris. A més, el comportament reproductiu d'unes i altres va ser diferent: de mitjana, les nascudes abans de 1925 van ser mares per primer cop als 23 anys i les que van néixer a partir d'aquesta edat ho van ser als 20 anys.

També les trajectòries laborals d'aquests dos grups –als que a partir d'ara denominaré com primera i segona generació– presenten algunes diferències. En conjunt, les trajectòries d'aquestes dones s'han caracteritzat tant per la brevetat com per la discontinuïtat, però ha estat així especialment entre les treballadores pertanyents a la segona generació. En el cas de la primera generació, les nascudes entre 1905 i 1924, predominen les trajectòries de curta durada (64,8%) i aquelles amb un elevat grau de discontinuïtat (39,6%). El 32,6% va cotitzar de forma ininterrompuda durant menys de 10 anys, normalment sent molt joves. Un altre 25,2% va tenir també trajectòries de curta durada però amb una elevada discontinuïtat, sent el cas més habitual el de la treballadora que acumulava baixes temporals no excessivament llargues cadascuna d'elles però sí molt freqüents.³⁵¹ A més, no s'aprecien diferències rellevants segons l'origen. Entre la segona generació, nascuda entre 1925 i 1944, també predominen les trajectòries curtes (65,4%), però el grau de discontinuïtat és més elevat (56,8%). Són

---

³⁵¹ Un exemple és la trajectòria de I.LI.A. (Barcelona, 1915) que va cotitzar un total de set anys i mig entre els 19 i els 44 anys acumulant deu baixes temporals d'una duració total de gairebé 18 anys. És a dir, entre feina i feina, cada una d'aquestes baixes va durar un promig de quasi dos anys.

més freqüents els casos en què una trajectòria de menys de deu anys cotitzats s'ha interromput temporalment durant períodes més llargs. A més, en aquesta segona generació sí s'observen diferències segons l'origen: les trajectòries de les immigrants ha estat més curtes i discontinües que les trajectòries de les nascudes a la ciutat (taula 29).

Taula 29. Treballadores d'HGB segons la durada i la continuïtat de les seves trajectòries laborals, 1921-2004 (en %)

Període Naixement	Anys Cotitzats	Barcelonines				Immigrants				Total*			
		1	2	3	Total	1	2	3	Total	1	2	3	Total
1905-1924	<10	30,3	6,7	27,0	64,0	26,3	8,1	23,2	57,6	32,6	7,0	25,2	64,8
	10-19	5,6	1,1	12,4	19,1	9,1	1,0	9,1	19,2	7,4	0,9	9,1	17,4
	20-44	13,5	0,0	3,4	16,9	12,1	4,0	7,1	23,2	10,9	1,7	5,2	17,8
Total 1905-1924		49,4	7,9	42,7	89 =100%	47,5	13,1	39,4	99 =100%	50,9	9,6	39,6	230 =100%
1925-1944	<10	18,6	5,7	31,4	55,7	28,1	2,3	38,6	69,0	25,1	3,3	36,6	65,4
	10-19	1,4	1,4	20,0	22,9	3,5	3,5	14,6	21,6	3,3	2,9	16,0	22,2
	20-44	10,0	2,9	8,6	21,4	5,3	1,8	2,3	9,4	6,6	2,1	4,1	12,8
Total 1925-1925		30,0	10,0	60,0	70 =100%	36,8	7,6	55,6	171 =100%	35,0	8,2	56,8	243 =100%

La columna 1 correspon al major grau de continuïtat i inclou aquelles trajectòries en què no s'ha produït cap baixa temporal o el temps d'aquestes dividit pel temps cotitzat és menor a 0,25.

La columna 2 correspon a un grau de continuïtat que es pot considerar mig. Inclou aquelles trajectòries en les quals la divisió entre baixes temporals per temps total cotitzat té un valor entre 0,26 i 0,50.

La columna 3 correspon a una discontinuïtat molt elevada i inclou aquelles trajectòries amb valors superior a 0,51, el que indica que el temps de les baixes temporals és superior a la meitat del temps cotitzat.

* Inclou els casos en els que es desconeix el lloc de naixement.

Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).

El treball de les dones més joves presenta, doncs, símptomes clars de precarització, sobretot en el cas de les immigrants, les quals van iniciar les seves trajectòries de cotització a edats més tardanes que les barcelonines de la seva mateixa generació (taula 30). Donat que el grau d'instrucció de les immigrants estava molt per sota del de les barcelonines, aquest retard no ha de relacionar-se amb un allargament de les seves trajectòries educatives sinó amb una major dificultat per integrar-se al mercat de treball regulat.

Taula 30. Treballadores d'HGB segons l'edat de la primera cotització, 1921-2004
(en %)³⁵²

Edat inici 1 ^a cotització	1905-1924			1925-1944		
	Barcelonines	Immigrants	Total*	Barcelonines	Immigrants	Total*
<13	3,37	3,03	2,60	4,23	0,58	1,63
14-15	10,11	2,02	5,19	45,07	22,81	28,98
16-17	28,09	42,42	37,23	32,39	15,20	20,41
18-19	23,60	23,23	26,41	8,45	16,96	14,69
20-24	25,84	16,16	19,48	5,63	25,73	19,59
25 y +	8,99	13,13	9,09	4,23	18,71	14,69
Total = 100	89	99	230	71	171	243

*Inclou els casos en els que es desconeix el lloc de naixement.

Les franges en gris indiquen l'edat legal d'inici a la cotització.

Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).

A més, en relació a la generació anterior, les treballadores immigrants més joves s'han retirat definitivament del mercat de treball abans mentre que les barcelonines ho han fet a edats més tardanes (taula 3). Tot i així, no hi ha pràcticament diferències –ni per generació ni per origen– en el percentatge de dones que va abandonar definitivament el mercat de treball abans dels 35 anys, el que permet apuntar que els canvis legislatius al voltant de l'exclusió de les dones casades del mercat de treball entre 1921 i 1978 no han tingut un veritable impacte en la retirada definitiva del mercat laboral d'aquestes dones. De fet, només al voltant d'un 25% d'aquestes treballadores va abandonar definitivament la seva trajectòria laboral abans de complir els 25 anys, edat en què pràcticament totes havien contret matrimoni i havien tingut el primer fill. Un altre 23-25% ho va fer abans de complir els 35 anys, inclús en el cas de les dones de la segona generació, les quals es van casar més joves i van acumular una major

³⁵² Com he dit al capítol vuitè, els registres a la cotització de les assegurances socials no permeten analitzar el treball infantil. Tampoc permeten, per tant, reconstruir l'evolució de l'edat d'ingrés al mercat de treball regulat. L'edat d'inici de la cotització obligatòria s'ha modificat al llarg del temps i aquesta ha estat major que l'edat legal per treballar fins fa no pas gaire, tal com queda reflectit a la taula. A més, és ben sabut que les noies acostumaven a realitzar tot tipus de feines informals des de ben petites abans d'ingressar al món laboral regulat i que aquest ingrés es produïa, tot sovint, abans de l'edat legal per treballar (Borderías, 1991: 479; Díaz Sánchez, 1998-1999:111-113, 1999: 284 i 285). Tant era així que, fins i tot, en una font de caràcter administratiu com aquesta es troben altes de menors de 14 anys, inclús de 9 i 10 anys. Així, per exemple, L.P.A. (Ayódar, Castelló, 1911) va començar a treballar als 10 anys en una important empresa tèxtil –Godó i Cia– el 1921, i M.A.H. (Barcelona, 1931) ho va fer als 9 anys el 1940 a una empresa de transformació de metalls –Poch Feixas y Cia–.

càrrega reproductiva en menys temps. Així, a l'igual que les dones de més edat, als 35 anys restava encara "activa" al voltant d'un 50%. Sabíem, ho hem vist al capítol anterior, que entre les dones pertanyents a la primera generació ni el matrimoni ni l'augment de la càrrega reproductiva van comportar necessàriament l'abandonament definitiu del mercat de treball. Es pot concloure ara que tampoc van ser factors determinants a l'hora de tallar definitivament la trajectòria entre les més joves (taula 31).

Taula 31. Treballadores d'HGB segons l'edat d'abandonament definitiu de la trajectòria (entre 16 i els 60 anys), 1921-2004 (en %)

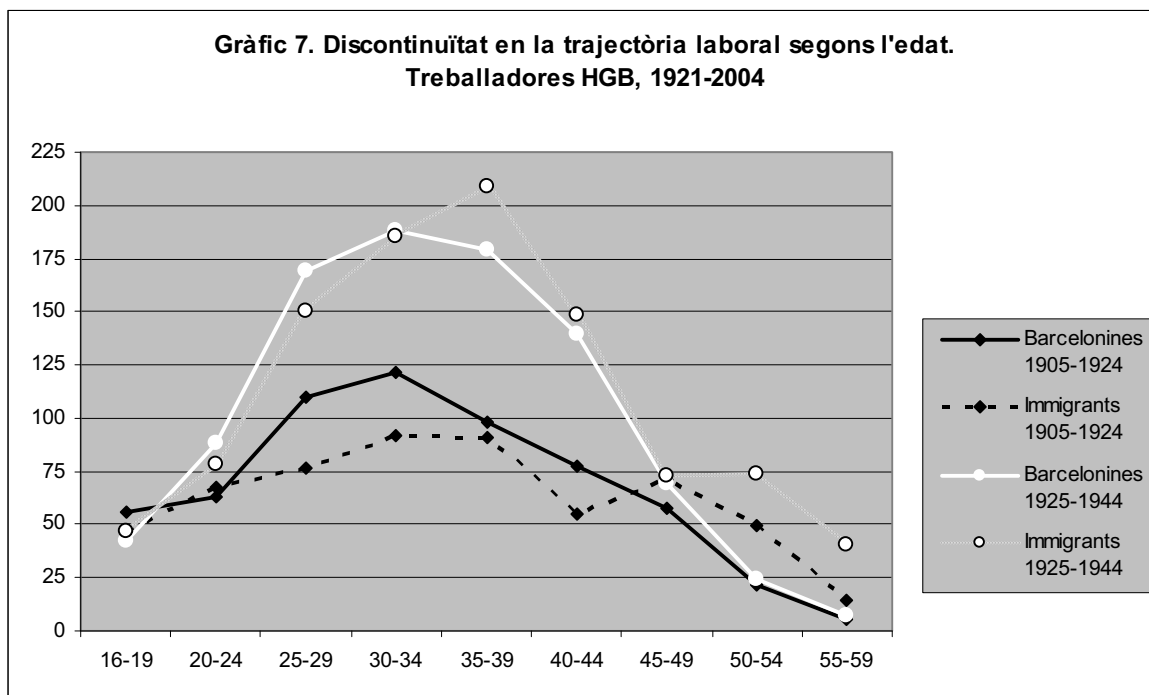
Període Naixement	Barcelonines						
	16-19	20-24	25-34	35-44	45-54	55y+	Total=100
1905-1924	10,1	12,4	24,7	19,1	14,6	19,1	89
1925-1944	4,3	17,1	25,7	10,0	11,4	31,4	70
Total	7,5	14,5	25,2	15,1	13,2	24,5	159
Període Naixement	Immigrants						
	16-19	20-24	25-34	35-44	45-54	55y+	Total=100
1905-1924	6,1	19,2	25,3	8,1	14,1	27,3	99
1925-1944	4,1	24,0	22,8	14,0	10,5	24,6	171
Total	4,8	22,2	23,7	11,9	11,9	25,6	270
Període Naixement	Total*						
	16-19	20-24	25-34	35-44	45-54	55 y +	Total=100
1905-1924	12,6	18,7	23,0	12,2	12,6	20,9	230
1925-1944	4,1	21,8	23,5	13,2	10,7	26,7	243
Total	8,2	20,3	23,3	12,7	11,6	23,9	473

* Inclou els casos en els que es desconeix el lloc de naixement.

Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).

Amb tot, l'augment de la càrrega reproductiva ha tingut efectes negatius en les trajectòries laborals d'aquestes dones. Hem vist al capítol anterior com en el cas de la primera generació, entre 1930 i 1950, la seva ocupació disminuïa significativament quan acumulaven un determinat número de fills molt petits -tres abans de la guerra, dos després de la guerra-. Ara comprovem que això reflecteix l'augment de la discontinuïtat laboral: aquesta, encara que elevada a totes les edats, ho ha estat sobretot durant les edats centrals del cicle vital (25-44 anys) i, de forma especialment intensa, entre la segona generació. Així, la discontinuïtat laboral ha anat augmentant amb l'edat fins assolir valors màxims entre els 30-34 anys, en el cas de les barcelonines, i, entre els 35-39, en el cas de les immigrants. A partir d'aquestes edats

la inestabilitat ha anat minvat, de manera que només a partir dels 40-45 anys, les treballadores que encara no havien abandonat el mercat laboral, han assolit una certa estabilitat (gràfic 7). Per tant, és clar que la càrrega reproductiva si bé no ha estat un factor per abandonar definitivament el mercat de treball sí ha contribuït a escurçar el temps que aquestes treballadores han cotitzat al llarg de la seva vida en tant que ha potenciat la seva discontinuïtat laboral.³⁵³

La discontinuïtat s'ha mesurat calculant el percentatge que representa el temps de les baixes temporals sobre el temps total de cotització de totes les dones que van treballar en algun moment al llarg de cada tram d'edat.

Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).

La brevetat i la discontinuïtat no són els únics trets característics de les trajectòries laborals d'aquestes treballadores. També s'han caracteritzat per l'escassa mobilitat entre sectors tot i que, degut al transvasament que s'ha produït entre les treballadores de la segona generació des de la indústria cap als serveis, la mobilitat ha estat major entre aquestes. Així, només al voltant d'un terç de les nascudes a partir de 1925 amb trajectòries de cotització d'un mínim de deu anys va cotitzar en més de tres dels grups d'activitat establerts a la taula 32.

³⁵³ L'edat mitjana a la primera maternitat va ser de 23,19 anys en el cas de les nascudes 1905-1924 i de 20,25 en el cas de les nascudes entre 1925 i 1944. Vegis, al capítol desè, la taula 8, on es dona l'edat mitjana al naixement del primer fill de les treballadores d'HGB segons el seu origen.

Taula 32. Temps cotitzat segons els sectors econòmics. Treballadores d'HGB, 1921-2004 (en %)

Període Naixement	Temps total cotitzat						Total
	Sector primari	Metall	Tèxtil, confecció, cuir i calçat	Altres indústries	Comerç, serveis i autònoms	Grup d'activitat desconegut	
1905-1914	1,4	53,1	16,0	16,5	11,7	1,3	100
1915-1924	0,4	63,6	9,9	8,2	15,7	2,3	100
1925-1934	0,3	39,8	10,3	17,4	28,7	3,5	100
1935-1944	2,8	31,4	6,3	10,5	44,9	4,1	100

Els sectors es corresponen amb l'agrupació d'activitats econòmiques establertes a la CNAE de 1974 que es detallen a l'apartat 1.4 de l'apèndix metodològic.

Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).

Bona part de la vida laboral d'aquestes treballadores, especialment en el cas de la primera generació, ha transcorregut en empreses metal·lúrgiques, concretament en empreses dedicades a la fabricació d'estris i articles acabats en metalls. No és gens estrany perquè, com hem vist, la majoria d'elles residia a l'entorn d'un àrea que concentrava un elevat nombre d'empreses metal·lúrgiques.³⁵⁴ La seva presència en altres branques industrials, com ara el tèxtil, ha estat molt reduïda, especialment en el cas de les més joves, l'ocupació de les quals, com avançava, ha disminuït en el sector industrial a favor dels serveis, concretament en treballs de baix estatus. Així, la proporció del temps que van cotitzar al sector serveis les nascudes entre 1905 i 1914 es situa al voltant del 12%, predominant ocupacions molt poc qualificades com la de portera i la de netejadora en institucions públiques. En canvi, entre les nascudes entre 1935 i 1944, la proporció de temps cotitzat al serveis ha arribat al 45% (taula 32) i també s'han ocupat majoritàriament en feines relacionades amb els serveis domèstics. A més de la feina de neteja en institucions públiques, les treballadores de la segona generació apareixen donades d'alta sobretot com a netejadores en empreses de venda d'aquest i altres serveis i, a partir dels anys setanta, encara que no és molt freqüent, dins del Règim Especial de la Seguretat Social per al Servei Domèstic (1969).³⁵⁵ L'escassa qualitat d'aquestes ocupacions, amb un alt nivell de precarietat, – sovint desenvolupades en l'àmbit de l'economia submergida, temporals i amb baixos salaris–, expliquen la major discontinuïtat de seves trajectòries, en especial de les

³⁵⁴ El nombre d'establiments metal·lúrgics a Sant Martí de Provençals era de 429 el 1933 i de 1.826 el 1963, xifra aquesta última que representava el 26% del total d'empreses radicades a l'antic municipi mentre que el tèxtil representava aleshores el 13% (Nadal i Tafunell, 1992: 213).

³⁵⁵ Més tard denominat Regim Especial de Treballadores de la Llar (REEH), veure nota 313.

immigrants. El seu origen, majoritàriament filles de la immigració andalusa rural, i el seu baix nivell de qualificació expliquen aquest desplaçament des de la indústria cap als serveis.³⁵⁶ Més enllà d'això, aquest desplaçament no pot entendre's sense tenir en compte dos factors fonamentals: a) les polítiques empresarials al sector metal·lúrgic després de la guerra civil i b) el canvi estructural que ha tingut lloc durant la segona meitat del segle XX: la terciarització de l'economia catalana i barcelonina.

12.2. L'impacte dels factors de demanda sobre les trajectòries laborals: polítiques empresarials i canvis en l'estructura del mercat de treball

Al capítol quart hem vist com, des de principis de la dècada de 1920, els empresaris metal·lúrgics van intensificar la substitució de treball qualificat per treball semi-qualificat i com aquest procés no va suposar només la feminització de determinats llocs de treball sinó també un procés de precarització d'aquests llocs de treball feminitzats. L'adopció de maquinària cada vegada més sofisticada va comportar la intensificació dels ritmes de treball i la substitució de treballadores per d'altres més joves i amb menys qualificació, quelcom que va facilitar als empresaris l'aplicació de constants rebaixes salarials durant la dictadura de Primo de Rivera. Amb tot, aquest procés es va limitar a les grans empreses, aquelles on el canvi tecnològic estava sent més intens. La crisi de la dècada dels trenta i l'aprovació d'escales de salaris mínims durant aquests anys –resultat de la negociació col·lectiva entre patronal i sindicats– va contribuir a fer avançar aquest procés de substitució de dones adultes per dones més joves en tot el sector. Només substituint el personal femení contractat, els empresaris podien aplicar els salaris mínims més baixos establerts i, el que era més important, estalviar-se el cost que representava el passi la categoria d'oficiala, ja que, gràcies a l'existència de la categoria “ajudanta-auxiliar” major de vint anys, no estaven obligats a reconèixer aquest passi. La reglamentació aprovada l'any 1938 en zona nacional per al sector siderometal·lúrgic, un cop es va haver d'aplicar a Catalunya en finalitzar la guerra, va canviar les regles del joc. Les dones majors de 19 anys ja no podien contractar-se com a “ajudants”. A partir d'aquesta edat només podien ocupar-se com a peons ordinaris o especialistes i els seus salaris mínims s'havien incrementat notablement en relació a 1936. A més, les diferències salarials entre les diferents

---

³⁵⁶ Recordem que la taxa d'alfabetització de les immigrants nascudes a partir de 1925 era molt baixa, quelcom que, més enllà, del seu origen però lligat a aquest, feia d'entrada molt més probable que treballassin en els llocs de treball menys qualificats dels serveis.

categories femenines es van eixamplar considerablement (taula 33). El 1936, el salari d'una ajudant d'entre 15 i 17 anys representava quasi el 60% del salari d'una oficiala de primera. A partir de la fi de la guerra, el salari d'una "pinche" de 14 anys constituïa tant sols el 28% d'una especialista, una proporció que es va mantenir quasi intacte fins el 1946 quan es va tornar a modificar l'escala salarial amb la nova reglamentació aprovada pel sector.

Taula 33. Salaris mínims femenins (ptes. dia) en el sector metal·lúrgic, 1936 i 1938

Bases de treball, Província de Barcelona			Reglamentació nacional, Zona 1 ^a		
1936			1938		
Ajudantes/Auxiliars	15-17 anys	3,58	<i>Pinches</i>	14 anys	2,1
	17-20 anys	4,08		15 anys	2,45
				16 anys	2,8
	>20 anys	4,58		17 anys	3,5
18 anys				4,2	
			19 anys	5,25	
			Peones ordinàries		6,65
Oficiales	2 ^a	5,08	Especialistes		7,35
	1 ^a	6,08			

Font: Elaboració pròpia a partir de les Bases de Treball de la Metal·lúrgia, província de Barcelona, 1936 i la Reglamentació Nacional per a la Indústria Siderometal·lúrgica, 1938.

En el context de la crisi de postguerra, aquest creixement de la disparitat salarial entre dones joves i adultes va empènyer els empresaris a intensificar la política d'elevació de la rotació del personal femení iniciada durant el període anterior. Recolzada institucionalment amb l'aprovació de l'excedència forçosa per matrimoni l'any 1946, aquesta política, dirigida clarament a mantenir els costos laborals el més baix possible, va comportar un canvi en la composició per edat de la mà d'obra femenina ocupada en el sector; mà d'obra que es va caracteritzar des d'aleshores per la seva extrema joventut.³⁵⁷ En tant que el metall requeria de les treballadores nivells més baixos de qualificació que en altres sectors, els empresaris van poder fer un ús més intensiu d'aquesta elevada rotació.³⁵⁸ Així, segons les dades del cens sindical electoral de

³⁵⁷ Si el 1930 les menors de 20 anys representaven el 9,20% del total de les treballadores del sector a la ciutat de Barcelona, el 1940 constituïen el 57,35% (vegis: capítol quart, taula 11).

³⁵⁸ Cal recordar que, segons la reglamentació nacional de 1938 per a la siderometal·lúrgica, l'aprenentatge d'una especialitat s'acomplia en 150 dies, període que es va rebaixar a 100 dies en la

1957, a la província de Barcelona, el 41,82% del personal femení ocupat en empreses metal·lúrgiques de més de 50 treballadors no havia complert els 24 anys i el 30,54% treballava a l'empresa en la qual va ser censada des de feia menys de dos anys. A les químiques, per bé que la proporció de treballadores de fins a 24 anys era similar, el percentatge de les treballadores amb menys de dos anys de permanència era molt inferior (18,43%) i al tèxtil és clar que les dones tenien més possibilitats de desenvolupar una carrera estable i de llarg recorregut dins d'una mateixa empresa que en les altres branques: només el 24,53% era menor de 24 anys i tan sols el 14,8% tenia una permanència de menys de dos anys.³⁵⁹

Aquesta política empresarial de contractació de dones molt joves i d'augment de la rotació laboral es va traduir en una major mobilitat inter-empreses entre les treballadores pertanyents a la segona generació en l'estadi inicial de les seves trajectòries, durant les dècades de 1940 i 1950 (taula 34). Com en el cas de la generació anterior, que havia iniciat la seva trajectòria en les dues dècades prèvies, aquesta inserció es va produir en el sector metal·lúrgic, però en condicions molt més precàries. D'aquesta manera, entre les treballadores nascudes durant el període 1905-1914, només el 22% de les altes de cotització entre els 16 i els 19 anys van durar menys de tres mesos. En canvi, entre les nascudes durant el període 1935-1944, el percentatge d'altes amb una duració de menys de tres mesos entre els 16 i els 19 anys va ser del 42% i en el 80% dels casos els períodes de cotització no van anar més enllà d'un any. Així, mentre les treballadores de la primera generació van assolir experiència i qualificació en els primers anys de la seva vida laboral, això no va succeir en el cas de les treballadores de la segona generació. Iniciar la seva trajectòria durant els anys de la postguerra al metall, un sector en què les empreses, lluny de potenciar la permanència de les treballadores, recorrien sistemàticament a la contractació temporal de noies molt joves, les va situar, donada la seva escassa adquisició de qualificació professional, en una posició de gran vulnerabilitat dintre d'un mercat de treball industrial que, a conseqüència del Pla Nacional d'Estabilització Econòmica engegat el 1959, havia de patir profundes transformacions.

---

reglamentació de 1946. En canvi, en aquesta mateixa data, la reglamentació nacional per a la indústria química establí que es requeria un mínim de dos anys d'aprenentatge per arribar a oficiala de primera.

³⁵⁹ El Cens Sindical Electoral de 1957 no inclou el nombre de treballadores menors de 18 anys. La pròpia OSE indicava, en el pròleg del cens, que la gran inestabilitat que s'observava en el treball masculí a tot l'estat espanyol, una inestabilitat fins i tot més elevada que en el treball femení, es devia a la voluntat de les empreses d'evitar el passí a la situació de treballadors fixes (Organización Sindical Española - Servicio Sindical de Estadística, 1959: 7).

Taula 34. Mobilitat inter-empresarial entre els 16 i els 19 anys. Treballadores d'HGB, 1921-2004

Període de Naixement	Promig núm. empreses
1905-1914	1,5
1915-1924	1,3
1925-1934	2,3
1935-1944	3,2

Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).

Des de principis dels anys seixanta fins a mitjan anys setanta, l'economia espanyola va viure un procés d'expansió sense precedents. La indústria va ser el sector que va suportar en major mesura aquest procés. Tot i així, la base del creixement industrial va ser la renovació de l'aparell productiu i la millora de la productivitat i va anar acompanyat d'un estancament de la demanda laboral; demanda que, des d'aleshores i fins l'actualitat, ha anat creixent al sector terciari. A curt termini, una de les conseqüències negatives més evidents de les transformacions del mercat de treball en aquests anys per als treballadors va ser l'èxode emigratori cap a Europa.³⁶⁰ En el cas del sector metal·lúrgic, el procés de renovació tecnològica –automatització– era ja evident a mitjan anys seixanta. A nivell estatal, era el segon sector industrial, només per darrera de la química, amb major percentatge d'obriers no manuals –25,1%– (De Miguel, 1970:86). A la capital catalana, fruit d'aquest procés, la crisi d'ocupació en el sector es feia ben palesa: la siderometal·lúrgica ocupava, el 1964, una de les primeres posicions en el rànquing d'instàncies d'emigració aprovades juntament amb la construcció i el peonatge en general (Instituto de Estudios Sindicales, Sociales y Cooperativos, 1969: 29-30).

Coincidint amb aquesta conjuntura, les treballadores pertanyents a la segona generació començaven a traspasar la frontera dels 25 anys, edat a partir de la qual ha disminuït la seva presència en el sector metal·lúrgic i a la indústria en general, a favor dels serveis. Aquest augment també s'ha produït, durant els mateixos anys, entre les treballadores pertanyents a la primera generació però no de forma tan intensa (taula 35). La menor formació professional de les més joves ha reduït les seves

---

³⁶⁰ Sobre l'evolució econòmica en aquests anys, vegis, per exemple, Tortella (1994) i Comín, Hernández i Llopis (2002). Sobre l'emigració en aquests anys: Fernández Asperilla (1988).

oportunitats de trobar feina en el sector industrial. La crisi no afectava només al metall i la seva recol·locació en altres sectors com el tèxtil, si era difícil per la manca de qualificació prèvia, encara ho era més perquè aquesta indústria patia també una greu crisi. Tant era així que, entre 1960 i 1975, l'ocupació industrial a la ciutat de Barcelona va disminuir en un 0,20% però aquesta pèrdua va afectar sobretot a l'ocupació femenina, que es va reduir en un 12,32% durant aquests anys.³⁶¹

---

³⁶¹ Dades a Borderías (1993a: 76).

Taula 35. Temps cotitzat en els diferents grups d'activitat segons edat. Treballadores d'HGB, 1921-2004 (en %)

Període Naixement	Grup d'activitat	16-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59
1905-1924	Sector primari	0,0	0,0	0,9	0,0	1,9	2,1	2,4	2,4	1,7
	Metall	65,6	62,4	62,5	57,3	50,7	55,7	60,3	46,2	31,6
	Tèxtil, confecció, cuir i calçat	18,9	18,1	16,7	13,0	16,4	12,6	7,3	8,3	7,0
	Altres indústries	13,5	16,9	15,7	18,3	17,8	12,6	8,5	6,2	9,3
	Comerç, serveis i autònoms	0,6	1,2	3,0	8,1	10,4	15,5	21,3	36,7	47,3
Total 1905-1924	Grup d'activitat desconegut	1,3	1,4	1,2	3,3	2,7	1,5	0,1	0,1	3,0
1925-1944	Sector primari	0,6	1,0	1,9	0,8	2,6	2,5	2,5	0,6	1,6
	Metall	48,2	57,7	49,9	42,2	37,3	19,2	11,0	9,3	10,3
	Tèxtil, confecció, cuir i calçat	19,8	14,6	9,8	7,5	0,7	3,5	3,3	0,5	0,0
	Altres indústries	21,8	16,9	19,7	15,9	12,2	8,7	6,2	7,8	7,2
	Comerç, serveis i autònoms	3,8	3,3	15,5	32,1	43,4	63,2	74,9	81,7	76,7
Total 1925-1944	Grup d'activitat desconegut	5,8	6,5	3,3	1,5	3,8	2,9	2,1	0,2	4,2
		100	100	100	100	100	100	100	100	100

Els sectors es corresponen amb l'agrupació d'activitats econòmiques establertes a la CNAE de 1974 que es detallen a l'apartat 1.4 de l'apèndix metodològic.

Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).

Alhora que es tancaven unes portes, però, se n'obrien d'altres. En contrapartida a la pèrdua de llocs de treball industrials, en aquests mateixos anys, va augmentar la creació de feina als serveis. Entre 1960 i 1975, l'ocupació femenina en aquest sector va créixer quasi un 55% a Barcelona.³⁶² La manca de qualificació de les treballadores més joves, però, ha condicionat la seva recol·locació en el llocs de treball més precaris i desprotegits dels serveis. Dins d'aquest sector, a mitjan anys vuitanta, els serveis personals era, juntament amb el comerç i l'hostaleria, el subsector on el treball submergit tenia més importància,³⁶³ en part, perquè la demanda d'aquests serveis havia anat augmentant. A més, també des de principis dels seixanta, el servei domèstic i tota una sèrie de tasques relacionades amb aquest, havien experimentat modificacions substancials. Per una banda, havia anat disminuint l'oferta de noies joves disposades a "servir". Les noves generacions de treballadores, amb millor formació, abandonaven el servei domèstic com a via d'entrada al mercat de treball per ocupar llocs de treball bé a la indústria, bé als serveis, que els oferien millors condicions i salaris més elevats.³⁶⁴ Així ho apuntaven, a inicis dels anys seixanta, alguns estudis que ja preveïen que la tendència iniciada de disminució de noies joves disposades a treballar al servei domèstic, davant d'altres ocupacions més qualificades a la indústria o als serveis, s'intensificaria en les dècades posteriors (Vázquez 1960: 18; Meléndez 1962: 78). Per una altra banda, el creixement de les classes mitjanes i de la seva capacitat econòmica, havia fet augmentar la demanda, no ja de treballadores interines sinó de treballadores externes.³⁶⁵

---

³⁶² Íbidem.

³⁶³ Segons dades d'un sondeig realitzat pel *Ministerio de Economía y Hacienda* el 1985. Citat a Miguélez (1989: 116).

³⁶⁴ A nivell estatal, segons dades de la EPA, entre 1964 i 1976, van baixar considerablement les taxes d'activitat domèstica (percentatge de "amas de casa" en el total de dones de la mateixa edat) de les dones d'entre 15-24 anys, mentre es van mantenir fonamentalment estables en la resta de grups d'edat superior, observant-se només un tímid descens d'aquesta taxa entre les dones de més de 30 anys a partir de 1970. Això vol dir que "la industrialización del periodo de 1964 a 1966 ha utilizado de la reserva doméstica un grupo de amas de casa muy concreto. Aquellas que en su mayoría eran solteras y que se dedicaban a las «tareas domésticas y al cuidado de los hijos (hermanos)», probablemente porque no podían dedicarse a otra cosa. [...] No se puede hablar de modo estricto de trasvase de amas de casa a otros sectores, sino de trasvase de amas de casa jóvenes y presumiblemente solteras" (Valenzuela, 1979:86-88).

³⁶⁵ En el cas de Biscaia aquest procés va comportar que, en els anys del "desarrollismo", les "oficinas, empresas, entidades bancarias, consultas médicas, bufetes, despachos y un gran número de particulares de los barrios y las áreas más acomodados de la zona" ocupessin en tasques de neteja a milers de dones procedents de l'emigració més recent (Pérez Pérez, 2007: 89-91).

L'augment de la precarietat laboral entre les dones de la segona generació no ha vingut només determinada perquè la crisi contribuís a augmentar el nivell de treball submergit als anys setanta; també perquè, als anys vuitanta, es va fer legalment més fàcil contractar en condicions precàries –a temps parcial, eventuals– (Miguélez, 1989). Aquestes facilitats i la tendència, cada vegada major, de les empreses a externalitzar la neteja han donat impuls al desenvolupament de les empreses dedicades a la venda d'aquest servei, les quals, com ja he dit, juntament amb el RETA, han concentrat la cotització de les treballadores de la generació més recent en les últimes dècades. Per bé que el desenvolupament d'aquestes empreses ha contribuït a fer sortir parcialment aquesta activitat de l'economia submergida, dins la qual s'exercia tradicionalment, ho han fet sota la fórmula d'un treball extremadament inestable i precari que no sempre millora les condicions laborals que es poden obtenir en el mercat informal (Banyuls, Cano, Picher i Sánchez; 2003).

En definitiva, el sector de la neteja, caracteritzat per un alt nivell de treball submergit així com per una gran inestabilitat quan es realitza en el mercat laboral formal, s'ha anat convertint en una de les poques opcions laborals a l'abast de les treballadores de la segona generació, especialment a partir de la dècada dels vuitanta. Va ser llavors quan va entrar en escena l'atur, un factor que ha contribuït a mantenir elevada la discontinuïtat en els anys finals de les trajectòries laborals d'aquestes treballadores. L'atur, en tant que ha colpejat en major grau a les treballadores immigrants, un col·lectiu que acostuma a patir més severament els efectes de les crisis laborals, també contribueix a explicar la seva retirada anticipada del mercat de treball en comparació a les barcelonines (taula 36). Igualment, aquest fenomen ajuda a entendre la major discontinuïtat de les trajectòries d'aquestes en relació a les treballadores de la generació anterior. Per suposat, no es pot dir que les dones de la primera generació no passessin per situacions d'atur forçós al llarg de la seva vida, però els seus efectes han estat menys intensos en el global de les seves trajectòries. Molt probablement, això es deu a que la seva major qualificació, en certa mesura, les ha protegit de les bandades conjunturals del sector metal·lúrgic. No obstant això, entre les que continuaven treballant als anys setanta, el passí a la situació d'aturada va significar la major part de vegades la fi de la trajectòria.³⁶⁶

---

³⁶⁶ Per exemple, D.E.B. (Amer, Girona, 1919), després d'una trajectòria de cotització en el sector Industrial de 17 anys i dos anys de d'atur, entre 1972 i 1974, ja no va tornar a cotitzar.

Taula 36. Treballadores d'HGB nascudes entre 1925 i 1944 que van rebre prestacions d'atur, 1970-1999 (en %)

Període de cotització	Núm. Treballadores			% atur		
	Barcelonines	Immigrants	Total	Barcelonines	Immigrants	Total
1970s	32	70	102	12,5	7,1	8,8
1980s	21	51	72	28,6	43,1	38,9
1990s	18	41	59	38,9	48,8	45,8

Aquests percentatges ha de ser considerats mínims en tant que l'atur només queda registrat en aquesta font si s'ha percebut la prestació corresponent.

Font: Elaboració pròpia a partir dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).

Per concloure, la brevetat i l'elevada discontinuïtat son dos trets que caracteritzen el que han estat les trajectòries laborals d'aquestes dones, trets que tenen molt a veure amb el cicle de vida: el treball s'ha interromput de forma definitiva o temporal en edats en què la càrrega reproductiva és més intensa. Amb tot, si bé és cert que les trajectòries laborals d'aquestes treballadores han fluctuat en funció del cicle vital, no ho és menys que també ho han fet en funció de les oportunitats laborals al seu abast. Aquestes oportunitats han variat segons les polítiques de contractació empresarials i els canvis en l'estructura del mercat de treball. Així, aquestes treballadores s'han ocupat en cada moment en sectors en expansió que requerien baixos nivells de qualificació.

La demanda de mà d'obra femenina que generaven les empreses de fabricació de productes metàl·lics a l'entorn de la seva àrea de residència va condicionar la inserció d'aquestes treballadores al mercat de treball regulat. Les polítiques empresarials en el sector metal·lúrgic, basades cada vegada més en l'intensa explotació del treball femení i en una elevada rotació laboral de les treballadores, especialment durant la postguerra, no han afavorit la seva continuïtat al mercat de treball regulat. Altres sectors, particularment el tèxtil, al que aquestes treballadores han accedit de forma molt restringida, oferien a les dones millors condicions laborals –obtenció d'un ofici, major estabilitat laboral i, per tant, majors increments salarials a mig i llarg termini–. L'alternativa a l'ocupació en el sector metal·lúrgic, fonamentalment entre la generació més recent i, dins d'aquesta, especialment entre les emigrants, ha estat el sector serveis, que ha generat més ocupació que el sector industrial a partir dels anys seixanta. Donada l'escassa qualificació d'aquestes treballadores, però, les feines que han ocupat han estat les relacionades amb els serveis domèstics i personals.

L'ocupació en la branca de la neteja, caracteritzada, inclús quan es desenvolupa dins del mercat de treball regulat, per l'alt nivell de temporalitat, explica perquè les trajectòries de les més joves han estat més discontinues que les de les treballadores de més edat, i, en conseqüència, també més breus.

Conclusions (III part)

Aquesta última part tenia dos objectius. El primer era conèixer les treballadores d'HGB i el segon analitzar el seu comportament laboral així com els factors que el van determinar. Fins ara, a Catalunya els estudis sobre activitat femenina i els seus determinants s'han centrat especialment en localitats i treballadores del sector tèxtil prestant poca atenció a les treballadores d'altres sectors industrials que, com el metal·lúrgic, ocupaven majors contingents de mà d'obra femenina immigrant, requerien menors nivells de qualificació i oferien menys possibilitats de desenvolupar una carrera laboral a llarg termini. En primer lloc –capítol desè– m'he centrat en descriure el seu origen sociodemogràfic, el nivell educatiu, el comportament reproductiu i el lloc de residència. La major part d'aquestes dones eren d'origen immigrant i van arribar a Barcelona amb les seves famílies quan eren encara infants. En general, pertanyien a famílies proletàries jornaleres i el seu matrimoni, contret amb immigrants de procedència i estatus similar, no va fer variar aquesta posició social.

Les generacions nascudes entre mitjan segle XIX i el 1924 procedien d'altres zones de Catalunya, d'Aragó i de València, tenien un nivell d'alfabetització elevat i la seva pauta reproductiva va ser similar a la de la població catalana en general. A la seva arribada a la ciutat, es van instal·lar en les àrees centrals del Poblenou i La Barceloneta, un entorn on, durant el primer terç del segle, es barrejaven diferents estrats socials dins la classe treballadora. Les generacions nascudes entre 1925 i mitjan anys cinquanta procedien de zones rurals deprimides del llevant, concretament de l'Andalusia oriental, tenien un baixíssim nivell d'alfabetització i el seu comportament reproductiu –prematuro accés al matrimoni i a la maternitat– va estar molt allunyat del de la població autòctona. Es van instal·lar també al Poblenou i a La Barceloneta, però a diferència de les primeres onades migratòries, ho van fer a les zones més degradades, en els nuclis de barraques, especialment les que van arribar després de la guerra civil, quan ja aquests dos barris presentaven una gran concentració d'immigració andalusa.

Moltes d'aquestes dones vivien en llars extenses i múltiples. A diferència del que succeïa en el conjunt de Barcelona, aquesta forma de coresidència predominava ja abans de la guerra entre aquestes famílies i encara va augmentar considerablement durant la postguerra. Les famílies recorrien a aquesta estratègia per facilitar la inserció a la ciutat de parents immigrants i per fer front a la carestia de la vivenda a la ciutat;

una carestia que es va agreujar durant la postguerra. Aquesta forma de coresidència, a més, dotava d'una gran flexibilitat les estratègies laborals de les dones.

En analitzar les pautes laborals d'aquestes famílies –capítol onzè– he observat una reducció de l'ocupació masculina entre els joves menors de 25 anys per l'efecte de la repressió i l'augment de l'atur. Amb tot, les escasses oportunitats laborals van contribuir a allargar l'escolarització d'una part dels nois, quelcom que no hauria estat possible si les seves germanes i parentes no haguessin avançat la seva entrada al mercat laboral. Entre els homes majors de 25 anys la incidència de l'atur va ser molt menor, però es va reduir la seva ocupació en el sector industrial i va augmentar en activitats no industrials, com la pesca. Aquestes activitats-refugi, caracteritzades per la temporalitat i l'escassa qualificació, s'abandonaven a la menor oportunitat de treballar a fàbrica, normalment com a jornalers.

L'anàlisi del treball femení està sotmès, com és conegut, a un acusat subregistre en els padrons municipals i és necessari utilitzar fonts alternatives. He reconstruït l'activitat de les dones de les generacions nascudes abans de 1925 mitjançant els seus registres de cotització a les assegurances socials. He pogut estimar, així, que l'ocultació del seu treball als padrons arribava fins al 60%. Aquesta ocultació, especialment rellevant entre les casades, no pot atribuir-se exclusivament a l'assumpció de la ideologia de la domesticitat per part de les pròpies dones ja que normalment no van ser elles les emplenaven les fulles padronals. Ho feien el casats cap de casa. Per tant, en aquest cas, la rúbrica "*sus labores*" reflecteix no tant l'autorepresentació femenina sinó sobretot l'autorepresentació que feien els marits de sí mateixos com a guanyadors de pa.

Corregit el subregistre, he analitzat l'impacte del matrimoni, la càrrega reproductiva i l'estructura familiar sobre l'ocupació d'aquestes dones. He pogut concloure que contreure matrimoni no implicava necessàriament que abandonessin la feina definitivament, ni abans ni després de la guerra. Un cop casades, les seves entrades i sortides del mercat de treball depenien de múltiples factors: les necessitats econòmiques, la càrrega reproductiva, la disponibilitat d'altres membres de la família per treballar i/o per atendre el treball domèstic i les majors o menors oportunitats de cadascun dels membres de la família en el mercat de treball així com, també, del tipus de treballs que elles mateixes podien trobar.

En quant a l'impacte de la càrrega reproductiva sobre l'ocupació, es dona una clara coincidència amb el que s'ha observat a la localitat tèxtil de Vilassar de Dalt durant la primera meitat del segle XX (Llonch, 1993, 2007). Només quan es superava un determinat nombre de fills molt petits, tres abans de la guerra i dos després d'aquesta, deixaven de treballar. Això, però, no significava l'abandonament definitiu del mercat de treball ja que reingressaven al cap d'un temps. Abans de la guerra, la reincorporació es produïa al cap de pocs mesos. Durant els anys quaranta, les baixes per maternitat es van allargar considerablement, quelcom que s'ha de relacionar amb el major índex de fecunditat de les nascudes entre 1914 i 1924 i, per tant, amb l'acumulació d'una major càrrega de fills petits en un període de temps més curt. La situació de crisi i el canvi en la política de contractació dels empresaris metal·lúrgics, que ja només oferien treball a noies molt joves, també dificultava el seu retorn. A més, les mares comptaven llavors amb l'ajuda que suposava el cobrament del subsidi familiar –a partir del segon fill menor de 14 anys–, quelcom que va contribuir a que les famílies suportessin millor el temps que aquestes restaven fora del mercat laboral formal.

L'estructura familiar també incidia en l'ocupació de les casades. Abans de la guerra, quan residien en una llar nuclear, només abandonaven el treball mentre els fills eren nadons, mantenint-se en el mercat laboral, inclús, quan aquests ja treballaven. La substitució del treball de les mares pel dels fills, observada també en altres poblacions tèxtils (Camps, 1995; Borderías 2012), no es produïa fins que el salari d'aquests suplía el de la mare sense desequilibrar el pressupost familiar. Després de la guerra, la seva ocupació a fàbrica va disminuir. Aquesta disminució, però, va anar acompanyada de l'augment de pràctiques de treball informal –com l'hostalatge–, el que posa de manifest que l'abandonament del treball regulat no implicava l'abandonament efectiu del treball.

Les dones que residien en una llar extensa-múltiple, en canvi, interrompien la seva trajectòria laboral al casar-se. La manca del seu salari es veia compensada pel fet de compartir la despesa del lloguer i pels ingressos que aportaven els parents i parentes encara solters. La majoria passava a ocupar-se de la gran càrrega domèstica que implicaven aquestes llars, una càrrega que es va intensificar durant la postguerra. Amb tot, amb l'arribada del segon fill, la majoria es reincorporava al mercat de treball de la mateixa manera que succeïa en les llars nuclears. Eren, aleshores, les dones de més edat les que s'encarregaven en exclusiva del treball domèstic o bé aquest es compartia entre les altres que també treballaven fora de casa. Aquest esforç es mantenia fins el moment d'incorporació dels fills al mercat de treball, quan la majoria d'aquestes mares s'enretiraven. Així, a l'igual que succeïa a Esparreguera a principis

dels anys vint (Nicolau, 1990), l'estructura extensa-múltiple oferia majors possibilitats a les dones casades per alternar treball productiu i reproductiu o compaginar-los segons les necessitats familiars ho requerissin en cada moment.

En l'últim capítol, he analitzat les trajectòries laborals de dos generacions de treballadores d'HGB al llarg del període 1921-2004. La primera generació la conformen les nascudes entre 1905 i 1924 i la segona les nascudes entre 1925 i 1944. En primer lloc, he observat que, en general, les dones d'ambdues generacions (65%) van cotitzar durant un curt període de temps (menys de 10 anys) al llarg de tota la seva vida activa. Poques ho van fer de forma ininterrompuda i van abandonar definitivament el mercat de treball abans dels 25 anys (25%). El més habitual va ser mantenir-se activa al mercat laboral interrompent freqüentment la trajectòria, especialment en les edats centrals del cicle vital (25-44 anys). Les dones de la segona generació, però, especialment les immigrants, van interrompre les seves trajectòries amb més freqüència i durant períodes més llargs i, en conseqüència, el temps total que van cotitzar al llarg de la seva vida, va ser menor. En segon lloc, en analitzar la mobilitat inter-sectorial, he posat de relleu com l'inici de les trajectòries de totes dues generacions va tenir lloc en el sector metal·lúrgic, concretament en empreses de fabricació d'articles metàl·lics. És en aquest sector on van treballar bona part de la seva vida, especialment la primera generació. En el cas de la segona, es va produir un transvasament des del metall cap al sector serveis i, dins d'aquest, fonamentalment cap a la branca de neteja.

Les diferències observades entre les trajectòries d'ambdues generacions estan relacionades amb el canvi de la política contractual dels empresaris metal·lúrgics a partir de la dècada de 1920 i amb els canvis en l'estructura del mercat de treball que han tingut lloc des de finals dels anys cinquanta. A partir de la dècada de 1920, al socaire de la mecanització, els empresaris metal·lúrgics van començar a contractar dones cada vegada més joves amb menor qualificació. Aquest procés es va intensificar als anys trenta a l'empara de la regulació laboral pactada entre patrons i sindicats i es va generalitzar durant els anys quaranta, recolzat llavors per les polítiques laborals franquistes. En definitiva, davant la crisi de postguerra, els empresaris van adoptar un sistema de rotació elevada del personal femení per reduir costos salarials. Com a conseqüència d'aquesta política, la inserció al mercat de treball industrial de la generació més recent, que va tenir lloc durant la postguerra, es va caracteritzar per una mobilitat inter-empresarial molt més elevada que la de la primera generació. La manca de capacitació professional, fruit d'aquesta mobilitat, les

va situar en una posició desavantajosa en un mercat de treball industrial que, a finals dels anys cinquanta, iniciava una etapa de grans transformacions. Des d'aleshores, la demanda es va estancar en tots els sectors industrials, quelcom que va afectar amb força el sector metal·lúrgic, i va augmentar l'atur, fenomen que va prendre volada a partir de la dècada de 1980. Aquesta situació, i la seva manca de qualificació, va empènyer les treballadores de la segona generació, sobretot a les immigrants, a recol·locar-se, des de mitjan anys cinquanta, en el sector que més ocupació ha generat des d'aleshores, els serveis i, dins d'aquest, en la branca de la neteja. Primer, la seva contractació va córrer directament a càrrec d'empreses i institucions públiques. Després, especialment a partir dels anys vuitanta, han estat contractades per empreses venedores d'aquest servei que, si bé han contribuït a fer sortir parcialment aquesta activitat de l'economia submergida, ho han fet mantenint unes condicions laborals molt precàries. Així, aquestes condicions, la temporalitat i els baixos salaris, són factors claus per entendre perquè les trajectòries de les més joves s'han interromput més freqüentment i durant períodes més llargs que les trajectòries de les treballadores de la primera generació i, en conseqüència, el temps total de cotització al llarg de la seva vida activa ha estat menor.

Per acabar, les trajectòries laborals d'aquestes dones són fruit de múltiples factors. És clar que estan lligades al cicle de vida i a les necessitats familiars. El treball a fàbrica s'interrompia, sobretot temporalment, durant l'etapa de major càrrega reproductiva. No obstant això, almenys durant la primera meitat de segle, aquestes dones recorrien a totes les estratègies possibles per compaginar treball reproductiu i productiu. La cooperació femenina dins les llars era clau per retornar al treball industrial en els moments més crítics del cicle de vida familiar. Més enllà d'això, les seves trajectòries han estat igualment determinades per les oportunitats laborals al seu abast. Aquestes oportunitats van estar restringides, des del moment d'incorporar-se al mercat laboral, pel lloc de residència, un àrea amb una gran demanda laboral femenina en el sector metal·lúrgic. Aquesta demanda, però, ha sofert canvis al llarg del temps. Durant el primer terç del segle XX, les empreses d'elaboració de manufactures metàl·liques, necessitades de mà d'obra femenina relativament qualificada retenia les treballadores formades professionalment en el sector. Aquesta política va permetre les dones de la primera generació desenvolupar la seva trajectòria dins del sector gràcies a la qualificació obtinguda. Després de la guerra civil, la demanda de mà d'obra femenina es va restringir a dones molt joves a les que s'expulsava del sector al cap de pocs anys. Les dones de la segona generació, per tant, un cop es produïa aquesta expulsió, difícilment podien retornar. A partir de finals dels anys cinquanta, en un context de

terciarització de l'economia barcelonina, una de les seves poques alternatives laborals, donat el seu escàs nivell educatiu i la seva manca de qualificació professional, ha estat la branca de la neteja. L'ocupació en aquesta activitat, caracteritzada per unes condicions de treball molt precàries no han afavorit gens la continuïtat de les seves trajectòries.

Conclusions generals

Aquesta investigació tenia com a primer i fonamental objectiu l'anàlisi de la divisió sexual del treball en el sector metal·lúrgic barceloní entre mitjan segle XIX i principis dels anys vuitanta del segle XX. Aquest anàlisi ha mostrat el paper clau que va jugar el gènere en l'organització del treball en aquest sector. La metal·lúrgia barcelonina era, a mitjan segle XIX, una indústria totalment masculina. Al tombant del segle XIX, al socaire del creixement de la demanda de bens de consum metàl·lics, els empresaris van iniciar la mecanització dels processos productius i, amb ella, un nou sistema d'organització dels processos de treball. Els fabricants de petites manufactures van obrir la contractació a les dones, però només en llocs de treball semi-qualificats – conducció de maquinària– i no qualificats –muntatge de peces–. Les branques de producció i primera transformació dels metalls i la de construcció i reparació de maquinària, on la mecanització avançava més lentament, en canvi, es van mantenir com a indústries exclusivament masculines. La tecnologia, per si mateixa, no va ser un factor determinant d'aquesta divisió sexual del treball, sinó el mitjà que va permetre als empresaris emprendre un triple procés de desqualificació, feminització i precarització en funció d'un objectiu: reduir despeses. Només així podien augmentar la seva competitivitat davant els fabricants estrangers, els seus competidors en la lluita pel mercat català i espanyol. Si a finals del segle XIX, l'inici de la mecanització va obrir a les dones les portes d'un mercat laboral fins aleshores tancat, al llarg del primer terç del segle XX, l'adopció de maquinària cada vegada més sofisticada –semiautomàtica i automàtica–, que requeria menor nivell de qualificació, també va ser l'eina dels empresaris per reconfigurar la demanda de mà d'obra femenina. Aquesta demanda va quedar reservada a dones molt joves, les quals, especialment a partir de la fi de la guerra civil, i gràcies a les polítiques laborals franquistes, resultava la mà d'obra més barata.

He mostrat, també, que las associacions obreres van jugar un paper important en la configuració dels nous models de divisió del treball i en el procés de desqualificació del treball femení reforçant l'abaratiment de la contractació de les dones en el sector. Tot i que, almenys des de principis del segle XX, les societats d'ofici metal·lúrgiques de Barcelona van donar mostres de recel davant l'augment de la contractació femenina, no van desplegar polítiques excloents fins la dècada de 1930. Fins el final de la I Guerra Mundial, el treball femení no va suposar una veritable amenaça pels treballadors qualificats a causa de l'estricta segmentació per sexe de les ocupacions que hi havia, ja que, com he dit, les dones es contractaven només en determinades branques industrials i en llocs de treball semi-qualificats i no qualificats. Mentre es va mantenir aquesta segregació, les societats d'ofici van acceptar la presència femenina

contribuint a consolidar la consideració del treball femení com a treball desqualificat i mal pagat. La fi de la I Guerra Mundial, però, va marcar un punt d'inflexió en les polítiques de contractació dels fabricants de manufactures metàl·liques. La contracció de la demanda externa després del conflicte, a conseqüència del reinici de l'activitat productiva als països en guerra, va fer ressorgir, amb més força, el problema de la competitivitat. Per fer-li front, durant la dècada de 1920, els empresaris van intensificar el procés de mecanització i van desafiar la divisió sexual del treball existent. Van començar a contractar dones en llocs de treball fins aleshores estrictament masculins, tant qualificats –el cas de les noieres en les foneries– com en treballs pesats i/o perillosos no qualificats –com el cas del peonatge–, utilitzant la feminització d'aquests per abaratir els salaris.

Aquests canvis es van imposar en un moment d'extrema debilitat del Sindicat Únic de la Metal·lúrgia (CNT), que, tot just constituït el 1918, representava els treballadors de major qualificació. Aquesta debilitat sindical durant la dècada de 1920, motivada per la repressió governamental, va frenar les polítiques excloents. Els anys trenta, impulsats per la proclamació de la II República i esperonats per la greu crisi del sector, els sindicats van intentar desincentivar la contractació de dones en treballs semi-qualificats i prohibir-la en el cas dels treballs no qualificats pesats sense èxit. Sí van aconseguir, en canvi, tancar-les-hi les vies d'aprenentatge formal i van contribuir a consolidar el treball femení com a treball desqualificat i a eixamplar les diferències salarials amb el treball masculí.

Pel que fa al paper de la legislació laboral estatal, a penes en va influir en el procés de configuració de la divisió sexual del treball a la metal·lúrgia durant el primer terç del segle. És cert que el 1908 es va prohibir el treball de les dones menors d'edat en nombroses especialitats metal·lúrgiques. Però això no va impedir la feminització d'algunes especialitats com la soldadura d'envasos metàl·lics. La normativa laboral estatal relativa al sector metal·lúrgic desplegada pel règim franquista a partir de 1938, en canvi, imposant una mesura desincentivadora com la igualtat salarial homes-dones en treballs pesats i perillosos sí ha contribuït a deturar la feminització d'aquests treballs. D'aquesta manera, oficis com el de soldador, planxista o muntador d'estructures metàl·liques s'han mantingut al llarg de la segona meitat del segle XX com a treballs exclusivament masculins. En qualsevol cas, les polítiques franquistes no van ser inequívokes respecte al treball femení. En la indústria metal·logràfica, la legislació franquista va sancionar legalment la presència femenina en aquelles tasques que ja venien desenvolupant anteriorment encara que fossin perilloses o tòxiques, com

ho era la soldadura. Alhora, va fixar uns diferencials salarials superiors als que es van establir en la metal·lúrgia; diferencials que no es sustentaven en diferències de qualificació i que van restar quasi inalterables fins a principis dels anys seixanta. Aquests diferencials, malgrat els intents dels representants obrers des de 1961, quan s'havia reprès la negociació col·lectiva, no es van eradicar completament fins a principis de la dècada de 1990.

Dins el sector metal·lúrgic, la indústria metal·logràfica ha estat una de les branques que més mà d'obra femenina ha ocupat al llarg del segle XX. De fet, a Catalunya, la contractació femenina en la indústria metal·logràfica moderna s'inicia amb el naixement d'aquesta com a tal, d'aquí el seu interès com a cas d'estudi del treball femení; un estudi però, que no podia abordar-se sense un coneixement previ del conjunt del sector.

A Espanya, la indústria metal·logràfica va donar els seus primers passos en l'últim quart del segle XIX gràcies a l'augment de la demanda i les millores en la producció i l'abastiment de les matèries primeres. Des d'aleshores, el seu creixement només s'ha interromput durant els anys finals i immediatament posteriors a la I Guerra Mundial i durant la dècada de 1940. Al llarg del primer terç del segle XX, el creixement del sector es va sustentar en la política dels empresaris d'adoptar les tècniques de producció i la maquinària que s'anaven implantant a nivell internacional. Aquesta política, però, es va aturar durant els quaranta a conseqüència de la contracció de la demanda interna i de les polítiques industrials franquistes, caracteritzades pel control i la discriminació en la distribució de matèries primeres i els permisos d'ampliació i renovació tecnològica. En conseqüència, les petites i mitjanes empreses familiars que conformaven el sector van quedar sense capacitat per competir amb les grans multinacionals instal·lades a Espanya des de principis dels anys cinquanta. Moltes van fer fallida al llarg dels anys setanta i vuitanta i el sector va passar a estar dominat per unes poques multinacionals, com són els grups *REXAM* i *Crown Cork*. Això, però, no ha comportat grans canvis en la distribució espacial de les fàbriques metal·logràfiques, concentrades tradicionalment en àrees com Galícia, La Rioja o Múrcia, amb un potent sector conserver –peix, fruites i vegetals– del qual depenien. Catalunya, de fet, Barcelona i el seu entorn, on la metal·lografia era present des de finals del segle XIX, és una excepció ja que mai ha depès de la conserva sinó que va néixer i es va consolidar com a auxiliar d'altres sectors –l'alimentari i el químic, sobretot– i com a transformadora de tota mena d'objectes metàl·lics de consum.

La història de l'empresa *Hijos de Gerardo Bertrán* (HGB), que he estudiat en aquesta tesi, és un bon exemple de l'evolució de la indústria metal·logràfica catalana i espanyola que m'ha permès aprofundir en l'anàlisi de l'organització del treball i la segregació sexual del treball així com analitzar les condicions laborals de la mà d'obra femenina. L'origen d'aquesta empresa es remunta al 1862, quan Gerardo Bertrán va instal·lar un taller de llauneria al barri de La Barceloneta. La seva moderna fàbrica, construïda a Sant Martí de Provençals a mitjan dècada de 1870, va ser la primera a Catalunya dedicada a l'elaboració d'envasos metàl·lics i una de les primeres a Espanya. En el seu desenvolupament econòmic es distingeixen dos grans etapes. La primera, des de la seva creació el 1862 fins a l'esclat de la guerra civil, va ser un període de creixement basat en la diversificació productiva i l'adopció de nous mitjans tècnics de producció. L'estratègia d'inversió constant va permetre l'empresa mantenir la seva competitivitat front els, cada vegada més nombrosos i potents, fabricants espanyols i estrangers. La segona etapa, entre 1939 i 1978, en canvi, va constituir una etapa de llarg declivi. Els canvis traumàtics en la titularitat del negoci durant els anys quaranta i meitat dels cinquanta, l'aturada de la inversió en tecnologia, provocada en part per la negativa reiterada de les autoritats franquista a autoritzar-la, i la gestió especulativa desenvolupada per la quarta generació a partir dels anys seixanta, la van portar a la seva fallida i al seu tancament, consumat el 1978.

A HGB, la introducció de treball femení i infantil es va produir en l'últim quart del segle XIX, de manera simultània a la mecanització. La empresa va utilitzar la introducció de maquinaria manual –cisalles, cilindres formadors, rebladores, engatilladores, etc. – per feminitzar els tallers de construcció d'envasos de mides reduïdes. Des d'aleshores, l'elevada presència femenina i de joves va ser característica de l'empresa –com també del sector metal·logràfic gallec– fins el seu tancament. A diferència, però, de Galícia o, inclús, d'altres empreses catalanes on la incorporació femenina a la producció d'envasos va ser més tardana i va provocar nombroses protestes, a HGB, aquesta incorporació no va provocar cap reacció per part dels treballadors perquè mai es va intentar feminitzar llocs de treball considerats masculins. Les dones treballaven quasi exclusivament en la secció de construcció d'envasos on la feina es caracteritzava per la temporalitat, els baixos salaris, la insalubritat, una elevada sinistralitat i les possibilitats de promoció interna eren pràcticament inexistentes. També els homes treballaven en aquesta secció i inclús fent-ho en les mateixes màquines i produint els mateixos envasos que les dones, sempre van cobrar jornals superiors. Aquesta

discriminació tenia un component ideològic i cultural, sens dubte, però també formava part d'una estratègia per retenir l'escassa mà d'obra adulta masculina qualificada que no podia ser reemplaçada per joves inexperts.

La demanda que generaven les nombroses empreses metal·lúrgiques que, com HGB, es localitzaven a Sant Martí de Provençals, va conformar un mercat de treball específic que ocupava mà d'obra resident en l'entorn més proper. En el cas d'HGB, situada en el límit entre El Poblenou (districte de Sant Martí de Provençals) i el de La Barceloneta (districte de Ciutat Vella), les treballadores que contractava residien en aquests barris. Eren dones pertanyents al sector més desfavorit de la classe obrera industrial de la capital catalana, el de les treballadores immigrants i pobres, un col·lectiu que gairebé no ha atret l'interès dels/les historiadors/res, malgrat que, com és ben sabut, el creixement demogràfic i econòmic de la ciutat, s'ha basat en la immigració, almenys des de finals de segle XIX. Les trajectòries laborals d'aquestes dones, l'anàlisi de les quals era el segon objectiu fonamental d'aquesta recerca, no s'expliquen sense tenir en compte les oportunitats i condicions laborals disponibles així com els condicionants d'oferta –la seva formació i la qualificació–, les característiques de la seva família i el cycle de vida. Per això, a més del sector i l'empresa, m'he aproximat també a la història d'aquestes famílies mitjançant els padrons municipals de Barcelona.

Les treballadores d'HGB nascudes entre finals del segle XIX i 1924 eren d'origen català, valencià i aragonès. En canvi, les nascudes entre 1925 i mitjan anys cinquanta procedien de zones rurals de l'Andalusia Oriental i la seva pertinença a famílies proletàries jornaleres era especialment acusada. Aquest canvi en la composició de la seva força laboral femenina indica que HGB va recórrer cada vegada més a la contractació de treballadores dintre dels sectors més deprimits de la classe obrera. Això no és estrany si tenim en compte l'augment de la immigració rural que arribava a la capital catalana des dels anys de la I Guerra Mundial. Aquesta immigració es va anar concentrant en les àrees més degradades de la ciutat. Entre aquestes, destacaven els nuclis de barraques dins dels dos barris que flanquejaven l'empresa, La Barceloneta i El Poblenou, en els que les famílies de les treballadores d'HGB es van anar establint cada vegada en major proporció i dels quals cada vegada va resultar més difícil sortir, especialment durant la postguerra. Així, després de la guerra, l'augment del barraquisme, de l'atur entre els homes joves i de l'ocupació temporal i precària en el sector primari i terciari entre els homes de mitjana edat són indicatius de les majors dificultats per integrar-se a la ciutat de les famílies immigrades que havien

anat arribant en els anys previs a la guerra i de la pobresa extrema en què van viure durant la postguerra. Però l'augment de la pobresa no va afectar només els immigrants més recents sinó també les famílies encapçalades per barcelonins, que també van haver recórrer sistemàticament tant al reagrupament familiar com a l'hostalatge-relloguer per afrontar la dura crisi.

Analitzar l'activitat laboral de les treballadores d'HGB no ha estat fàcil perquè, com en tants altres casos, els padrons municipals de Barcelona, tampoc enregistraven el treball femení. Recorrent a fonts alternatives –els seus registres de cotització a les assegurances socials– he comprovat que l'ocultació del seu treball era elevadíssima, de fins el 60%. Només després de corregir aquest subregistre ha estat possible, com ja s'ha fet per a altres sectors productius, analitzar els factors determinants de la seva activitat. Així, he pogut desvelar com l'accés al matrimoni no comportava necessàriament l'abandonament definitiu de la feina ni abans ni després de la guerra. La participació de les casades en el mercat laboral depenia de múltiples factors. Sens dubte, les necessitats econòmiques familiars eren determinants a l'hora d'entrar o sortir del mercat laboral. També influïa la càrrega reproductiva i la disponibilitat d'altres membres de la família per treballar i per atendre el treball domèstic. De fet, les famílies distribuïen els seus membres entre treball productiu i reproductiu en funció de les oportunitats que cadascun tenia en el mercat de treball en cada moment i del tipus de treball al que podia accedir. En aquesta distribució influïa el sexe i l'edat, en bona part, perquè les oportunitats laborals en l'entorn més proper no eren les mateixes per a homes que per a dones ni tampoc per a joves i per a adults. Així, després de la guerra, quan als fills que s'havien d'incorporar al mercat de treball els resultava difícil trobar la seva primera feina, les seves germanes i parentes van avançar la seva inserció laboral, quelcom, a més, forçat perquè les seves mares també tenien dificultats per trobar feina a les fàbriques. Aquestes mares, ocupades abans de la guerra en el sector metal·lúrgic, van patir intensament la manca de treball en aquest sector durant la postguerra com a conseqüència, no ja de la crisi, sinó de la política empresarial de restringir l'ocupació a noies molt joves. Les mares i parentes de més edat eren, doncs, la millor opció per assumir l'enorme càrrega domèstica que implicaven unes llars cada vegada més carregades de persones.

Pel que fa a l'impacte de la càrrega reproductiva sobre l'ocupació, només quan es superava un determinat número de fills molt petits –tres abans de la guerra i dos després–, aquestes dones deixaven de treballar, un comportament molt similar a l'observat en algunes localitats tèxtils durant la primera meitat del segle XX. Aquesta

interrupció, però, era temporal. Abans de la guerra, les baixes maternals duraven uns pocs mesos. Durant la dècada de 1940, aquestes baixes eren més llargues, en part, per l'elevada càrrega reproductiva i l'escurçament dels intervals intergenètics. Més enllà d'això, la crisi i el canvi en la política contractual dels empresaris metal·lúrgics, orientada a la contractació de dones molt joves, posava més traves a un retorn al mercat laboral formal també desincentivat pel cobrament del subsidi familiar establert pel règim franquista.

El matrimoni i la càrrega reproductiva, influïen de manera diferent en l'ocupació femenina en funció de l'estructura familiar. Abans de la guerra, en les llars nuclears, les esposes només abandonaven la feina temporalment durant els primers mesos de vida dels fills. Com en el cas d'algunes poblacions tèxtils, la sortida definitiva del mercat laboral de les mares no es produïa fins que el salari dels fills compensava la pèrdua del seu. Després de la guerra, la interrupció de la trajectòria de les mares joves que residien en llars nuclears va començar a ser un fenomen més freqüent. Abandonar la fàbrica, però, no comportava deixar de treballar sinó recórrer a pràctiques de treball submergit. Aquestes pràctiques, a més de constituir una font d'ingressos, aportava a les mares una major flexibilitat per atendre el treball reproductiu i permetia mantenir un subsidi familiar que es perdia en cas de retorn al mercat laboral formal.

Les dones que residien en llars extenses-múltiples tenien trajectòries més discontinües ja abans de la guerra. En contreure matrimoni, les casades abandonaven la fàbrica per encarregar-se del treball domèstic perquè els ingressos dels parents solters compensaven el seu salari, menys necessari en tant que es compartia la despesa del lloguer. Amb tot, a diferència del que passava a les llars simples, l'arribada del segon i tercer fill incentivava el retorn a la fàbrica de les mares fins el moment de la incorporació dels fills al mercat de treball, moment en què elles s'enretiraven. Així doncs, com s'ha comprovat en altres localitats tèxtils, també en aquest cas, l'estructura familiar extensa-múltiple oferia a les dones casades majors possibilitats per alternar el treball a fàbrica i el treball reproductiu o compaginar-los en funció de les necessitats familiars.

L'anàlisi comparat de les trajectòries laborals de dos generacions de treballadores d'HGB –la primera, les nascudes entre 1905 i 1924 i la segona, les nascudes entre 1925 i 1944– al llarg del període 1921-2004 ha tret a la llum que la majoria d'aquestes dones va cotitzar uns escassos deu anys al llarg de tota la seva vida activa, interrompent la trajectòria laboral freqüentment. En el cas de la segona generació,

especialment les immigrants, aquestes interrupcions van ser més freqüents i més llargues. En conseqüència, van cotitzar menys temps al llarg de la vida que les dones de la primera generació. La majoria va iniciar la trajectòria en empreses metal·lúrgiques, però només la primera generació hi va treballar durant pràcticament tota la seva trajectòria. Des de finals de la dècada de 1950, el sector serveis, concretament la branca de neteja, va ser el principal sector d'ocupació de la segona generació. La seva manca de formació, la política d'expulsió de les dones d'una determinada edat del sector metal·lúrgic i l'atur les va deixar sense gaires més opcions. En definitiva, les oportunitats per aquestes dones han estat cada vegada més escasses i de menys qualitat, quelcom que ha jugat molt en contra de la continuïtat de les seves trajectòries.

Per concloure, l'evolució de la demanda de mà d'obra femenina en el sector metal·lúrgic és crucial per entendre les trajectòries laborals de les treballadores d'HGB, com hem vist, caracteritzades per la precarietat de les ocupacions, els baixos salaris i les constants interrupcions al llarg de la vida activa. La relació entre les trajectòries laborals d'aquestes dones i les necessitats econòmiques familiars és innegable. Aquestes necessitats han estat molt més importants a l'hora d'abandonar i retornar al mercat de treball formal que no pas contreure matrimoni, l'augment de la càrrega reproductiva o la disponibilitat d'altres membres de la família per treballar o atendre el treball domèstic. Sens dubte, aquests factors han jugat de forma interrelacionada a favor i/o en contra de la seva continuïtat laboral, però quan aquestes dones volien compaginar treball reproductiu i productiu, buscaven la manera de fer-ho. Així, les dificultats per mantenir una trajectòria laboral sense interrupcions no han vingut tant imposades per la seva dedicació a la família com pel tipus de feina a les que han tingut accés. És cert que el seu origen immigrant i la manca de formació educativa han pogut restringir les seves oportunitats d'inserció en el mercat de treball barceloní, especialment en el cas de les generacions més recents. No obstant això, les polítiques contractuals en el sector metal·lúrgic on es va produir aquesta inserció i els canvis en l'estructura del mercat de treball barceloní al llarg del segle XX han condicionat que les seves oportunitats en el mercat laboral formal s'hagin anat reduint a ocupacions de molt escassa qualitat que no els han permès mantenir la continuïtat laboral.

Abreviatures

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACBG	Arxiu Comarcal del Bages
ACGAF	Arxiu Comarcal del Garraf
AFB	Arxiu Fotogràfic de Barcelona
AGA	Archivo General de la Administración
AHBDN	Arxiu Històric de la Ciutat de Badalona
AHPB	Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
AHPN	Arxiu Històric del Poblenou
AMCB	Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona
AMDMSM	Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí
AME	Asociación Metalgràfica Española
AMHL	Arxiu Municipal de l'Hospitalet de Llobregat
AMMA	Arxiu Municipal de Manlleu
BOE	Boletín Oficial del Estado
BOGC	Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya
BOP	Butlletí Oficial de la Província
BOPI	Boletín Oficial de la Propiedad Industrial
CNS	Central Nacional-Sindicalista
CNT	Confederació Nacional del Treball
EPA	Enquesta de Població Activa
INE	Instituto Nacional de Estadística
INSS	Instituto Nacional de la Seguridad Social
IPC	Índex de Preus al Consum
MB	Museu de Badalona
REA	Règim Especial Agrari
REEH	Règim Especial de Treballadors de la Llar
RESSA	Règim Especial de la Seguretat Social Agropecuària
RETA	Règim Especial de Treballadors Autònoms
RO	Retir Obrer Obligatori
RPB	Registre de la Propietat de Barcelona
SIM	Societat d'Industrials Mecànics
SIMM	Societat d'Industrials Mecànics i Metal·listes
SOE	Assegurança Obligatòria d'Enfermetat

SOVI	Assegurança Obligatòria de Vellesa i Invalidesa
SUM	Sindicat Únic del Metall
UGT	Unió General de Treballadors
UIM	Unió Industrial Metal·lúrgica
UOM	Unió d'Obrers Metal·lúrgics

Bibliografia i Fonts

Bibliografía

- Alabart, A. (1982): *Els barris de Barcelona i el moviment associatiu veïnal*, Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona.
- Ansola, A. (1999): De las escabecherías a las semiconservas: Antecedentes, irrupción y desarrollo de la industria conservera de pescado en Cantabria, *Publicaciones del Instituto de Etnografía y Folklore "Hoyos Sainz"*, XIV: 214-343.
- Arbaiza, M. (1994): Movimientos migratorios y economías familiares en el norte de España (1877-1910), *Revista de Demografía Histórica*, 12 (2/3): 93-124.
- Arbaiza, M. (1996): *Familia, trabajo y reproducción social. Una perspectiva microhistórica de la sociedad vizcaína a finales del Antiguo Régimen*, Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Arbaiza, M. (1998): Labor migration during the first phase of Basque industrialization: The labor market and family motivations, *The History of the Family*, 3 (2): 199-219.
- Arbaiza, M. (2000): La cuestión social como cuestión de género. Feminidad y trabajo en España (1860-1930), *Historia Contemporánea*, 21: 395-458.
- Arbaiza, M. (2002): La construcción social del empleo femenino en España (1850-1935), *Arenal: Revista de historia de mujeres*, 9 (2): 215-239.
- Arbaiza, M. (2003): Orígenes culturales de la división sexual del trabajo en España (1899-1935). A Sarasúa, C. i Gálvez, L. (eds.), *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante: 189-217.
- Arranz, M. i Güell, X. (coords.)(1987-1988): *Estudi històric-arquitectònic del sector Avinguda Icària-Passeig Carles I: Poblenou - Barcelona*, Volum 1, Barcelona: Ajuntament de Barcelona; Vila Olímpica S.A.
- Arxiu Històric del Poblenou (1991): *El Poblenou. 150 anys d'història*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- August, A. (1994): How Separate a Sphere? Poor Women and Paid Work in Late-Victorian London, *Journal of Family History*, 19 (3): 285-309.
- Aznar, S. (1925): *El Retiro Obrero y la agricultura*, Madrid: Sobrinos de la Suc. De M. Minuesa de los Rios.

- Babiano, J. (1998): ¿Un aparato fundamental para el control de la mano de obra? (Reconsideraciones sobre el sindicato vertical franquista), *Historia Social*, 30: 23-38.
- Babiano, J. (2005): Mercado laboral y condiciones de trabajo durante el franquismo: algunas características, algunos efectos. A Ortiz, M. (coord.), *Memoria e historia del franquismo. V Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha: 213-234.
- Balfour, S. (1994): *La Dictadura, los trabajadores y la ciudad: el movimiento obrero en el Área Metropolitana de Barcelona, 1939-1988*, València: Edicions Alfons el Magnànim: Generalitat Valenciana-Diputació Provincial de València.
- Ballarín, P. (2001): *La Educación de las mujeres en la España contemporánea: siglos XIX-XX*, Madrid: Síntesis.
- Banyuls, J., Cano, E., Picher, J. i Vicent, A. (2003): Empleo informal y precariedad laboral: las empleadas de hogar, *Sociología del Trabajo*, 47: 75-105.
- Barruti, M. (1990): El proceso inmigratorio y la identidad étnica en un municipio del área metropolitana de Barcelona. A Cucó, J. i Pujadas, J.J., *Identidades colectivas: etnicidad y sociabilidad en la Península Ibérica*, València: Publicacions de la Generalitat Valenciana: 85-99.
- Baud, M. (1994): *Families and Migration: Toward an historical analysis of family networks*, Amsterdam: NEHA.
- Benaul, J.M. (1993): Família i empresa en una nissaga de fabricants llaners sabadellencs: els Coromines, 1759-1874, *Arraona Revista d'Història*, 13: 9-26.
- Benaul, J.M. (1996): Realidades empresariales y estructura productiva en la industria textil lanera catalana, 1815-1870. A Comín, F. i Martín Aceña, P. (dirs.), *La empresa en la historia de España*, Madrid: Civitas: 171-186.
- Bengoechea, S. (1994): *Organització patronal i conflictivitat social a Catalunya: Tradició i corporativisme entre finals de segle i la dictadura de Primo de Rivera*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Abat Oliba.
- Berg, M. (1985): *The Age of manufactures: industry, innovation and work in Britain, 1700-1820*, Oxford: Basil Blackwell in association with Fontana. Publicat en castellà per Crítica (1987).

- Betrán, C. (1999): La transferencia de tecnología en España en el primer tercio del siglo XX: el papel de la industria de bienes de equipo, *Revista de Historia Industrial*, 15: 41-81.
- Bibiloni, A. i Pons, J. (2000): *La indústria del calçat a Lloseta, 1900-1960. Organització i força de treball en el canvi de localitat agrícola a centre industria*, Binissalem: Di7.
- Bibiloni, A. i Pons, J. (2001): La fuerza de trabajo en la industria del calzado de Mallorca, 1900-1970. Comunicació, VII Congreso de la Asociación Historia Económica, Zaragoza.
- Bolós, M. (1959): *La inmigración en Barcelona en los dos últimos decenios*, Madrid: Instituto Juan Sebastián Elcano-Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Borderías, C. (1991): Proyectos, estrategias familiares y trayectorias sociales femeninas. A Prat, J. et al. (eds.), *Antropología de los pueblos de España*, Madrid: Taurus Universitaria: 475-484.
- Borderías, C. (1993a): *Entre líneas: trabajo e identidad femenina en la ESpaña contemporánea: la Compañía Telefónica, 1924-1980*, Barcelona: Icaria.
- Borderías, C. (1993b): Emigración y trayectorias sociales femeninas, *Historia Social*, 17: 75-94.
- Borderías, C. (1993c): Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares a través del servicio doméstico, *Historia Oral*, 6: 105-121.
- Borderías, C. (1996): Discriminación femenina y segregación sexual del trabajo. Una aproximación microsocia: La Compañía Telefónica Nacional de España. A Ortega, M. i Matilla, M.J., *El trabajo de las mujeres. Siglos XVI-XX. Actas de las sextas jornadas de investigación interdisciplinarias sobre la mujer*, Madrid: Universidad Autónoma de Madrid: 397-413.
- Borderías, C. (2002): Women and Work in Barcelona, 1856-1936. A Smith, A. (ed.), *Red Barcelona: social protest and labour mobilization in the twentieth century*, London: Routledge: 162-166.
- Borderías, C. (2003): La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno. A Sarasúa, C. i Gálvez, L. (eds.), *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante: 242-273.

- Borderías, C. (2004): Women's work and household economic strategies in industrializing Catalonia, *Social History*, 29 (3): 373-383.
- Borderías, C. (2006): El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas. A Morant, I. (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XIX a los umbrales del XX*, Vol. III, Madrid: Cátedra: 353-379.
- Borderías, C. (2007): Introducción: instituciones y género en la formación de los mercados de trabajo. A Borderías, C. (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona-Icària: 9-37.
- Borderías, C. (2010): La reconstrucción de la tasa de actividad en la Cataluña industrial: nuevas evidencias sobre los determinantes del empleo femenino (Siglos XIX-XX). Comunicació, IX Congreso de la Asociación De Demografía Histórica, Sao Miguel, Açores.
- Borderías, C. (2012): La reconstrucción de la actividad femenina en Cataluña circa 1920, *Historia Contemporánea*, 44: 17-48.
- Borderías, C. (2013): Revisiting female labour force participation in textile Catalonia (1920-1936), *Feminist Economics*, 19 (4): 224-242.
- Borderías, C. i Bengoechea, S. (2010): Paro, políticas laborales y género en la Cataluña Republicana (1931-1936). A Espuny, M.J. i Paz, O. (coords.), *Crisis y ocupación*, Barcelona: Bosch Editor: 117-150.
- Borderías, C. i López Guallar, P. (2003): A gendered view of family budgets in mid-Nineteenth Century Barcelona, *Histoire & Mesure*, XVIII (1/2): 113-146.
- Borderías, C. i Pérez-Fuentes, P. (2009): Mujeres, trabajos y economías familiares en España (siglos XIX y XX). A Borderías, C. (ed.), *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*, Barcelona: Icària: 269-308.
- Borderías, C., Villar, C. i González-Bagaria, R. (2011): El trabajo femenino en la Cataluña industrial (1919-1930): una propuesta de reconstrucción, *Revista de Demografía Histórica*, 29 (1): 55-88.
- Bordetas, I. (2009a): El viatge: canals d'informació, rutes, condicions i arribada. A Marín, M. (dir.), *Memòries del viatge, 1940-1975*, Sant Adrià de Besòs-MHIC - Ajuntament de Sant Adrià: 33-50.

- Bordetas, I. (2009b): Habitatge i assentaments, de la postguerra a l'estabilització. A Marín, M. (dir.), *Memòries del viatge, 1940-1975*, Sant Adrià de Besòs-MHIC-Ajuntament de Sant Adrià: 51-70.
- Borrás, J.M. (2009): Los límites del primer intervencionismo estatal en el mercado laboral: la Inspección del Trabajo y la regulación del empleo de las mujeres (Cataluña 1900-1930), *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 31: 149-191.
- Bradley, H.(1989): *Men's work, women's work: a sociological history of the sexual division of labour in employment*, Cambridge: Polity Press.
- Brown, M. i Philips, P. (1986): The historical origin of job ladders in the US canning industry and their effects on the gender division of labour, *Cambridge Journal of Economics*, 10 (2): 129-145.
- Caballé, F. (2010): Desaparece el barrio de Icària, nace la Vila Olímpica, *Biblio 3W Revista Bibliogràfica de Geografia y Ciencias Sociales*, XV (nº 895 (9), 5 de noviembre).
- Cabré, A. i Pujadas, I. (1987): La fecundidad en Cataluña desde 1922: análisis y perspectivas, *Papers de Demografia*, 20 .
- Cáceres, J.I., Escot, L., Fernández, J.A. i Saiz, J. (2004): La segregación ocupacional y sectorial de la mujer en el mercado de trabajo español, *Documentos de trabajo de la Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales de la UCM*, núm, 04-06.
- Camps, E. (1995): *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*, Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Camps, E. (1997): Las transformaciones del mercado de trabajo en Cataluña (1850-1925), *Revista de Historia Industrial*, 11: 45-69.
- Camps, E. (1998): Transitions in women's and children's work patterns and implications for the study of family income and household structure: A case study from the Catalan textile sector (1850-1925), *The History of the Family*, 3 (2): 137-153.
- Candela, P. (2003): El trabajo doblemente invisible: mujeres en la industria madrileña del primer tercio del siglo XX, *Historia Social*, 45: 139-159.
- Capel, R.M. (1982): *El trabajo y la educación de la mujer en España 1900-1936*, Madrid: Ministerio de Cultura.

- Carbonell, M.(1997): *Sobreviure a Barcelona: dones, pobresa i assistència al segle XVIII*, Vic: Eumo.
- Carmona, X. (1985): La industria conservera gallega, 1840-1905, *Papeles de Economía Española. Economía de las Comunidades Autónomas (Galicia)*, 16: 177-191.
- Carmona, X. (1994): Recursos, organización y tecnología en el crecimiento de la industria española de conservas de pescado, 1900-1936. A Nadal, J. i Catalán, J. (eds.), *La cara oculta de la industrialización española. La modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid: Alianza: 127-162.
- Carmona, X. i Fernández González, A. (2001): Demografía y estructura empresarial en la industria gallega de conservas de pescado del siglo XX. Comunicació, VII Congreso de Historia Económica, Zaragoza.
- Carreras, A. i Nadal, J. (dir. i coord.) (1990): *Pautas regionales de industrialización española (siglos XIX y XX)*, Barcelona: Ariel.
- Carreras, A. i Tafunell, X. (2004): *Historia Económica de la España Contemporánea*, Barcelona: Crítica.
- Catalán, J. (1994): Industrialización difusa y desarrollo económico: el retroceso de 1939-1958 1936. A Nadal, J. i Catalán, J. (eds.), *La cara oculta de la industrialización española. La modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid: Alianza: 369-396.
- CNT (1910): *Congreso de Constitución de la CNT, celebrado en Barcelona del 30 de Octubre al 1 de Noviembre de 1910*, a http://archivo.cnt.es/Documentos/congresosCNT/CONGRESO_CONSTITUCION_CNT.htm (consultat el 10/11/2012).
- Colectivo IOÉ (1990): *El servicio doméstico en España. Entre el trabajo invisible y la economía submergida. Informe de Investigación*, Madrid: Juventud Obrera Cristiana de España.
- Colli, A. (1999): *Legami di ferro. Storia del distretto metallurgico e meccanico lecchese tra Otto e Novecento*, Roma: Meridiana Libri-Donzelli Editore.
- Colli, A., Fernández, P. i Rose, M.B. (2003): National determinants of family firm development? Family firms in Britain, Spain, and Italy in the Nineteenth and Twentieth Centuries, *Enterprise and Society*, 4 (1): 28-64.

- Comín, F., Hernández, M. i Llopis, E. (2002): *Historia económica de España: siglos X-XX*, Barcelona: Crítica.
- Crábiffosse, F. (1993): La litografía asturiana al servicio de una industria. A Homobono, J.I. (dir.), *Conservas de pescado y litografía en el Litoral Cantábrico*, Madrid: FEVE: 107-114.
- Cuesta, J. (2008): Las mujeres en las migraciones españolas contemporáneas, *Anales de Historia Contemporánea*, 24: 27-55.
- de Arquer, J. (1979): *La Empresa familiar*, Pamplona-Barcelona: Ediciones Universidad de Navarra.
- De Diego, E. (1995): *Historia de la industria en España: la electrónica y la informática*, Madrid: Escuela de Organización Industrial-Actas.
- de Groot, G. i Schrover, M. (1995a): Between men and machines: Women workers in new industries, 1870–1940, *Social History*, 20 (3): 279-296.
- de Groot, G. i Schrover, M. (1995b): *Women workers and technological change in Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London: Taylor and Francis.
- De Miguel, V. (2002): Aproximación a la geografía familiar de la emigración andaluza al resto de España en el siglo XX, *Revista de Demografía Histórica*, 20 (1): 81-120.
- De Miguel, V. (2007): *La dimensión familiar de las migraciones interregionales en España durante el siglo XX: un análisis territorial*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Departamento de Investigación y Estrategia de Fira de Barcelona (2009): *Informe: La maquinaria en el sector industrial. Radiografía del sector*, a <http://www.interempresas.net/MetalMecanica/Articulos/30388-Informe-La-maquinaria-en-el-sector-industrial-Radiografia-del-sector.html> (consultat el 02/08/2013)
- Díaz Sánchez, P. (1998-1999): El trabajo y las trabajadoras de la industria textil-confección madrileña (1959-1986), *Sociología del Trabajo*, 35: 107-127.
- Díaz Sánchez, P. (1999): Del taller de costura a la fábrica: El trabajo de las mujeres en la confección textil madrileña, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 21: 295-316.

- Díaz Sánchez, P. (2001): *El trabajo de las mujeres en el sector textil madrileño: racionalización industrial y experiencias de género, 1959-1986*, Màlaga: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Màlaga.
- Doherty, J.C. (1985): *Short-distance migration in mid-victorian Lancashire: Blackburn and Bolton 1851-71*, Doctoral Thesis, University of Lancaster.
- Domench, I., Galatas, I. i Unsain, J.M. (2005): Historia gráfica. La publicidad. A Ayerbe, E. (dir.), *La Enciclopedia Emblemática Artes Aplicadas*, Volum 4, Lasarte-Oria: Etor-Ostoa.
- Domènech, J. i Elu-Terán, A. (2008): Women's paid work in an urban developing economy. Barcelona in 1930, *Revista de Historia Económica*, 3: 375-402.
- Domínguez, V. (2005): *Treball femení a la indústria tèxtil llanera de Sabadell durant el segle XX*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Downs, L.L. (1995): *Manufacturing inequality. Gender division in the French and British metalworking industries, 1914-1939*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Dunbar, D.E. (1915): *The tin-plate industry. A comparative study of its growth in the United States and in Wales*, Boston and New York: The Riverside Press Cambridge.
- Elu-Terán, A. (2006): Las primeras pensiones públicas de vejez en España. Un estudio del Retiro Obrero, 1909-1936, *Revista de Historia Industrial*, 32: 33-68.
- Enrech, C. (2007): Actividad laboral y estrategias familiares ante el empleo en Hospitalet de Llobregat. Las mujeres de Can Vilumara (1920). Comunicació, Congreso Internacional. Familia y Organización social en Europa y América, siglos XV-XX, Murcia- Albacete.
- Enrech, C. (2009): Treball femení i estratègies familiars davant el mercat laboral a Terrassa. Una investigació en perspectiva comparada (1920-1936), *Terme*, 24: 155-174.
- Fabre, J. i Huertas, J.M (1980): *Tots els barris de Barcelona*, Vol.1. Barcelona: Edicions 62.
- Federación Regional Catalana de sindicatos Obreros Metalúrgicos (1914?): *Memoria del Congreso Obrero Metalúrgico celebrado en el Palacio de Bellas Artes los días 12 y 13 de abril de 1914*, Barcelona: Imprenta Germinal.

- Fernández Asperilla, A.I. (1998): La emigración como exportación de mano de obra: El fenómeno migratorio a Europa durante el franquismo, *Historia Social*, 30: 63-81.
- Fernández Gómez, J.A. (2000): La doble aportación laboral de las mujeres (1940-1965): estrategias familiares en los hogares obreros del sur de Madrid para mejorar la economía doméstica, *Revista de dialectología y tradiciones populares*, LV (2): 175-196.
- Fernández Gómez, J.A. (2003): El peonaje femenino en la industria de material electrónico durante el franquismo, *Sociología del Trabajo*, 47: 43-73.
- Fernández Pérez, P. (2000): Leadership succession in Spanish family firms, Nineteenth to Twentieth Centuries. A Kiujaars, A.M. et al. (eds.), *Business and society : entrepreneurs, politics and networks in a historical perspective: proceedings of the third European Business History Association (EBHA) conference, "business and society"*, Rotterdam: Erasmus University: 503-157.
- Fernández Pérez, P. (2004): *Un siglo y medio de Trefilería en España. Moreda (1879-2004) y Rivièrè (1854-2004)*, Barcelona: Trivium.
- Fernández Pérez, P. (2005): Hilos de metal. La industria del alambre de hierro y de acero en España (1856-1935), *Revista de Historia Industrial*, 27: 165-191.
- Fernández Pérez, P. i Hamilton, E. (2007): Gender and family firms: an interdisciplinàry approach, *Documents de treball de la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresàrials, Col·lecció d'economia*, E07/171.
- Fernández Pérez, P. i Sancho, A. (2007): Innovación y estrategias de crecimiento empresarial en la industria de transformados metálicos en España (1860-1935): Los casos de Averly y Rivièrè. A Pascual, P. i Fernández Pérez, P. (eds.), *Del metal al motor: innovación y atraso en la historia de la industria metal-mecánica española*, Bilbao: Fundación BBVA.
- Ferrando, E. (2000): *La dona a Badalona. Cent anys de protagonisme invisible (1897-1997)*, Barcelona: Editorial Mediterrània.
- Ferrer, Ll. (1994): Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Catalunya central (siglos XVIII-XX), *Revista de Demografia Històrica*, 12 (2/3): 199-232.
- Flós, A., Gasoliba, C., i Serra, N. (1978): *La industria a Catalunya*, Barcelona: Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona - Vicens-Vives.

- Gabriel, P. (1985): La población obrera catalana, ¿una población industrial?, *Estudios de Historia Social*, 32-33: 191-259.
- Gallo, M.Á. (1998): *La successió a l'empresa familiar*, La Caixa. Servei d'Estudis: Barcelona. Estudis i informes (Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona).
- Gálvez, L. (2000): *La Compañía Arrendataria de Tabacos (1887-1945): Cambio tecnológico y empleo femenino*, Madrid: Lid.
- García Abad, R. (2005): *Historias de emigración: factores de expulsión y selección de capital humano en la emigración a la Ría de Bilbao (1877-1935)*, Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco-Asociación de Demografía Histórica.
- García Delgado, J.L (1987): La industrialización y el desarrollo económico durante el franquismo. A Nadal, J., Carreras, A. i Sudrià, C. (comps.), *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*, Barcelona: Ariel: 150-189.
- García Ruiz, J.L. (2001): La evolución de la industria automovilística española, 1946-1999: una perspectiva comparada, *Revista de Historia Industrial*, 19-20: 133-157.
- Giráldez, J. (2006): *La Artística, 1906-2006*, Vigo: La Artística Productos Químicos S.A.U.
- Giráldez, J. (2010): Las empresas metalográficas en Galicia (1890-1936), *Investigaciones de Historia Económica*, 18: 119-148.
- Glucksmann, M. (1990): *Women Assemble: Women Workers and the New Industries in Inter-War Britain*, New York: Routledge.
- Gómez de Aranda y Serrano, L. (1970): La excedencia y la dote laboral de la mujer trabajadora, *Revista de Política Social*, 86: 5-65.
- Gómez Zotano, J. (2004): La hojalatería en Málaga durante el siglo XVIII, *Cuadernos geográficos de la Universidad de Granada*, 34 .
- González Portilla, M. (ed.) (2001): *Los orígenes del área Metropolitana de la Ría de Bilbao*, Bilbao: Fundación BBVA.
- González Portilla, M. i García Abad, R. (2006): Migraciones interiores y migraciones en familia durante el ciclo industrial moderno. El área metropolitana de la Ría de Bilbao, *Scripta Nova, Revista electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, X (218-67).

- González-Bagaría, R. (2010): Trabajo femenino y estrategias familiares de empleo en las colonias industriales catalanas: los casos de las colonias Viladomiu y cal Marçal (1889-1960). Comunicació, IX Congreso de la Asociación de Demografía Histórica, Bilbao.
- Gorospe, J.L. (1980): Máquinas-herramientas para metal: ayer, hoy y mañana, *Papeles de Economía Española*, 5: 219-230.
- Gribaudi, M. (1987): *Itinéraires ouvriers: espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX siècle*, París: Ed. de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Haines, R.M. (1979): Industrial Work and the Family Life Cycle. 1889-1890, *Research in Economic History*, 4: 289-356.
- Hareven, T. (1982): *Family Time and Industrial Time*, New York: Cambridge University Press.
- Higgs, E. (1987): Women, Occupations and work in the nineteenth century censuses, *History Workshop Journal*, 23: 59-80.
- Homobono, J.I. (1993a): Las conservas de pescado en el País Vasco. A Homobono, J.I. (dir.), *Conservas de pescado y litografía en el Litoral Cantábrico*, Madrid: FEVE: 11-62.
- Homobono, J.I. (1993b): Las conservas de pescado en Cantabria. A Homobono, J.I. (dir.), *Conservas de pescado y litografía en el Litoral Cantábrico*, Madrid: FEVE: 63-82.
- Horrell, S. i Humphries, J. (1995): Women's labour work participation and the transition to the male breadwinner family, 1790-1865, *The Economic History Review*, 48 (1): 89-117.
- Horrell, S. i Humphries, J. (1997): The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family. The case of Nineteenth-Century Britain, *International Review of Social History*, 42 (Supplement S5): 25-64.
- Hudson, P. i Lee, W.R. (1990): *Women's work and the family economy in historical perspective*, Manchester - New York: Manchester University Press.
- Huertas, J.M. i Fabrè, J. (2000): Els barris del districte de Sant Martí. A Alberch, R. (dir.), *Els Barris de Barcelona*, Volum IV, Barcelona: Enciclopèdia Catalana-Ajuntament de Barcelona: 216-289.
- Humphries, J. i Sarasúa, C. (2012): Off the record: reconstructing women's labor force participation in the European past, *Feminist Economics*, 18 (4): 39-67.

- Hunt, C. (2005): 'Her Heart and Soul were with The Labour Movement': Using a Local Study to Highlight the Work Of Women Organizers Employed by the Workers' Union in Britain From the First World War to 1931, *Labour History Review*, 70 (2): 167-184.
- Hviding, J. (1994): *The race for seaming machine*, Stavanger: Pub. Museo de la Conserva Noruega.
- Ibarz, J. (2007): "Con gesto viril". Política sindical y trabajo femenino en la industria del vidrio de Barcelona (1884-1930). A Borderías, C. (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona-Icària: 191-226.
- Instituto de Estudios Sindicales, Sociales y Cooperativos (1969): *Estudio sociológico sobre el trabajador y su medio, en la ciudad de Barcelona*, Madrid: Ediciones y Publicaciones Populares.
- Intermountain Antiquities Computer System (IMACS) Guide: *471-Tincans*, a <http://www.anthro.utah.edu/labs/imacs.html> (consultat el 02/08/2013)
- Jones, B. i Lewis, R.L. (2007): Gender and transnationality among Welsh tinplate workers in Pittsburgh: the Hattie Williams affair, 1895, *Labor History*, 48 (2): 175-194.
- Jordan, E. (1989): The exclusion of women from industry in nineteenth-century Britain, *Comparative Studies in Society and History*, 31 (2): 273-96.
- Landes, D.S. (1969): *The Unbound Prometheus. Technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present*, Cambridge: Cambridge U.P.
- Laslett, P. (1983): *The world we have lost: further explored*, London: Methuen.
- Lidón, C. (2005): *La Litografía industrial en el norte de España de 1800 a 1950: aspectos históricos, estéticos y técnicos*, Gijón: Trea.
- Llonch, M. (1993): *Treball femení y migracions en el mercat laboral. Vilassar de Dalt, 1910-1945*, Memòria de Posgrau. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Llonch, M. (1994): Inserción laboral de la inmigración y sistema de reclutamiento de la fábrica textil. Vilassar de Dalt, 1910-1945, *Revista de Demografía Histórica*, 12 (2/3): 149-161.
- Llonch, M. (2007): Tejiendo en red. La industria del género de punto en Cataluña (1891-1936), Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.

- López Guallar, P. (2004): Naturales e inmigrantes en Barcelona a mediados del siglo XIX, *Barcelona Quaderns d'Història*, 11: 69-92.
- López, D., Montoro, C., Caparrós, N. i Pons, J.J. (2006): Proximidad geográfica y homogamia matrimonial en la España del siglo XX, *Revista de Demografía Histórica*, 24 (1): 91-119.
- Losada, A.M. (2000): *Envase y embalaje: historia, tecnología y ecología*, México: Designio.
- Madariaga, F.J. (1993): Breve reseña histórica de la litografía metalográfica conservera en Bizkaia. A Homobono, J.I. (dir.), *Conservas de pescado y litografía en el Litoral Cantábrico*, Madrid: FEVE: 97-100.
- Madrid, F. (1932): *Ocho meses y un día en el gobierno civil de Barcelona: confesiones y testimonios*, Madrid-Barcelona: Editorial La Flecha.
- Maluquer de Motes, J. (1987): Salarios y renta nacional (1913-1959) a Espina, A. et al. (comp.), *Estudios de economía del trabajo en España. Salarios y políticas de rentas*, Volum II, Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social: 961-978.
- Manfredini, M. (2003): Families in motion: role and characteristics of households migration in a nineteenth century rural Italian parish, *History of the Family*, 8: 317-343.
- Martín, E. (1991): La inmigración andaluza en Cataluña: causas, sistemas de organización y transplante de la cultura andaluza. A Prat, J. et al. (eds.), *Antropología de los pueblos de España*, Madrid: Taurus Universitaria: 299-307.
- Martínez Carrión, J.M. (1989): Formación y desarrollo de la industria de conservas vegetales en España, 1850-1935, *Revista de Histórica Económica*, 3: 619-649.
- Meléndez, L. (1962): *El servicio doméstico en España*, Madrid: Consejo Nacional de Mujeres de Acción Católica de España.
- Mendiola, F. (2002): *Inmigración, familia y empleo. Estrategias familiares en los inicios de la industrialización, Pamplona (1840-1930)*, Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Miguélez, F. (1982): Economía sumergida y transformaciones socio-laborales (en torno a una investigación realizada en el textil de Catalunya), *Boletín de Estudios Económicos*, 37 (17): 439-460.
- Miguélez, F. (1989): El trabajo sumergido en España en la perspectiva del Acta Única Europea (1993), *Papers Revista de Sociología*, 32: 115-125.

- Milkman, R. (1983): Female factory labor and industrial structure: control and conflict over "woman's place" in automobile and electrical manufacturing, *Politics and Society*, 12 (2): 159-203.
- Milkman, R. (1987): *Gender at work: the dynamics of job segregation by sex during World War II*, Urbana: University of Illinois Press.
- Milkman, R. (1988-1989): Perspectivas históricas de la segregación sexual en el trabajo remunerado, *Sociología del Trabajo*, Invierno (5): 87-106.
- Milkman, R. (1994): Las trabajadoras y el movimiento obrero en tiempos difíciles: comparación entre las décadas de 1930 y 1980. A Borderías, C. et al. (comps.), *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*, Barcelona: Icària: 345-369.
- Minchinton, W.E. (1956): The Diffusion of Tinplate Manufacture, *The Economic History Review*, 9 (2): 349-358.
- Miret, P., Alustiza, A. i Cámara, N. (2001): Evolución de la actividad en España según grupos de edad y sexo, 1940-2000. El nivel de instrucción y la situación familiar como variables explicativas, *Papers de Demografia*, 195.
- Mirri, M.T (1996): Migrantes en las jóvenes sociedades industriales. Integración y diferenciación social, *Historia Social*, 26: 79-96.
- Mirri, M.T (2001): *Vida cotidiana en un poble industrial, Sant Martí de Provençals, 1862-1925*, Barcelona: Distrito de Sant Martí, Arxiu Municipal de Barcelona,.
- Molinero, C. i Ysàs, P. (1991): *Els industrials catalans durant el Franquisme*, Vic: EUMO.
- Molinero, C. i Ysàs, P. (1997): Anys de fam i de pobresa. A de Riquer, B. (dir.), *La llarga postguerra, 1939-1960. Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, Volum X, Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Monjo, A. i Vega, C. (1986): *Els treballadors i la guerra civil. Historia d'una industria col·lectivitzada*, Barcelona: Empúries.
- Montero, J. (1976): *Los tribunales de trabajo (1908-1938). Jurisdicciones especiales y movimiento obrero*, Valencia: Universidad de Valencia.
- Montoya, A (1966): El Regimen Especial Agrario de la Seguridad Social, *Revista de Política Social*, 72.
- Mora, N. (2010): El proletariat industrial: immigració, canvi tecnològic i desigualtat social, *Barcelona Quaderns d'Història*, 16: 95-108.

- Moreno Fernández, J.R. (2001): La Rioja: las otras caras del éxito a Germán, L. et al. (eds.), *Historia Económica regional de España. Siglos XIX y XX*, Barcelona: Crítica: 153-180.
- Moreno Lázaro, J. (1996): Empresas y empresarios castellanos en el negocio de la harina, 1878-1913. A Comín, F. i Martín Aceña, P., *La empresa en la historia de España*, Madrid: Civitas: 187-200.
- Morgan, C. E. (2001): *Women Workers and Gender Identities, 1835-1913*, London and New York: Routledge.
- Morris, W.H. (sd): *Kidwelly tin works (1737-1914)* a <http://www.kidwellyhistory.co.uk/Industry/TinWorks.htm> (consultat el 01/07/2012).
- Moya, G. (2006): El trabajo de las mujeres en la recolección de la caña de azúcar en el litoral granadino durante los siglos XIX y XX. Una aproximación al mundo de las arrumbaoras, egoyaoras y monderas. Comunicació al XIII Coloquio Internacional de la Asociación Española de Investigación de historia de las Mujeres, Barcelona (edició CD-rom).
- Muñoz, L. (2002): *Los mercados de trabajo en las industrias marítimas de Galicia. Una perspectiva histórica, 1870-1936*, Tesi doctoral, Universidad Autónoma de Barcelona.
- Muñoz, L. (2003): Hombres, mujeres y latas: la segmentación laboral en la industria de conservas de pescado. A Sarasúa, C. i Gálvez, L. (eds.), *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante: 279-305.
- Muñoz, L. (2007): Políticas patronales y sindicales en el sector de conservas de pescado (1890-1936). A Borderías, C. (ed.), *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea (1836-1936)*, Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona-Icària: 227-252.
- Muñoz, L. (2010): *Género, trabajo y niveles de vida en la industria conservera de Galicia*, Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona-Icaria Editorial.
- Muñoz, L. (2012a): Actividad femenina en industrias pesqueras de España y Portugal (1870-1930), *Historia Contemporánea*, 44: 49-71.
- Muñoz, L. (2012b): Women in the rural and industrial labor force in Nineteenth-Century Spain, *Feminist Economics*, 18 (4): 121-144.

- Nadal, J. (1987): La industria fabril española en 1900. Una aproximación. A Nadal, J. et. al. (comp.), *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*, Barcelona: Ariel: 23-59.
- Nadal, J. (dir.) (2003): *Atlas de la industrialización de España: 1750-2000*, Barcelona: Fundación BBVA Barcelona-Crítica.
- Nadal, J. i Tafunell, X. (1992): *Sant Martí de Provençals. Pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Barcelona: Columna Edicions.
- Nash, M. (1988): Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània. A Nash, M., *Mes enllà del silenci. Les dones a la història de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya: 153-171.
- Navarro, R. (1989): El franquismo, la escuela y el maestro (1936-1975), *Historia de la Educación Revista Interuniversitaria*, 8.
- Nicolau, R. (1990): *Trabajo asalariado, formación y constitución de la familia. La demanda de trabajo de la colonia textil Sedó y los comportamientos demográficos de la población, 1850-1930*, Tesina de Licenciatura, Universidad Autònoma de Barcelona.
- Núñez Pérez, M.G. (1989): *Trabajadoras en la Segunda República: un estudio sobre la actividad extradoméstica (1931-1936)*, Madrid: Centro de Publicaciones. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- O' Bannon, P. (1987): Waves of change: mechanization in the Pacific Coast canned-salmon industry, 1864-1914, *Technology and Culture*, 28 (3): 558-577.
- Ortega, J. (1990): La Industrialización de Cantabria (1844-1944). Génesis de una industrialización especializada. A Nadal, J. i Carreras, A. (dir. i coord.), *Pautas regionales de industrialización española (siglos XIX y XX)*, Barcelona: Ariel: 79-105.
- Owen-Jones, S. (1987): Women in the tinsplate industry: Lanelli, 1930-1950, *Oral History Journal*, Spring (15): 42-49.
- Oyón, J.L. (2008): *La Quiebra de la ciudad popular: espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914-1936*, Barcelona: Ediciones del Serbal.
- Oyón, J.L., Maldonado, J. i Griful, E. (2001): *Barcelona 1930: un atlas social*, Barcelona: Edicions UPC.
- Pallol, R. (2004): Ciudad e identidad en el siglo XIX - El proceso de urbanización como proceso de fondo en la creación de nuevas identidades: jornaleros e

- inmigrantes en el ensanche norte de Madrid. A *Actas del VII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea (Memoria e identidades)*, Santiago de Compostela-Ourense.
- Pallol, R. (2006): Mujer, familia y trabajo en el Madrid de la segunda mitad del XIX. Comunicació, XIII Coloquio Internacional de la Asociación Española de Investigación de historia de las Mujeres, Barcelona (edició CD-rom).
  - Pareja, A. (1997): Estrategias de movilidad familiar en una sociedad industrializada en el primer tercio del siglo XX: La villa de Bilbao, 1900-1933. A *Third workshop on family economies and strategies, Workshop on labour market, migration, women's work and assistance to the elderly*, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
  - Pareja, A. (2000): The demography of the industrialized province of Biscay in northern Spain: Spatial Differences and Long-Term Changes, *The History of the Family*, 5 (4): 431-448.
  - Pareja, A. (2006): La actividad laboral y productiva de las mujeres bilbaínas en 1900: Una propuesta metodológica para su recuperación, *Vasconia: Cuadernos de Historia - Geografía*, 35: 201-219.
  - Pascual, P. i Fernández Perez, P. (eds.) (2007): *Del metal al motor: innovación y atraso en la historia de la industria metal-mecánica española*, Bilbao: Fundación BBVA.
  - Pérez Pérez, J.A. (2007): Trabajo doméstico y economía sumergida en el gran Bilbao a lo largo del desarrollismo: un mundo invisible y femenino. A Babiano, J. (ed.), *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el Franquismo*, Madrid: Catarata: 77-138.
  - Perez-Fuentes, P. (1993): *Morir y vivir en las minas. Estrategias familiares y relaciones de género en la primera industrialización vizcaína: 1877-1913*, Bilbao: Universidad del País Vasco.
  - Perez-Fuentes, P. (1995): El trabajo de las mujeres en los siglos XIX y XX. Consideraciones metodológicas, *Arenal: Revista de historia de mujeres*, 2 (2): 219-245.
  - Perez-Fuentes, P. (2003): Ganadores de pan y amas de casa: Los límites del modelo de male breadwinner family, Vizcaya, 1900-1965. A Sarasúa, C. i Gálvez, L. (eds.), *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante: 217-240.

- Perez-Fuentes, P. (2004): *Ganadores de pan y amas de casa. Otra mirada sobre la industrialización vasca*, Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Pinilla, E. (1979): *Estudios sobre cambio social y estructuras sociales en Cataluña*, Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Pooley, C. G. i Doherty, J. C. (1991): The longitudinal study of migration a Pooley, C.G. i Whyte, I. D. (eds.), *Migrants, emigrants and immigrants. A social history of migration*, London: Routledge.
- Puig, A. (1995): La Guerra Civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels anys cinquanta?, *Recerques*, 31: 53-69.
- Pujadas, J.J. (1990): Identidad étnica y asociacionismo en los barrios periféricos de Tarragona. A Cucó, J. i Pujadas, J.J., *Identidades colectivas: etnicidad y sociabilidad en la Península Ibérica*, València: Publicacions de la Generalitat Valenciana: 307-323.
- Pulido Valente, V. (1981): O movimento operario em Portugal, *Analise Social*, 18 (3-4): 615-618.
- Recaño, J. (1996): Las migraciones interiores en el área mediterránea, *Papers de Demografia*, 120.
- Reher, D. (1990): *Town and Country in preindustrial Spain (Cuenca, 1550-1870)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Robinson, R.V. (1995): Family economic strategies in Nineteenth and early Twentieth-Century Indianapolis, *Journal of Family History*, 20 (1): 1-22.
- Rodríguez-Escudero, P. (1993): Influencias artísticas en la litografía de referente conservero en el País Vasco. A Homobono, J.I. (dir.), *Conservas de pescado y litografía en el Litoral Cantábrico*, Madrid: FEVE: 101-108.
- Root, B.D. i de Jong, G.F (1991): Family Migration in a Developing Country, *Population Studies*, 45: 221-233.
- Rosado, M. (2003): Mujeres en los primeros años del Franquismo. Educación, trabajo y salarios (1939-1959). A Cuesta, J. (dir.), *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*, Volum II, Madrid: Instituto de la Mujer: 13-81.
- Rosas, E.(1999): Els moviments migratoris a Sant Feliu de Llobregat: el cas de les migracions procedents de Laujar d'Andarax (p. 53-60), *Materials del Baix Llobregat*, 5: 53-60.

- Rosenberg, N. (1993): *Dentro de la caja negra. Tecnología y economía*, Barcelona: Barcelona Hogar libro.
- Sadurní, N. (2007): *Llaunes d'abans: te'n recordes?*, Badalona: Museu de Badalona.
- Sáenz, A. (2010): Un ejercicio de aproximación al mercado laboral femenino en una ciudad de industrialización tardía. Vitoria 1950-1960. Comunicació, XV Coloquio Internacional de la Asociación Española de Historia de las Mujeres: Mujeres e historia: diálogos entre España y América Latina, Bilbao.
- Sáez, M.A. (2004): Herraduras, clavos y arados. Siderurgia y demanda agraria en la España de la segunda mitad del siglo XIX, *Revista de Historia Industrial*, 26:183-207.
- Sánchez, A. (1996): La empresa algodонера en Cataluña antes de la aplicación del vapor, 1783-1832. A Comín, F. i Martín Aceña, P. (dirs.), *La empresa en la historia de España*, Madrid: Civitas: 155-186.
- Sánchez, A. (2000): Crisis económica y respuesta empresarial. Los inicios del sistema fabril en la industria algodонера catalana, 1797-1839, *Revista de Historia Económica*, 3: 485-523.
- Sanchís, E. (1982): Industria subterránea y crisis económica en el País Valenciano. El final de un modelo de crecimiento, *Información Comercial Española*, 587: 119-129.
- Sancho, A. (2000): Especialización flexible y empresa familiar: La fundición Averly de Zaragoza (1863-1930), *Revista de Historia Industrial*, 17: 61-95.
- Sancho, A. (2004): El mercado de trabajo en una empresa flexible: La fundición Averly de Zaragoza (1880-1930), *Revista de Historia Económica*, 2: 425-469.
- Sarasúa, C. (2000): El análisis histórico del trabajo agrario: cuestiones recientes, *Historia Agraria*, 22: 79-96.
- Sarasúa, C. i Molinero, C. (2009): Trabajo y niveles de vida en el Franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género. A Borderías, C. (ed.), *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*, Barcelona: Icària: 309-354.
- Savage, M. (1988): Trade unionism, sex segregation, and the state: Women's employment in 'new industries' in inter-war Britain, *Social History*, 13 (2): 209-230.
- Scanlon, G.M. (1976): *La Polémica feminista en la España contemporánea: 1868-1974*, Madrid: Siglo XXI.

- Schurer, K. (1991): The role of the family in the process of migration. A Pooley, C.G. i Whyte, I. D. (eds.), *Migrants, emigrants and immigrants. A social history of migration*, London: Routledge.
- Seccombe, W. (1993): *Weathering the Storm. Working-class families from Industrial Revolution to the Fertility Decline*, London-New York: Verso.
- Serrano, A. i Malo de Molina, J.L. (1979): *Salarios y mercado de trabajo en España*, Madrid: Hermann Blume.
- Silvestre, J. (2004): Inmigraciones interiores e industrialización: el caso de la ciudad de Zaragoza durante el primer tercio del siglo XX, *Revista de Demografía Histórica*, 21 (2): 59-92.
- Silvestre, J., Ayuda, M.I., i Pinilla, V. (2011): The labor market integration of migrants: Barcelona, 1930, *EHES Working Papers in Economic History*, núm. 3.
- Sindicato Único de la Metalurgia (1931): *Informe sobre su reorganización y desenvolvimiento*, Barcelona: Tip. Cosmos.
- Smith, A. (1992): Oficis i Formació de classe a Catalunya (1899-1914), a *Congrés Internacional d' Història Catalunya i la Restauració, 1875-1923*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages: 349-355.
- Solà, P. (1978): *Els Ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya: 1900-1939*, Barcelona: La Magrana.
- Solà, P. (1993): *Història de l'associacionisme català contemporani: Barcelona i comarques de la seva demarcació, 1874-1966*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia. Direcció General de Dret i d'Entitats Jurídiques.
- Solana, M. (2003): *La gent de Palafrugell. Població i migració del segle XV al segle XX*, Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell-Diputació de Girona.
- Solé, C. (1981): *La integració socio-cultural de los inmigrantes en Cataluña*, Madrid: Fundación Juan March.
- Summerfield, P. (1984): *Women workers in the Second World War: production and patriarchy in conflict*, London: Croom Helm.
- Tatjer, M. (1980): La inmigración en Barcelona en 1930: los andaluces en la Barceloneta, *Estudios Geográficos*, 159: 119-143.

- Tatjer, M. (1997): L'evolució de la població de Barcelona entre el 1860 i el 1897 a Jaume, Sobrequés (ed.), *Història de Barcelona*, Volum VI, Barcelona: Enciclopèdia Catalana: 119-150.
- Téllez, A. (2002): *Las "Mantecaeras" de Estepa: un trabajo de campo antropológico sobre una industria local*, Sevilla: Diputación Provincial; Ayuntamiento de Estepa.
- Téllez, A. i Martínez Guirao, J. (2009): *Economía informal y perspectiva de género en contextos de trabajo*, Barcelona: Icaria.
- Tilly, L.A. (1979): The Family Wage Economy of a French Textile City: Roubaix, 1872-1906, *Journal of Family History*, 4 (4): 381.
- Tortella, G. (1994): *El desarrollo de la España contemporánea. Historia económica de los siglos XIX y XX*, Madrid: Alianza.
- Unsaín, J.M. (1997): Hojalata iluminada. Iconografía y diseño en la industria conservera. A Azpiazu, J.A. (ed.), *Las conservas de pescado en el País Vasco. Industria y Patrimonio*, Donostia: Museo Naval.
- Uriarte, M.A. (2006): Esfera pública, esfera privada: la mujer en Eibar en el siglo XX. Comunicació, XIII Coloquio Internacional de la Asociación Española de Historia de las Mujeres: La Historia de las Mujeres: Perspectivas actuales, Barcelona (edició CD-rom).
- Valderas, A. (2006): *Historia del sector metalgráfico en España.1ª y 2ª parte*, a <http://www.mundolatas.com/> (consultat el 14/12/ de 2012).
- Valderas, A. (2007): *Historia del envase metálico - 1ª, 2ª i 3ª parte*, a <http://www.mundolatas.com/> (consultat el 14/12/ de 2012).
- Valderas, A. (sd): *La industria del envase metálico en España*, a <http://www.mundolatas.com/> (consultat el 14/12/ de 2012).
- Valenzuela, D. (1979): *El sector doméstico español (1964-1976)*, Alcobendas: Ruan.
- Valverde, L. (2011): Estrategias de supervivencia de las mujeres pobres en Guipúzcoa. Los casos de San Sebastián y Tolosa (1885-1915), *Historia Contemporánea*, 44: 183-204.
- Vázquez, J.M. (1960): *El Servicio doméstico en España: situación real y propuesta de resolución para sus problemas*, Madrid: Instituto Nacional de Previsión.
- Vega, E. (1986): *La CNT i els sindicats d'oposició (1930-1936)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona.

- Vicente, M. (1992): El moviment societari obrer a Barcelona i la seva rogalia (1890-1892). Proliferació de societats, activitat societària i moviment vaguístic, a *Congrés Internacional d' Història Catalunya i la Restauració, 1875-1923*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages: 367-378
- Vidales, M.D. (1999): *El envase en el tiempo*, Mèxico: Editorial Trillas.
- Vilanova, M. (1996): *Las Mayorías invisibles: explotación fabril, revolución y represión*, Barcelona: Icaria.
- Vilanova, M. i Moreno, J. (1992): *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*, Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones-Comisión Española de Cooperación con la UNESCO-[C.I.D.E.].
- Vilar, M. (2005): El precio del trabajo industrial en las primeras décadas del franquismo (1936-1963): las limitaciones de las fuentes estadísticas, *Documentos de Trabajo de la Fundación 1º de Mayo*, Doc. 1/2005.
- Vilar, M. (2006): Estrategias de supervivencia de las familias trabajadoras en el marco laboral hostil de la posguerra civil española (1939-1958), *Sociología del Trabajo*, 56: 119-163.
- Villar, C., Borrell, M., Enrech, C., Romero, J. i Ibarz, J. (2011): Working women and "de-unionization": the struggles for autonomy. A Woodward, A.E. et. al. (eds.), *Transforming gendered well-being in Europe: the impact of social movements*, Cornwall: Ashgate: 52-65.
- Villarroya, J. (dir.) (1999): *Història de Badalona*, Badalona: Museu de Badalona.
- Vivó, D. (2007): Informe sectorial. Envases metàlics, *Infopack*, Junio (127): 8-21.
- Vivó, D. i Navarro, A. (2008): Informe sectorial. Envases metàlics, *Infopack*, Septiembre (140): 7-20.
- Wagner, K. (1980): Competition and Productivity: A Study of the Metal Can Industry in Britain, Germany and the United States, *The Journal of Industrial Economics*, 29 (1): 17-35.
- Wightman, C. (1999): *More than Munitions: Women, work and the engineering industries, 1900-1950*, London, New York: Longman.

Fonts publicades

- Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona, 1905 (inclou el Cens Obrer de Barcelona de 1905).
- Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona, 1940.
- Bases de Treball aprovades, Metal·lúrgia, província de Barcelona, 1931-1938:
  - 1931: *Solidaridad Obrera*, 30/08/1931, núm. 244: 12.
  - 1936: *BOGC* núm. 102 d'11/04/1936: 335.
  - 1938: *Solidaridad Obrera*, 08/03/1938, núm. 1828: 2.
- Bases de Treball i Reglaments, Indústria Siderometal·lúrgica, àmbit estatal, 1938-1946:
  - 1938: Reglament de 11/11/1938, *BOE* núm. 146 de 23/11/1938: 2526-2540
  - 1942: Ordre de 16/07/1942, *BOE* núm. 199, de 18/07/1942: 5265-5280.
  - 1946: Ordre de 27/07/ 1946, *BOE* núm. 214, de 02/08/1946: 6064-6086.
- Bases de Treball, Reglaments i Convenis Col·lectius, Indústria Metal·logràfica i de Construcció d'Envasos Metà·lics, àmbit estatal, 1942-1994:
  - 1942: Ordre de 01/10/1942, *BOE* núm. 278, de 05/10/1942: 7904-7911.
  - 1946: Ordre de 20/02/1946, *BOE* núm. 53: 1422.
  - 1946: Ordre de 14/12/1946, *BOE* núm. 352, de 18/12/1946: 8822.
  - 1947: Ordre de 31/12/1947, *BOE* núm. 41, de 10/02/1948: 602-604.
  - 1950: Ordre de 19/05/1950, *BOE* núm. 148, de 28/05/1950: 2331.
  - 1954: Ordre de 18/12/1953, *BOE* núm. 27, de 27/01/1954: 478-479.
  - 1956: Ordre de 26/10/1956, *BOE* núm. 322, de 17/11/1956: 7273-7274.
  - 1961: Resolució de 17/07/1961, *BOE* núm. 201, de 23/08/1961: 12401-12401.
  - 1962: Resolució de 10/03/1962, *BOE* núm. 103, de 30/04/1962: 5694-5701.
  - 1964: Resolució de 29/10/1964, *BOE* núm. 293, de 7/12/1964: 16199-16200.
  - 1966: Resolució de 10/12/1966, *BOE* núm. 302, de 19/12/1966: 15873-15874.
  - 1969: Resolució de 07/05/1969, *BOE* núm. 120, de 20/05/1969:7635-7639.

- 1970: Resolució de 13/05/1970, *BOE* núm. 129, de 30/05/1970: 8377-8381.
  - 1973: Resolució de 03/05/1973, *BOE* núm. 115, de 14/05/1973: 9678-9679.
  - 1975: Ordre de 17/01/1975, *BOE* núm. 18, de 21/01/1975: 1289-1290.
  - 1977: Resolució de 4/03/1977, *BOE* núm. 67 de 19/03/1977: 6390.
  - 1978: Resolució de 3/05/1978, *BOE* núm. 114, de 13/05/1978: 11425-11427.
  - 1979: Resolució de 10/04/1979, *BOE* núm. 105, de 05/05/1979: 9947- 9949 i *BOE* núm. 141, de 13/06/1979: 13266.
  - 1979: Resolució de 30/05/1979, *BOE* núm. 156, de 30/06/1979: 14982-14985.
  - 1980: Resolució de 28/02/1980, *BOE* núm. 65, de 15/05/1980: 5941-5944.
  - 1981: Resolució de 11/05/1981, *BOE* núm. 71, de 24/05/1981: 6380-6384.
  - 1982: Resolució de 8 /02/1982, *BOE* núm. 84, de 8/04/1982: 9244-9248.
  - 1983: Resolució de 8/05/1983, *BOE* núm. 90, de 15/04/1983: 10429-10432.
  - 1984: Resolució de 17/04/1984, *BOE* núm. 107, de 4/05/1984: 12182-12183.
  - 1985: Ordre de 20/09/1985, *BOE* núm. 251, de 19/10/1985: 33044-33045.
  - 1986: Resolució de 26/05/1986, *BOE* núm. 163, de 9/07/1986: 24951-24952.
  - 1987: Resolució de 13/04/1987, *BOE* núm. 107, de 5/05/1987: 13064-13068.
  - 1988: Resolució de 4/04/1988, *BOE* núm. 99, de 25/04/1988: 12610-12610.
  - 1989: Resolució de 29/05/1989, *BOE* núm. 152, de 27/06/de 1989: 19990-19994.
  - 1990: Resolució de 9/07/1990, *BOE* núm. 188, de 7/08/1990: 23158-23159.
  - 1994: Resolució de 26/09/1994, *BOE* núm. 249 de 18/10/1994: 32628-32636.
- Canet, E. (dir.) 1916: *Barcelona Artística e Industrial*, Barcelona, Establ. Gráf. Thomas.
  - Censos Nacionales de Población, 1860 i 1900-1981.
  - Cerdà, I (1859): *Monografía estadística de la clase obrera en Barcelona en 1856 a:* Instituto de la Administración Pública-Ayuntamiento de Barcelona (1991), *Teoría de la construcción de las ciudades. Cerdà y Barcelona*, Madrid-Barcelona.
  - Dirección General de Trabajo (1931): *Estadística de Salarios y Jornada de Trabajo referidas al período 1914-1930*, Madrid: Imprenta y Encuadernación de los Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Rios.

- Dirección General de Contribuciones (1855-1929): *Estadística de la contribución Industrial y de comercio*. Madrid: Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos
- Dirección General de Rentas públicas (1929-1953): *Estadística Administrativa de la Contribución Industrial, de comercio y profesiones*. Madrid: Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- González-Rothvoss, M. (1934): *Anuario español de política social: legislación del trabajo, jurisprudencia, bases del trabajo de los jurados mixtos, estadísticas, bibliografía social*, Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.
- Instituto Nacional de Estadística (1963): *Estadística Industrial de España*. Madrid
- Instituto de Reformas Sociales (1922): *Estadística de las huelgas: memoria de 1920*, Madrid: Imprenta de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- Instituto de Reformas Sociales (1906): *Estadística de las huelgas: 1904-1905 / Memoria que presenta la Sección 3ª Técnico Administrativa*, Madrid: Imprenta de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- Instituto de Reformas Sociales (1912): *Estadística de las huelgas: 1910 / Memoria que presenta la Sección 3ª Técnico Administrativa*, Madrid: Imprenta de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- Instituto de Reformas Sociales (1914): *Estadística de las huelgas: 1912 / Memoria que presenta la Sección 3ª Técnico Administrativa*, Madrid: Imprenta de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- Instituto de Reformas Sociales (1917): *Estadística de las huelgas: 1914 y resumen estadístico-comparativo del quinquenio 1910-1914 / Memoria que presenta la Sección 3ª Técnico Administrativa*, Madrid: Imprenta de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- Instituto de Reformas Sociales (1919): *Memoria general de la Inspección del Trabajo correspondiente al año 1917*, Madrid: Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- Instituto de Reformas Sociales (1922): *Estadística de las huelgas, memoria de 1920*, Madrid: Imprenta de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos.
- Instituto Español de Envase y Embalaje (1960): *Primer catálogo nacional del envase y embalaje*, Madrid.

- Instituto Nacional de Estadística (1962): *Censo Industrial de España, 1958. Enumeración previa de localización*, Madrid.
- Instituto Nacional de Estadística (1983-1986): *Encuesta Industrial*, Madrid.
- Organización Sindical Española-Servicio Sindical de Estadística (1959): *El trabajo femenino en centros de más de 50 productores*, Madrid: Imp. Samarán.
- Sastre y Sanna, M. (1904): *Las Huelgas en Barcelona y sus resultados durante el año 1903, acompañado de numerosos é importantes datos estadísticos sobre otros asuntos relacionados con la cuestión social obrera en Barcelona*, Barcelona: Tip. de Ramón Pujol.
- Sastre y Sanna, M. (1915): *Las Huelgas en Barcelona: y sus resultados durante los años 1910 al 1914 ambos inclusive*, Barcelona: Editorial Barcelonesa.
- Unión Industrial Metalúrgica (1922-1957): *Anuario de Industrias Metalúrgicas (1922-1957)*, Barcelona: Antonio López Llausás.

Publicacions periòdiques

- Boletín de la Sociedad de Industriales Mecánicos y Metalarios (1907- 1916)
- Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona (1928-1931)
- Butlletí oficial de la Generalitat de Catalunya (1931-1936)
- El Eco de Navarra (1876-1913)
- Industria e invenciones. Revista semanal ilustrada dedicada al estudio de las Ciencias, Artes, Legislación y Comercio en sus relaciones con la industria (1884).
- Justicia Social. Òrgan de la Unió Socialista de Catalunya (1921-1923 / 1931-1936)
- L'Esquella de la Torratxa (1872-1939)
- La Federación. Órgano del Centro Federal de las Sociedades Obreras (1869-1874)
- La Gaceta de Madrid / Gaceta de la República / Boletín Oficial del Estado (1850-2010)
- La Industria Metalúrgica (1921-1936)
- La Libertad (1920)
- La Nau. Diari del vespre (1927-1930)
- La Tomasa: setmanari català (1872-1907)

- La Vanguardia (1890-1930)
- LLUITA. Portantveu d'Acció Catalana (1930-1932)
- Revista Social. Boletín de la Delegación Regional del Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria en Cataluña y en las Comisiones Mixtas de Trabajo en el Comercio de Barcelona (1926-1930)
- Solidaridad Obrera (1907-1939)
- Unión Obrera. Órgano Oficial de la Corporación General de Trabajadores. Unión de Sindicatos Libres (1921-1936)

Fons d'Arxiu

- Arxiu i aplicacions informàtiques de la Delegació Provincial de Barcelona de l'*Instituto Nacional de la Seguridad Social*, registres de cotització a les assegurances socials (1921-2004).
- Bases de dades Històriques de Patents (1878-1966). Archivo Histórico OEPM³⁶⁷
  - *Base de datos de patentes concedidas y publicadas en el BOPI (1930-1966)*
  - *Base de datos de solicitudes de marcas (1865-1910)*
  - *Base de datos de solicitudes de patentes (1878-1940)*
- Fons d'Hisenda, sèrie Matrícula Industrial, ACA.
- Fons d'Urbanisme i Obres, registre d'expedients d'obres, AMCB
- Fons de l'Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat, AMHL.
- Fons de l'Ajuntament de Manlleu, AMMA.
- Fons de fotografies de l'AHPN.
- Fons de fotografies de l'AFB.
- Fons de l'Ajuntament de Manresa, ACBG.
- Fons de l'Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, ACGAF.
- Fons de l'empresa "*Hijos de Gerardo Bertrán*", AMDSM.
- Fons de la Junta Local de Reformes Socials, Ajuntament de Badalona, AHBDN.
- Fons de Protocols notariais, AHPB.

---

³⁶⁷ Disponibles on line a <http://historico.oepm.es/archivohistoricow3c/index.asp>.

- Fons de Sindicats, Indústries metal·logràfiques, AGA.
- Fons del Departament, Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, Registre d'establiments mercantils, ANC.
- Padrons Municipals d'Habitants de Barcelona (1930-1950), AMCB
- Registre de la Propietat de Barcelona

Entrevistes orals

- A.H.M., treballadora d'HGB entre 1958 i 1959 i entre 1966 i 1968 (data de realització: 5/05/1999).
- A.R.B., treballador d'HGB entre 1948 i 1972 (data de realització: 31/05/1999).
- J.M.R., treballador d'HGB entre 1928 i 1977 (data de realització: 7/05/1999).
- R.B.G., treballadora d'HGB entre 1954 i 1959 (data de realització: 31/05/1999).
- Teresa Riera Bertrán i Francisco Font i Serrahima, socis d'HGB (data de realització: 17/09/1999).

Índex de taules, gràfics i imatges

Índex de taules

Part I – Gènere i polítiques laborals al sector metal·lúrgic, 1856-1981

Taula 1. Mà d'obra ocupada al sector metal·lúrgic segons el sexe. Barcelona, 1856-1981	30
Taula 2. Mà d'obra masculina i femenina al metall segons subsectors. Barcelona, 1856-1981	32
Taula 3. Proporció de dones ocupades al metall segons grups professionals. Barcelona província, 1981	35
Taula 4. Salaris (ptes. dia) en indústries de la transformació del ferro i altres metalls amb presència femenina. Barcelona ciutat, 1905	39
Taula 5. Mà d'obra masculina i femenina ocupada al metall segons l'edat. Barcelona ciutat, 1905-1930	41
Taula 6. Escales de salaris mínims femenins (ptes. dia) durant la negociació de 1931	59
Taula 7. Treball infantil segons el sexe en oficis amb presència de nenes. Barcelona capital, 1905	60
Taula 8. Escales de salaris mínims masculins (ptes. dia) durant la negociació de 1931	62
Taula 9. Percentatge del salari de les oficials respecte als peons especialitzats a la metal·lúrgia. Barcelona província, 1931-1938	68
Taula 10. Increments salarial en les reglamentacions nacionals de la indústria siderometal·lúrgica (1938-1946) respecte a les bases de treball del sector en la província de Barcelona (1936)	73
Taula 11. Distribució per edats de la mà d'obra ocupada al sector metal·lúrgic. Barcelona capital, 1930-1940	74

Taula 12. Segmentació ocupacional per sexe a la indústria metal·logràfica segons la Reglamentació Nacional, 1942	80
Taula 13. Proporció dels salaris mínims en la indústria metal·logràfica respecte als de la siderometal·lúrgia, 1942	83
Taula 14. Percentatge del salari mínim legal femení respecte al masculí a la indústria metal·logràfica i de construcció d'envasos, 1942-1964	84
Taula 15. Composició per sexe de la mà d'obra afectada pels convenis col·lectius interprovincials de la indústria metal·logràfica i d'elaboració d'envasos, 1960-1969	90
Part II – El treball a la indústria metal·logràfica: un estudi de cas, 1862-1978	
Taula 1. Número d'empreses metal·logràfiques i la seva participació en el sector metall-mecànic, Espanya 1900-2005	112
Taula 2. Jocs de premses instal·lades a les fàbriques d'elaboració d'envasos segons la seva localització geogràfica, 1900-1930	115
Taula 3. Número d'empreses de fabricació d'envasos i repartiment del mercat a Espanya segons àrees geogràfiques, 2005	116
Taula 4. Empreses de fabricació d'envasos segons el número de treballadors, Espanya, 1958-2005	117
Taula 5. Treballadors empleats segons la grandària de les empreses de fabricació d'envasos, Espanya, 1958-2005	118
Taula 6. Evolució i distribució del capital social d'HGB, 1898-1968	138
Taula 7. Dades sobre l'evolució econòmica d'HGB, 1898-1970	143
Taula 8. Patents d'invençions concedides a GB/HGB, 1878-1966	149
Taula 9. Número de premses instal·lades. HGB, 1913-1941	154
Taula 10. Cost de la inversió en maquinària instal·lada. HGB, 1948-1970	159

Taula 11. Nombre d'enregistraments del personal segons el sexe i el lloc de treball. HGB, 1921-1969	175
Taula 12. Composició per sexe de la mà d'obra d'entre 14 i 19 anys. HGB, 1945-1965	180
Taula 13. Mà d'obra contractada segons la seva permanència a l'empresa. HGB, 1921-1930	183
Taula 14. Salari hora (mitjana ponderada) dels homes oficials en el sector metal·lúrgic. Barcelona, 1930	188
Taula 15. Salari femení respecte al masculí segons la categoria en les fàbriques metal·logràfiques i metal·lúrgiques. Barcelona i Badalona, 1930	189
Taula 16. Salari promig (ptes. dia) segons ofici i sexe. HGB, 1940-1960	190
Taula 17. Salari (ptes. dia) d'homes i dones al taller d'envasos. HGB, 1940-1960	191
Part III – Les treballadores d'HGB: estratègies familiars i trajectòries laborals, 1921-2004	
Taula 1. Treballadores d'HGB segons les fonts on han estat localitzades	209
Taula 2. Origen geogràfic de les treballadores d'HGB (en %)	216
Taula 3. Treballadores immigrants d'HGB segons l'edat d'arribada a Barcelona (en %)	220
Taula 4. Treballadores d'HGB nascudes a Barcelona segons l'origen del pare (en %)	221
Taula 5. Pares pescadors segons el període de naixement de les treballadores d'HGB (en %)	222
Taula 6. Alfabetització dels pares andalusos segons el període de naixement de les treballadores d'HGB (en %)	223
Taula 7. Taxa d'alfabetització de les treballadores d'HGB segons el seu	224

origen (en %)	
Taula 8. Edat mitjana al naixement del primer fill de les treballadores d'HGB	227
Taula 9. Endogàmia matrimonial segons el lloc d'origen de les treballadores d'HGB	228
Taula 10. Origen dels marits segons l'origen de les treballadores d'HGB (en %)	229
Taula 11. Treballadores d'HGB segons la professió del pare i del marit (en %)	230
Taula 12. Mobilitat residencial de les treballadores d'HGB, 1930-1950 (en %)	231
Taula 13. Distribució per barris de les treballadores d'HGB, 1930-1950	233
Taula 14. Treballadores d'HGB residents en nuclis de barraques de La Barceloneta i El Poblenou (en %)	235
Taula 15. Llars extenses-múltiples segons l'origen dels caps. Famílies de treballadores d'HGB, 1930-1950 (en %)	240
Taula 16. Tipus de llar segons l'edat de l'esposa. Famílies de treballadores d'HGB, 1930-1950 (en %)	241
Taula 17. Homes actius segons grup professional. Famílies de treballadores d'HGB, 1930-1950 (en %).	246
Taula 18. Subregistre de l'activitat de les treballadores d'HGB en els padrons municipals segons el seu estat civil, 1930-1950 (en %)	247
Taula 19. Subregistre de l'activitat de les treballadores d'HGB en els padrons municipals segons el signant de la fulla, 1930-1950 (en %)	248
Taula 20. Taxa d'ocupació. Treballadores d'HGB (majors de 15 anys), 1925-1955	249
Taula 21. Taxa d'ocupació segons l'edat. Treballadores d'HGB, 1930-1950	252

Taula 22. Taxa d'ocupació segons l'estat civil. Treballadores d'HGB, 1930-1950	254
Taula 23. Taxa d'ocupació segons l'estat civil i el parentiu amb el cap de casa. Treballadores d'HGB, 1930-1950	255
Taula 24. Taxa d'ocupació segons el número de fills menors de 15 anys. Treballadores d'HGB, 1930-1950	256
Taula 25. Taxa d'ocupació al naixement dels fills segons el temps transcorregut entre aquests. Treballadores d'HGB, 1921-1955	257
Taula 26. Baixes després de la maternitat segons el temps de duració. Treballadores d'HGB, 1921-1955 (en %)	258
Taula 27. Estratègies familiars d'ingressos de les famílies nuclears. Treballadores d'HGB, 1930-1950	259
Taula 28. Taxa d'ocupació de les casades segons nombre de fills i tipus de llar. Treballadores d'HGB, 1930-1950	261
Taula 29. Treballadores d'HGB segons la durada i la continuïtat de les seves trajectòries laborals, 1921-2004 (en %)	265
Taula 30. Treballadores d'HGB segons l'edat de la primera cotització, 1921-2004 (en %)	266
Taula 31. Treballadores d'HGB segons l'edat d'abandonament definitiu de la trajectòria (entre 16 i els 60 anys), 1921-2004 (en %)	267
Taula 32. Temps cotitzat segons els sectors econòmics. Treballadores d'HGB, 1921-2004 (en %)	269
Taula 33. Salari mínims femenins (ptes. dia) en el sector metal·lúrgic, 1936 i 1938	271
Taula 34. Mobilitat inter-empresarial entre els 16 i els 19 anys. Treballadores d'HGB, 1921-2004	273

Taula 35. Temps cotitzat en els diferents grups d'activitat segons edat. Treballadores d'HGB, 1921-2004 (en %)	275
Taula 36. Treballadores d'HGB nascudes entre 1925 i 1944 que van rebre prestacions d'atur, 1970-1999 (en %)	278

Índex de gràfics

Part I – Gènere i polítiques laborals al sector metal·lúrgic, 1856-1981	
Gràfic 1. % del salari promig hora femení respecte als masculins en les indústries de transformació dels metalls. Barcelona ciutat, 1914-1930	47
Part II – El treball a la indústria metal·logràfica: un estudi de cas, 1862-1978	
Gràfic 1. Quota fiscal (ptes. corrents). HGB, 1944-1961	144
Gràfic 2. Evolució anual de la mà d'obra. HGB, 1921-1977	177
Gràfic 3. Composició de la mà d'obra segons sexe i edat. HGB, 1921-1977	179
Gràfic 4. Composició de la mà d'obra femenina segons l'edat. HGB, 1940-1945	181
Part III – Les treballadores d'HGB: estratègies familiars i trajectòries laborals, 1921-2004	
Gràfic 1. Composició de les famílies segons sexe i edat, 1930	244
Gràfic 2. Composició de les famílies segons sexe i edat, 1940	244
Gràfic 3. Composició de les famílies segons sexe i edat, 1945	244
Gràfic 4. Composició de les famílies segons sexe i edat, 1950	244
Gràfic 5. Taxa d'activitat masculina segons l'edat. Famílies de treballadores d'HGB, 1930-1950	245
Gràfic 6. Taxa d'ocupació segons l'edat. Treballadores d'HGB, 1925-1955	251
Gràfic 7. Discontinuitat en la trajectòria laboral segons l'edat. Treballadores d'HGB, 1921-2004	268

Índex d'imatges

Part I – Gènere i polítiques laborals al sector metal·lúrgic, 1856-1981	
Imatge 1. Interior de la fàbrica de botons metàl·lics <i>Hijos de Juan Ruqué</i> de Barcelona	29
Imatge 2. Dones treballant a la instal·lació automàtica elèctrica per soldar cadenes. Empresa Luís Creus, fabricant de sivelles de llautó (L'Hospitalet de Llobregat)	33
Imatge 3. Premsa amb plat revòlver, fabricada per l'empresa <i>Torres y Bordas</i> , Barcelona, 1921	42
Imatge 4. Cartell 1er Congrés Metal·lúrgic de la UGT	69
Part II – El treball a la indústria metal·logràfica: un estudi de cas, 1862-1978	
Imatge 1. Llauner	107
Imatge 2. Façana principal de l'edifici núm. 6 (posteriorment núm. 8) del Passeig del Cementiri, 1879	145
Imatge 3. Pot per " <i>Especies Extras Garantizadas</i> ", fabricat per HGB	146
Imatge 4. Marca Gerardo Bertrán, 1887	147
Imatge 5. <i>La Rendición de Breda</i> (Velázquez). Xapa publicitària fabricada per HGB, 1930	150
Imatge 6. Capsa per Pomada Estruch, fabricada per HGB	151
Imatge 7. Planta dels locals núm. 70-74 (d'esquerra a dreta) de l'Avinguda Icària, 1939	152
Imatge 8. Planta dels locals núm. 96, 98, 100 de l'Avinguda Icària, 1939	153
Imatge 9. Formadora o " <i>bodymaker</i> " marca Bliss	165

Imatge 10. Sala de la fàbrica <i>G.de Andreis-Metalgraf Española</i> on treballaven els dibuixants	169
Imatge 11. Interior del local 70-74 d'Avinguda Icària. HGB, 1920	171
Part III – Les treballadores d'HGB: estratègies familiars i trajectòries laborals, 1921-2004	
Imatge 1. Vista aèria del Poblenou, 1928	214
Imatge 2. Situació de l'empresa HGB en el mapa de Barcelona i àrea de residència de les seves treballadores	217
Imatge 3. Vista aèria del Somorrostro, 1950	234
Imatge 4. Inundacions al barri del Somorrostro, 1953	236

Annexos

1. Apèndix Metodològic

1.1. Descripció del fons de registres de cotització a les assegurances socials (1921-actualment)

Arxiu: Delegació Provincial de Barcelona de l'*Instituto Nacional de la Seguridad Social* (INSS).

A) Retir Obrer Obligatori (RO), 1921-1939

A.1. Fitxes índex (format microfitxa): fitxes ordenades alfabèticament per cognoms i nom d'homes i dones on apareix la següent informació del treballador/a:

- Data d'inscripció al RO: mes i any de la primera cotització
- Número patronal i nom de les empreses en què es va cotitzar al llarg del període
- Número d'ordre individual del treballador dins de cada empresa

Aquestes fitxes permeten saber en quines empreses es va treballar entre 1921 i 1939 però per obtenir la informació sobre els períodes de cotització en cada una d'elles s'ha de recórrer als butlletins de cotització empresarials.

A.2. Butlletins de cotització empresarials (format: paper) s'inicien amb el padró d'inscripció inicial i altes al RO dels treballadors/res. A partir d'aquest primer llistat, es relacionen mensualment les altes i baixes dels treballadors/es en la cotització. Encara que no totes les empreses aportaven la mateixa informació, als butlletins mensuals d'alta havia de constar:

- El número d'ordre individual del treballador dins l'empresa
- Els dies treballats (durant el mes en que es produeix l'alta)
- El nom i cognoms del treballador/a
- Els noms del pare i de la mare
- El treball que realitza en el moment de l'alta
- L'edat
- L'empresa de procedència

Els butlletins mensuals de baixa havien de recollir:

- El número d'ordre individual del treballador
- Els dies treballats (durant el mes en que es produeix la baixa)

- El nom i cognoms del treballador/a

B) Assegurança Obligatòria de Vellesa i Invalidesa (SOVI), 1940-1959

B.1. Aplicació informàtica Ap140, 1944-1959: a partir de la recerca per nom i cognoms per número d'afiliació a la seguretat social es recuperen els registres de cotització pel període 1944-1959 incloent la següent informació:

- Règim de cotització
- Província
- Nom de la raó social i número patronal
- Data d'alta
- Data de baixa

Eventualment, consta informació de tipus personal com la data de naixement o els noms dels pares.

L'ús d'aquesta aplicació és però problemàtica per l'escassa qualitat del buidatge de les dades que es va realitzar. Aquest buidatge, les dades del qual apareixen sovint incomplertes i amb múltiples errors provenen del fons de fitxes individuals anomenat R10, el qual vaig consultar per completar i corregir les dades de l'Ap140 quan va ser necessari.

B.2. Fitxes individuals-R10, 1940-1959 (format: microfitxa): fitxes ordenades per número d'afiliació a la seguretat social que dona la següent informació per cada treballador:

- Nom i Cognoms
- Número d'afiliació a la Seguretat Social
- Domicilis al llarg del període
- Data de naixement
- Municipi i província de naixement
- Mom del pare i la mare
- Professió
- Empresa: nom i número patronal
- Data d'alta en l'empresa
- Número d'ordre en empresa
- Classe de salari
- Data de la baixa
- Causa de la baixa

- Anotacions

Apareixen a més les següents dades relatives als beneficiaris del treballador:

- Data d'alta
- Nom i cognoms
- Parentiu
- Data de la baixa

L'Ap140, a més, no cobreix el període 1940-1959 i les fitxes individuals-R10 no recullen tots els afiliats a la Seguretat Social (es conserven al voltant de 2.400.000 fitxes). Per aquests motius vaig haver de completar les trajectòries laborals al llarg d'aquest període recorrent a diversos fons parcials inclosos dins del fons d'inscripcions al SOVI:

B.3. Fitxes Índex-FIV, 1940-1959 (format: microfitxa): fitxes individuals ordenades alfabèticament on apareix la següent informació del treballador:

- Número patronal i nom de l'empresa
- Número individual-matrícula del treballador dins l'empresa

Aquestes fitxes permeten saber en quines empreses es va treballar entre 1940-1959 però és en els Padrons-SOVI de cada empresa on s'ha d'obtenir la informació sobre les dates d'alta baixa.

B.4. Padrons SOVI-altes i baixes (1940-06/1949)/(07/1949-12/1959) (format: microfitxa):

B.4.1. Padrons SOVI, 1940-06/1949: els butlletins empresarials del SOVI comencen amb el padró inicial d'inscripció als *Regímenes obligatorios de Subsidio de Vejez y Seguro de Maternidad* que cada empresa entregava a l'*Instituto Nacional de Previsión* en el quals s'havia de detallar la informació següent:

- Número d'ordre: o denominat número individual, que identifica a cada treballador/a dins de cada empresa.
- Nom i cognoms
- Nom del pare i de la mare
- Sexe
- Treball que realitza en el moment de la inscripció
- Data de naixement

- Retribució total: a) diària (per als treballadors eventuais) i b) mensual (per als treballadors fixes).

A partir d'aquest primer padró, els butlletins mensuals o els individuals donen compte de les altes que es produeixen a l'empresa. El format d'aquests parts varia al llarg del temps però, en general, contenen la següent informació:

- Número d'ordre: o denominat número individual
- Nom i cognoms, patern i matern
- Nom del pare i de la mare
- Nom de la mare
- Data de naixement
- Caràcter: fix o eventual
- Estat civil
- Sexe
- Data d'alta
- Empresa de procedència: nom i número patronal
- Professió
- Salari: desglossat en els conceptes de "jornal", "diumenge" i "extres"
- Empresa col·laboradora: en referència a la mútua asseguradora

Aquests butlletins haurien d'haver inclòs també la data de baixa, la seva causa i si el treballador/a tenia dret a prestació, però aquesta informació rarament apareix anotada. Per tant, pel període 1940-06/1949 la data de la baixa s'obté, mitjançant el número d'empresa i el número individual (o matrícula) de cada treballador a les denominades:

1. Fitxes de "Cuenta Colectiva de Empresa"(1940-1946) en què, constant únicament el número individual de cada treballador, es detalla els dies que ha cotitzat durant cada mes.
2. Butlletins "Cuenta Empresa" (1946-06/1949): butlletins de liquidació trimestral, a partir del quart trimestre de 1946 fins al segon trimestre de 1949 en què es dona compte del número d'ordre en el subsidi de vellesa del treballador dins de l'empresa, dels dies de treball durant el trimestre i les retribucions satisfetes per cada treballador.

B.4.2. Padrons SOVI, 07/1949-12/1959: els butlletins empresarials s'inicien amb la relació de treballadors/res inscrits al SOVI amb data de 1 de juliol de 1949 a partir de la qual es relacionen en els butlletins mensuals d'altres i baixes.

- Als butlletins mensuals d'altres, s'havia de relacionar:
  - Número de l'assegurat: actual numero d'afiliació a la Seguretat Social
  - Nom i cognoms
  - Domicili
  - Empresa de procedència: nom i número patronal
  - Entitat col·laboradora de procedència
  - Data de l'alta
  - Retribucions subjectes a cotització: a) diària o b) mensual
- Als butlletins de baixa apareixen les següents caselles a emplenar:
  - Número de l'assegurat: actual numero d'afiliació a la Seguretat Social
  - Nom i cognoms
  - Domicili
  - Data de la baixa
  - Motiu de la baixa
  - Data final del dret a prestació

A partir d'octubre de 1953 els butlletins d'alta incorporen un camp d'anotacions i el nom del facultatiu de medicina general i la delegació que li correspon a l'assegurat i desapareix la informació sobre l'empresa de procedència. Els butlletins de baixa incorporen igualment un camp per anotacions.

C) Registres de cotització a la Seguretat Social, 1960 en endavant

C.1. Aplicació informàtica ATT61: aquesta aplicació dona accés, mitjançant la recerca per nom i cognoms o número d'afiliació a la Seguretat Social, als registres de cotització individuals a partir de 1960. Aquests registres contenen la següent informació:

- Règim de la Seguretat Social
- Província
- Data d'alta
- Data de baixa
- Empresa: nom i número patronal
- Grup de cotització

C.2. TC2 (format: microfitxa):

Els TC2, utilitzats en aquesta recerca només puntualment per completar alguna trajectòria, és la denominació que reben els butlletins mensuals de cotització dels

treballadors que cada empresa envia a l'INSS. S'hi dona compte de les següents dades:

- Número d'afiliació a la Seguretat Social
- Noms i cognoms
- Data d'alta/baixa
- Dies de permanència d'alta durant el mes
- Categoria professional
- Dades de cotització (grup tarifa, bases de cotització, etc.)
- Prestacions econòmiques (per protecció a la família, per incapacitat laboral, etc.)

1.2. Descripció de la Base de dades *Treballadors/es - HGB*

La base de dades *Treballadors/es HGB* està formada, tal com es descriu a continuació, per 11 taules de recollida d'informació (es marca en negreta el camp clau de cada taula). Per les relacions establides de forma predeterminada entre aquestes taules, vegis la imatge 1.

T1. Dades personals: recull les dades bàsiques personals de cada treballador/a d'HGB.

Camp	Descripció
IdPers	Identificador autonumèric del treballador/a d'HGB
Cognom Patern	
Cognom Matern	
Nom	
Data Naixement	
Localitat Naixement	Codi INE98 de la localitat
Sexe	
Data Mort	
Nom del Pare	
Nom de la Mare	
DNI	

T2. Núms. Afiliació S.S.: recull els números de cotització a la Seguretat Social de cada treballador/a d'HGB.

Camp	Descripció
IdPers	Identificador numèric del treballador/a d'HGB
NúmProvincialSS	Codi numèric que identifica la província d'afiliació a la S.S. del treballador/a
NúmSS	Número individual d'afiliació a la S.S.

T3. Períodes Treballats – HGB: recull les dates d'alta i baixa en l'empresa HGB de cada treballador/a i altra informació complementària.

Camp	Descripció
RegAB	Identificador autonumèric de registre
IdPers	Identificador numèric del treballador/a d'HGB
Data Alta	
Data Baixa	
Motiu Baixa	
Ptes. Liquidació	
Observacions	

T4. Historial Laboral – HGB: recull les dades relatives a llocs de treball i salari de cada treballador/a en l'empresa HGB.

Camp	Descripció
RegHL	Identificador autonumèric de registre
IdPers	Identificador numèric del treballador/a d'HGB
RegAB	Identificador numèric del període treballat a l'empresa al que correspon cada registre
Data RegHL	Data d'anotació del registre
Treball enregistrat	Literal

Classificació	Informació assignada a partir del treball enregistrat a la font i la informació continguda en les reglamentacions de treball i convenis col·lectius (1942-1975)
Secció	
Ofici/Especialitat	
Categoria	
Grau	
SalariPtes	
Tipus salari	Diari/Setmanal/Mensual
Plus1	Tipus de plus
Ptes Plus1	Quantitat cobrada en concepte de plus
Plus2	Tipus de plus
Ptes Plus2	Quantitat cobrada en concepte de plus
Plus3	Tipus de plus
Ptes Plus3	Quantitat cobrada en concepte de plus
Ptes Quinquennis	Quantitat cobrada en concepte de quinquennis
Notes	Anotacions procedents de la pròpia font relatives al salari
Comentaris	Comentaris procedents de la pròpia font relatives al comportament dels treballadors
Document	Referència al tipus de document del que procedeix la informació del registre

T5. Trajectòries Laborals – INSS: recull les dades relatives a cada període cotitzat/no cotitzat a les assegurances socials de cada treballador/a entre 1921 i 2004.

Camp	Descripció
RegistreTL	Identificador autonumèric de registre
IdPers	Identificador numèric del treballador/a d'HGB
Règim SS	Règim de cotització a la S.S.
Núm. Provincial SS–Raó Social	
Núm. Patronal-RO1	Números patronals identificatius de cada empresa segons els registres individuals de cotització en cada una de les assegurances socials
Núm. Patronal-RO2	
Núm. Patronal-Psovi1	
Núm. Patronal-Psovi2	
Núm. Patronal-Psovi3	
Núm. Patronal-ACC61	
Nom Raó Social	
Adreça Raó Social	
Població Raó Social	
Activitat Raó Social	Literal
SubgrupActivitat-CNAE74	Classificació de l'activitat de la raó social segons la CNAE74
Núm.Individual-RO	
Núm.Individual-Psovi	
Font Alta	Referència al fons/aplicació informàtica del que procedeix la informació corresponent a l'alta en la cotització
Data Alta	
Treball que realitza a l'alta (Ofici/Professió)	
Treball que realitza a l'alta (Categoria)	
Caràcter	Fix / Eventual
Procedeix de	Raó social de procedència
Anys complerts a l'alta	
Mes compleix anys	
Retribució Jornal a l'alta	
Retribució Diumenge a l'alta	
Retribució Extres a l'alta	
Retribució tots conceptes a l'alta	
Tipus retribució a l'alta	Diària/Setmanal/Mensual
Grup Cotització Base	
Font Baixa	Referència al fons/aplicació informàtica del que procedeix la informació corresponent a la baixa en la cotització

Data Baixa	
Tipus Baixa	Temporal/Definitiva
Motiu Baixa	
Observacions	

T6. Domicilis: recull tota la informació relativa als domicilis en els que s'han localitzat treballadores d'HGB. Padrans Municipals de Barcelona (1930-1950)

Camp	Descripció
IdAdreça	Identificador autonumèric de les adreces (literals) recollides als padrons
IdVivenda	Identificador numèric de les adreces unificades recollides als padrons
Codi Tipus Llar	Tipus de llar d'acord amb la tipologia de Laslett (1983: 291)
Any Padró	
Districte	
Volum	
Foli	
Barri	
Carrer	
Número	
Pis	
Porta	
Nom Propietari	
Carrer-Propietari	
Número-Propietari	
Pis-Propietari	
Signa com Cap de Casa	
Comentaris	Relatius al domicili procedents de la pròpia font

T7. Persones Empadronades: recull tota la informació relativa a les persones empadronades en els domicilis en els que s'han localitzat treballadores d'HGB. Padrans Municipals de Barcelona (1930-1950)

Camp	Descripció
RegistreInd	Identificador autonumèric de cada registre individual en cada padró
IdIndividu	Identificador numèric de cada individu en tots els padrons
IdAdreça	Identificador numèric de cada adreça (literal) recollida als padrons
IdPers	Identificador numèric del treballador/a d'HGB
Nom	
Cognom Patern	
Cognom Matern	
Sexe	
Estat Residencial	Present/Transeünt/Absent
Edat	
Dia Naixement	
Mes Naixement	
Any Naixement	
Estat Civil	
Sap llegir	
Sap escriure	
Ocupació Principal/Professió	
Ocupació Principal/Categoria	
Empresa on treballa	
Localitat on treballa	
Parentiu amb el Cap de Casa	
Localitat de Naixement	
Província Naixement	
IdMunINE98	Codi de la localitat de naixement d'acord amb la classificació del INE de 1998

Municipi Residència Legal	
Temps residència legal	
Municipi Absents/Transeünts	Municipi on es troben o resideixen els absents i transeünts
País Absents/Transeünts	País on es troben o resideixen els absents i transeünts
Nacionalitat	
Classificació	Veí/Domiciliat
Data de la mort	
Observacions Agent Censal	Observacions relatives als individus anotades en la pròpia font (canvis residencials, data d'incorporació a files, de matrimoni, de naixement de fills dels residents, etc.)
Observacions Buidatge	Observacions relatives als individus anotades durant el buidatge

T8. Vivendes: recull la llista d'adreces unificades sota una única denominació i identificador numèric únic –per no comptabilitzar com a diferents adreces idèntiques recollides de forma diferent en cada padró, per exemple, per canvis en els noms dels carrers–. Recull, també, la informació de localització de cada domicili en el plànol de Barcelona segons la distribució per districtes i barris vigent el 2009.

Camp	Descripció
IdVivenda	Identificador autonumèric de la vivenda un cop unificades les adreces literals recollides en cada padró
IdAdreça	Identificador numèric de cada adreça (literal) recollida als padrons
Carrer	
Número	
Pis	
Porta	
Barraca	Si/No
Núm. Districte 2009	
Nom Districte 2009	
Núm. Barri 2009	
Nom Barri 2009	
Observacions	

T9. Nuclis Familiars: taula en què s'identifica numèricament cada un dels matrimonis residents en cada domicili i es classifica cada co-resident en relació amb cadascuna de les dones casades.

Camp	Descripció
IdAdreça	Identificador numèric de cada adreça (literal) recollida als padrons
IdMatrimoni	Identificador numèric de cada matrimoni
RegistreInd	Identificador numèric dels registres individuals a cada padró
IdPers	Identificador numèric del treballador/a d'HGB
Parentiu amb casada	

T10. Nuclis Familiars-TipusLlar: taula en què es classifica el tipus de llar (Laslett, 1983: 291) en funció de la relació de parentiu de cada co-resident amb cadascuna de les casades que apareixen als domicilis.

Camp	Descripció
IdAdreça	Identificador numèric de cada adreça (literal) recollida als padrons
IdMatrimoni	Identificador numèric de cada matrimoni
Cod Tipus Llar en relació casada	Tipus de llar d'acord amb la tipologia de Laslett (1983: 291)

T11. Dades Naixement Fills – Treballadores HGB: recull la informació relativa al naixements dels fills de les treballadores d'HGB extreta dels padrons municipals –tant

de l'empadronament com de l'enregistrament de naixements posteriors a cada empadronament recollit en el camp "Observacions Agent Censal" de la taula "Persones Empadronades", en relació amb les seves trajectòries de cotització a les assegurances socials.

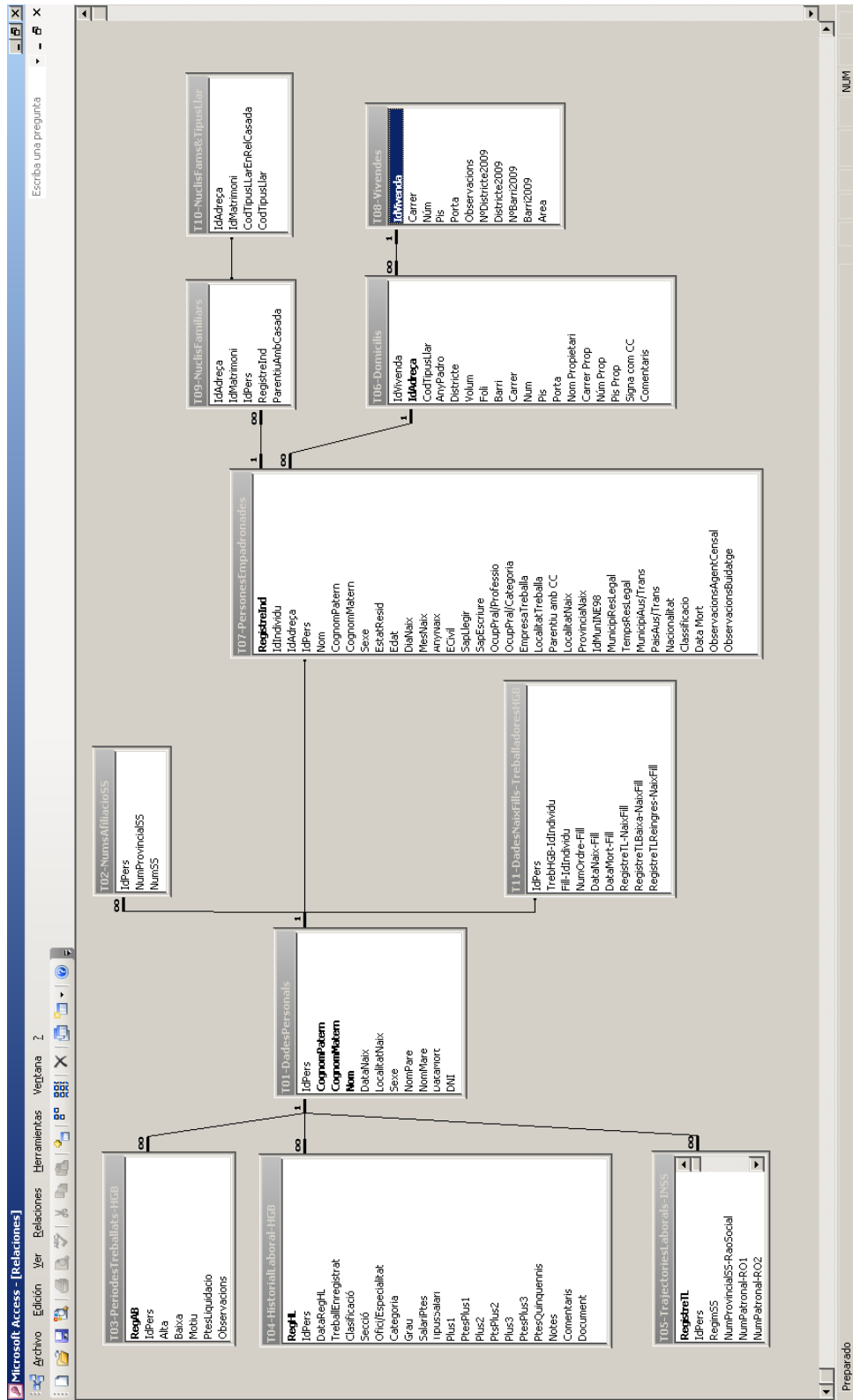
Camp	Descripció
IdPers	Número identificatiu del treballador/a d'HGB
TrebHGB-IdIndividu	Identificador numèric de cada treballadora d'HGB en tots els padrons
Fill-IdIndividu	Identificador numèric de cada fill en la taula Persones Empadronades (amb * els fills enregistrats en observacions que no apareixen empadronats)
Núm.Ordre-Fill	Número d'ordre del naixement dels fills enregistrats de cada treballadora
DataNaixement-Fill	
DataMort-Fill	
RegistreTL-NaixFill	Numèric identificatiu del període d'alta-baixa en la trajectòria de cotització a les assegurances socials coincident amb la data de naixement del fill. Quan aquest període era de no cotització s'ha introduït l'identificatiu del període d'alta-baixa coincident amb l'inici del embaràs independentment de si corresponia a un període de cotització o de no cotització.
RegistreTLBaixa-NaixFill	Numèric identificatiu del període d'alta-baixa en la trajectòria de cotització a les assegurances socials immediatament posterior al naixement del fill quan aquest període era de no cotització. Camp en blanc quan el camp anterior recollia un període de no cotització.
RegistreTLReingres-NaixFill	Numèric identificatiu del període d'alta-baixa en la trajectòria de cotització a les assegurances socials corresponent al primer període de cotització posterior al naixement del fill.

La base de dades Treballadors HGB inclou, a més, diverses taules de codificació, entre les quals poden destacar-se:

Cod – Tipus de llar: recull els codis dels diferents tipus de llars segons la tipologia de Laslett (1983: 291)

Cod – Municipis INE 98: recull els municipis i els seus codis segons la classificació de municipis espanyols del INE de 1998.

Imatge 1. Disseny de les relacions predeterminades entre les taules de recollida de dades. Base de dades Treballadors-HGB.

1.3. Taula d'equivalències. Sector Metal·lúrgic, 1856-1981

1856
Monografía estadística de la clase obrera en Barcelona en 1856 (Cerdà, 1867)
Producció i primera transformació dels metalls
<i>Fundidores de metal</i>
Fabricació de productes metàl·lics
<i>Cerrageros de lima ó de obras</i>
<i>Cerrageros de maquinaria</i>
<i>Cerrageros fundidores</i>
<i>Herreros y herradores</i>
<i>Caldereros</i>
<i>Armeros y espaderos</i>
<i>Operarios que hacen lanzaderas para los tejidos</i>
<i>Operarios ocupados en las fábricas de cardas</i>
<i>Operarios que hacen peines de acero para la fabricación</i>
<i>Constructores de carros</i>
<i>Constructores de coches</i>
<i>Operarios que hacen botones y otros efectos de metal para militares</i>
<i>Operarios que recomponen y estachan chismes de cocina</i>
<i>Latoneros</i>
<i>Hojalateros</i>
<i>Operarios que hacen agujas, anzuelos, rejas de alambre, etc.</i>
<i>Vaciadores de navajas</i>
<i>Cinceladores de metales</i>
<i>Cuchilleros ó dagueros</i>
<i>Chapuceros</i>
<i>Estañeros</i>
<i>Grabadores en metal</i>
<i>Industria quincallera</i>
Treball dels metalls preciosos
<i>Batihojeros</i>
<i>Plateros</i>
<i>Relogeros</i>
<i>Tiradores de oro y plata</i>
<i>Doradores</i>

1905

Cens Obrer de Barcelona (Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona, 1905)

Producció i primera transformació dels metalls

Metalurgia

Fundidores de hierro

Fundidores de bronce

Fabricació de productes metàl·lics

Metalurgia

Caldereros de hierro

Caldereros de cobre

Cerrajeros mecánicos

Arcas de guardar caudales y básculas

Latoners y lampistas

Hojalateros

Fabricación de peines, lizos, cardas, etc., para tejidos

Herreros y herradores

Artículos de hierro esmaltado

Contadores para gas

Cápsulas metálicas

Construcción de máquinas

En las fábricas de puntas de París

En las fábricas de alfileres, agujas, corchetes

En las fábricas de armas

En otras industrias metalarias

Ind. del mueblaje

En las fábricas de colchones metálicos

En las fábricas de camas metálicas

Constructores de aparatos de transportes

Constructores de carros

Constructores de coches

Pintores de coches

Guarnicioneros, albarderos y talabarteros

Constructores de vagones

Constructores de barcos

Ind. de lujo

Juguetería y quincalla

Treball dels metalls preciosos

Ind. de lujo

Batidores de oro

Joyereros, plateros, esmaltes, etc.

Doradores

1910
Cens Nacional de Població
Producció i primera transformació dels metalls Fabricació de productes metàl·lics
<i>Industria Metalúrgica</i> <i>Construcción de aparatos de transporte</i>
1920
Cens Nacional de Població
Producció i primera transformació dels metalls
<i>Metalurgia</i>
Fabricació de productes metàl·lics
<i>Trabajo del hierro y demás metales</i>
Treball dels metalls preciosos
<i>Industria de la ornamentación</i>
1930
Cens Nacional de Població
Producció i primera transformació dels metalls
<i>Metalurgia</i>
<i>Hierro</i>
<i>Otros metales</i>
Fabricació de productes metàl·lics
<i>Trabajo de los metales</i>
<i>Fundición de hierro</i>
<i>Fundición y moldeo de otros metales</i>
<i>Forja, herrería y cerrajería</i>
<i>Calderería</i>
<i>Armas</i>
<i>Trefilería y cadenas</i>
<i>Aparatos de precisión y medida</i>
<i>Herramientas</i>
<i>Máquinas-herramientas</i>
<i>Motores y maquinaria para transportes</i>
<i>Barcos</i>
<i>Hojalatería y lampistería</i>
<i>Otros trabajos de los metales</i>
Treball dels metalls preciosos
<i>Trabajo de los metales finos</i>
<i>Joyería y orfebrería</i>
<i>Bisutería y objetos de arte</i>

1940
Cens Nacional de Població
Producció i primera transformació dels metalls
<i>Metalurgia</i>
Fabricació de productes metàl·lics
<i>Trabajo de los metales</i>
Treball dels metalls preciosos
<i>Trabajo de los metales finos</i>
1970
Cens Nacional de Població
Producció i primera transformació dels metalls
<i>Industrias metálicas básicas</i>
Fabricació de productes metàl·lics
<i>Fabricación de productos metálicos, maquinaria y equipo</i>
Treball dels metalls preciosos
-
1981
Cens Nacional de Població
Producció i primera transformació dels metalls
<i>Minerales Extracción y Transformación</i>
<i>Trabajadores siderometalúrgicos</i>
<i>Trab. de forja metales y fabricación y ajuste de herramientas y piezas metálicas</i>
<i>Mecánicos, montadores y ajustadores de maquinaria, relojero, mecánicos de precisión y similares</i>
<i>Electricistas, instaladores, montadores de líneas y aparatos eléctricos y ajustadores eléctricos y electrónicos.</i>
<i>Fontaneros, soldadores, chapistas, caldereros y montadores de estructuras metálicas</i>
Producció i primera transformació dels metalls
<i>Metalurgia, Maquinaria y Material eléctrico</i>
Totes les professions
<i>Material de transporte</i>
Totes les professions
Treball dels metalls preciosos
-

1.4. Taula d'agrupacions d'activitats econòmiques, CNAE, 1974

Sector Primari	
0 - Agricultura, Ramaderia, Caça, Silvicultura i Pesca	
100 - Producció Agrícola	
100	Producció agrícola sense determinar
110	Cultiu de cereals i lleguminoses
120	Cultiu d'hortalisses i fruites (excepte agres)
130	Cultiu d'agres
140	Cultiu de plantes industrials
150	Cultiu de l'olivera
200 - Producció Ramadera	
210	Explotació de ramat oví
220	Explotació de ramat oví i caprí
230	Explotació de ramat porcí
240	Avicultura
290	Altres explotacions ramaderes
300 - Serveis Agrícoles i Ramaders	
400 - Caça i Repoblació Cinegètica	
500- Silvicultura	
510	Silvicultura i serveis forestals
520	Explotació forestal
600 - Pesca	
610	Pesca i piscicultura en mar
620	Pesca i piscicultura en aigua dolça
Metall	
2000 - Extracció i transformació de minerals no energètics i productes derivats, indústria i química	
2210	Siderúrgia
2220	Fabricació de tubs d'acer
2230	Trefilat, estirat, perfilat, laminat en fred de l'acer
2240	Producció i primera transformació de metalls no ferris
3000 - Indústries Transformadores dels Metalls, Mecànica de Precisió	
3100 - Fabricació de Productes Metàl·lics (Excepte Màquines i Materials de Transport)	
3110	Foneries
3120	Forja, estampat, embotició, troquelat, tall i repolsat
3130	Tractament i recobriments dels metalls
3140	Fabricació de productes metàl·lics estructurals
3150	Construcció de grans dipòsits i caldereria gruixuda
3160	Fabricació d'estrís i articles acabats en metalls amb exclusió de material elèctric
3190	Tallers mecànics independents
3200 - Construcció de Maquinària i Equipo Mecànic	
3200	Construcció de maquinària i Equipo mecànic sense determinar
3210	Construcció de màquines agrícoles i tractors agrícoles
3220	Construcció de màquines per treballar els metalls, la fusta i el suro; útils, equipament i recanvis per màquines
3230	Construcció de màquines para les indústries tèxtil, del cuir, calçat i vestit

3240	Construcció de màquines i aparells per les indústries alimentàries, químiques, del plàstic i del cautxú.
3250	Construcció de màquines i equipament per mineria, construcció i obres públiques, siderúrgia i foneria i d'elevació i manipulació
3260	Fabricació d'òrgans de transmissió
3290	Construcció de altres màquines i equipament mecànic
3300	Construcció de màquines d'oficina i ordinadors (inclosa la seva instal·lació)
3400 - Construcció de Maquinària i Material Elèctric	
3410	Fabricació de fils i cables elèctrics
3420	Fabricació de material elèctric d'utilització i equipament
3430	Fabricació de piles i acumuladors
3440	Fabricació de comptadors i aparells de mesura, control i verificació elèctrics
3450	Fabricació d'aparells electrodomèstics
3460	Fabricació de làmpades i material d'enllumenat
3470	Instal·lacions elèctriques (excepte en la construcció)
3500 - Fabricació de Material Electrònic (excepte ordinadors)	
3510	Fabricació d'aparells i equipament de telecomunicació
3520	Fabricació d'aparells i equipament electromèdic i d'ús professional i científic
3530	Fabricació d'aparells i equipament electrònic de senyalització, control i programació
3540	Fabricació de components electrònics i circuits integrats
3550	Fabricació d'aparells receptores, d'enregistrament i reproducció de so i imatge. Gravació de discos i cintes magnètiques
3600 - Construcció de Vehicles Automòbils i les seves peces de recanvi	
3610	Construcció i muntatge de vehicles automòbils i els seus motors
3620	Construcció de carrosseries, remolcs i bolquets
3630	Fabricació d'equipament, accessoris i peces de recanvi per vehicles automòbils.
3700 - Construcció Naval, reparació i Manteniment de Vaixells	
3710	Construcció naval
3720	Reparació i manteniment de vaixells
3800 - Construcció d'altre Material de Transport	
3810	Construcció, reparació i manteniment de material ferroviari
3820	Construcció, reparació i manteniment de aeronaus
3830	Construcció de bicicletes, motocicletes i les seves peces de recanvi
3890	Construcció de altre material de transport
3900 - Fabricació d'Instruments de Precisió, Òptica i Similars	
3910	Fabricació de instruments de precisió, mesura i control
3920	Fabricació de material mèdic-quirúrgic i aparells ortopèdics
3930	Fabricació de instruments òptics i equipament fotogràfic i cinematogràfic
3990	Fabricació de rellotges i altres instruments
Tèxtil, confecció, cuir i calçat	
4300 - Indústria tèxtil	
4300	Indústria tèxtil sense determinar
4310	Indústria de cotó i les seves mesclades
4320	Indústries de la llana i les seves mesclades
4330	Indústries de la seda i les seves mesclades i de les fibres artificials i sintètiques
4340	Indústries de les fibres dures i les seves mesclades
4350	Fabricació de gènere de punt
4360	Acabat de tèxtils
4370	Fabricació de catifes i tapissos de teixits impregnats

4390	Altres indústries tèxtils
4400 - Indústria del cuir	
4410	Adob i acabat de cuirs i pells
4420	Fabricació d'articles de cuir similars
4500 - Indústria del calçat i vestit i altres confeccions tèxtils	
4510	Fabricació en sèrie de calçat (excepte el de cautxú i fusta)
4520	Fabricació de calçat de artesania i a mesura (inclòs el calçat ortopèdic)
4530	Confecció en sèrie de peces de roba i complements de vestit
4540	Confecció a mida de peces de roba i complements del vestit
4550	Confecció d'altres articles amb materials tèxtils
4560	Indústria de la pell
Altres indústries	
1000 - Energia i Agua	
1100 - Extracció, Preparació i Aglomeració de combustibles sòlids i coqueries	
1100	Extracció, preparació i aglomeració de combustibles sòlids i coqueries sense determinar
1120	Extracció, preparació i aglomeració d'antracita
1130	Extracció, preparació i aglomeració de lignit
1140	Coqueries
1200 - Extracció de Petroli i Gas Natural	
1210	Prospecció de petroli i gas natural
1220	Extracció de crus i petroli
1230	Extracció i depuració de gas natural
1240	Extracció i pissarres bituminoses
1300- Refinament de Petroli	
1400 – Extracció i Transformació de Minerals Radioactius	
1500 – Producció, transformació i distribució d'energia elèctrica, gas, vapor i aigua calent	
1510	Producció, transport i distribució d'energia elèctrica
1520	Fabricació i distribució de gas
1530	Producció i distribució de vapor i aigua calent
1600 - Captació, depuració i distribució de aigua	
2000 - Extracció i transformació de minerals no energètics i productes derivats, indústria i química	
2100 – Extracció i preparació de minerals metàl·lics	
2100	Extracció i preparació de minerals metàl·lics sense determinar
2110	Extracció i preparació de minerals de ferro
2120	Extracció i preparació de minerals metàl·lics no fèrrics
2300 – Extracció de Minerals no Metàl·lics ni Energètics; Torberes	
2310	Extracció de materials de construcció
2320	Extracció de sales potàssiques, fosfats i nitrats
2330	Extracció de sal comú
2340	Extracció de pirites i sofre
2390	Extracció de altres minerals no metàl·lics ni energètics: torberes
2400 – Indústries de Productes Minerals no Metàl·lics	
2410	Fabricació de productes de terres cuites per a la construcció (excepte articles refractaris)
2420	Fabricació de ciments, calç i guix
2430	Fabricació de materials de construcció en formigó, ciment, guix, escaiola i altres
2440	Indústries de la pedra natural
2450	Fabricació de abrasius

2460	Indústria del vidre
2470	Fabricació de productes ceràmics
2490	Indústries de altres productes minerals no metàl·lics
2500 - Indústria Química	
2500	Fabricació de productes químics sense determinar
2510	Fabricació de productes químics bàsics (excepte productes farmacèutics de base)
2520	Fabricació de productes químics destinats principalment a la agricultura
2530	Fabricació de productes químics destinats principalment a la indústria
2540	Fabricació de productes farmacèutics
2550	Fabricació de altres productes químics destinats principalment al consum final
4100 - Indústries de Productes Alimentaris, Begudes i Tabac	
4100	Indústries de productes, alimentaris, begudes i tabac sense determinar
4110	Fabricació d'oli d'oliva
4120	Fabricació d'oli i greixos vegetals i animals (excepte oli d'oliva)
4130	Sacrifici de ramat, preparació i conserves de carns
4140	Indústries làcties
4150	Fabricació de sucres i conserves vegetals
4160	Fabricació de conserves de peix i altres productes marins
4170	Fabricació de productes de molinaria
4180	Fabricació de pastes alimentàries i productes amilacis
4190	Indústries del pa, brioixeria, pastisseria i galetes
4200 - Indústria del sucre	
4210	Indústria del cacau, xocolata i productes de confiteria
4220	Indústries de productes per a l'alimentació animal (incloses les farines de peix)
4230	Elaboració de productes alimentaris diversos
4240	Indústries de alcoholos etílics de fermentacions
4250	Indústria vinícola
4260	Sidrereries
4270	Fabricació de cervesa i malta cervesera
4280	Indústria de les aigües minerals, aigües gasoses i altres begudes analcohòliques
4285	Indústries de alcoholos sense determinar
4290	Indústria del tabac
4600 - Indústries de la fusta, suro i mobles de fusta	
4610	Serrat, preparació industrial de la fusta (serrat, raspallat, polit, rentat, etc.)
4620	Fabricació de productes semielaborats de fusta (xapes, taulers, fustes millorades, etc)
4630	Fabricació en sèrie de peces de fusteria, parquet i estructures de fusta per la construcció
4640	Fabricació de envaso i embalatges de fusta
4650	Fabricació de objectes diversos de fusta (excepte mobles)
4660	Fabricació de productes de suro
4670	Fabricació de articles de jonc, canya, cistelleria, fermalls, raspalls, etc.
4680	Indústria del moble de fusta
4700 - Indústria del paper i fabricació d'articles de paper, arts gràfiques i edició	
4710	Fabricació de pasta paperera
4720	Fabricació de paper i cartró
4730	Transformació del paper i cartró
4740	Arts gràfiques i activitats annexes
4750	Edició
4800 - Indústries de transformació del cautxú i matèries plàstiques	

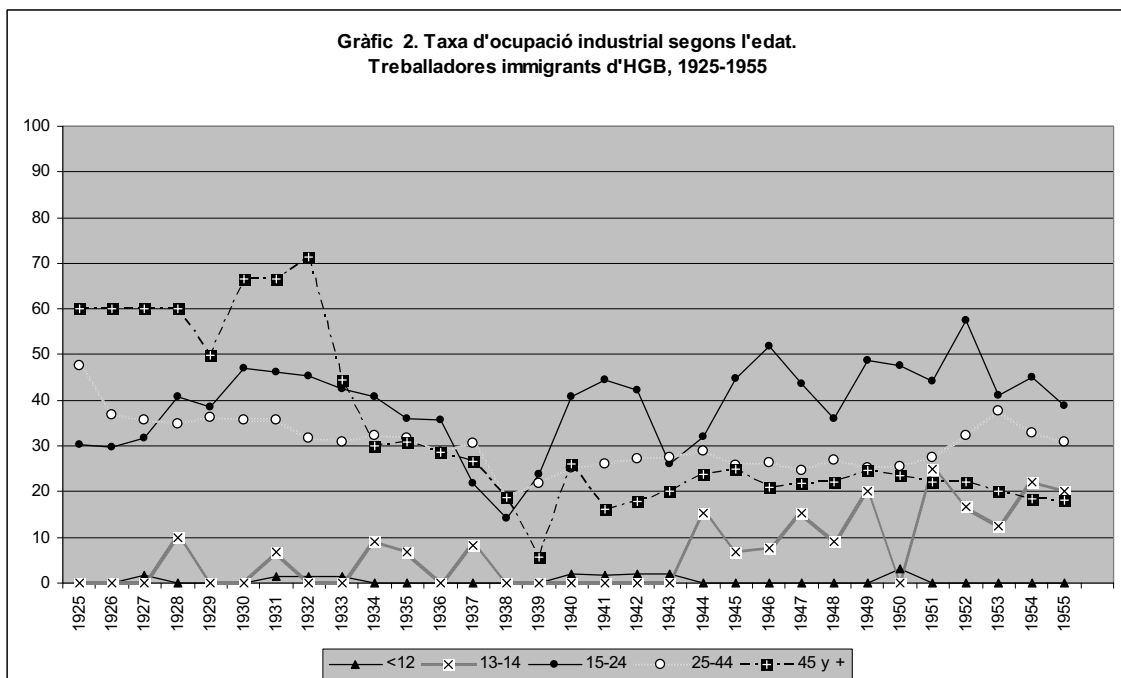
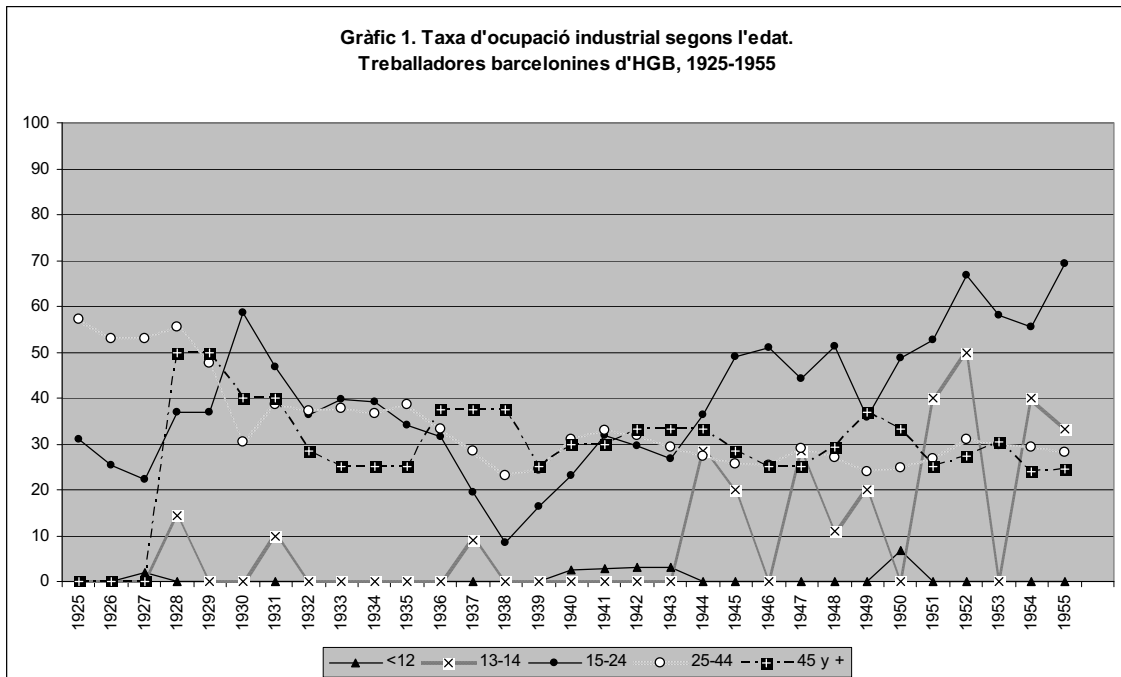
4810	Transformació del cautxú
4820	Transformació de matèries plàstiques
4900 – Altres Indústries Manufactureres	
4910	Joieria i bisuteria
4920	Fabricació d'instruments de música
4930	Laboratoris fotogràfics i cinematogràfics
4940	Fabricació de jocs, joguines i articles d'esport
4950	Indústries manufactureres diverses
Comerç, serveis i autònoms	
5000 – Construcció	
5010	Edificació i obres públiques (sense predomini). Demolició.
5020	Construcció de immobles
5030	Obres públiques
5040	Instal·lacions, muntatge i acabat d'edificis i obres
6000 - Comerç, Restaurants i Hostaleria, Reparacions	
6100 - Comerç a l'engròs	
6110	Comerç a l'engròs de matèries primeres agràries, productes alimentaris, begudes i tabacs
6120	Comerç a l'engròs de tèxtils, confecció, calçat i articles de cuir
6130	Comerç a l'engròs de productes farmacèutics, de perfumeria i per al manteniment i funcionament de la llar
6140	Comerç a l'engròs de articles de consum durador
6150	Comerç a l'engròs interindustrial de la mineria i química
6160	Altres comerç a l'engròs interindustrial
6190	Altres comerç a l'engròs
6200 - Recuperació de productes	
6210	Comerç a l'engròs de ferralla i metalls de desfet no ferris
6290	Comerç a l'engròs de altres productes de recuperació
6300 - Intermediaris del comerç	
6310	Intermediaris del comerç de matèries primeres agrícoles, animals vius, matèries primeres tèxtils i productes semielaborats
6320	Intermediaris del comerç de combustibles, minerals i productes químics per a la tècnica i la indústria
6330	Intermediaris del comerç de la fusta i materials de construcció
6340	Intermediaris del comerç de maquinaria, material i vehicles
6350	Intermediaris del comerç de mobles, articles de parament i ferreteria
6360	Intermediaris del comerç de tèxtils, confecció, calçat i articles de cuir
6370	Intermediaris del comerç de productes alimentaris, begudes i tabac
6380	Intermediaris del comerç de productes diversos (sense predomini)
6390	Intermediaris del comerç d'altres productes
6400 - comerç a la menuda	
6410	comerç a la menuda de productes alimentaris, begudes i tabac
6420	comerç a la menuda de tèxtils, confecció, calçat i articles de cuir
6430	comerç a la menuda de productes farmacèutics, perfumeria i drogueria
6440	comerç a la menuda de articles per a l'equipament de la llar
6450	comerç a la menuda de vehicles automòbils, motocicletes, bicicletes i els seus accessoris
6460	comerç a la menuda de carburants i lubricants
6470	Altres comerç al por menor
6480	Comerç mixt a la menuda en grans superfícies
6500 - Restaurants i cafès (sense hostalatge)	
6510	Restaurants

6520	Establiments de begudes i cafès, amb espectacles
6530	Establiments de begudes i cafès, sense espectacles
6540	Serveis de menjador i bar en centres de treball, menjadors d'estudiants i militars
6600 – Hostaleria	
6610	Hotels i motels, pensions, hostals amb restaurant
6620	Hotels i motels, pensions, hostals sense restaurant
6630	Apartaments moblats per a turistes
6690	Altres allotjaments
6700 - Reparacions	
6710	Reparació de articles elèctrics per la llar
6720	Reparació de vehicles automòbils, motocicletes i bicicletes
6790	Reparació d'altres bens de consum
7000 - Transport i comunicacions	
7100 - Transport per ferrocarril	
7100	Transport per ferrocarril
7110	Transport ferroviari per via normal
7120	Transport ferroviari per via estreta
7200 - Altres transports terrestres	
7210	Transport urbà de viatgers
7210	Transport urbà de viatgers
7210	Transport urbà de viatgers
7220	Transport de viatgers per carretera
7230	Transport de mercaderies per carretera
7230	Transport de mercaderies per carretera
7230	Transport de mercaderies per carretera
7240	Transport per canonada (oleoductes i gasoductes)
7290	Altres transports terrestres
7300 - Transport marítim i per vies navegables interiors	
7310	Transports marítim internacional
7320	Transport marítim de cru i gasos
7330	Transport de cabotatge i per vies navegables interiors
7400 - Transport aeri	
7410	Transport aeri regular
7420	Transport aeri no regular
7500 - Activitats annexes als transports	
7510	Activitats annexes al transport terrestre
7520	Activitats annexes al transport marítim i per vies navegables interiors (explotació de ports, etc.)
7530	Activitats annexes al transport aeri (explotació d'aeroports, etc.)
7540	Dipòsits i emmagatzemament de mercaderies
7550	Agència de viatges
7560	Intermediaris del transport
7600 – Comunicacions	
7610	Correus i serveis oficials de telecomunicacions
7620	Serveis privats de telecomunicacions
8000 - Institucions Financeres, Assegurances, Serveis Prestats a las Empreses i Lloguers	
8100 - Institucions financeres	
8110	Banc d'Espanya i Institut Espanyol de Moneda Estrangera
8120	Banca comercial i mixta

8130	Bancs industrials i de negocis
8140	Caixes d'Estalvi
8190	Altres institucions financeres
8200 – Assegurances	
8200	Entitats asseguradores en general*
8210	Entitats asseguradores de vida i capitalització
8220	Entitats asseguradores d'infermetats i riscos diversos
8230	Altres entitats asseguradores (<i>Montepios, Caixes de Pensions, etc.</i>)
8300 - Auxiliars financers i d'assegurances immobiliàries	
8310	Auxiliars financers
8320	Auxiliars d'assegurances
8330	Promoció immobiliària
8340	Agents de la propietat immobiliària
8400 - Serveis prestats a les empreses	
8410	Consellers jurídics
8420	Comptabilitat, consellers fiscals i censors jurats de comptes
8430	Serveis tècnics (enginyeria, arquitectura, urbanismes, etc.)
8440	Publicitat
8450	Explotació electrònica per compte de tercers
8460	Empreses de estudis de mercat
8490	Altres serveis prestats a les empreses
8500 – Lloguer de bens mobles	
8510	Lloguer de maquinaria i equipament agrícola (sense personal permanent)
8520	Lloguer de maquinaria i equipament per la construcció (sense personal permanent)
8530	Lloguer de maquinaria i equipament contable de oficina i càlcul electrònic (sense personal permanent)
8540	Lloguer de vehicles automòbils sense conductor
8550	Lloguer d'altres mitjans de transport sense conductor
8560	Lloguer de bens de consum
8590	Lloguer de altres bens mobles (sense personal permanent)
8600 – Lloguer de bens immobles	
8610	Lloguer de vivendes
8690	Lloguer de locals industrials i i altres lloguers
9000 – Altres serveis	
9100 - Administració pública, Defensa Nacional i Seguretat Social	
9110	Administració Central
9120	Administració Local
9130	Organismes autònoms de l'Administració
9140	Justícia
9150	Ordre Públic i Seguretat
9160	Defensa Nacional
9170	Seguretat Social
9200 – Serveis de sanejament de vies públiques, neteja i similars	
9210	Serveis de sanejament de vies públiques i similars
9220	Serveis de neteja (serveis destinats a la venda)
9300 - Educació i Investigació	
9310	Centres d'Educació Preescolar
9320	Centres d'Educació General Bàsica
9330	Centres de Batxillerat

9340	Centres d'Educació Superior
9350	Centres de Formació i Perfeccionament Professional
9360	Personal docent independent i altres centres d'educació (serveis destinats a la venda)
9400 - Sanitat i Serveis Funeraris	
9400	Sanitat i Serveis Funeraris
9410	Hospitals, clíniques i sanatoris de medicina humana
9420	Altres establiments sanitaris
9430	Consultes de metges (serveis destinats a la venda)
9440	Consultes i clínics odontològics (serveis destinats a la venda)
9450	Matrones, infermeres independents i similars
9460	Consultes i clíniques veterinaris
9500 - Assistència social i altres serveis prestats a la col·lectivitat	
9510	Assistència Social
9520	Associacions professionals i organitzacions econòmiques
9530	Organitzacions sindicals
9540	Organitzacions de promoció del turisme
9550	Organitzacions religioses
9590	Altres serveis prestats a la col·lectivitat
9600 – Serveis recreatius i culturals	
9610	Producció de pel·lícules cinematogràfiques
9620	Distribució de pel·lícules cinematogràfiques
9630	Sales de cine
9640	Radiodifusió i televisió
9650	Espectacles (excepte cine i deportes)
9660	Professions liberals, artístiques i literàries
9670	Biblioteques, arxius, museus, jardins botànics i zoològics
9680	Instal·lacions i organismes esportius
9690	Altres serveis recreatius
9700 – Serveis personals	
9710	Bugaderia, tintoreria i serveis similars
9720	Salons de perruqueria i instituts de bellesa
9730	Estudis fotogràfics
9790	Altres serveis personals
9800 – Serveis domèstics	
9900 - Representacions diplomàtiques i organismes internacionals i altres col·lectius	
10000 – Treballadors autònoms	
Grup d'activitat desconegut	
11000 – Grup d'activitat desconegut	

2. Apèndix de gràfics

La taxa correspon a la calculada a partir dels registres de cotització a les assegurances socials. S'ha observat la posició en el mercat de treball (treballa/no treballa) a 31 de desembre de cada any de totes aquelles dones per a les quals s'ha reconstruït la seva vida laboral entre 1925 i 1955.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades dels Padrons Municipals de Barcelona, 1930-1950 i dels registres de cotització a les assegurances socials (1921-1959).

3. Apèndix documental

Vegis els plànols adjunts.

Plànol 1. Disposició en planta de la maquinària dels locals núm. 74 i 98 de l'Avda. Icària, HGB, juny de 1948 (Expedient 19106/48, R.I. 8127 - DIE 0525,10, Registre d'Establiments Industrials - Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC).

LLegenda local núm. 98			
Posició	Màquina	Posició	Màquina
1-2	<i>Cortadoras a mano</i>	27-28	<i>Prensas a fricción</i>
3	<i>Rebladora</i>	29-34	<i>Prensas</i>
4	<i>Bordes</i>	35	<i>Engatilladora</i>
5	<i>Repulsar</i>	36	<i>Cerradora</i>
6	<i>Doblar cuerpos</i>	37	<i>Engatilladora</i>
7-9	<i>Cizallas a pedal</i>	38	<i>Rebordear</i>
10-11	<i>Cizallas a volante</i>	39-43	<i>Cerradoras</i>
12-14	<i>Prensas reportes</i>	44	<i>Cizalla volante</i>
15	<i>Litografía</i>	45	<i>Rebordear</i>
16	<i>Carro</i>	46	<i>Pestañadora</i>
17	<i>Horno a gas</i>	47	<i>Cizalla circular</i>
18	<i>Carro</i>	48	<i>Pestañadora</i>
19	<i>Litografía</i>	49-50	<i>Formar cuerpos</i>
20	<i>Horno a gas</i>	51	<i>Cortador a mano</i>
21	<i>Horno a gas</i>	52	<i>Cerradoras</i>
22-23	<i>Barnizadoras</i>	53-55	<i>Formar cuerpos</i>
24	<i>Horno a carbón</i>	56	<i>Reblar cuerpos</i>
25	<i>Pestañadora</i>	57-58	<i>Cerradoras</i>
26	<i>Motor</i>	59	<i>Poner gomas</i>
Llegenda local núm. 74			
Planta baixa			
Posició	Màquina	Posició	Màquina
1-8	<i>Prensas</i>	30	<i>Taladro</i>
9	<i>Prensa revólver</i>	31	<i>Muela</i>
10-11	<i>Rebordear</i>	32-33	<i>Torno</i>
12	<i>Prensas</i>	34	<i>Cortadora a mano</i>
13	<i>Montacargas</i>	35	<i>Roscar</i>
14	<i>Engranaje</i>	36	<i>Rebordear</i>
15	<i>Prensa</i>	37-38	<i>Roscar</i>
16	<i>Cizalla a pedal</i>	39	<i>Cortadora a mano</i>
17	<i>Prensa</i>	40-41	<i>Poner goma</i>
18	<i>Recortar</i>		
19-20	<i>Prensas</i>	42	<i>Motor</i>
21	<i>Recortar</i>	43	<i>Rebordear</i>
22	<i>Filtros</i>	44	<i>Pestañas</i>
23	<i>Pulidora</i>	45	<i>Reblar cuerpos</i>

Posició	Màquina	Posició	Màquina
24	<i>Cortadora a mano</i>	46	<i>Taladrar cajas</i>
25	<i>Sierra</i>	47-48	<i>Cizalla a volante</i>
26	<i>Taladro</i>	49	<i>Cizalla a pedal</i>
27	<i>Planeadora</i>	50	<i>Prensa</i>
28	<i>Sierra</i>	51	<i>Recortar</i>
29	<i>Torno</i>		
Primer pis		Segon pis	
Posició	Màquina	Posició	Màquina
52	<i>Cerradora cilíndrica</i>	71-72	<i>Cortadoras a mano</i>
53-54	<i>Prensas</i>	73-78	<i>Cerradoras</i>
55-56	<i>Despuntar</i>	79	<i>Montacargas</i>
57-60	<i>Cerradora</i>	80	<i>Engatillar</i>
61	<i>Montacargas</i>	81	<i>Engatillar a pedal</i>
62	<i>Cilindro</i>	82-84	<i>Pestañas</i>
63-65	<i>Rebordear</i>	85	<i>Engatillar</i>
66	<i>Engatillar</i>	86	<i>Rebordear</i>
67-68	<i>Pestañas</i>	87	<i>Incisión</i>
69	<i>Doblar cuerpos</i>	88	<i>Motor</i>
70	<i>Motor</i>		

Plànol 2. Disposició en planta de la maquinària dels locals núm. 72 i 98 de l'Avda. Icària, HGB, març de 1970 (Expedient 22265/70, R.I. 8127 - DIE 0525,16, Registre d'Establiments Industrials - Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, ANC).

Llegenda local núm. 98				
Posició	Núm.	Maquinària autoritzada existent	E.M.	C.V.
3	1	<i>Prensa excéntrica de formar</i>	1	1,1
4	1	<i>Prese excéntrica 40 Tn</i>	1	3
5	1	<i>Prensa excéntrica 30 Tn RHODES</i>	1	2
6	1	<i>Prensa excéntrica 20 Tn TORRES-BORDAS</i>	1	2
7	1	<i>Prensa excéntrica 20 Tn SAPE</i>	1	2
8	1	<i>Prensa excéntrica 30 Tn SAPE</i>	1	3
9	1	<i>Prensa excéntrica 20 Tn SAPE</i>	1	3
10	1	<i>Prensa excéntrica 20 Tn BLANCH</i>	1	2,5
11	1	<i>Prensa reducció engranajes 80 Tn RIBA</i>	1	5,5
12	1	<i>Prensa reducció engranajes 60 Tn</i>	1	4
13	1	<i>Prensa excéntrica 40 Tn TORRES-BORDAS</i>	1	3
14	1	<i>Prensa excéntrica 30 Tn BLISS</i>	1	2
15	1	<i>Prensa excéntrica 15 Tn SAPE</i>	1	1
16	2	<i>Prensas excéntricas 15 Tn</i>	2	2
-	1	<i>Prensa pequeña plato revólver SAPE (posición volante)</i>	1	1
17	1	<i>Cerradora circular KIRCHEIS Ø 100</i>	1	1
18	3	<i>Cerradoras circulares SAPE Ø 100</i>	3	3
19	1	<i>Cerradora circular RIBA Ø 150</i>	1	1,5

Posició	Núm.	Maquinària autoritzada existent	E.M.	C.V.
20	1	Cerradora circular KIRCHEIS Ø 150	1	1,5
21	1	Cerradora circular SAPE Ø 200	1	2
22	2	Cerradoras circulares a mano	2	3
23	3	Cerradoras rectangulares SAPE	3	6
24	1	Cerradora rectangular SAPE	1	3
25	1	Máquina agrafadora KIRCHEIS 270 mm	1	1
26	1	Máquina agrafadora KIRCHEIS 140 mm	1	0,5
27	1	Máquina agrafadora KIRCHEIS 330 mm	1	1,5
28	1	Máquina agrafadora KIRCHEIS 140 mm	1	1
29	1	Máquina formadora rectangular SAPE 400 mm	1	1
30	1	Bordoneadora	1	1
31	1	Cizalla 1050 mm	1	1,5
32	1	Cizalla 1200 mm	1	1
33	1	Cizalla 1050 mm	1	1,5
-	1	Máquina para rebordear cuadros (posición volante)	1	1
-	1	Maquinilla para hacer incisión (posición volante)	1	0,75
35	1	Pestañadora circular Ø 100	1	1
36	1	Pestañadora circular	1	1
37	2	Pestañadoras circulares 200 mm	2	2
38	1	Pestañadora rectangular BLANCH	1	1
39	1	Pestañadora rectangular	1	1,5
40	2	Pestañadoras rectangulares SAPE	2	3
42	3	Recortadoras-Bordoneadoras circulares SAPE	3	1,5
43	2	Bordoneadoras circulares BLANCH Ø 100	2	1,5
44	2	Bordoneadoras de tapas SAPE Ø 50	2	0,66
46	2	Prensas excéntricas	2	0,5
47	1	Cilindro para formar SAPE 500 mm	1	0,5
48	1	Cerradora manual	1	1,5
49	1	Cerradora manual	1	2
50	1	Cerradora SAPE	2	4
-	1	Máquina agrafadora SAPE	1	1,1
51	1	Formadora rectangular SAPE 400 mm	1	1
52	1	Roscadora BLANCH	1	0,5
53	1	Cizalla 1050 mm	1	1,5
54	1	Cizalla SAPE 1050 mm	1	1,5
-	1	Agrafadora KIRCHEIS 140 mm (posición volante)	1	0,6
-	2	Prensas excéntricas (posición volante)		0,5
57	1	Cizalla a pedal 530 mm (manual)		
58	1	Torno cilíndrico 0,75 mt	1	2
59	1	Torno cilíndrico 1,50 mt	1	3
60	1	Taladro sobre mesa Ø 10 mm	1	0,33
61	1	Taladro sobre mesa Ø 40 mm	1	1
62	1	Muela afiladora	1	1,5
63	1	Sierra mecánica	1	0,5
64	1	Limadora SACIA 350 mm	1	1
65	1	Sierra cinta limadora MORALES	1	1

Posició	Núm.	Maquinària autoritzada existent	E.M.	C.V.
66	2	Màquines planas litografia	2	6
67	1	Barnizadora acoplada a màquina pos. 74. por cadenas		
68	2	Prensas para reportes (manuales)		
70	1	Pestañadora circular SAPE	1	1
71	1	Formadora 300 mm	1	1
72	1	Prensa excéntrica frontal RIBA	1	2
73	1	Prensa excéntrica frontal 30 Tn	1	2
-	2	Prensas 15 Tn (posición volante)	2	2
74	1	Horno estufa para chapas de para chapas litografiadas de 24,60x1,86 ancho, con ventiladores, quemadores y equipo regulación automática	20	38,5
75	1	Prensa revólver SAPE 60 Tn	1	3
76	1	Prensa excéntrica RIBA 30 Tn	1	2
77	2	Roscadoras KIRCHEIS	2	2
-	1	Alimentador vibrador (posición volante)	1	0,5
78	2	Engomadoras circulares	2	2
79	1	Horno para fondos goma líquida, resistencia 2500 w.	1	0,5
80	1	Cizalla circular 8,5 mm	1	2
82	1	Muela afiladora	1	1
83	2	Prensas excéntricas SAPE 15 Tn	2	2
84	1	Agrafadora 400 mm	1	1,5
85	1	Máquina desbarbadora hojalata	1	1
86	1	Bordoneadora	1	0,5
87	1	Horno de secado con ventiladores	2	2
88	1	Compresor	1	0,5
89	1	Máquina de recalentar DAREX	1	0,5
90	1	Engomadora circular	1	1
91	1	Horno secador, con resistencias 2500 w	1	0,5
92	1	Máquina para aplicar cemento DAREX	2	1,25
93	2	Prensas excéntricas SAPE	2	0,5
94	1	Prensas excéntricas de formar	1	1
95	1	Prensas excéntricas SAPE 10 Tn	1	1
96	1	Prensas excéntricas DAREX 30 Tn	1	2
97	1	Máquina de picar puntas	1	0,5
-	2	Ventiladores portátiles	2	0,5
98	1	Engomadora rectangular de tampón	1	1
99	1	Prensa excéntrica SAPE	1	1
		Maquinària ampliació		
100	1	Máquina aplicar cemento DAREX	2	1,25
101	1	Limadora SACIA 500 mm	1	2
104	2	Pestañadoras rectangulares BLANCH	2	2
-	1	Prensa excéntrica frontal (posición volante)	1	1
105	1	Cilindro de formar SAPE	1	
106	1	Engomadora rectangular de tampón	1	1
107	1	Agrafadora 400 mm SAPE	1	2
108	1	Calefactor BALTOGAR, resistencias 2500 w, ventilador de 7,5 cv y quemador fuel-oil de 1cv	2	8,5

Posició	Núm.	Maquinària autoritzada existent	E.M.	C.V.
109	1	<i>Horno de secado BALTOGAR, resistencias 2500 w</i>	2	6
110	2	<i>Cizallas circulares, 1150 mm</i>	2	4
111	1	<i>Prensa automática FMI 30 Tn</i>	1	
112	1	<i>Máquina SUDRONI para soldar costuras</i>		
113	1	<i>Compresor CANADA</i>	1	1
114	1	<i>Máquina soldar galletas</i>	1	
Llegenda local núm. 72				
Posició	Núm.	Maquinària autoritzada existent	E.M.	C.V.
1	1	<i>Prensa excéntrica 20 Tn (embarrado)</i>		
2	1	<i>Prensa excéntrica frontal 20 Tn (embarrado)</i>		
34	1	<i>Cortador a mano</i>		
41	1	<i>Pestañadora rectangular galletera (embarrado)</i>		
45	1	<i>Cizalla circular a mano</i>		
55	1	<i>Cilindro a mano</i>		
56	1	<i>Cizalla a pedal 1000 mm. Nabyak 1000 mm</i>		
69	1	<i>Electromotor accionado embarrado</i>	1	5
81	1	<i>Prensa 20 Tn doble efecto</i>	1	2
		Maquinària ampliació		
102	1	<i>Torno de repulsar</i>		
103	1	<i>Agrafadora fondos galleta (embarrado)</i>		

